

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 16

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşad Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 16

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

www.filologiyameseleleri.net

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN MƏNA ƏLAQƏLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlələr, mübtəda budaq cümləsi, analitik tipli mübtəda budaq cümləsi, sintetik tipli mübtəda budaq cümləsi, mürəkkəb cümlələr, baş cümlə, budaq cümlə

Ключевые слова: сложные предложения, сложноподчиненные предложения, сложноподчиненные предложения с придаточными подлежащее, аналитические придаточные предложения, синтетические придаточные предложения, главное предложение, придаточное предложение.

Key words: complex sentences, subject clause, subordinate clause, analytic subject, synthetic subject, complex sentences with a subordinate clauses, principal clause.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabeli mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlələri tabeli və tabeli mürəkkəb cümlələr kimi növlərə ayırmağa əsas verən mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin bir-birinə qarşılıqlı münasibətlərindəli fərqlərdir. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir. Birinci fərq mürəkkəb cümləni əmələ gətirən komponentlərin bərabər hüquq əsasında, yaxud qeyri-bərabər hüququ əsasında birləşməsindən ortaya çıxır. Məlumdur ki, eyni hüququ əsasında birləşən komponentlər tabeli mürəkkəb cümləni, müxtəlif hüququ əsasında birləşən komponentlər tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirir. Tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlər bir-birilə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə birləşən tərəflərin əlaqəsində fərq nəzərə çarpır. Belə ki, komponentlərdən biri (baş cümlə) üstün mövqedə durur, digəri (budaq cümlə) ona tabe vəziyyətdə olur. Komponentlər arasındakı belə münasibət fərqləri mürəkkəb cümlənin iki növünü meydana çıxarır. Fikrin formalaşması və ifadəsində bilavasitə (düzünə) və dolayısı ilə iştirak etmək baxımından da tabeli və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında fərq vardır. Belə ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri fikrin formalaşması və ifadə edilməsində dolayı yolla deyil, birbaşa iştirak edir. Amma tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən baş

cümlə bu hadisədə düzünə, budaq cümlə isə dolayısı ilə iştirak edir. Yəni baş cümlə vasitəsilə baş cümləni izah etmək, tamamlamaq, təkmilləşdirmək yolu ilə fikrin formalaşmasında və ifadəsində iştirak edir. Elə bu səbəbdən də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindəki zamanlar mütləq hesab edilir. Belə zamanlar söhbət gedən vaxtla ölçülür, yəni işin icra vaxtı danışıq vaxtı ilə müqayisədə müəyyənləşir. Tabeli mürəkkəb cümlədə baaş cümlənin də zamanı mütləq zamandır, lakin budaq cümlənin zamanı nisbi zaman hesab edilir, çünki onun zamanı baş cümləyə münasibətdə müəyyənləşir.

Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, tabesiz mürəkkəb cümlə müstəqil cümlələrdən, tabeli mürəkkəb cümlə isə biri müstəqil, o biri tabe olaan cümlələrdən təşkil olunur. Aydınır ki, mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olmuş “sadə cümlələr”də müstəqillik ola bilməz. Burada söhbət bərabər hüquq əsasında birləşmədən, komponentlərin birinin digərinə tabe olmamasından gedə bilər (1,352). Mürəkkəb cümlə növlərindən biri kimi dilçilikdə işlədilən “tabesiz mürəkkəb cümlə” termininin mahiyyəti həmin terminin daxilindəki “tabesiz” sözünün lüğəvi mənası ilə əlaqədar deyildir. Bu termin mürəkkəb cümlənin bir növü olmaq etibarilə yunanca “parataksis” termininin müasir dilçilikdəki mənasında yaxud rus dilçiliyindəki “сложносочиненные предложения” mənasında düşünəlməlidir. Başqa sözlə desək, tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı məzmun və qrammatik cəhətdən bağlılıq tərəflərdən birinin müstəqil, digərinin ondan asılı vəziyyətdə olması kimi deyil, onun daxilindəki cümlələrin qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədə olması prinsipinə əsaslanan bir sintaktik vahid kimi nəzərdə tutulmalıdır (1,356).

Tabesiz mürəkkəb cümlələr eyni hüquqlu, bir-birindən asılı olmayan iki və daha artıq cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir.

Bu bütövlük mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında olan birləşdirmə, ziddiyyət, bölüşdürmə, aydınlaşdırma əlaqələri vasitəsilə (intonasiya, bağlayıcılar) yaranır.

در آن زمان فقط چند نفر از این مطلب خبر داشتند و روزنامه های روسی اصلا در این مورد چیزی نمی نوشتند و کار انتخاب و آموزش فضانوردان کاملاً محرمانه بود.

(dər an zəman fəğət çənd nəfər əz in mətləb xəbər daştənd və ruznameha-ye rusi əslən dər in moured çizi nemineveştənd və kar-e entexab o amuzeş-e fəzanəvərdən kamelən məhrəmane bud) O zaman yalnız bir neçə nəfərin bu işdən xəbəri var idi və rus qəzetləri bu hadisə haqqında qətiyyənlə heç nə yazmırdı və kosmonavtların seçimi və təlimi işi tamamilə gizli idi.

مربی اش هر زمان مصلحت می داد ولی گاکارین گوش نمی داد.

(Morəbbiəş hər zəman məsləhət midad, vəli Qaqarin quş nemidad)

Təlimçisi hər zaman məsləhət verirdi, lakin Qaqarin qulaq asmırdı.

بگذار در این جا یا من بمانم، یا او برود.

(Beqozar dər inca ya mən bəmanəm, ya u berəvəd)

Qoy burda ya mən qalım, ya da o getsin.

Bu tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri müstəqil olsa da, mənə bütövlüyündə vahid sintaktik quruluşa malikdir.

Birinci cümlədə tərkib hissələr birləşdirmə, ikinci cümlədə ziddiyyət, üçüncü cümlədə isə bölüşdürmə əlaqəsi əsasında birləşmişdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındakı mənə əlaqələri növünə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Birləşdirmə əlaqəsi.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında ən çox işlənən əlaqələrdən biri birləşdirmə əlaqəsidir. Belə əlaqə tərkib hissələr arasında zamana görə yaxınlıq əsasında, həmçinin ardıcılıq əlaqəsi əsasında yaranır, intonasiya və birləşdirici “و” bağlayıcısı ilə ifadə olunur:

این سفینه در یک مزرعه بر زمین نشست و نخستین شاهدان فرود گاهارین یک زن چوپان و گاوش بودند!

(İn səfina də r yek məzrə'e bər zəmin neşəst və nəxostin şahedan-e forud-e Qaqarin yek zən-e çupan və qavəş budənd) Bu kosmik gəmi bir tarlada yerə endi və Qaqarinin yerə enməsinin ilk şahidləri bir çoban qadın və onun inəyi oldu. 2. Qarşılaşdırma əlaqəsi. Qarşılaşdırmaya görə yaranmış əlaqədə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında ziddiyyət, müqayisə, fərqləndirmə əlaqəsi durur:

گاهارین این مطلب را فهمید، ولی به کسی چیزی نگفت.

(Qaqarin in mətləb rə fəhməd vəli be kəsi çizi nəqoft)

Qaqarin bu mətləbi anladı, lakin heç kəsə bir söz demədi.

Göstərilən misalda qarşılaşdırma əlaqəsi "ولی" bağlayıcısı ilə ifadə edilmişdir. 3. Bölüşdürmə əlaqəsi. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindəki fikirlər növbə ilə bir-birini əvəz edirsə və ya bir neçə fikirdən birisinin icrasının mümkün olduğu göstərilirsə, belə cümlələr bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir:

یا من به تو گوش نداده ام، یا تو این حرف ها را نگفته ای.

(ya mən be to quş nədədəəm, ya to in hərfha rə nəqoftei)

Ya mən sənə qulaq asmamışam, ya da sən bu sözləri deməmişən.

Ya mən sənə qulaq asmamışam, ya da sən bu sözləri deməmişən.

Bu tip tabesiz cümlələrdə bağlayıcı kimi... گاه... یا, və s. kimi bölüşdürmə bağlayıcıları işlənir.

4. Aydınlaşdırma əlaqəsi.

Aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələrdə çox vaxt ikinci hissədə verilən məlumat birinci hissədə verilən məlumatı izah edir:

وقت آموزش کمی ناراحت شد، یعنی صدایش را نیاورد و از جای خود برخواست.

(Vəğt-e amuzeş kəmi narahət şod, yə'ni sedayəş rə nəyavərd və əz ca-ye xod bərnəxəst) Təlim vaxtı bir az narahat oldu, yəni səsinə çıxarmadı və yerindən qalxmadı. Təbii ki, bu cür cümlələrdə bağlayıcı kimi aydınlaşdırma

bağlayıcılarından istifadə olunur. Yuxarıdakı cümlədə həmin bağlayıcılardan olan یعنی bağlayıcısı işlənmişdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki, üç, dörd və daha artıq sadə cümlədən də ibarət ola bilər:

در کنار سکوی پرتاب اتوبوس ایستاد و گاگارین در لباس نارنجی از آن پیاده شد و چند دقیقه بعد سفینه ی " وستک 1 " زمین را ترک گفت.

(dər کنار-e səku- ye pərtab otobus istad və Qaqarin dər lebas-e narenci əz an piyade şod və çənd dəğiğə bə'd səfine-ye vostok 1 zəmin ra tərək qoft)

Avtobus uçuş zolağının kənarında dayandı, Qaqarin narıncı rəngli geyimdə avtobusdan düşdü və bir neçə dəqiqə sonra "Vostok - 1" gəmisi Yeri tərək etdi.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 1981.
2. Ə. Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964.
3. M. Şirəliyev, N. Mehdiyev. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1981.
4. حمد شفائی. انواع جملات مرکب وابسته در فارسی معاصر. تهران، ۱۳۵۱.
5. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar. Bakı, 1963.
6. افسانه ها. باهتمام صبحی. تهران، ۱۳۲۳.
7. به آذین. مهمان این آقایان. تهران، ۱۳۶۹.
8. صادق هدایت. حاجی آقا. تهران، ۱۳۳۵.

L. Mahmudova

Classification of unmatched complicated sentences according to meaning relationships Summary

The article is deals an uncomplicated compound sentence is formed on the basis of two or more sentences either with intonation and pause (without connector), or by connecting with intonation and unconstrained connector.

However, it should be taken into consideration that the combination of all sorts of phrases with these binding means does not constitute an indispensable complicated sentence. The sentences that constitute an indefinable compound sentence are the combination of sentences, some of which are related to one another or are related to one another, as well as a number of works, situations, movements, and expressions that are intended as a whole. Therefore, the substance of such interdependence between the sentences contained in the sentence constitutes the substance of the indefinable compound sentence, and the binding means used between these sentences form the formal aspect of its creation. In addition, the sentences that make up inkless sentences are also common in their syntactical structures, which is a grammatical sign that

serves to express the content of those sentences. Therefore, when describing the essential character of an indefinable compound sentence, it is not expedient to describe the indefinable meaning of the word "indisputable" in this term and to describe the complex sentence as an independent sentence in order to distinguish the complex sentence from the word of intricate sentences. Because when the compound sentences are used as independent sentences, quality changes are different from the previous one

Л. Махмудова

**Классификация сложносочиненных предложений по
смысловым отношениям
Резюме**

В статье рассматриваются сложносочиненные предложения. В частности указывается что составное предложение формируется на основе двух или более предложений либо с интонацией и паузой (без соединителя), либо путем соединения с интонацией и неограниченным коннектором. Однако следует учитывать, что сочетание всех видов фраз с этими связующими средствами не является незаменимым сложным предложением. Предложения, составляющие неопределенное составное предложение, представляют собой комбинацию предложений, некоторые из которых связаны друг с другом или связаны друг с другом, а также ряд работ, ситуаций, движений и выражений, которые предназначены в целом. Поэтому сущность такой взаимозависимости между предложениями, содержащимися в предложении, составляет суть неопределяемого составного предложения, а связующее средство, используемое между этими предложениями, составляет формальный аспект его создания. Кроме того, предложения, составляющие безоговорочные предложения, также распространены в их синтаксических структурах, что является грамматическим знаком, который служит для выражения содержания этих предложений. Поэтому при описании существенного характера неопределяемого составного предложения нецелесообразно описывать неопределимый смысл слова «бесспорный» в этом термина и описывать сложное предложение как независимое предложение, чтобы отличить сложное предложение от слова сложных слов. Потому что, когда составные предложения используются как независимые предложения, изменения качества отличаются от предыдущих.

Rəyçi: Nigar Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ДЖАМИЛЯ ГАДИМОВА
Бакинский славянский университет
Докторф ифлософии по филологии, доцент
gadimova84@rambler.ru

РЕЛИКТОВЫЕ ФОРМЫ МЕСТОИМЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: relikտ formalar, şəxs əvəzlіkləri, qeyri-şəxs əvəzlіkləri.

Ключевые слова: реликтовые формы, личные местоимение, неличные местоимение.

Key words: relict forms, personal pronouns, impersonal pronouns.

В современном русском языке местоимения включают различные по значению и грамматическим особенностям группы слов. В древнерусском языке личным местоимениям противопоставлялись неличные местоимения. К личным относились местоимения первого лица *язь*, *я* и 2-го лица *ты*, к которым примыкали по структуре и синтаксическим связям возвратные местоимения. Говоря об истории личных местоимений, прежде всего следует обратиться к истории формы первого лица единственного числа *язь*. Эта форма отличалась от старославянский наличием *j* перед начальным *а*. Однако форма *азь* очень часто встречается в литературе под влиянием старославянской традиции, особенно при цитировании религиозных текстов или как средство создания комического эффекта: *Аз же есмь червь* (Фонвизин Д.И., Недоросль). Старая форма *аз* сохранилась в современном русском языке в некоторых устойчивых выражениях: *аза в глаза не знает; сперва аз да буки, а там и науки*.

Сперва надо азбуке выучиться и потом уже взяться за книгу, а мы еще аза в глаза не видали (Тургенев И.С., Отцы и дети); *Бормотал лишь окоlesiцу, а о деле – ни аза!* (Некрасов Н.А. Филантроп); *Я смотрю только на поведение. Я поставлю полные баллы во всех науках тому, кто ни аза не знает, да ведет себя похвально* (Гоголь Н.В. Мертвые души). Очень рано, уже в XI – XII вв. в древнерусском языке возникла форма *я*. Причину развития *я* из *язь* видят в том, что до падения редуцированных форма была двухсложной (*ја-зь*), в то время как формы именительного падежа остальных лиц и чисел были односложными (*ты, мы, вы* и т.д.). По аналогии с последними и возникла тенденция к отпадению второго слога и превращению формы первого лица единственного числа в односложную. Исторически супплетивизм объясняется как объединение форм двух первоначально

разных лексем в одной словоизменительной парадигме. Супплетивность личных местоимений – явление уже глубокой старины, оказавшееся в истории языка очень стойким (*я, мене, мы, нас; ты, тебе, вы*) [2, 117].

Известно, что в современном русском языке личное местоимение третьего лица так же, как личные местоимения первого и второго лица, характеризуются супплетивизмом форм (*он, его, к нему; они, их, к ним*). В исходной системе древнерусского языка личного местоимения третьего лица не было. В древнерусском языке роль личного местоимения третьего лица выполняло указательное местоимение **и, я, ю**. Однако эти формы, совпадающие со служебными словами, в силу краткости и невыразительности рано исчезли из языка. Заменявшись формами другого указательного местоимения – **онъ, она, оно**, отличаясь от соответствующего местоимения местом ударения. Выступая в роли личного местоимения, онъ, она, оно стало отличаться уже в древнерусском языке от соответствующего указательного местоимения местом ударения: личное местоимение имело ударение на втором слоге онъ, она́, оно́, в то время как указательное местоимение – на первом слоге: **онъ, она, оно**.

Таким образом, современное личное местоимение 3-го лица образовалась на основе объединения в склонении двух прежних указательных местоимений: онъ, она, оно в именительном падеже единственного, множественного и двойственного числа и **и, я, ю** в косвенных падежах всех чисел. После закрепления в именительном падеже форм онъ, она, оно при сохранении форм косвенных падежей от **и, я, ю** склонение этого местоимения стало характеризоваться супплетивизмом форм. Поэтому парадигма склонения личных местоимений в древнерусском языке характеризовалась тем же супплетивизмом форм, что и в современном языке: формы именительного падежа и формы косвенных падежей образовывались от разных основ. С XV в качестве личного местоимения 3-го лица окончательно укрепилось местоимение онъ, которое в косвенных падежах сохранило формы от **и, я, ю**. Большой интерес в современном русском языке представляют личные местоимения третьего лица, которые в косвенных падежах в сочетании с предлогами приобретают звук **н**. Ср.: *он, его, но к нему; она - ее, с ней*. Этот согласный **н** в общеславянском языке было конечным звуком предлогов **кън, сън, вън**. Если эти предлоги присоединились к словам, начинающимся с согласного звука, то **н** отпадало по закону открытых слогов. Если же следующее слово начиналось с гласного, то **н** сохранялось и отходило к следующему слову. Напр., *сън тобой* > *съ тобой*, *кън ему* > *къ нему*, *вън емъ* > *въ немъ* и т.д. Впоследствии звук **н** по аналогии стали прибавлять к местоимениям после любого предлога, напр., *оу него, за нимъ* и т.д. Поэтому в современном русском языке личные

местоимения третьего лица в косвенных падежах в сочетании с предлогами приобретают звук **н**. У местоимения женского рода помимо формы **она** в именительном падеже множественного числа выступала также форма **онѣ** (вплоть до 1917 года), возникшая под влиянием форм **тѣ, всѣ**: *Напоминают мне **оне** Другую жизнь и берег дальний* (Пушкин А.С., Не пой, красавица, при мне Ты песен Грузии печальной); *Воспоминания! Как острый нож **оне*** (Грибоедов А.С., Горе от ума); *Увы, твой страх, твои моления, К чему **оне**?* (Лермонтов М.Ю., Любовь мертвеца).

К личным местоимениям примыкало также возвратное себе. Оно не имело именительного падежа и склонялось только в единственном числе. В древнерусском языке, наряду с полными, были и краткие, или энклитические формы личных местоимений: **ми, ти, си** (дательный падеж), **мя, тя, ся** (винительный и родительный падеж). В истории русского языка энклитические формы личных местоимений утратились. Однако энклитические формы продолжают употребляться в русском языке вплоть до XVII в.: *Без рассудка ж ничего **ти** б не начинати* (Тредиаковский В.К., Новый и краткий способ к сложению российских стихов). Остатками энклитических форм личных местоимений в современном русском языке является ся в составе глаголов, которое получило название возвратной частицы и постепенно слилось с глаголом (*мыться, бороться*); энклитическая форма дательного падежа **си** – в наречии **восвояси** (церковном по происхождению). Встречаются краткие формы личных местоимений и в художественных произведениях, например, энклитические формы родительного и дательного падежей: *...наказуя наказа **мя** господь...* (Фонвизин Д.И., Рассуждение); *«Помилуй **мя**» вполголоса читал, Ел плотно, спал и всякий час молился* (Пушкин А.С., Монах); *...страх и трепет придет на **тя*** (Фонвизин Д.И., Недоросль); *За **тя**, аки воду, лиях и лиях, С тобой пред судьбою предстану!* (Толстой А.К., Василий Шибанов); *В церковных книгах нередко находим выражения: мир **ти**...* (Фонвизин Д.И., Опыт русского словника); *Господи! даждь **ми** помысл исповедания грехов моих* (Фонвизин Д.И., Чистосердечное признание)

Неличные местоимения в древнерусском языке были наиболее многочисленными по своему составу и включали различные семантические разряды: указательные, притяжательные, вопросительно-относительные, определительные, отрицательные, неопределенные. В системе древнерусского языка выделялись три указательных местоимения, каждое из которых имело свое значение и употреблялось в определенных случаях: **тѣ, та, то** – при безотносительном указании,

онъ, она, оно – при указании на отдаленные предметы и **сь, си, се** – при указании на ближайшие предметы.

В процессе развития языка местоимения **онъ, она, оно** и **сь, си, се** были утрачены, сохранившись лишь в отдельных канцеляризмах и художественной литературе высокого стиля. В древнерусском языке наряду с указательными местоимениями **сь, си, се** употреблялись еще полные формы **сии > сеи, сия, сию**. В косвенных падежах они имели одинаковые окончания, за исключением винительного падежа единственного числа женского рода: **сю** и **сию**. Формы косвенных падежей этих местоимений рано вышли из употребления. В современном русском языке сохраняются лишь в составе слов *сейчас, сегодня, в словосочетаниях по сей день, в сию минуту, по сию пору, до сих пор* и т.п.

Язык произведений русской литературы отражает употребление архаических указательных местоимений: *Я устремлял свой взор на тот чертог, Где матери священное мученье Свершалось как жертва в оный час...* (Жуковский В.А., Государыне великой княгине Александре Федоровне на рождение в. кн. Александра Николаевича); *Но стой, росс! Опочий – Се новый век грядет* (Жуковский В.А., Мир); *Возьми сей мирт, возьми и снова будь героем, — Героем в тишине, не в кроволитном бое* (Жуковский В.А., Мир); *Почто ж, увь! Почто судьбой запрещено За счастье их отдать нам жизнь сию бесплодную?* (Жуковский В.А., К Филарету); *Не се ль Минервы русской храм? Не се ль Элизиум полнощный...* (Пушкин А.С., Воспоминания в Царском селе); *Нет, это был сей лёгкий сон, Сей тонкий сон воображенья, Что посылает Аполлон Не для любви, для вдохновенья* (Баратынский Е.А., Новинское); *Сия скала...тень Сафо!* (Баратынский Е.А., Последний поэт); *Кто, преклоня слух к таинственному шуму Сих кленов, сих дубов, в душе своей питал Ему сочувственному думу* (Баратынский Е.А., Запустение); *О! Я знаком С сим языком Любви тайной!* (Баратынский Е.А., Любви приметы).

Указательное местоимение мужского рода **тъ** примерно с XIII в. стало выступать в удвоенном виде **тъ + тъ > тьтъ** (тот). Форма именительного падежа единственного числа мужского рода **тъ** оказалась невыразительной в силу своей краткости. В эпоху падения редуцированных гласных **тьтъ** изменилась в **тот**. Эта форма и закрепилась в русском языке как форма именительного падеж единственного числа мужского рода, чем отличается от форм женского рода *та* и среднего *то*. В литературном языке форма родительного падежа единственного числа указательного местоимения **тот** – **того** произносится [таво] в связи с ослаблением г-взрывного, его

исчезновением и развитием губного [в] между двух губных о: [того] > [тохо] > [тоо] > [тово], а далее в результате аканья [тово] > [таво]. По аналогии с местоимением [таво] изменения претерпели вопросительные местоимения кого > [каво], чего > [чево].

В языке произведений русской литературы отражаются также старые формы родительного падежа единственного числа женского рода притяжательных местоимений: *Скажите, кто перун безумцу в руки дал И жизни **моея** владыкою назвал, Над коей я и сам не властен?* (Жуковский В.А., Мир); *Пусть роет он поля отчизны **твоея*** (Жуковский В.А., Мир). Исконным в этих формах было окончание **еѣ**. Написание через **-ея** до 1917 года является русифицированным отражением старославянской формы **еѣ**. *Пришло то время, чтоб я тех забав бежал, **Которы** я любил, **которы** обожал... И счастья того ничем не заслужил, **Которо** нам дает любовь и добродетель... Но некая тому противилась сила, **Котора** в сих местах меня оставила...* (Фонвизин Д.И., Корион).

Таким образом, в языке ничто не исчезает бесследно: новые формы определенное время сосуществуют наряду со старыми, подчас превращаясь в их варианты. Подтверждением сказанному могут служить примеры из произведений русских поэтов и писателей XVIII – XIX вв., в которых нашли широкое отражение реликтовые формы местоимений.

Литература:

1. Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. М., 1963.
2. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Киев, 1937.
3. Булаховский Л.А. Русский литературный язык первой половины XIX века. М., 1954.
4. Соколова М.А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л., 1962.
5. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. М., 1962.
6. Шмелев Д.Н. Архаические формы в современном русском языке. М., 1960.

C.Qədimova

**Müasir rus dilində əvəzliliklərin relikv formaları
Xülasə**

Müasir rus dilində əvəzliliklər müxtəlif mənə və qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən söz qrupu təşkil edirlər.

Beləliklə dildə heçnə izsiz qalmır: Yeni formalar müəyyən dövr köhnələri ilə bərabər onların variantına çevrilərək istifadə olunur. Buna sübut olaraq XVIII-XIX əsr rus yazıçı və şairlərin əsərlərində əvəzliliklərin relikv formaların əks olunmasıdır. Qədim rus dilində şəxs əvəzlilikləri qeyri-şəxs əvəzliliklərinə qarşı qoyulurdu. Tarixi baxımdan, suppletivizm əvvəllər fərqli leksem olmuş iki müxtəlif formanın bir paradigmadə birləşməsi kimi izah olunur. Şəxs əvəzliliklərinin suppletivliyi lap qədim hadisələrdən hesab olunur və dilin tarixində qorunub saxlanmışdır. Qədim rus dilində, şəxs əvəzliliklərinin bütöv formalar ilə yanaşı, qısa yəni enklitik formaları da mövcud idi. Rus dili tarixində şəxs əvəzliliklərinin enklitik formaları itirilmişdir. Bədii əsərlərin dilində əvəzliliklərin arxaik formaları geniş şəkildə əksini tapmışdır.

J.Qadimova

**Relict forms of pronouns in modern Russian
Summary**

In modern Russian, pronouns have groups of words that are different meaning and grammatical features. In the Old Russian language, personal pronouns were contrasted with impersonal pronouns. Historically, suppletion is explained as the combination of the forms of two originally different lexemes in one inflectional paradigm. Thus, in language nothing disappears without a trace: new forms coexist for a certain time along with the old ones, sometimes turning into their variants. Proof of this can serve as examples from the works of Russian poets and writers of the XVIII - XIX centuries, in which relict pronouns are widely reflected. The suppletion of personal pronouns is a phenomenon of ancient times. In the Old Russian language, along with complete, there were also short or enclitic forms of personal pronouns. There are in the history of the Russian language enclitic forms of personal pronouns were lost. In the fiction language can be found archaic forms of pronouns.

Rəyçi: Xalidə Babəşova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

LALƏ ƏFƏNDİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
BDU
lalare@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ: DÜNƏN, BU GÜN

Açar sözlər: ədəbi dil, nitq mədəniyyəti, dövlət dili, KİV dili, nitq normaları

Keywords: literary language, speech culture, state language, mass-media style, speech norms

Ключевые слова: литературный язык, культура речи, государственный язык, язык СМИ, речевые нормы.

Hər bir xalqın milli varlığını müəyyən edən, onun milli mədəniyyətini yaradan və inkişaf etdirən başlıca amillərdən biri məhz onun ana dilidir. Dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək üçün isə onun müəyyən statusa malik olması mühüm məqamdır ki, bunu da dövlətçiliklə, dilə dövlət qayğısı və xalqın məhəbbəti ilə təmin etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə dil və nitq mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərə geniş ictimai maraq, bu sahə mütəxəssislərinin müxtəlif çıxışları, bu mövzu ətrafında müzakirələr, dövlət tərəfindən qəbul edilən qərarlar və bu qərarların işığında həyata keçirilən tədbirlərin geniş miqyas almasına baxmayaraq, problemlər aradan qalxmır və ən çox narahatlıq doğuran hal bundan ibarətdir ki, bu problemlər həttə azalmır. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili, reklam və afişaların, dublyaj edilən filmlərin mətni, gündəlik məişətdə, cəmiyyətdə adi vətəndaşların, gənclərin nitqi dilə yad ünsürlərlə daha da çox yüklənir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizə qayğı Azərbaycanın istər ilk müstəqillik illərində, istərsə də müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra həmişə dil məsələləri ön planda olmuş və bu qayğı sayəsində cəmiyyətin istər ictimai-siyasi, istər sosial-iqtisadi və istərsə də mədəni, elmi həyatında Azərbaycan dilindən dövlət dili kimi geniş istifadə edilməyə başlamışdır.

İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qəbul etdiyi ilk mühüm qərarlar sırasında dil məsələsi də olmuşdur: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan dilinə dövlət statusu verilməsi ilə bağlı qəbul etdiyi «Dövləti lisan türkcə qəbul edilərək müvəqqəti hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında» ilk qərarı Azərbaycan dilinin

inkışafının yeni və həlledici bir mərhələsi oldu [5, 169] . Bu qərardan sonra Azərbaycan dilində milli kadrların hazırlanması, tədris müəssisələrində təlimlərin Azərbaycan dilində aparılması, rəsmi dövlət sənədlərinin Azərbaycan dilində tərtib edilməsi bu gün elm və incəsənətin ana dilində tərəqqisi və geniş yayılması milli ədəbi dilimizin müasir inkışaf səviyyəsinə çatması üçün zəmin olmuşdur.

Bu gün haqlı olaraq, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra dil və əlifba haqqında qəbul edilmiş qərarları, dilə göstərilən qayğını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qoyduğu yolun davamı hesab etmək olar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixində imzalanmış “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanı və Azərbaycan dilinin tarixi inkışafı boyunca əldə etdiyi nailiyyətləri, həmin dövrə qədər yaşanmış və mövcud problemləri əks etdirməklə yanaşı, bu problemlərin həlli yollarını göstərmiş, dilin qorunmasının mühüm dövlət əhəmiyyətli iş olduğunu vurğulamışdır. Ancaq bu, dilin inkışafı yolunda ilk mərhələ olmuşdur. Bundan sonra “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 2001-ci il 9 avqust tarixli fərman, 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin hüquqi statusunu müəyyənləşdirmiş, onun saflığının qorunması və inkışafı üçün mühüm şərait yaratmışdır. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkışafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may tarixli, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkışafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel tarixli, “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 2018-ci il 17 iyul tarixli sərəncamları ədəbi dilimizə qayğının həmişə diqqət mərkəzində olduğunu bir daha sübut edir. Dövlət Proqramı ədəbi dilimizin normalarının pozulmasının, dilə yad ünsürlərin gətirilməsinin qarşısının alınması və müasir dövrün inkışaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dilimizin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Proqramda müasir dövrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkışaf etdirilməsi, dilə dövlət qayğısı və nitq mədəniyyəti ilə bağlı bugünkü bir sıra problemlər diqqətə çatdırılmışdır və bunların aradan qaldırılması sahəsində mühüm tədbirlər planı verilmişdir. «Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik

tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz ifadə imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir» [1]. Belə rəsmi dövlət sənədləri ilə yanaşı, eyni zamanda, ədəbi ictimaiyyətin də dil problemləri ilə bağlı fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. 2016-cı ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik institutunda məhz bu aktual problemlə bağlı “Reklam çarxlarında və reklam lövhələrində Azərbaycan ədəbi dilinin qorunması” layihəsi üzrə monitoring keçirilmişdir. Monitoringdə müasir reklamların dil xüsusiyyətləri, Azərbaycan dilinə uyğunluğu və yol verilən nöqsanların dilimizə vurduğu ziyandan söhbət açılmış, problemin həlli ilə bağlı konkret təkliflər irəli sürülmüşdür [6]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun Təşkilatçılığı və Azərbaycan Respublikası Televiziya və Radio Şurasının dəstəyi ilə həyata keçirilən «Ekran və efirdə ədəbi dil normaları layihəsi» çərçivəsində keçirilən tədbirlər də dil və nitq mədəniyyəti ilə bağlı problemlərin diqqətdən yayınmadığını bir daha nümayiş etdirir [2].

Dil ilə bağlı ümumi problemlərlə yanaşı, bir sıra problemlər də mövcuddur ki, bunlar illər uzununu nitqimizdə özünə yer almışdır və təəssüflə qeyd etməliyik ki, bütün iradlara baxmayaraq, heç bir dəyişiklik baş vermir. Bir müqayisə ilə fikrimizi əsaslandırmaq istəyirik: 1933-cü ildə Ə.Haqqverdiyev «Ədəbi dilimiz haqqında» adlı məqaləsində yazır: «90-cı illərdə ədəbiyyatla məşğul olaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Belə ziyalılarımız indi də az deyildir. Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz: «O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər», «Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək lazımdır» [4,439]. 2016-cı ildə KİV –in dili ilə bağlı aparılan müşahidələrimizdən bir neçə nümunəyə diqqət yetirək: *Dinləyici, hansı ki, bizdə həmişə səhlər tutur* (5 noyabr, 2016, «Radio Anten» - «Meqapolis» verilişi); *«Azərçay, hansı ki, siz onu dəmləyirsiniz, mən də içirəm* (24 oktyabr, 2016, «Radio Anten» - «Meqapolis» verilişi); *Belə bir fond var, hansı ki, bunları maliyyələşdirir.* (31 oktyabr, 2016, «Radio Anten» - «Meqapolis» verilişi); *.Yeni bir sayt yaradılıb, hansı ki, erməni terroru barədə məlumat yayacaq.* (01 noyabr, 2016, «Radio Anten» - «Meqapolis» verilişi). N. Əhmədli də ekran və efirdə ədəbi dil normalarının vəziyyətindən danışarkən həmin problemlə bağlı xeyli nümunə vermişdir [3, 21]. Göründüyü kimi, yüz ilə yaxın bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, həmin problem bu gün özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

Ümumiyyətlə, dil məsələsi, ana dilinin qorunub inkişaf etdirilməsi, bu dildə ictimai-siyasi məsələlərin müzakirəsi, elm və təhsilin, mədəniyyətin yayılması böyük və kiçikliyindən, dövlət statusu daşıyıb-daşımamasından asılı olmadan, hər bir xalq üçün həssas məqamdır. Bu cəhətdən dövlət

statusu daşıyan dillərin inkişaf etdirilməsi üçün daha geniş imkanlar mövcuddur və dil daşıyıcılarının buna biganə yanaşmağa mənəvi haqqı yoxdur. Hal-hazırda dünyada Azərbaycan dilini öz ana dili hesab edərək bu dildə danışan 50 milyondan çox insan yaşayır, ancaq dövlət dili kimi Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, leksik-semantik və qrammatik normaları məhz Azərbaycan Respublikasında tənzimlənir, onun saflığının qorunub saxlanması, təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi məsuliyyəti bizim üzərimizə düşür.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə dilimizin inkişafı yolunda atılan mühüm addımlar, bütün çətinliklərə, məhdudiyyət və sıxışdırmalara baxmayaraq, müəyyən nəticələr vermişdir, yəni müasir ədəbi dilimizin üslubi normaları yaranmağa və formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin sonlarında – konkret olaraq, Azərbaycan öz milli müstəqilliyini bərpa etdikdən və Azərbaycan dili yenidən həqiqətən dövlət statusu qazandıqdan sonra Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir və bu, özünü cəmiyyətin bütün sahələrində –siyasi, iqtisadi və mədəniyyət sahəsində istifadə edilən leksik vahidlərdə daha çox göstərmişdir. Siyasi sahədə dilin leksik normasında daha böyük dəyişikliklər müşahidə edilir, qəzet və jurnalların dili, kütləvi nitq, radio və televiziya verilişlərinin dili hiss olunacaq dərəcədə dəyişmişdir və bu da təbii prosesdir. KİV-in sürətlə inkişaf etməsi müasir cəmiyyətdə bunları sosial informasiyanın yayılmasının əsas vasitəsinə çevirmişdir. Bu dövrdən etibarən sosial informasiya axını daha çox elektron KİV-lərə doğru yönəlmişdir. İstehlakçılar sosial informasiyanı daha çox radio və televiziya vasitəsilə əldə edir, əhalinin yalnız az bir qismi əsas informasiyanı qəzet və jurnallardan alır, deməli, publisistik üslubun şifahi qolu dilin inkişafına daha çox təsir edir.

Buna görə də deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin vəziyyəti kütləvi informasiya vasitələrinin dilində daha aydın və tam əks olunmuşdur. Hər bir dilin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin vəziyyəti, bir qayda olaraq, bu dildə danışan adamların, yəni dil daşıyıcılarının nitqlərində baş verən dəyişikliklər, yeniliklər, ümumiyyətlə, onların nitqinin ümumi vəziyyətidir. Ümumilikdə, bu gün Azərbaycan dilində nəzərə çarpan meyillər təbii ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərin nəticələridir. Ümumi orta səviyyəli nitq daşıyıcısının dilindəki standart ifadələr, hər hansı bir qəlibə uyğunlaşmaq meyilləri azalmaqdadır və gündəlik həyatımızda və kütləvi ünsiyyət zamanı nitqin xeyli sərbəstləşməsi müşahidə edilir ki, bu da kütləvi informasiya vasitələrinin dilində daha aydın təzahür edir. Ancaq müşahidə edilən bu meyillərin heç də hamısı müsbət bir hal kimi dəyərləndirilə bilməz, hətta bunların böyük bir hissəsi bu gün mütəxəssislər arasında narahatlıq

doğurmaqdadır. Bu gün dilimizdə xoşagəlməz «yeniliklərin» daha çox olduğunu dana bilmərik.

Əslində həm bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin geniş yayılmasında, həm də əhalinin savadının artırılmasında kütləvi informasiya vasitələrinin dili mühüm rol oynamalıdır. Televiziya verilişlərində dəfələrlə dil ilə bağlı problemlərə toxunulur, verilişlərə müxtəlif mütəxəssislər dəvət olunur, ancaq praktikada, təəssüf ki, bunlar öz əksini tam tapa bilmir. Aparıcıların nitqində, veriliş iştirakçılarının söhbətlərində bayağı sözlər, qeyri-normativ ifadələr işlədilir, qəzet səhifələrində müxtəlif səviyyəli səhvlərə yol verilir. Əhalinin böyük bir hissəsinin əksər məlumatları yalnız kütləvi informasiya vasitələrindən, xüsusən də televiziyaadan əldə etdiyini nəzərə alsaq, KİV işçilərinin dili qorumaqda nə qədər böyük məsuliyyət daşımali olduqlarını da görürük. Ancaq təəssüflə qeyd etməliyik ki, bütün KİV işçiləri bu məsuliyyəti tam dərk etmirlər. Bazar iqtisadiyyatı və ölkədə siyasi quruluşun demokratikləşməsi şəraitində baş verən prosesləri kütləvi informasiya vasitələrinin dili, onların inkişaf templəri və xüsusiyyətləri, formalaşması prosesinə bilavasitə təsiri kimi nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki bu köklü dəyişmələr dilin təkmilləşməsindən, inkişafından daha çox, ona mənfi təsir göstərmişdir. Dildəki fonetik dəyişikliklər efirdə və ekranda səsləndirilən nitqlərdə parlaq əks olunur. Aparıcıların nitqinin sürəti dəyişmişdir, tələffüzdə vurğuların yeri düzgün olmur, yeni deyim tərz, bir qədər Türkiyə tələffüzünə üstünlük verilməsi, bəzilərinin isə rus dilinə yaxın intonasiyası sezilir. KİV-də əvvəllər ədəbi və publisistik dildə deyil, yalnız dialektlərdə müşahidə edilən hallar yer almaqdadır. Söz və ifadələrin tələffüzü zamanı ayrı-ayrı hissəcik və şəkilçilər «atılır». Belə təəssürat yaranır ki, bu gün dilimizdə əvvəlki akademik normalar yoxdur və kim necə istəyirsə, danışa bilər.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün onların kökünə nəzər salınmalıdır. Bu problemlər bir sıra səbəblərdən köklənir: birincisi, kütləvi kommunikasiya iştirakçılarının əhatəsi son dərəcə geniş və müxtəlifdir (müxtəlif yaş dövrləri, təhsil səviyyəsi, əqidə və siyasi görüşləri və s. bir-birindən tamamilə fərqli olan insanlar bir araya gəlir); ikincisi, rəsmi senzura tamamilə aradan qaldırıldığına görə insanlar öz fikirlərini tam sərbəst şəkildə ifadə edirlər, onların nitqi daha açıq, daha inamlı şəkil alır. Üçüncüsü, irəlicədən hazırlanmamış, spontan nitq daha çox üstünlük təşkil edir və ünsiyyətin müxtəlif situasiyalarda qurulması onun xarakterinin dəyişməsinə gətirib çıxarır, əksər hallarda rəsmiyyət tamamilə aradan qaldırılır. Müasir nitq mədəniyyəti sahəsində göstərilən problemlərin aradan qaldırılması bilavasitə dil daşıyıcıları və bu sahənin mütəxəssislərinin birgə səyi ilə aradan qaldırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 23 may 2012-ci il.
2. Ekran və efirdə ədəbi dil normaları. Məqalələr toplusu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik fondu, 2018.
3. Əhmədli N. Ekran, Efir və ədəbi dil normaları. // Ekran və efirdə ədəbi dil normaları. Məqalələr toplusu. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik fondu, 2018, s.21.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1971, s.439
5. İbrahimov E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: dil məsələləri. «Xan» nəşriyyatı. Bakı, 2018, s. 169.
6. “Reklam çarxlarında və reklam lövhələrində Azərbaycan ədəbi dilinin qorunması” layihəsi üzrə monitorinqin hesabatı. Arayış - kitabça. Bakı, 2016.

L.Afandiyeva

**The Azerbaijani literary language and problems of speech culture:
yesterday, today
Summary**

After the establishment of the first independent state in Azerbaijan in 1918, Azerbaijan People's Republic declared the Azerbaijani language a state language. Since the restoration of the independence of the Republic a particular attention has been given to the language problems. It is possible to say that the condition of the contemporary Azerbaijani was more than just a part of the general mass media.

The article deals with the issues of language and speech culture, the state's care and attitude to them in Azerbaijan. The language media has to play a major role in the broad coverage of the Azerbaijani literary language, as well as in the promotion of grammar of the clans. The most important decisions, concerning the Azerbaijani language and their social, political and historical significance are touched upon in the article. It also highlights some problems of the national language at present.

Л.Эфендиева

**Азербайджанский литературный язык и вопросы культуры
речи: вчера, сегодня**

Ещё в 1918 году сразу же после образования суверенного государства Азербайджанская Демократическая Республика объявила государственным языком азербайджанский язык. После восстановления суверенитета Азербайджана проблемы языка постоянно были в центре внимания государства. Язык средств массовой информации должен играть важную роль в широком распространении азербайджанского литературного языка, а также в повышении грамотности населения.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с азербайджанским языком и культурой речи, говорится о внимании к языку со стороны государства и об отношении общества к культуре речи. Отмечается общественно-политическое, историческое значение принятых по настоящее время важных решений, связанных с азербайджанским языком, а также исследуется отношение к проблемам, регулярно возникающим на современном этапе в азербайджанском языке.

Rəyçi: Reyhan Həbibli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ФИДАН АЛИЕВА

Доктор философии по филологии
Бакинский славянский университет
fidan@mail.ru

РОЛЬ УЧЕБНО-РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Açar sözlər: rus dili xarici dil kimi, ünsiyyət tələbatı, nitqin inkişafı, tədris-nitq situasiyaları, təlimin mərhələləri.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, потребность в общении, развития речи, учебно-речевые ситуации, этапы обучения.

Key words: Russian as a foreign language, the need for communication, speech development, speech situations in language learning and teaching, learning stages.

При изучении русского языка как иностранного для студентов большое значение имеет реальный стимул общения на этом языке. Однако «сами реальные условия для общения возникают обычно при определенных конкретных потребностях что-то сказать, о чем-то спросить или ответить на вопрос. Следовательно, на занятиях студенты должны быть заинтересованы в речевой информации и должны быть вынуждены реагировать на нее» [1, с. 29]. Это обстоятельство следует учитывать в учебном процессе, специально организуя условия для общения студентов-азербайджанцев друг с другом. Создать на занятиях учебно-речевые ситуации, которые вызывали бы интерес у студентов и побуждали бы их к активной речевой деятельности на русском языке, не так легко. При этом преподавателю предстоит решить ряд общих вопросов, в частности, следующие: 1. Что следует понимать под речевой ситуацией в учебном процессе? 2. Каковы в целом условия, при которых использование учебно-речевых ситуаций дает максимальный эффект в обучении русскому языку как иностранному? Под учебно-речевой ситуацией мы понимаем «такие специально установленные условия и отношения, которые в целях коммуникации вынуждают студентов и позволяют им реализовать нужный речевой материал в его фонетически и грамматически правильном выражении» [2, с. 52].

В работе по ситуациям преподаватель должен опираться на естественные причины, порождающие вопросы, а именно: на потребность студентов получить учебно-бытовую информацию, связанную с вынужденными речевыми действиями; на естественную любознательность студентов; на случаи, когда слова говорящего

недостаточно ясно были восприняты и требуется повторить вопрос, переспросить о чем-то, в чем-то убедить слушающего и т. п. Работы по ситуациям требуют тщательного их выбора с учетом конкретных потребностей студентов в общении с окружающими [3; 4]. Для преподавателя, пожалуй, не составит большого труда установить перечень тем, соответствующих кругу бытовых ситуаций. В большинстве случаев это ставшие уже традиционными темы: *В столовой. В парикмахерской. На почте. У врача. В театральной кассе* и т. п. Объем содержания разных ситуаций должен быть, конечно, различным. Ситуации могут быть развернутыми, или полными, и свернутыми. В развернутой ситуации задание преподавателя может даваться, например, в таком виде.

Исходная информация: *Вы случайно на вокзале встретили своего товарища. Вы удивлены этим. О чем вы его спросите? Что вы ему скажете?* Студентам должны быть знакомы возможные формы вопросов: *Как ты здесь оказался (очутился)? Почему ты здесь?* Требуемые ответы заранее оговариваются, они должны содержать глаголы несовершенного вида в прошедшем времени, например: *Я встречал здесь брата (проводил сестру), искал одного знакомого, узнавал расписание поездов, покупал билет, заказывал билет* и т.п.

Эти же варианты ответов студент должен быть вынужден употребить в свернутой ситуации, когда преподаватель в качестве исходной информации задает только вопрос *Как вы оказались на вокзале?* Ситуация «На занятии» может быть также представлена во всей полноте речевого выражения, например, преподавателем дается исходная информация: *Вы первым вошли в аудиторию. В аудитории душно, чувствуется, что окно не открывали. Что вы ему скажете?* Эта же ситуация может быть предельно свернута и дана лишь в виде сигнала студенту: *В аудитории нет мела, что делать?* Можно еще отметить и такие учебно-речевые ситуации, в которые после исходной информации преподаватель (в ходе раскрытия ситуации студентом) вносит дополнительные изменения. Например, исходная информация: *Вы в библиотеке, хотите посмотреть, что есть нового в журналах и газетах, хотите узнать о новых книгах. Как вы скажете об этом библиотекарю?* После ответа студента преподаватель дает ему дополнительное указание: *Вам говорят, что свежие газеты и новые журналы на дом не выдаются, их можно посмотреть только в читальном зале. Как вы будете реагировать на это?* Таким образом, в этом случае от студента требуется быстрая речевая реакция на видоизмененную ситуацию. В зависимости от этапа работы целесообразно выделить: 1) подготовительно-речевой этап, на котором

используются развернутые и конкретные ситуации, управляемые преподавателем. 2) этап автоматизации речевых навыков, на котором большую роль играют свернутые и видоизменяющиеся ситуации. Преподаватель направляет развитие ситуации. 3) этап истинно речевого общения; здесь ставятся дискуссионные проблемы, вырабатывается умения пользоваться неподготовленной речью [5]. Приведем один из примеров работы по ситуациям на разных этапах обучения.

1. Подготовительно-речевой этап. Ситуация: «Студент в деканате». Цель: закрепляется и отрабатывается усвоенный ранее речевой материал, ведется работа над синонимами. Условия реализации ситуации: а) партнером является преподаватель, управляющий развитием ситуации; б) преподаватель дает исходную информацию: «Студент должен узнать в деканате расписание консультаций экзаменов»; в) студенты располагают нужным речевым материалом и в состоянии разграничивать структуры: *в деканате – у декана; зашел узнать, зашел справиться – навести справку; когда у нас экзамен по литературе – когда можно сдать экзамен – когда профессор принимает экзамен; когда профессор дает консультации – когда у профессора консультации – когда можно получить консультацию у профессора...* В достаточно подготовленной группе преподаватель может в ходе раскрытия ситуации задавать вопросы: *А как можно сказать по-другому? А что вы скажете, если...* и т. п.

2. Этап автоматизации речевых навыков. Ситуация может быть та же: «Студент в деканате». Цель: тренируется понимание со слуха, отрабатывается темп речи, быстрота речевой реакции, автоматизируется ранее усвоенный лексико-грамматический материал. Условия реализации ситуации: а) партнером является преподаватель или один из членов группы; развитие ситуации направляется преподавателем; б) преподаватель дает исходную информацию и вместе с тем в ходе раскрытия ситуации сообщает ряд импульсов, меняющих ее, например: *Вы зашли в деканат узнать о консультации к экзамену по русскому языку, а вам сообщили о том, что экзамен перенесен. Что вас будет интересовать в этом случае? Или Вы пришли в деканат, а дверь закрыта, или Вы зашли в деканат узнать расписание экзаменов, а вам сказали, что инспектора вашего курса нет. Что вы решите делать?*

3. Этап истинно речевого общения. Ситуация выбирается студентами, например: «Посещение театра». Цель: тренировка умения свободно вести неподготовленную беседу. Условия реализации ситуации: студенты сами выбирают себе партнера, преподаватель внимательно следит за правильностью речевого выражения данной ситуации. В работе по учебно-речевым ситуациям особую роль должны играть специально отобранные лексико-грамматические «строительные

блоки», стандартно закреплённые в речи для выражения определенного рода отношений, например, просьбы: *будьте любезны* (+ императив), *будьте добры, пожалуйста* и т. п.; для выражения утверждения: *нет сомнения в том, что...*; *не вызывает сомнения...*; для выражения причинно-обусловленных отношений: *ввиду того, что...*; *в связи с этим* (или: *в связи с тем, что...*) и т. п. Эти своего рода «блочные конструкции» дают возможность строить определенные модели предложений и использовать их систематически в работе над развитием русской речи студентов-азербайджанцев. Практически эта работа может принимать вид специальной тренировки на заканчивание студентами начатого преподавателем предложения, причем предложения раскрывается именно там, где тесно связаны составные части таких «лексико-грамматических блоков». Например: *Эти выводы ни у кого не вызывают (сомнений)*; *Это предложение ни у кого не вызвало (возражений)*. В ряде случаев именно рамки ситуации помогают студентам выбрать нужное словосочетание с многозначным словом, например: *вызвать к декану, вызвать к телефону, вызвать недовольство* и т.п. В силу того, что общение в той или иной ситуации обычно происходит в диалогической форме, основным для студентов должно быть умение понимать вопросы, отвечать на них и самим правильно задавать вопросы. Вот пример диалога, построенного на основе одной из предложенных ситуаций (поскольку учебная ситуация повторяется в дальнейшем, а приобретенные студентами умения используются в реальной ситуации посещения аптеки, магазина и т. д. по мере накопления словаря и фразеологического материала расширяется тематический круг диалогов, усложняются условия общения.

У врача

- *Как твоя фамилия?*
- *Моя фамилия Абдуллаев.*
- *Как тебя зовут?*
- *Меня зовут Айдын.*
- *Где ты живешь?*
- *Я живу в городе.*
- *Что у тебя болит?*
- *У меня болит зуб (голова, уши, глаза, горло, рука, нога, живот и т. д.).*
- *Открой рот. Покажи зуб. Давно болит?*
- *Да (нет).*
- *Вот тебе лекарство, таблетки, вот тебе рецепт, иди в аптеку, получи там лекарство.*

В практике обучения русскому языку студентов-азербайджанцев широко применяются вопросы. Они используются и при анализе членов предложения, и при работе над пониманием изложенного (устно или письменно), и при раскрытии ситуаций.

В работе над усвоением категории рода в русском языке и форм согласования преподавателем на начальном этапе обучения используются, например, предложения типа *Эта ручка красная, а эта зеленая*. У студентов вырабатывается навык правильной постановки вопроса к согласуемому члену предложения: *Какая эта ручка? Эта ручка зеленая? – Нет, эта ручка красная, а не зеленая*. Вопросы и ответы могут отрабатываться только в рамках словосочетания: *Какая ручка? – Зеленая ручка, хорошая ручка, эта ручка* и т. д. Подобного рода вопросы являются грамматическими вопросами. В речевой же ситуации они естественно, не задаются. Для речевой ситуации был бы закономерен вопрос: *Какая это ручка, покажите* (или *Что это за ручка?*). В ответе используются при этом не слова, заведомо взаимоисключающие друг друга в силу реальной логики вещей: *красная / зеленая* (разумный человек не станет в реальном общении задавать вопрос *Какая эта ручка, красная или зеленая?*), а слова, разграничивающие, например, качество речи: *Это шариковая ручка, а эта ручка с пером* и т. п. [6, с. 65].

Такие ошибки наблюдаются и при работе по тексту, когда преподаватель требует от учащегося постановки вопросов к текстам описательного характера, содержащим предложения типа *Мой друг хороший человек* и т. п. Студенты без предварительных указаний и тренировки ставят к подобного рода предложениям вопрос *Какой человек мой друг?* Постановка таких вопросов может преследовать лишь тренировку употребления грамматических форм, но не соответствует речевым потребностям, и потому для развития речи нецелесообразна. Так же к предложению, содержащему местоимение *я* или притяжательное местоимение *мой* и т. п., не следует ставить вопросы, так как они звучат искусственно. Сравним грамматические вопросы к предложению *Сегодня я звонил сестре*: *Кому я сегодня звонил? Кто сегодня звонил сестре?* И логически осмысленный речевой вопрос: *Кому вы звонили?* Необходимо обучать студентов ставить речевые вопросы. Подготовительным этапом могут служить упражнения, в которых содержится задание поставить к данной информации максимально возможное количество вопросов. Например: *Завтра я иду на концерт*. В данном случае нужны логически обоснованные вопросы: *Какой концерт ты идешь слушать? Кто будет выступать на этом концерте? Где будет этот концерт? Есть ли у тебя билеты на концерт? Нет ли у тебя лишнего билета на*

концерт? С кем ты идешь на этот концерт? и т.п. Ситуации дают возможность максимально приблизить учебный процесс к естественным условиям речевой коммуникации и позволяют работать в должной мере и над темпом речи, и над интонацией, и над произношением.

Литература

1. Ташматова К.А. Использование ситуаций при обучении устной речи // Русской язык в национальной школе, 1977, № 2. с. 28-31.
2. Вайсбурд М.Л. Использование учебно-речевых ситуаций при обучении устной речи на иностранном языке. Обнинск, 2001.
3. Сосенко Э.Ю. О коммуникативной направленности устных подготовительных упражнений // Вопросы обучения русскому языку иностранцев на начальном этапе. М.: Русский язык, 1976, с. 168-180.
4. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблема обучения. М.: Русский язык, 1979.
5. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному. М., 2003.
6. Силькина З.А. Способы связи слов и речевые ошибки учащихся // Школьная и научная грамматика. Воронеж: ВГУ, 1977, с. 62-69.

F.Əliyeva

Tələbələrə rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində tədris-nitq situasiyalarının rolu Xülasə

Məqalədə rus dili xarici dil kimi məşğələlərində tədris-nitq situasiyaları azərbaycanlı tələbələrin nitqinin inkişafı üçün bir üsul kimi tədqiq edilir. Tədris-nitq situasiyalarından istifadə bilavasitə müəllimin nəzarəti altında həyata keçirilir. Burada real həyatı əks etdirən müxtəlif mövzular ola bilər. Məqalədə tədris-nitq situasiyaları üzrə iş üç mərhələyə bölünməklə şərh edilir:

- 1) nitqin hazırlıq mərhələsi;
- 2) nitq vərdislərinin avtomatlaşdırılması mərhələsi;
- 3) nitqin əsl ünsiyyət mərhələsi. Nitq situasiyaları tədris prosesini real kommunikasiyaya yaxınlaşdırır və nitqin tempi, intonasiyası və tələffüzü üzərində tam işləməyə şərait yaradır. Azərbaycanlı tələbələrin rus dilində sual-cavab əsasında dialoq qurmaq və onların dialoji nitqinin inkişafına xüsusi diqqət verilir.

**The role of speech situations in teaching students russian as a
foreign language
Summary**

The article is about using speech situations as a method of teaching Russian as a foreign language for speech development of Azerbaijani students. The use of speech situations is carried out directly under teacher's supervision. Different topics, reflecting real life situations, may be used. The article gives information about three stages of the use of speech situations in language learning and teaching process:

- 1) the stage of speech preparation;
- 2) the stage of the automation of speech habits;
- 3) the stage of using prepared speech in communication. Speech situations bring language learning and teaching process closer to real life communication and make it possible to work on the pace of speech, as well as on the intonation and pronunciation. Special attention is paid to the development of dialogue speech of Azerbaijani students by making up dialogues based on questions and answers.

Rəyçi: Tamilla Məmmədova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

JALƏ VƏKİLOVA
Bakı Slavyan Universiteti
vekilovajale@yahoo.com

FRANSIZ DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: türkizmlər, alınmalar, assimilyasiya, dillər, söz yaradıcılığı

Ключевые слова: тюркизмы, заимствования, ассимиляция, языки, словообразование

Key words: turkisms, borrowings, assimilation, languages, word-formation

Giriş. Dünya dillərinin çoxunda olduğu kimi, fransız dilinin də leksik qatı ən mütəhərrik dəyişkən sahəsi olub özünün qeyri-sabitliyi ilə seçilir. Belə ki, dilə təsir edən amillər ilk nəvbədə leksik qatda özünü göstərir və burada daha bariz və aydın şəkildə üzə çıxır. “Heç vaxt ola bilməz ki, hər hansı bir dil xarici təsirə məruz qalmadan inkişaf edə bilsin. Əksinə qonşu dillərin bu dilə təsiri onun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Dillərin qarşılıqlı sürətdə zənginləşməsi tarixi bir zərurətdir və bu əlaqələr mütləq olaraq dillərin bir-birini zənginləşdirməsinə gətirib çıxarır” (5, s.257). Məqsədimiz fransız dilində türkizmlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və təhlil etməkdir. Türk dillərindən alınan bir çox leksik vahidlər zaman keçdikcə mənalarını genişləndirmiş, yeni mənə çalarlıqları kəsb edərək dildə müxtəlif anlayışların ifadə edilməsinə kömək etmişlər. Bu sözlər təkcə Türkiyə türkcəsində deyil, Azərbaycan türkcəsinə də aiddir. Bu məqsədlə biz XVIII və XIX əsr etimoloji və ensiklopedik lüğətlərdən istifadə etmiş və onu müasir lüğətlərlə tutuşduraraq müəyyən ümumiləşdirmələr aparmışıq. Fransız dilində türkizmlər (türk mənşəli sözlər) dedikdə lüğətlərdə “türk”, “türk-ərəb”, “türk-fars”, “tatar” qeydləri olan və ya türkdilli xalqların həyatı və məişət ilə bağlı işlənən sözləri nəzərdə tuturuq. Həmin sözlər fransız dilinin leksikasının müxtəlif sahələrinə aiddir.

1. Fransız dilinə keçən türk mənşəli sözlərin mənə baxımından dəyişikliyə uğrayıb-uğramaması.

1.1. Fransız dilinə keçərkən öz mənasını tam saxlayan sözlər: *bey* < *bəy*, *pilaf* < *plov*, *vilayet* < *vilayət*, *pacha* < *paşa*, *sultan* < *sultan*, *bakchich* < *bəxşiş*, *janissair* < *yeniçəri*, *khan* < *xan*, *araba* < *araba*, *chacal* < *çaqqal*, *chaouch* < *çavuş*, *sérail* < *saray* və s.

1.2. Fransız dilinə daxil olduqdan sonra mənası daralan sözlər. Məsələn, “*chibouk*” sözü “Petit Larive et Fleury” lüğətində “uzun borulu türk qəlyanı”, etimoloji lüğətdə də həmin mənə qeydə alınır. Lakin mənşə

dildə bu sözün “əl ağacı” mənasını daşdığı da bildirilir. Müasir Azərbaycan dilində isə başqa mənası da vardır;

1.3. Mənası genişlənən sözlər. Bu baxımdan “türk” sözünə diqqət yetirək. Bu sözün millət və dil bildirməkdən başqa bir neçə mənası verilir.

Güclü mənasında: “*C’est un vrai Turc*” - bu xalis türkdür. *Il est Turc là-dessus.* (Molière, *Avare*, II, 5). “*Fort comme un Turc*” - türk kimi güclü. *Que Dea mange des tranches de bœuf et des côtelettes de mouton, dans six mois elle sera forte comme une Turquie.* (Hugo, *l’Homme qui rit*, II, p.45)

Fransız dilində bu ifadələrin digər variantları da vardır: *fort comme boeuf*, (comme un bouffle, comme un crocheteur) – cürətli, cəsarətli, qorxmaz, qocaq. Bu ifadələrə əlavə şərh verməyə ehtiyac duyulmur. Yəqin ki, qitənin çox hissəsini tutmaq üçün igidlik, bacarıqlıq, qorxmazlıq birinci amildir.

Qəddar mənasında: “*Traiter qqn. à la turque*” - fəhlələrlə türk kimi rəftar etmək, yəni qəddarcasına, rəhmsiz rəftar etmək; *Je vois ici deux yeux qui ont la mine d’être de fort mauvais garçons, de faire insulte aux libertés, et de traiter une âme de Turc à Maure.* (Molière, *L’Avare*, II,5). “*Tête de Turc*” - bu frazeologizmin mənası lüğətlərdə hədəf, nişan, qapazaltı, başqalarının yerinə dərisi soyulan, istehza, rişxənd hədəfi olan, güc sınamaq üçün attraksion, kimi təqdim olunur (14, s.861). *Les cavaliers ... s’exercèrent à tirer à balle au galop sur les têtes de Turcs, cette fois postiches.* (G. Sand, *Le Beau Laurence*, p.69) *Mayergutt, enfin, notre tête de Turc, avait une tignasse crépue, des lèvres lippues, une voix désagréable et une intelligence rapide.* (A. Wurmser, *L’Enfant enchaîné.*) *Les autres sentaient cette distance, elles ne l’acceptaient pas et bientôt Clémentine devint leur tête de turc.* (J. Vercors, *Clémentine*).

“Turc” sözünün may böcəyinin sürfəsi və “meyvəyə ziyan verən sürfə” mənaları da vardır. Lüğətlərdə “*le Grand Turc*” – “Böyük türk” söz birləşməsinin isə “Türkiyənin sultanı, imperatoru” mənasını verdiyi nəzərdən qaçmamışdır. *Vous savez que le fils du Grand Turc est ici ?* (Molière, *Bourg. gent.* IV, 5)

1.4. Fransız dilinə keçərkən mənasını dəyişən sözlər. Bu sözləri iki cür qruplaşdırmaq olar: ilkin mənasından uzaqlaşan sözlər *chagrin* < *sağrı* - dəri mənasında işlənən sözdür. Türk dillərində olan “sağrı” sözündən gətirilmiş bu söz “kitabə üz çəkmək üçün istifadə olunan dəri” mənasında işlənir. Qeyd edək ki, bu söz fransız dili vasitəsilə bir sıra Avropa dillərinə, o cümlədən alman dilinə keçmişdir. Larus lüğətində həmin sözün “çil-çil rəngli yüngül tafta parça” mənasını və “şaqrən dəri kimi kiçilmək, azalmaq” ifadəsində isə “şaqrən dəri kimi” “tam” mənasında işləndiyi bildirilir. *Le domaine de jadis, passé comme tant d’autres à ses fermiers, a fait peau de chagrin.* (Hervé Bazin, *Qui j’ose aimer*, 1956, p.18). *Dey* < *dayı* öz ilkin mənasından aralanan sözdür. Bu söz “dayı” sözündən götürülsədə, onun fransız dilində verdiyi məna tamam başqadır. Belə ki, Petit Robert lüğətində bu söz “1671-

ci ildən 1830-cu ilədək olan dövrdə Əlcəzair dövlət başçısı”, yuxarıda adı çəkilən “Petit Larive et Flery” lüğətində isə “barbar” (vəhşi), bir dövlətin padşahı kimi mənaya malik olduğu izah edilir. Fransız dilində o qədər də geniş işlənməyən və mənasını dəyişən sözlər sırasına “colbac” sözünü də əlavə etmək olar. Bu sözün O.Braşenin XVIII əsrin sonunda nəşr edilən etimoloji lüğətində “hərbiçilərin xəz dəridən baş gehyimi” mənasını verdiyi bildirilir.

2.Xüsusi isimlərin ümumi mənə kəsb etməsi. Fransız dilinə keçən türk sözlərinin mənasında edilən dəyişiklikdən söhbət gedəndə, xüsusi isimlərin ümumi mənə kəsb etməsi prosesini də yaddan çıxarmaq olmaz. Çünki belə bir proses söz yaradıcılığının bir növü hesab edilir. Bu proses təkcə fransız dilinin öz sözlərini (“Cognac” - yer adı, “cognac” bu yerlə bağlı olan içki növü) deyil, həm də başqa dillərdən alınan və o cümlədən türk dillərindən alınan sözləri əhatə edir. Məsələn, “Andrinopole” sözünü götürək. Bu Türkiyədə yerləşən Ədirnə şəhərinin adıdır. Fransız dilində olan bu söz təkcə şəhərin adını deyil, həm də parça növünü (qırmızı pambıq parça) bildirir, “turquoise” sözünün mənası lüğətlərdə belə izah edilir: “alüminhidrat fosfatı, göy (yaşıl) rəngli qiymətli daş”. Ana dilimizdə bu söz “firuzə”dir. Fransız dilində isə “turquoise” sözü Türkiyə ilə bağlıdır. “Anqora” sözü də bu qəbildəndir. Bu, Türkiyənin Ankara şəhərinin adı ilə bağlı isimdir. Bu xüsusi isim ümumiləşərək fransız dilində “uzun tükləri olan heyvan – keçi, pişik və s.” mənasında işlənir.

3. Təkrar-qayıdış sözləmə. Təkrar-qayıdış sözləmə hər hansı bir dilin milli sözləri başqa dillərə yayıldıqdan, həmin dillərdə fonetik və semantik modifikasiya, yeniləşmə prosesi keçəndən sonra “yad” formada yenidən donor dilə qayıtmasına deyilir (1, s.35). Qəribədir ki, müasir Azərbaycan danışq dilində də bu söz, görünür, rus dili vasitəsilə fransız dilindən gəlmişdir. Burada biz başqa bir prosesin də şahidi oluruq. Öz dilimizdə olan söz başqa bir dildən yeni mənə ilə dilimizə qayıtmışdır. **“Budget” sözü.** Bu, fransız dilinə də aid edilə bilər. Məsələn, fransız dilində vaxtilə (qədim fransız dili dövründə) “bougette” *kiçik kisə* sözü ingilis dilinə keçmiş, buradan isə fransız dilinə “budget” mənası ilə qayıtmışdır.

“Kiosk” sözü. Bu baxımdan “kiosk” sözünün Azərbaycan dilindəki taleyi də maraqlıdır. Larus lüğətində “kiosque < köşk” bu sözün fransız dilinə türk dilindən 1608-ci ildə daxil olduğu göstərilir. Onun mənələrindən biri belə izah olunur: *vağzalalarda, küçələrdə, meydanlarda və s. yerlərdə qəzet, jurnal, kitab satılan yer*. Azərbaycan dilində isə həmin mənada işlənən bu söz yəqin ki, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir.

4. Fransız dilinə daxil olan türk mənşəli bir sıra sözlər fransız dilinin leksik sisteminə mövcud olan sözlərlə nisbi sinonimlik əlaqəsi yaradır. Bu proses zamanı sözün strukturu bir növ sadələşir, özündə də alınma dilin öz sözü arasında işlənmə dairəsi müəyyən çərçivəyə alınır. Məsələn, “hammam

< *hamam*” sözü bibaşə isti tük hamamı mənasında işlənir. Fransız dilinin öz sözü olan “*bain*” sözü isə bu mənanı vermir.

5. *Türk mənşəli sözlərin fransız dilində söz yaradıcılığı.* Fransız dilinə keçən türk mənşəli sözlərin leksik xüsusiyyətlərindən söhbət gedəndə bu sözlərin “məhsuldarlığı” (bunlardan yeni söz düzəldilməsi) haqqında da müəyyən mülahizələr yürütmək lazım gəlir. Onu qeyd edək ki, fransız dilinə keçən sözlərin hamısının yeni söz düzəltmə prosesində eyni cür iştirakından söhbət gedə bilməz. Məlum faktdır ki, sözdüzəltmədə dilin öz sözlərinin hamısı eyni cür iştirak etmir. Bu, əcnəbi sözlərdə aid edilə bilər.

Bəzi tədqiqatçılar morfoloji üsulu (affiksasiya üsulunu) söz yaradıcılığında ən məhsuldar üsul hesab edirlər. Fransız dilçisi Eduard Pişon morfoloji yolla sözdüzəltmə barədə çoxlu tədqiqatlar aparmış və belə gənəltmə gəlmişdir ki, müasir dövrdə fransız dilində yeni sözlərin yaradılmasında ən səmərəli üsul məhz şəkilçilər vasitəsilə söz yaradıcılığıdır. Eduard Pişon yazır ki, digər söz yaradıcılığı üsulları ilə müqayisədə suffikslər və prefikslərin artırılması yolu ilə söz yaradıcılığı ən məhsuldar üsuldur (10, s.35).

5.1. *Sözdüzəltmənin ən geniş üsullarından biri hesab edilən şəkilçi vasitəsilə türk mənşəli isimlərdən fellər yaranır.* Fransız dilində daha məhsuldar fel düzəldən şəkilçi başqa nitq hissələrində ən çox birinci qrupa aid fel yaradır. Bu model üzrə “*chagrin*” sözündən “*chagriner*” dəridən kitaba üz çəkmək feli, “*ier*” suffiksinin köməyiylə “*chagriner*” dəri çəkmək adam sözü yaranmışdır.

5.2. *İsim düzəldən “ist” şəkilçisinin köməyiylə “tulipe” sözündən “tulipiste” və “ier” şəkilçisinin köməyiylə “tulipier” isimləri düzəlir.* “*Turban* < *türban*” sözünə “*en*” prefiksi və “*é*” şəkilçisi əlavə etməklə “*enturbanné*” (türbanlı-çalmalı) yeni bir sifət düzəlir. Təkcə “*turque*” sözündən fransız dilində: *turquerie*, *turquet*, *turcomane*, *turcophone*, *turquoise*, *turquien* və *turquin* kimi sözlər düzəldilmişdir. Sözdüzəltməyə aid olan siyahını xeyli uzatmaq olar. Lakin bir söz üzərində xüsusi dayanmaq istərdik. Bu “*odalisque* < *odalıq*” xidmətçi, hərəm qulluqçusu sözüdür. Lüğətlərin çoxunda bu sözün kökünü oda (otaq) sözü ilə bağlayırlar və “*lıq*” şəkilçisiylə işləndiyi bildirilir. Sonralar isə görüldüyü kimi “*lıq*” şəkilçisi “*lik*” və “*lisque*” şəklinə düşmüşdür ki, bu da həmin şəkilçini tanınmaz etmişdir. Buna çox ehtimal ki, fransız dilinin özünəməxsus “*esque*” şəkilçisinin təsiri vardır.

6. *Fransız və türk dillərinin fonetik sistemi.* Fransız və türk dillərinin fonetik sisteminin ötürü müqayisəsi göstərir ki, haqqında söhbət gedən dillərin səs tərkibi bir-birinə uyğun olsa da, fərqləndirici cəhətləri də vardır. Məsələn, dilimizdə mövcud olan “ç” və “c” afrikatları və eləcə də “ğ” və

“x” samitləri və “i” saiti fransız dilinin fonetik sistemində yaddır. Fransız dilində olan burun saitləri və yarımamitlər isə Azərbaycan dilində yoxdur.

Bəzi hallarda “ş”nın “s” ilə əvəzlənməsinə də rast gəlirik “köşk >kiosque”. Fransız dilində [ö] səsi vardır. Lakin bu sözdə [s] səsinin [ş] və [ö] səsinin [o] ilə əvəzlənməsi həmin sözün tam şəkildə “fransızlaşması” ilə nəticələnmişdir.

[ğ] səsi [q] ilə əvəz olunur: ağa >aga, sağrı>chagrin və başqaları. Bu sözlərdə kiosque və chagrin “ş”nın “s”, “s”nın “ş” ilə əvəz olunması həmin səslərin məxrəc etibarilə bir-birilə yaxınlığı izah edilə bilər (belə yaxınlıq Azərbaycan dilinin özündə də var: sillə-şillə).

[x] səsi “k” ilə verilir: xan>khan, qazax>khazak, xanlıq>khanat. Transliterasiyada “kh” hərf birləşməsindən istifadə olunur ki, bu da onun “k” səsinə fərqləndiyini bildirir. Müqayisə etsək “kebab” sözünün “k” hərfinin “caftan” sözünün “c” hərfi ilə transliterasiya edildiyini görürük.

[ç] səsi “dj” hərf birləşməsi ilə verilir: “odjaque” (yeniçəri korpusu), chiboukdji<çubuc (xidməti göstərən nöker), konakdji-xidmət zabiti, celdjoukide-səlcuqlar və s.

Boğaz samiti olan “h” fransız dilinin səs sistemində yoxdur. Lakin “h” hərfi vardır. Bu hərfin iki variantı mövcuddur: lal (tələffüz olunmayan) və nəfəsli.

Lal “h”. Lal “h” ilə başlayan isimdən əvvəl müəyyən artiklin saiti düşür, eləcə də həmin hərflə başlayan sözlə ondan qabaq gələn sözün sonundakı adi hallarda oxunmayan hərf samit səs kimi tələffüz olunur (buna “liaison” əlaqə deyilir).

Nəfəsli “h”. Nəfəsli “h” ilə başlayan sözlərdə isə yuxarıda göstərilən hadisələrin heç birinə riayət edilmir.

“y” samit xüsusiyyətini, [j] yarımamiti ilə başlayan “yatagan” (əyri qılınc) sözündəki başlanğıc səs də saxlayır. Bu onunla sübut edilə bilər ki, həmin sözdən əvvəl “liaison” edilmir. Samit sistemi ilə bağlı dəyişikliklər sırasına alınma sözlərdə samitin düşməsi hallarını da əlavə etmək lazımdır. Belə hadisəyə misal sözün əvvəlində [h] səsinin düşməsinə vermək olar halva→alva, hamma→amam. Sözün ortasında və sonunda da samitin düşdüyü hala təsadüf olunur çavuş>chaouch, vilayət>vilayet və s. Son mövqedə gələn “n” samiti özündən əvvəl gələn saitlə birləşərək burun saiti yaradır: caftan, houlan (oğlan-əsgər) mənasında, divan və s. sözlərində olduğu kimi.

7. Sözlərin prosesində səsartımı hadisəsinə də təsadüf olunur. Buna “keyf” (şərq sayağı günorta istirahəti) sözündəki “y” samiti - [j] səsi, “pilaf” sözündəki “i” saiti, “otoman” (osman) sözündəki “o” saiti misal ola bilər.

Nəticə. Beləliklə, türk dillərindən alınma sözlərin fransız dilində assimile olaraq onun söz yaradıcılığı sistemində və lüğət tərkibinin

inkişafında yerini öyrənmək məqsədilə aparılan araşdırmalar göstərir ki, XII əsrdən başlayaraq indiki dövrə qədər fransız dili türk dillərindən leksik vahidlər əxz etmişdir. Bunların bir qismi daxil olduğu dövrün həyatının bu və digər sahələrinə aid olan anlayışları ifadə etməklə kifayətlənmiş, sonrakı əsrlərə keçməmişdirsə, əksər qismi, əksinə, uzun illər dildə yaşayıb işlənməklə bərabər, dilin leksikasının inkişafında da müəyyən rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, fransız dilinə keçən türk mənşəli sözlər təkcə leksik, semantik və fonetik cəhətdən deyil, qrammatik cəhətdən də mənimsənilmiş, dilin qrammatik kateqoriyalarına tabe edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, 1995, 90 s.
2. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, 1993, 147 s.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Иностранная литература, 1955, с.92
4. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961, с.394
5. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое учение введение в историю. М., 1937, с. 410
6. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 186 s.
7. Quliyeva X.V. Dildə alınmaların yeri. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2003, s.93-95.
8. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982, с.149
9. Məmmədov N.N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, ADU, 1958, 35 s.
10. Picheon E. L'enrichissement lexicale dans le français d'aujourd'hui : les principes de la suffixation en français. P.Artery.1942, p.77
11. Dictionnaire des mots d'origine étrangère. Henriette Walter, Gérard Walter, Larousse 2009 Paris, p.427
12. Dictionnaire étymologique des mots français venant de l'arabe, du turc et dupersan. Georges Bertrand, L'Harmattan, 2007, France, p.150
13. Lexique des mots d'origine étrangère. Bernard Hirth, 2012, p.127
14. Yeni Fransızca-Azərbaycanca lüğət, II cildə. Bakı: Kövsər, 2011, 2308 s.

Ж.Векилова

Лексико-семантические особенности тюркизов во французском языке
Резюме

В данной статье рассматривается лексико-семантические особенности тюркизов во французском языке. Анализируются лексико-семантическое освоение тюркизов во французском языке, и приводится достаточное количество примеров. Указывая на приведенные примеры, автор приходит к заключению, что освоение иноязычной единицы в принимающем языке, т.е. её подчинение законам организации фонетического, морфологического, синтаксического и лексико-семантического строя языка-реципиента, и их участие в словообразовании, является одним из показателей явного лексико-грамматического усвоения слова, и укоренения его в системе заимствующего языка. Также в статье указываются заимствованные слова из тюркских языков, их ассимиляция во французском языке, место в словообразовательной системе и в развитии словарного состава. В итоге говорится о том, что тюркизмы, вошедшие во французский язык, подчиняются не только семантическим, фонетическим и лексическим моментам, но и подчиняются грамматическим категориям.

J.Vakilova

Lexical-semantics properties of turkisms in the french language
Summary

This article is dedicated to the lexical-semantics properties of turkisms in the french language. The lexical-semantic assimilation of the turkisms in french are analyzed and a sufficient number of examples are given. The author comes to the conclusion, that mastering a foreign borrowing in the host language, i.e. its submission to the laws of the organization of the phonetic, morphological, syntactic and lexical-semantic structure of the recipient language, and their participation in word formation, is one of the indicators of explicit lexical and grammatical assimilation of the word, and its rooting in the system of the borrowing language. The article also indicates borrowed words from Turkic languages, their assimilation in French, a place in the word-formation system and in the development of the vocabulary. As a result, it is said that the Türkisms included in the French language are subject not only to semantic, phonetic and lexical aspects, but also subject to grammatical categories.

Rəyçi: İnnara Tarzumanlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏRANƏ MEHDİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
tarana@maul.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARIŞIQ TIPLI TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tabesiz cümlə, sintaksis, mürəkkəb cümlə.

Ключевые слова: азербайджанский язык, неподчиненное предложение, синтаксис, сложное предложение.

Key words: Azerbaijani language, non-compliant sentence, syntax, complex sentence.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, onlarda ifadə olunan fikir qarşı-qarşıya duran iki tərəfdən- iki qütbdən ibarətdir. Belə bir xüsusiyyət mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində də vardır, məlumdur ki, hər bir mürəkkəb cümlədə birləşən komponentlər müəyyən məna inasibətləri ifadə edir və elə bu əsasda birləşirlər. Komponentlər arasında araşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma və s. əlaqələr olur. Hər hansı bir məna münasibətini qurmaq üçün iki qütbün birləşməsi-vəhdət təşkil etməsi zəruri olur. Doğrudan da, səbəbi nəticəsiz, nəticəni səbəbsiz, aydınlaşdırma əlaqəsini aydınlaşdıran və aydınlaşdıransız təsəvvür etmək olmaz. Eləcə də iki qarşılaşdırılan tərəf olmadan ziddiyyət, güzəşt, fərqləndirmə, müqayisə kimi mənalar əmələ gələ bilməz. Bunun nəticəsində də bir vahidin-mürəkkəb cümlənin qarşı-qarşıya duran iki qütbü meydana çıxır. Bu qütblər sadə olduğu kimi, mürəkkəb şəkildə də təşkil oluna bilər. Mürəkkəb şəkildə qurulan bu komponentlər özlüyündə müəyyən məna əlaqələri də ifadə edə bilirlər. Qütblərdən biri sadə, digəri mürəkkəb, yaxud hər ikisi mürəkkəb ola bilər. Bu o deməkdir ki, qütblər öz aralarında müəyyən məna əlaqəsi saxladığı halda, mürəkkəb quruluşlu qütb özü də əlavə məna münasibəti yarada bilər, yəni qütbün öz daxilində də qütblənmə hadisəsi baş verə bilər. Tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif komponentlərdən təşkil olunub, zəngin quruluşa malik olur. Ən çox işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələr iki komponentli olanlardır ki, bunlar da müxtəlif məna münasibətləri ifadə edir. Üç və ya daha artıq komponentdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif quruluşlarda özünü göstərir. Sadalama əlaqəsində olan tabesiz mürəkkəb cümlələr istənilən qədər komponentdən qurula bilər. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr daha çox üç və dörd sadə cümlədən təşkil olunur.

I. «Sadə cümlə»lərdən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

a) Üç «sadə cümlə»dən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlə: *Anasının mülayim siması ciddi və qayğıkeş bir vəziyyət atar, arvadı Fəridənin üzünə xəfif bir sarılıq qonar, qara bəbəkləri bir əndişə və vahimə Hə tez-tez hərəkət edərdi (M.İbrahimov); Dəniz qudurmuş kimi şahə qalxır, coşub-daşan əsəbi dalğalar yorulmaq cümədən bir-birini qovur, aramsız olaraq sahili döyür, şəhər üzərində kədərli uğultu gəzirdi (Y. Şirvan).*

b) dörd «sadə cümlə»dən ibarət qurulan tabesiz mürəkkəb cümlə: *“Dizi də gözlə» deyə, şüşəni açdı, prob ka ağsaqqalın stoluna qədər uçdu, partıltı məni diksindirdi, şərabın köpüyü Nazlının əlinə çitəndi (B.Bayramov).*

c) beş «sadə cümlə»dən ibarət qurular tabesiz mürəkkəb cümlə. *Artıq qıçlarım əsir, başım gicəllənir, gözlərim qaralır, dizlərim taqətdən düşür. ürəyim zəifləyirdi (B.Bayramov).*

Belə işlənən komponentlərin sayı artıq da ola bilər. Bunlar tabesiz mürəkkəb cümlənin nisbətən sadə və qütbləriməyən quruluşlarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşlarda da işləyə bilər. Belələrinin tərkibinə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr daxil ola bilər. Komponentlərin ümumi sayından asılı olmayaraq, onlar iki qütbə mərkəzləşib, bir-biri ilə vəhdət təşkil edirlər, həmin qütblərin quruluşu ya sadə, ya mürəkkəb şəkildə ola bilər.

II. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) “sadə cümlə”dən sonra müxtəlif növlü tabeli mürəkkəb cümlə işlədilər və isosə cümlə» ilə müxtəlif məna əlaqəsi saxlaya bilər: *Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq (F.Bayramov). heç nə olmaz, arvad tayfasının qaydasıdır, bir az çığır-bağır salacaqlar, sonra da kənara çəkilib susacaqlar (İ.Şıxlı).* Yuxarıdakı misallarda “sadə cümlə” ilə tabeli mürəkkəb cümlə arasında qarşılaşdırma, sadalama əlaqələri vardır. Tərkib hissədəki tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri tamamlıq və mübtəda növlərinə aiddir. Əlbəttə, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibində başqa budaq cümlələr də işlədilər bilər. Yuxarıdakı misallarda budaq cümlələr postpozitiv vəziyyətdədir. Bu tipli misallarda budaq cümlənin prepozitiv vəziyyətdə işlənən tiplərinə də rast gəlirik: *Siz məhsimizin artırılmasını və iş saatımızın qısaldılmasını/ istəyirik, şərtlərimiz qəbul olunursa, hamımız işə başlamağa hazırıq (H. Nəzərli); İstəkli balam sənə, sən də azacıq qaşını çatsan, gözümdən düşərsən (B.Bayramov); Körpə ağladı, Nailə bəyim nə qədər çalışdı, onu kiridə bilmədi (B.Bayramov); Araz kəndin yanından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də, təbiətin bu ümumi ahəginə tabe olmaq istəmir, dərəli- tərəli yamadan aşır, üfüqdə gözdən itirdi (İ. Şıxlı).*

Buradakı misallarda işlənən şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələr özündən əvvəlki «sadə cümlə» ilə müxtəlif məna əlaqələri ilə bağlıdır.

III. Sadə və tabesiz mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr. Belə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif variantları vardır. Əvvəla,

variantlar I komponentlərə (sadə cümlə ilə) II komponent (tabesiz mürəkkəb cümlə) arasındakı mənə əlaqəsinə görə, ikincisi də, II komponent kimi işlənən tabesiz mürəkkəb cümlənin öz komponentləri arasındakı mənə əlaqəsinə görə, eləcə də həmin tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin quruluşuna görə “müəyyənləşdirilə bilər. Qəbaca ikinci komponenti iki tərkib hissədən ibarət olanları nəzərdən keçirək. Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti iki sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümlə. Birinci komponentlə ikinci arasında aydınlaşdırma əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlə: *Bir axşam iki böyük hadisə olacaqdı: birincisi, kəndimizə çəkilən işıq qoşu /acaq, isi isə, həmin qarşısına toplaşdığımız kino-teatr açılacaqdır (B.Bayramov); demə, qızım, allahdan sonra arvadın böyüyü ərdir, istər öldürər, istər saxlar M.İbrahimov); Tamam iki həftə gecəli-gündüzlü əlləşməli, ölümə vuruşmalı o/duq; ağır, gec taran, çətin gecələrimiz az olmadı, hətta qızın anası belə axıra qədər bu mizjyətə dözüb dayana bitmədi (B.Bayramov). Bu misallarda ikinci komponent - tərkib hissələri arasında sadalama, səbəb-nəticə, qoşulma əlaqələri mövcud olan tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Birinci komponentlə ikinci arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olan tabesiz mürəkkəb cümlə: *Tox, sən xain adamsan, şələ-şüləni yığışdır, buralarda izini-tozunu görməyim M.İbrahimov); Qaranlıq mənə boğurdu, ə i atırdım, dəmirə dəyirdi (B.Bayramov); Barmağı üzüyə ilişəndə gözləri iriləndi, utanıb əimi çəkmək istədim, buraxmadı (B.Bayramov).**

İkinci komponentdəki tərkib hissələri arasında müxtəlif mənə əlaqələri özünü göstərir. Sadə cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlənin birləşməsindən əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlənin başqa variantları da işlənilə bilər. Xüsusən ikinci komponent iki tərkib hissədən deyil, daha çox tərkib hissədən ibarət ola bilər. Birinci komponent sadə olub, ikincisinə qarşılaşdırma əlaqəsi ilə bağlı olur. İkinci komponent isə aralarında sadalama əlaqəsi olan üç sadə cümlədən təşkil olunur; məsələn: *Saatın əqrəbi bir neçə dövrə dolandı, nə Veysəldən xəbər çıxdı, nə ulduz məndi, nə də Şənbə dissertasiyasından ayrıldı (B.Bayramov). a) birinci komponentlə ikincisi arasında sadalanma əlaqəsi var. İkinci komponent aralarında sadalanma əlaqəsi olan dörd sadə cümlədən təşkil olunmuşdur: məs.: *Adamlar mürəbbiyə macal vermədən, heç nə axtarmadan, heç nə soruşmadan »saqlara yanaşır, kimi paltar geyindirir, kimi əllərinə bulka verir, kimi ayaqqabı, kimi papaq bağışlayırdı (Mir Cəlal).**

2) Birinci komponent (sadə cümlə) ikincisi ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlanır; ikinci komponent üç sadə cümlədən qurulsada, əlaqələrinə görə nisbətən mürəkkəb quruluşa malik olur: məs.: *Kərimzadə qızına dediyini nəvəsinə də dedi: ürəyim işıqdır, qardaşın sağ-salamat qayıdacaqdır, fikir eləmə! (Mir Cəlal).* Səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olan iki və üçüncü komponentlər birlikdə ət təşkil edir. Dördüncü komponent onunla qoşulma əlaqəsi ilə əlaqə saxlayır.

Birinci komponentlə ikinci arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olur. İkinci komponent iki tərkib hissədən ibarət olur ki. onlardan birincisi özü də iki sadə cümlədən qurulmuşdur; məs.: *Nəyə deyilib mənə eşitdirilən bu sözdən könüm açılan kimi oldu, qonşuma işarə elədim, o da gülümsündü, ikimizin də başımız kitabın üstünə ayıldı (B.Bayramov).*

Yenə də birinci komponent ikincisinə səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olur. İkinci komponent mürəkkəb quruluşa malik olur: onun birinci sadə komponent tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət olan ikincisi ilə sadalama əlaqəsində olur: məs.: *Əlinin biri ilə onun üzünə kölgə saldı, uşaq dartınıb oyandı, işıqda gozlərim açma bilməsə də, nəsa də, səsləndi, qığıldadı (B.Bayramov).* Sadə cümlədən ibarət olan birinci komponent tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan ikinci komponentlə aydınlaşdırma əlaqəsində olur. İkinci komponent səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olan iki və üçüncü komponentlər birlik təşkil edir.

Birinci komponentlə ikinci arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olur. İkinci komponent iki tərkib hissədən ibarət olur ki. onlardan birincisi özü də iki sadə cümlədən qurulmuşdur. Sadə cümlədən ibarət olan birinci komponent tabesiz mürəkkəb cümlədən biri də sadalama əlaqəsi ilə düzələn bir tabesiz mürəkkəb cümlə və səbəb-nəticə əlaqəsi ilə ona bağlanan sadə cümlədən ibarətdir; məs.: *Fani dünyada bircə qorxum vardır: tərpəniş olmasın, nəfəs də yavaş alınsın, uçqun baş verə bilər, əlimizə həyat kimi düşən havam, işığı əlimizdən alar (B.Bayramov).* Birinci komponentlə ikincisi qoşulma əlaqəsində olur, ikinci komponentdə iki tabeli mürəkkəb cümlə səbəb-nəticə əlaqəsi vasitəsilə birləşərək, bir tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirir. Burada hər bir səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan komponent sadalama əlaqəsi ilə birləşib, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. III cildə. Bakı. 1981
2. Современный русский литературный язык II томах, М, 1961
3. Современный русский язык под ред. Галкиной-Федерук Е.М. М.: МГУ, 1964
4. Современный русский язык, част II. год сед. Д.Э.Розенталя, М, 1976
5. Современный русский язык Н.С.Валгина. М., 1966
6. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələ. Bakı: Maarif, 1974
7. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələ. Bakı: Maarif, 1985

Т.Мехдиева

**Разные типы неподчиненных сложных предложений в
азербайджанском языке
Резюме**

Статья посвящена изучению сложных предложений. Здесь дается множество примеров многокомпонентных сложных предложений. Отмечается, что выражение в них состоит из двух противоположных сторон - двух полюсов. Известно, что каждое соединение выражает определенные смысловые отношения и поэтому объединяется на этой основе. Сравнение компонентов, причинно-следственных связей, осветления и т.д. отношения становятся. Существует потребность в комбинации двух полярностей для формирования отношений. Действительно, невозможно представить причину без результата, результат без причины, разъяснения изъяснения. Помимо противоречий, уступок, различий и сравнений, обе стороны не могут быть сформированы. В результате есть две полярные противоположности, стоящие перед предложением составного соединения. Эти полюса просты, и в тоже время сложны. Эти сложные компоненты способны выразить определенный смысл сами по себе. Один из полюсов прост, другой может быть сложным, или и то, и другое.

T.Mehtiyeva

**Different types of non-subordinate complex sentences in Azerbaijani
Summary**

The article is devoted to the study of complicated sentences. Here are some examples of multi-component complicated sentences. It is noted that the expression in them consists of two opposite sides - two poles. It is known that each compound compound compound expresses certain meaning relationships and is therefore united on this basis. Comparison of components, cause-and-effect, clarification, etc. the relationship becomes. There is a need for a combination of two polarities to form a relationship. Indeed, it is impossible to imagine the cause without a result, without the cause, the clarification of the clarification, and the clarification. As well as contradictions, concessions, differences, and comparisons, the two sides can not be formed. As a result, there are two polar opposites facing a compound-compound sentence. These poles are simple, as well as complicated. These complex components are able to express certain meaning in themselves. One of the poles is simple, the other can be complicated, or both.

Rəyçi: Rəna Əmrahova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ВАФА МАМЕДОВА
Бакинский славянский университет
vafa@mail.ru

**ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ИСТОЧНИКИ
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РУССКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ**

Ключевые слова: фразеологическая единица, антропоцентризм, лингвокультурологический компонент, языковая картина мира.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, antropocentrizm. Linqvokulturoloji komponent, dünyanın dil mənzərəsi.

Key words: phraseological unit, anthropocentrism, linguoculturological component, language picture of the world.

В настоящее время фразеология продолжает оставаться объектом многочисленных разноаспектных исследований, однако в последние десятилетия XX-начала XXI вв. заметно усиление интереса к ее исследованию с точки зрения лингвокультурологии. Лингвокультурология как одно из современных направлений лингвистики возникла в результате смены научной парадигмы в конце XX века и определяется как отрасль лингвистики на стыке лингвистики и культурологии, исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке (2, с. 9). Лингвокультурология дает системное описание фактов языка и культуры в их взаимодействии и взаимосвязи, исследует языковую картину мира. Таким образом, в основе этой науки лежит ключевое понятие «языковая картина мира», которое понимается лингвистами как один из способов структурирования знаний об объективной действительности, как отражение национального миропонимания и мировидения. Эта наука сделала возможным также рассмотрение фразеологии с точки зрения отражения в ней языковой картины мира. Язык, с одной стороны, является инструментом познания человеком мира и хранилищем индивидуального и общественного опыта восприятия и оценки окружающей действительности; с другой, отражает мировосприятие конкретной этнокультурной общности. Именно в языке находят выражение особенности национального характера, психического склада народа, его истории и культуры. Само понятие «картина мира» широко использовалось учеными-философами, логиками еще в начале XX века. Понятие «картина мира» связано с результатами реального состояния общественного сознания и познавательной деятельности

человека, который воспринимает окружающую действительность как «картину», включающую, помимо набора отражений предметов, процессов, свойств и т. д., и субъективное мнение человека по отношению к воспринимаемым и отражаемым им предметам. В «картине мира» все предметы и явления действительности взаимосвязаны. Картина мира, отображенная с помощью специальных знаков, несущих информацию об объективной действительности, называется языковой картиной мира – системным, целостным отображением действительности с помощью различных языковых средств. Наиболее яркое выражение языковая картина мира находит в строевых элементах языка источников культурно-значимой интерпретации фразеологизмов – его лексическом и фразеологическом фонде. Культурная информация закреплена в устойчивых языковых формах, к которым относятся фразеологизмы, выражающие дух и своеобразие нации. Именно в них отражен быт русского народа, поведение, традиции и обычаи. Фразеологизмы возникают в национальных языках на основе образного представления действительности, которое отображает обиходно-эмпирический, исторический или духовный опыт языкового коллектива; они безусловно связаны с его культурными традициями. Картину мира не следует воспринимать как зеркальное отражение действительности, представление мира – это его осмысление, или интерпретация. С одной стороны, она представляет собой глобальный образ мира, с другой, несет в себе черты своего создателя, отражает специфику человеческого способа миропостижения, т.е. антропоцентрична. Во фразеологии можно выделить некоторые основные области, являющиеся, по словам В.Н.Телия, источниками культурологической интерпретации фразеологизмов: 1) безэквивалентная лексика и лакуны; 2) мифологизированные языковые единицы: обрядово-ритуальные формы культуры, легенды, обычаи, поверья, закреплённые в языке; 3) эталоны, стереотипы, символы, ритуалы; 4) образы; 5) речевое поведение; 6) взаимодействие религии и языка; 7) область речевого этикета (4, с. 249 – 250). Рассмотрим некоторые из перечисленных источников культурно-значимой интерпретации фразеологизмов.

1) Безэквивалентная лексика и лакуны.

Источником культурологической информации может служить безэквивалентная лексика, например, русское слово *алтын* (название старинной русской монеты достоинством в 3 копейки) во фразеологизме *ни на алтын* «о самом малом числе, величине чего-либо, о чём-либо несостоящем, незначительном». Единица представляет денежную систему Руси и др. См. также: *не было ни гроша, да вдруг алтын* – пословица употребляется в ситуации неожиданной удачи или радости после невезения, нехватки в чём-либо. Ср. также устарев-

шее безэквивалентное слово *рожон* «заостренный кол (рогатина), который употребляли при охоте на медведя» в выражении *лезть на рожон* «предпринимать что-нибудь заведомо рискованное, обреченное на неудачу». Главной причиной возникновения фразеологических лакунарных единиц являются особенности национального мировосприятия, или экстралингвистические причины. Фразеологические лакуны выявляются в процессе сопоставления фразеологических систем разных языков на уровне узуса. Наиболее частотными способами перевода безэквивалентных фразеологизмов одного языка на другой являются фразеологическое калькирование, описание буквального смысла исходного фразеологизма с лингвокультурологическим комментарием культурно маркированных его компонентов. Например, английский фразеологизм *To vote with one's feet* (букв. *голосовать ногами*) передается на русский язык фразеологической калькой.

2) Мифологизированные языковые единицы: обрядово-ритуальные формы культуры, легенды, обычаи, поверья, закрепленные в языке.

Важнейшей частью мифа является *мифологема* – важнейший персонаж или ситуация, которые могут переходить из мифа в миф. Отметим, что миф – не выдумка, а живая реальность для сознания людей. В основе мифологического сознания лежат архетипы. *Архетип* – это устойчивый образ, возникающий в сознании индивидов определенного языкового социума и имеющий распространение в культуре. Архетипы обращены вглубь времени, истории человеческого сознания. Во фразеологизмах архетипы являются обычно в двучленном противопоставлении: верх – низ, левое – правое, далекое – близкое, свое – чужое и т.п. Рассмотрим, например, такой фразеологизм, как *выносить сор из избы* «разглашать сведения о каких-либо неприятностях, касающихся узкого круга «своих» лиц и потому скрываемых от посторонних» (говорится с неодобрением или осуждением). Культурологический комментарий этого фразеологизма включает в себя архетипическое противопоставление «свои – чужие». Фразеологизм восходит к поверью о том, что по вынесенному мусору «чужие» люди могут навести порчу на хозяина дома или его родственников. Во избежание этого сложился ритуал-оберег: «Не выносить сор из избы, а сжигать его в печи» (1, с.137). В отличие от мифов легенды являются продуктом сознательного творчества людей. Так, на основе библейской легенды о попытке строительства в Вавилоне башни (столпа) до небес появился фразеологизм *вавилонское столпотворение* «беспорядочная толпа людей, неразбериха, суматоха». За дерзость Бог наказал строителей башни, сделал их разноязычными.

Люди прекратили строительство башни, так как перестали понимать друг друга. 3) Эталоны, стереотипы, символы, ритуалы. *Символ* воспринимается как вещь, наделенная смыслом. В структуре идиомы у отдельных компонентов вырабатывается символическое значение: например, *нести крест* «терпеливо переносить страдания, невзгоды, мириться со своей печальной участью» *крест* – символ страдания, восходящий к евангельскому рассказу о том, как Иисус нес крест на место распятия, на Голгофу. Во фразеологизме *отбиться от рук* «выйти из повиновения, стать непослушным» у компонента *рука* развивается символическое значение «власть»; во фразеологизмах *быть чьей-то правой рукой* «быть первым помощником», *протянуть руку помощи* «оказать помощь кому-л.» у компонента *рука* развивается символическое значение «помощь». Фразеологизмы могут содержать сведения об определенных традициях или обрядах. Ср.: *заваривать/заварить кашу* «затевать какое – либо сложное, хлопотливое или неприятное дело» (о человеке, который своими действиями создает сложное или неприятное положение). На Руси каша была не только повседневным кушаньем, но и обрядовым блюдом, которое подавали на званых обедах, праздниках, например. во время свадьбы. Варили ее сообща, и так как это было хлопотно, отсюда появилось и второе значение: «беспорядок, суматоха, сумятица, путаница». Фразеологические единицы являются носителями знаний, которые называются *фоновыми*. В них может отражаться материальная культура народа, например, компоненты фразеологизмов могут содержать указание на этнографические реалии: *лапоть* «не лаптем щи хлебать»; на архаические элементы: *зеница* «хранить как зеницу ока»; на исторические элементы: *ижица* «прописать ижицу» – стар. и шутол. Проучить, наказывать. *Ижица* – название последней, 43-й, буквы церковнославянской азбуки, по форме, напоминающей римскую цифру «пять». *Прописать* – тщательно выписать. В старой школе, когда учеников порол, следы от порки были похожи на ижицу, что и послужило образным стимулом к образованию фразеологизма). Посредством *ритуалов* поддерживаются общие культурные нормы и ценности народа. Например, ритуалы, закрепленные во фразеологических единицах: *преподнести хлеб-соль* кому-л. «оказать почести при встрече гостей». В этом фразеологизме закреплен ритуальный обряд: при встрече почетных гостей русские люди преподносят «хлеб-соль» – каравай хлеба и солонку с солью. Обряд при этом понимается как определенные действия, которые устанавливаются обычаем или ритуалом, воплощающие какие-либо религиозные представления, бытовые традиции и т.п.

4) Образы. Подобная интерпретация фразеологической единицы связана с ее «прочтением» внутренней формы. Например, этимология

русской идиомы *перемывать косточки* в значении «обсуждать кого-л. за спиной» восходит к обычаю древних славян в буквальном смысле перемывать кости покойного. Речь идет об обряде вторичного захоронения, когда спустя несколько лет после похорон останки выкапывали и перемывали для очищения умершего от грехов и снятия с него возможного заклятия. Этот процесс сопровождался ритуалом воспоминаний о покойнике, о его характере, делах и т.п. Мотиватором значения данного фразеологизма стали разговоры о покойнике во время промывания его костей. В результате у фразеологической единицы появилась новейшая этимология, которая может быть возведена непосредственно к ее внутренней форме, т.е. буквальному видению образной картинке (3, с. 112-113). Таким образом, главным для анализа культурологического содержания фразеологизмов является расшифровка (интерпретация) мифов, архетипов, символов, стереотипов, эталонов, ритуалов и т.п., Она «нацеливает» на понимание глубинных черт русского народного менталитета. Все это позволяет ученым говорить о том, что фразеологические единицы кодируют в самых разных конфигурациях культурно значимые смыслы.

Литература

- 1.Зимин В. Культурная коннотация фразеологизмов русского языка/ /Studia Rossica Posnaniensia, vol. XXXIII. Adam Mickiewicz University Press, Poznań. 2006, pp. 133-140.
- 2.Маслова В. А. Лингвокультурология: М.: «Академия», 2004.
- 3.Бирих А.К. Русская фразеология: историко-этимологический словарь/под ред. В.М.Мокиенко. М.: Астрель; АСТ; Хранитель, 2007.
4. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: «Языки русской культуры», 1996.

V.Məmmədova

Dünyanın dil mənzərəsi və rus frazeoloji vahidlərin kulturoloji interpretasiyasının mənbələri

Xülasə

Müasir dilçilikdə antropoloji istiqamətin inkişafı geniş vüsət alıb. Bir çox dil prosesləri insanın kommunikativ fəaliyyətinin tələbləri ilə əlaqədə tədqiq olunur. Hal hazırda frazeologiya bir çox müxtəlif aspektli tədqiqatların obyektı olaraq qalmaqdadır. Lakin son zamanlar XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri frazeologiyanın linqvokulturologiya baxımdan öyrənilməsinə maraq artıb. Linqvokulturologiya dil faktları və mədəniyyətin

qarşılıqlı əlaqəsini sistemli şəkildə təsvir edir, dünyanın dil mənzərəsini tədqiq edə bilir. Məqalə rus dilinin frazeologizmlərinin antropoloji aspektinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Əsas məqsəd rus dilinin frazeologizmlərinin kulturoloji interpretasiyasının mənbələrini təhlil etməkdir. Qeyd edilir ki, dünyanın dil mənzərəsini anlamaq məqsədilə linqvokulturoloji komponentli frazeologizmlərin tədqiqatına son zamanlar maraq artmaqdadır. Frazeoloji vahidlər mədəni mənanın verballaşma vasitəsi rolunda çıxış edir. Beləliklə, kulturoloji məzmunlu frazeologizmlərin təhlili üçün miflər, aretiplər, simvollar, stereotiplər, rutinlər və s. interpretasiyası önəmlidir. O rus xalq mentalitetinin anlamasına yönəlib. Bütün bunlar frazeoloji vahidlərin mədəni məzmunu haqqında danışmağa imkan verir.

V.Mammadova

**Language picture of the world and sources of culturological
interpretation of russian phraseological units
Summary**

In modern linguistics, the anthropological direction is actively developing, in which the study of linguistic processes occurs in close connection with the needs of human communication. At present, phraseology continues to be the object of numerous multi-aspect studies. However, in the last decades of the twentieth and early twenty-first centuries, noticeably increased interest in its research from the point of view of linguoculturology. Linguoculturology gives a systematic description of the facts of language and culture in their interaction and interconnection, explores the linguistic picture of the world. The article is devoted to the anthropological aspect of the study of phraseological units of the Russian language. The purpose of the article is to analyze the sources of the cultural interpretation of phraseological units of the Russian language. It is indicated that interest in the study of phraseological units with a linguistic-culturological component of meaning has increased in order to comprehend the linguistic picture of the world. It is concluded that phraseological units are a means of verbalization of culturally significant meanings. Thus, the main thing for analyzing the cultural content of idioms is the interpretation of myths, archetypes, symbols, stereotypes, models, rituals, etc. It "aims" at understanding the deep features of the Russian national mentality. All this allows scientists to say that phraseological units encode culturally significant meanings in a variety of configurations.

Rəyçi: Şərqiyyə Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ХУМАЙ МИКИЕВА

Бакинский славянский университет

E-mail: humay@mikiyev.com

ДЕМОТИВАЦИЯ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: motivasiya, demotivasiya, motivasiyalı priznak, daxili forma, leksik-semantik transformasiyalar.

Ключевые слова: мотивация, демотивация, мотивировочный признак, внутренняя форма, лексико-семантические трансформации.

Key words: motivation, demotivation, motivation sign, internal form, lexical-semantic transformations.

Во второй половине XX века в русистике оформилась теория мотивации лексических единиц, в рамках которой изучаются мотивационные отношения слов. Эти отношения позволяют осознать мотивированность слова, то есть обусловленность связи его звучания и значения на основе соотносительности с однокорневыми и/или одноструктурными образованиями. Развитие теории мотивации во многом было определено фундаментальными идеями В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, А.А.Потебни, Е.С.Кубряковой и др. Мотивированные слова наиболее ярко выражают национальную специфику языка и напрямую связаны с языковым сознанием его носителей. Известно, что слова могут характеризоваться высокой или низкой степенью мотивированности. Тенденция к мотивированности проявляется в осознанном или непроизвольном стремлении человека к мотивированию, то есть к образованию таких языковых единиц, структура которых была бы ему понятна. Язык представляется мотивированной системой, поскольку в любой момент времени практически каждый его знак мотивирован каким-либо из выделяемых нами типов внешней и/или внутренней обусловленности (5, с.12). При восприятии слова с высокой степенью мотивированности и необходимости его объяснения носитель языка может ориентироваться на внутреннее строение лексической единицы: в семантической структуре таких слов сохраняется связь звучания со значением: (*подстаканник, подоконник, четверг* и т.п.). Следовательно, первым осознаваемым признаком мотивационной связанности слов является их звуковая близость. Однако только звукового сходства для мотивационного ассоциирования недостаточно; звуковой фактор должен быть поддержан фактором семантическим – общностью значений, смысловой связанностью. В таких лексических единицах, как *ворот, гроб, логово, паром, платье, плот, пряжка, сок, счастье, узор, юла* и др.,

наблюдается отсутствие взаимосвязи между звуковой формой слова и его содержанием. Будучи мотивированными диахронически, в синхронии они таковыми не являются. Для сравнения можно представить их былые мотивационные связи: *ворот* – от *вертеть* (см. *оборот*); *гроб* – от *грести* (см. *сугроб*); *плот* – от *плести* (см. *плотник, плотина, плетень*); *пряжка* – от *запрягать* «затягивать» (см. *пружина, упругий, упряжь, натягать*) (2, с. 10). Внутренняя форма слова с течением времени может стать «стертой» и не ощущаться говорящими. В этом случае в языке появляются слова с десемантизированным корнем, которые характеризуются утратой мотивационного значения при сохранении мотивационной формы. Это явление обусловлено совокупностью различных факторов, действующих как в языковой, так и во внеязыковой сферах. Необходимо отметить, что непосредственные причины появления слов с десемантизированным корнем находятся в лингвистической сфере. К языковым факторам десемантизации корня относятся изменения в сфере мотивационного признака и изменения в сфере семантики. К изменениям в сфере мотивационного признака относятся изначальная малая информативность или неинформативность мотивировочного признака; утрата, забвение, деактуализация изначальной информативного мотивировочного признака, переоценка его «актуальности» в ходе развития лексических единиц и др. Примером наименования по случайному, малоинформативному признаку является разговорная экспрессивная лексика, в которой свойство мотивировочного признака лишь косвенно характеризует лексическую единицу: в ней отсутствует мотивировочный признак, хотя мотиватор определяется. Например, *взбарабанить* «вспухнуть, вздуться»; *набарабанить* «побить»; *набарабаниться* «наесться» (примеры Т.В. Матвеевой) (3, с.119). В другом примере отчетливо выраженный формально в мотивированном слове мотиватор не передает никакой информации о предмете и не соотносится с лексическим значением мотивированного, что не дает возможности носителям языка объяснить мотивационное значение слова: *боярышник* «колючий кустарник семейства розоцветных» (мотивировалось лексическими единицами *боярин, боярыч*, первоначально «барская ягода»). Языковое сознание носителей современного русского языка отражает десемантизацию корня в слове *боярышник*. К словам этой группы относятся также такие, в которых экспрессия создается ассоциативной связью со словами с формально тождественными корнями: *втемяшить* «с трудом втолковать, внушить» – *темя, огорошить* «поразить, озадачить чем-либо неожиданным, ошеломить» – *горох*. По причине малой информативности мотивировочного признака (особенностей пения

птиц и криков животных) внутренняя форма перестала осознаваться носителями языка во многих существительных звукоподражательного характера, таких, как *выть, гагара, грач, гусь, коростель, кречет, скворец, сова, сокол, удод, чайка, чиж, хомяк, имель* и др. (4, с.23). Мотивировочный признак может расцениваться современными носителями языка как «неподходящий», «не говорящий ни о чем», не несущий информации об обозначаемом: утрачена связь с мотивирующими именами собственными у слов *александрит* «драгоценный камень» (назван по имени российского царя Александра II, в день рождения которого был найден); *наполеон* «пирожное» (первоначально – любимое пирожное императора Наполеона). Изменения в сфере семантики связаны с архаизацией всего мотивирующего или одного из значений мотивирующего или мотивированного слов. Так, утрата в словах *водружать* «укреплять, устанавливать на высоте» и *насутиться* «нахмурить брови» мотиваторов *друг* «шесть», *суп* «коршун» привела к десемантизации корней. В слове *винокурение* «производство спирта и водки из хлебных злаков и картофеля» архаизация одного из значений мотиватора *курить* «курить вино, т.е. жать, выделять, перегонять» при сохранении формальной близости с *курить* в сохранившемся значении «втягивать в себя через рот дым какого-то вещества, преимущественно табака» обусловила десемантизацию корня в этом слове. В слове *халатный* «небрежный и невнимательный в выполнении своих обязанностей, дела и т.д.» произошла деактуализация значения мотивированного слова, возникло значение «небрежно-безразличный и недобросовестный, неряшливо-нераднвый» (к работе, выполнению обязанностей) (2, с.35). Ослабление семантической связи между мотивированным и мотивирующим может быть обусловлено также тем, что мотивированное слово соотносится с мотивирующим словом, только находящимся в составе фразеологизма: *насобачиться* «приобрести навык в чем-л.». Ср. фразеологизм: *съесть собаку*. Среди историко-культурных факторов десемантизации корня большую роль в процессе деактуализации мотивационных отношений играют такие факторы, как изменение историко-культурного фона, перемены в мировоззрении людей, в научной картине мира, в общественно-политической сфере, в отношении к религии, а также изменение бытовых, обрядовых традиций, утрата национальных культурных традиций. Среди сложных семантических процессов, приводящих к демотивации, выделим наиболее важные типы изменений.

1. Изменения, которые произошли в семантике первичного мотиватора слова. В этом случае оба слова функционируют в языке, но отношения мотивированности полностью утрачены из-за выпадения из современной системы языка одного из значений мотивирующего. Так ранее мотивированная единица превращается в демотивированную.

Например, в слове *ошибка* – от глагола *ошибиться* «нанести удар мимо цели». Современное значение глагола «сделать что - либо неправильно». *Простыня* – от прилагательного *простой* в значении «прямой»; *простыня* букв. «прямое полотно». Современное значение прилагательного «незамысловатый, несложный». *Сметана* – от глагола *сметать* «сгребать, собирать в кучу». Букв. «собранное, взбитое молоко». Современное значение глагола «подметать, производить уборку» (1, с.26).

2. Изменения, которые произошли в мотивированном слове. Вначале «неявные» семантические сдвиги переходят в устойчивые, узусальные, что приводит к формированию новых значений в смысловой структуре слова. Они появляются в результате действия двух процессов: расширения семантического объема и сужения лексического значения слова.

а) *Расширение семантического объема* мотивата. Семантическая структура расширяется в результате деления одного значения на два разных или в результате перехода оттенка в самостоятельное значение. Например, существительное *плотник* в настоящее время не вызывает представления о человеке, изготавливающем плоты, хотя первоначально обозначало «мастер по плотам, скреплению бревен». Расширив свою семантику, слово приобрело более широкое значение «столяр, мастер по деревообработке», что и послужило причиной демотивации. Другой пример: *чепуха* – от существительного *чеп* «щепка». Первоначально означало «очистки, отходы», затем «что- либо незначительное, пустяк», далее «вздор»

б) *Сужение лексического значения слова*. Это процесс, в результате которого слова приобретают более узкий смысл, нежели раньше. Сужение значений связано с дифференциацией признака, т.е. обобщением группы признаков в одном значении слова. Например, слово *знамя* произошло от существительного *знак*. Первоначально *знамя* обозначало «отметина», далее «флаг».

3. Развитие лексического значения слова, при котором наблюдается образование смысловой отдаленности между мотиватом и мотиватором. Утрата мотивационных отношений связана с большим расхождением старой внутренней формы слова с фактическим его употреблением в языке, что может быть вызвано редкой (нулевой) актуализацией мотивационных отношений данного слова. Так, слово *пес* «собака» уже не ассоциируется с его первоначальным мотивирующим *пестрый* (название было дано по цветной пятнистой окраске). Существительное *вилка* уже не связывается со словом *вилы*, так как представление о вилах в мотивированном слове у носителей языка является стертым.

4. Утрата образности, метафоричности, имевшей место при наименовании предмета. Причиной потускнения образа в самом общем

плане может служить частота его употребления. Носитель языка привыкает воспринимать образные слова как знаки, передающие просто фиксируемое ими значение. Например, *зефир* «сладость» – от существительного *зефир* «легкий ветер» (продукт назван по своей воздушности); *пецера* – от существительного *печь* (название дано по внешнему сходству с печью).

5. Демотивация наступает, когда перестает осознаваться метонимический перенос, который лежал в основе номинации слова.

Так, семантический сдвиг в значении наблюдается, например, в существительных *восток* (от глагола *востечь*) и *запад* (от глагола *западать*), утративших значение процессуальности (действие – место действия (восхода / захода солнца). Современное значение слов – «стороны света» – выходит за рамки ситуации, рисующей движение светила (6, с.273). Таким образом, существенной причиной, вызывающей ослабление мотивационных связей слов, а затем и утрату внутренней формы слова, являются противоречия внутри языковой системы, а именно, различного рода семантические сдвиги в историческом развитии лексических единиц, которые могут быть объяснены развитием фрагментов языковой системы.

Литература

1. Кунгушева И.А. Разрыв мотивационных отношений между словами как результат семантических модификаций// Слово: фольклорно-диалектологический альманах. Благовещенск: Изд-во Амур. гос. ун-та, 2005. Вып. 3. Формы существования современного русского языка. С. 24-29.
2. Кунгушева И.А. Внутренняя форма слова и причины её утраты. Благовещенск, 2010.
3. Матвеева Т.В. Парадоксальная внутренняя форма как средство экспрессии (на материале диалектных говоров) // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Вып. 8. Новосибирск, 1979. С. 117-122.
4. Сетаров Д. С. Именование животных: принципы и типы мотивации в славянских и тюркских языках. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. М., 1992.
5. Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над Русским семантическим словарем // Вопросы языкознания. 1999, № 1. С. 3-17.
6. Чанчина А.В. Лингвистические факторы десемантизации корня// Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского Филология. Искусствоведение. 2009, № 1, с. 272–275.

X.F.Mikiyeva

**Müasir rus dilində sözlərin demotivasiyası
Xülasə**

Məqalə müasir rus dilində sözlərin demotivasiyasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Müəllid bu prosesi sözlərin digər leksik vahidlərlə motivasiya münasibətlərə girmə qabiliyyətinin itkisi kimi dəyərləndirir. Burada demotivasiyaya gətirən sözlərdə dəyişikliklərin növləri təyin olunur.

Qeyd edilir ki, motivasiya edənə motivasiya olunan münasibətlərin bölgüsü leksik vahidlərinin leksik-semantik transformasiyası ilə bağlıdır. Motivasiyalı sözlər dilin milli spesifikasiyasını bilavasitə əks etdirir və onun daşıyıcısının dil təfəkkürü ilə bağlıdır. Məlumdur ki, sözlər motivasiyanın yüksək və aşağı dərəcələri ilə xarakterizə oluna bilər. Motivasiyaya tendensiya insanın şüurlu şəkildə cəhdində öz əksini tapır, bu da ona aydın olan vahidlərin yaranmasına gətirir. Dil motivasiyalı sistemdir.

X.F.Mikiyeva

**Demotivation of words in the modern russian language
Summary**

The article is devoted to the demotivation of words in modern Russian. The author considers this process as a loss of the ability of the word to enter into motivational relations with other lexical units. The article establishes the types of changes in the word, leading to its demotivation. It is concluded that the break in the relations of motive and motivator is associated with the development of a fragment of the language system and with the lexical and semantic transformations of lexical units. Motivated words most clearly express the national specifics of the language and are directly related to the linguistic consciousness of its speakers. It is known that words can be characterized by a high or low degree of motivation. The tendency to motivation is manifested in the conscious or involuntary desire of a person to motivate, that is, to the formation of such language units, the structure of which would be understood by him. Language seems to be a motivated system, because at any given time almost every sign of it is motivated by any of the types of external and / or internal conditionality that we identify.

**Rəyçi: Şərqiyyə Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA

ADTU

xuraman@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNƏ DAİR

Açar sözlər: dastan, dil, leksika, alınmalar, türk sözləri, məişət sözləri, geyim adları.

Ключевые слова: эпос, язык, лексика, заимствованные, турецкие слова, бытовые слова, названия одежды.

Key words: epic poem, language, lexics, borrowings, turkish words, domestic words, clothing names.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının, eləcə də türk xalqlarının qədim və zəngin mədəniyyətinin təbliğində böyük əhəmiyyəti olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin keçirilməsi haqqında 1997-ci il aprelin 20-də fərman imzaladı. Bu tarixi fərmandan sonra "Kitabi-Dədə Qorqud"a dair elmi-tədqiqat işlərinin, monoqrafiyaların hazırlanmasına başlandı, kitablar nəşr edildi, iki cildlik "Dədə Qorqud ensiklopediyası" işıq üzü gördü. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun 1300 illik yubileyi ilk dəfə xalqı, onun ziyalisını, tədqiqatçılarını kütləvi surətdə dastanın dərkinə, mənimsənilməsinə yönəltdi. Dastanasiyasi-ideoloji təzyiqdən, elmi-tədqiqat üsulundan azad, sərbəst tədqiqat meydanı verdi (5, 129).

H.Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının I cildinə ön sözdə yazır: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı indiyə qədər Azərbaycanda az bir təbəqəyə məlum olan abidədir, əsərdir. Bunu bilənlər bizim tarixçilərimizdir - onların da hamısı yox, - o admlardır ki, "Dədə Qorqudun tədqiqi ilə məşğul olublar. Bunu bilənlər bizim ədəbiyyatçılarımız, yazıçılarımızdır. Cəsarətlə demək olar ki, onların da, bəlkə də hamısı yox. Xalqımıza, millətimizə gəldikdə isə onu demək olar ki, geniş kütlə "Dədə Qorqud" haqqında çox az təsəvvürə malikdir, az şey bilir. Bunun da səbəbi məlumdur. Biz ötən dövrdə tariximizi özümüz istədiyimiz kimi yazma bilməmişik. Tariximizin, o cümlədən ədəbiyyat, mədəniyyət tariximizin həmişə ideologiya təsiri altında qalması, bu barədə bizim sərbəst olmamağımız vaxtı ilə belə böyük itkilərə gətirib çıxarmışdır (7, s. 9). "Müstəqil respublikamıza Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi baxan Heydər Əliyevin dövlətçiliyimizin tarixini tarixin qədim dövrlərindən başlaması da yaddaş və genetik kodla bağlıdır. Yaddaş və genetik kod itəndə, ya zədələndə mənəvi, əxlaqi, dəyər və sərvət də, dövlətçilik də şübhə altına alınır, ayaq tutmamış büdrəyir. Dövlətçilik ənənələri tarixin sınağından zədəsiz və fəsadsız çıxanda tarixə sədaqətini yenidən ifadə edir (8, s. 100). Odur ki, ulu keçmişimizi,

tariximizi, qədim mədəniyyətimizi, zəngin dilimizi dərindən araşdırmağımız üçün bu abidənin öyrənilməsinə dönə-dönə qayıtmağımız vacibdir.

Dastanın dilinin araşdırılmasına başlayarkən ilk olaraq, titulların xüsusi diqqət ayırmaq gərəkdir: "Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisanı-tayifeyi oğuzan". Əlbəttə ki, bu, dastanın üzünü köçürən katibin adlandırmasıdır. Həmin səhifədə olan yazıları professor Samət Əlizadə aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- adın altında çətinliklə oxunan "Sahib əs-Səlam Abdullah bin Fərəc Kəndxuda" monoqramı;

-üst sağ küncdə "tarixi-vəfati-Osman, sənə 993" yazısı;

-aşağıda sağ küncə doğru "Məhəbbətnamə ağzında yazılmışdır" qeydi;

- ortada dairəvi möhür, ayaqda sol küncdə isə üstündə saxlanıldığı Drezden muzeyinə işarə olaraq "Msc. Drezd. Ea. 86." yazılmış düzbucaqlı möhür (7, s.30).

Qeyd edək ki, üzərində dayanmaq istədiyimiz faktlar dastanın dilinin araşdırılmasında vacib məqamlardır ki, düzgün elmi nəticəyə nail ola bilək. Bu baxımdan bir sıra tədqiqatçıların diqqətindən yayınmış daha bir ifadəni vurğulamaya bilmərik: "Rəsul əleyhissəlamın zamanına *yaqın* Bayat bounndan Qorqut ata derlər bir ər qopdı". Bu mətn-cümlə Dədə Qorqudun yaşadığı zamanı aydınlaşdırmağımızda bir istiqamətdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra tədqiqatçıların mülahizələrində yaqın sözü diqqətdən kənarda qaldığından Dədə Qorqudun yaşadığı zaman Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı dövrə *yaxın bir zaman* əvəzinə, yanlış olaraq məhz həmin dövr götürülür. Əslində Dastanda müşahidə etdiyimiz islamlaşmış məqamları bir kənara ayırısaq, burada tamamilə qədim türk adət-ənənələrini, həyatını, yaşayış tərzini canlandıran zəngin faktların əks olunduğunun şahidiyik. Nəzərə alsaq ki, dastan ilkin variantda hər hansı bir ozanın dilindən yazıya köçürülmüşdür, deməli, xeyli xətalara, yanlışlıqlara da yol verilmişdir. Əslində boyların yaranması VI-VII əsrlərə qədərki dövrü əhatə edir. Lakin Drezden nüsxəsi XI əsrdə yazıya alınmış qaha qədim əlyazmadan köçürmədir. Odur ki, Dastanda həm Dədə Qorqudun, həm söyləyici ozanların, həm də katiblərin dilinə məxsus sözlər müşahidə olunur.

Bəlli olduğu kimi, Dastanın dilində əsas qatı türk sözləri təşkil edir. Bu sözlər qədim türk lüğətlərində öz əksini tapır, Orxon-Yenisey abidələrinin dili ilə səsləşir. Türk dilli abidələrdə rast gəlmədiyimiz sözləri də Dastanın dilində qeydə almaq mümkündür. "Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili"ni geniş şəkildə 1959-cu ildə Ə.M.Dəmirçizadə araşdırmışdır. Alim Dastanın fonetik, qrammatik quruluşunu, leksik tərkibini ətraflı təhlilə cəlb etmişdir. Dastanın dili ilə bağlı daha mükəmməl araşdırma akademik Tofiq Hacıyevə məxsusdur. Görkəmli türkoloq "Dədə Qorqud kitabı": tariximizin ilk yazılı dərslisi"

əsərində Dastanın dili ilə bağlı ayrıca başlıq altında yığcam, lakin tutarlı bəhs etmişdir. Alim nümunələr gətirərək yazır ki, bu "Oğuznamə" bütövlükdə Azərbaycan dilinin abidəsidir. X-XII əsrlərə aid olduğundan abidənin dilində başqa türk dilləri, xüsusən Oğuz qrupu dilləri ilə müştərək cəhətlər çoxdur. Çünki həmin dövr türk dilləri arasında differensiasıyanın başlanğıcıdır. Ayrılma dövrünün başlanğıcında isə fərqdən çox ümumilik olur. Bununla belə, "Dədə Qorqud kitabının dilində Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik inkişaf tarixi ilə bağlanmayan heç bir detal yoxdur (3, s. 312). Tamamilə doğrudur. Dastanın dilindəki minlərlə söz öz mənası, fonetik və morfoloji quruluşu ilə bu gün də işlənir: *ata, ana, su, saflaşmaq, gözəl, sevinmək, gülmək* və s.

Zaman bildirən sözlər. Dastanda hər üç zamanın müxtəlif şəkillərdə ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Müşahidə nəticəsində zaman anlayışı bildirən sözlərin sadə, düzəltmə, mürəkkəb quruluşda olduğunu görürük. Bu sözlər mənşəyinə görə türk, ərəb, fars dillərinə aiddir.

Dəm. Fars mənşəli zaman anlayışı ifadə edən bu söz dilimizdə eynilə işlənməkdədir. Dastanda bir neçə dəfə rast gəlinir: "Məgər ol *dəm* Bayındır xan bəglər ilə seyrana yetmişlərdi" (D-216); Dedi, həman *dəm* günbəd yarıldı, yedi yerdən qapu açıldı" (D-229).

Vədə. Ərəb mənşəli bu söz Dastanda dəfələrlə işlənmişdir: "Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz" (D-3); "Ulı düğüninə vədə qodı" (D-94).

Çağ. "Bəg yigitlər cilasınlar bir-birinə qoyulan *çağ*da (D-21). Türk mənşəli *çağ* sözü ədəbi dilimizdə bu gün də işlənir.

Əvvəl. Bu söz Dastanda həm zərf, həm də qoşmakimi işlənmişdir: İmdi incimə, xanım, *əvvəl* onun əlin öpdigimüzə" (D-214); "Oğuzın ögincə bundan *əvvəl* kimsə köçməzdi" (D-214). Göründüyü kimi, birinci cümlədə *əvvəl* sözü zərf, ikinci cümlədə qoşma kimi işlənmişdir.

Əzəldən. "Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz" (D-3). Burada ərəb mənşəli *əzəl* sözünə -dən şəkilçisi artırılmaqla keçmiş zaman anlayışı bildirən söz yaranmışdır.

Dün. *Dün* yox, ötəki gün evin bundan keçdi (D-47). Dastanda *dün* sözü *dünən* anlamında işlənmişdir.

İmdi // şimdi. "Çün böylə oldı, həman imdi ilərü turmaq gərək, bəğ oğlu! (D-80); "Görəlim, *imdi* yaradan neylər" (D-148); Həm şimdi nə yersən, nə içərsən və nəyə binərsən? (D-274). Ədəbi dilimizdə işlənən *indi* sözü qərb qrupu dialekt və şivələrində *imdi* fonetik variantında müşahidə edilir.

Sabah. *Alar sabah* sapa yerdə dikiləndə ağban evli ; "Alar *sabah* Dərsə xan yerindən urı turdı" (D-21); "Mərə, *sabah* şahinləri al, xəlvətcə ava binəlim!" (D-272). Göründüyü kimi, birinci, ikinci nümunələrdə bu söz sübh tezdən, sonuncu nümunədə isə ədəbi dilimizdə bu gün də həmin mənada işlənən *sabah* zaman anlayışını ifadə edir.

Yenə // genə. "Yenə evini dikdi" (D-65); "Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı" (D-10); "Zamanla Oğuz *genə* yaylağa köçdi. Çoban *genə* bu binara gəldi. *Genə* qoyun ürkdı" (D-215). Dastanda iki fonetik variantda qeydə aldığımız bu söz hazırda ədəbi dilimizdə *yenə*, bir çox şivələrdə isə *genə* şəklində işlənməkdədir.

Gün // gündüz. "Üç gün dünli-günli yortdı" (D-263); "Gecə-gündüz yortdılar. Nagahandan yetdilər (D-192); Gecə-gündüz demədilər, yortma oldu (D-301). Birinci nümunədə gün sözü *gecəli-gündüzlü* anlamında işlənərək, ikinci və üçüncü nümunədəki *gündüz* sözü ilə sinonimdir.

Gecə. *Gecə* yaturkən Qaracığ çoban qara qayğulu vəqəə gördi (D-39). Ədəbi dilimizdəeyni mənada işlənən bu sözə Dastanda dəfələrlə rast gəlirik.

Söz birləşmələri ilə ifadə olunan zaman anlayışları. Bu məsələ ilə bağlı Ə. Tanrıverdinin, R. Kamalın və E. Hübətətovun, S. Abidinovanın araşdırmaları olduqca əhəmiyyətlidir. Biz də bir neçə zaman anlayışlı söz birləşmələrini qeydə aldığımız.

Oğuz zamanı. Dastanındilində *Oğuz zamanı* çox işlənən birləşmələrdəndir: "Oğuz *zəmanında* Qanlı qoca derlərdi, bir gürbiz ər vardı" (D-170).

Savaş günü. Alp yigitlər savaş günü qırımından qayurırdı ? - dedilər (D-184).

Ayna günü. "Ayna günü oqıyanda qutbə görkli" (D-6).

Günlərdə bir gün. "Günlərdə bir gün Yegnək oturub bəglər ilə söhbət edərkən Qaragünə oğlu Budağ ilə üz düşmədi" (D-204).

İlin fəsilləri. Dastanda ilin bütün fəsillərinin adları öz əksini tapmışdır: "Yapa-yapa qarlar yağsa, *yaza* qalmaz" (D-3); "Yapağlu gökcə çəmən güzə qalmaz" (D-3); Güz alması kibi al yanağın tutdu, yırtıdı; "Ağam Beyrək gedəli, *yayladım* yoq" (D-103); Qışda-yazda qarı-buzı ərilməyən Qazılıq tağına gəldi, çıqdı (D-26).

Tədqiqatçı N.Həsənova şivələrdə güz sözünün indi də işləndiyini nümunələr əsasında göstərmişdir: "Gör nə qızdı, yanaxları elə bil güz almasıdı".

Xalq arasında işlənən deyimlərdə də bu mənə ifadə olunmuşdur : Qoş quzu küzdə məlumdu; Aşığın ağzı quzu küzüdü (4, 95). Qeyd edək ki, bu leksik vahid Füzuli rayonundakı Aşağı Güzlək və Qaradağ rayonu ərazisindəki Güzdək (buradakı -dək şəkilçisi -lək-in dialekt formasıdır) oykoniminin tərkibində indi də qalmaqdadır (4, 96).

Məişət sözləri. Dastanda kifayət qədər məişət sözləri mövcuddur. Bu, Dastanda oğuzların həyat tərzinin geniş şəkildə əks olunmasına bağlıdır. Məişət sözlərinin tərkibinə geyim və bəzək əşyalarının adları, mətbəx avadanlıqlarının adları və s. daxildir. Nümunələrə baxaq:

Rizq. Ərəb mənşəli bu söz ruzi mənasında işlənmişdir: "Kimsə rizqın yemədin. Kimsəyə güc etmədin". Bu gün rizq sözü folklor mətnlərində müşahidə olunur: Ər olan rizqın təşəddürə çıxarur (1, 175). Alqış ifadəsində də rast gəlinir: Allah rizqını kəsməsin.

Azuq. Dastanda bu söz azuqə anlamında işlənmişdir: "Yedi günlük azuqla çıxayın".

Aş. Müasir ədəbi dilimizdə plov sözünün sinonimi olaraq işlənən aş sözü Dastanda xörək mənasında işlənmişdir: "Ayğır atım boğazlayub aşım versün!"; "Bunlu qoca ilə Yapağlı qocayı Dəpəgözə verün, aşın pişürsün!" dedi. Bu söz folklor mətnlərində - atalar sözlərində, deyimlərdə və s. müşahidə edilir. Məsələn, Ağzına ağzına görə aş olsun, başına vurduğuna görə daş olsun; Aş vermişəm, aşımı ver, yaş vermişəm, yaşımı ver; Aş daşanda çömçə baha olar; Aş olsun, əl başdan gələr; Aş bişirənə, iş bacarana; Aşdı bişər, işdi- düşər və s. Culfa şivələrində bu kökdən olan *asmalı* sözünə rast gəlinir ki, *piti* mənasındadır.

Ətməg. Dastanda çörək mənasında işlənmişdir: "Yanmış arpa ətməgi, acı soğan oyni degil". Bu sözə də folklor mətnlərində rast gəlinir: Ətməgi yalnız yeyən dəngini dişlə tutar; Ətməgin balla yey; Ətmək kəsmək hünərdir və s.

Geyim adları. Dastanda rast gəldiyimiz geyim, bəzək əşyaları ilə oğuzların geyimi haqqında aydın təsəvvür yaranır. Bu geyimlər müasir dövrümüz üçün aktual deyil. Bir sıra geyim adları tamamilə arxaıqlaşmışdır. Məsələn, başmaq adına folklor mətnlərində rast gəlirik: Başmaq cütlənəndə bilinər; Başmağımı geyinə bilərsən, yerişimi yeriyə bilməzsən və s.

Yaşmaq. "Ayağım *başmaq*, yüzüm *yaşmaq* görmədi". "Banıçiçək yaşmağlandı".

Çuqa. Dastanda bir neçə yerdə çuxa mənasında rast gəlinir: "Toquzlama çırgab *çuqa* Bayandır xana pəncək çıxardılar". Folklorumuzda *Qaraçuxa* sözünün tərkibində çox müşahidə edilir.

Soqman. Dastanda çəkmə mənasında işlənmişdir: " Qara sığırı soqmanı tolu qan oldı".

Sərmüzə. Dastanda başmaq anlamında müşahidə edilir: "Yoxsa a Qazan, ayağımdan sərmüzə atayınmı?"

Küpə. Dastanda sırğa mənasında işlənmişdir: "Qulağı altunkübəli Qazlıq oğlu bək Yegnək çapar yetdi"; "Qulağı altun-altun küpəli Boz ayğırly Beyrək çapar yetdi". Bu sözdə qədim türk lüğətlərinin əksəriyyətində qeydə alınmışdır.

Börk. Başındağı tuğulğanı nə öyərsən, mərə kafir? Başındağı borkümcə gəlməz mana; Bəg yigit, baş əsən olsa, bork bulunmazmı olur?; Keçə borklü, azğın dinli quzğun dilli kafər çıqa gəldi. Bu sözlə bağlı bir sıra

folklor nümunələri vardır: Başmaqçının başmağı olmaz, börkçünün börkü (1, 71).

Məişət əşyalarının adları. Dastanda işlənmiş məişət əşyalarının adları həmin dövrün həyat tərzindən, yaşayışından xəbər verir.

Qalı // xalı. Ağ çadır dikdilər, ala qalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yedi yıllıq al şərab içirdilər. Bu söz həm ədəbi dilimizdə, həm şivələrdə xalı şəklində işlənməkdədir: Xalı salan xalının üstdə, kilim salan kilimin üstdə oturjax (Tovuz).

Yastıq. Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdiğim, bir *yasduq*da baş qoduğum. Balış sözünün sinonimi olaraq işlənməkdədir. Başının altına yastıq qoymaq "arxayın etmək, arxayın salmaq" mənasını ifadə edərək frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənməkdədir: *Başının altına yasdix qoymusan*, amba heş nə eləməmişən (Zəngibasar) (2, 46).

Qohumluq terminləri. Dastanda işlənən qohumluq bildirən sözlərin xeyli hissəsi türk mənşəli sözlərdir: ata, ana, baba, yengə və s.

Ər.Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı"; Ol gün cigərində olan *ər* yigitlər bəlürdi". Göründüyü kimi, birinci nümunədə *ər* sözü müasir ədəbi dilimizdəki "kişi" anlamında, ikinci nümunədə isə igid anlamında işlənib. Atalar sözlərindən verilmiş ilk iki nümunədə kişi anlamını, sonrakı nümunələrdə isə igid mənasını bildirən örnəklərə diqqət edək: *Ər* od olar, *arvad* su; *Ər-arvad* ipəkdi, *araya* girən köpək; *Ər* olan meydanda gərək; *Ər* kişinin *ər* oğlu olar. Dastanda *ər* kökü əsasında formalaşmış *ərdəmli*//*ərdəmlü* sözləri də mövcuddur. Naxçıvan, Culfa, Ordubad şivələrində *güclü* və *gücsüz* mənalarını ifadə edən *ərdəmli* və *ərdəmsiz* sözləri işlənir.

Tayı. Altmış ərgəc dərisindən küləh etsə qulaqlarını örtmiyə, qolı-budı xıracə, uzun baldırları incə Qazan bəgün tayısı At ağuzlu Uruz qoca çapar yetdi.

Bu söz *dayı* fonetik variantında dilimizdə işlənməkdədir: *Dayı* tikən körpünü su aparmaz; *Dayı* ilə dağı dolan, əmi ilə bağı gəzmə və s.

Toy mərasimi ilə bağlı adlar. Türk ellərində toy mərasimləri xüsusi şadyanılıqla, böyük təntənə ilə keçirilib. "Dədə Qorqud" dastanında da bu mərasimin yüksək səviyyədə keçirilməsi aydın hiss edilir. Bu mərasimin keçirilməsi ilə bağlı xeyli termin sözlər qeydə almışıq: qopuz, dügün, beşikkərtmə, gərdək, sağdıç, adaxlı və s.

Ozan. Dastanda aşiq mənasındadır: "Dəli ozan çaldı". Bu söz folklor mətnlərində - aşiq yaradıcılığında, bayatılarda özünü göstərir.

Qızım, qızım, qız ana,
Qızımı verrəm ozana.
Ozan axca qazana,
Qızım yeyə bəzənə.

Şülən. "Ağam Beyrək gedəli *şülən*im yox"; "Ağayıl da ağca qoyunım sana *şülən* olsun". Bu söz *şülən* olmağ/*şülənnigə* düşməg variantlarında *şivələrdə* işlənməkdədir: Bosdan təmiz *şülənoluf*; Bü:n bir *şülənnigə düşmüşdüm*. Qazax *şivələrində* işlənen *şülən olmağ* "dağılmaq, talan olmaq" mənasında, İmişli *şivələrində* işlənen *şülənnigə düşməg* "bolluğa düşmək" mənasında qeydə alınmışdır (2, 237).

Sözlərin mənşəyi. Nümunələri - mətn cümlələri müşahidə edərkən sözlərin mənşəyini türk mənşəli və alınma sözlər olmaqla qruplaşdırma bilərik.

Türk mənşəli sözlər. Bu sözlərin bir hissəsi ümumtürk fonduna daxildir, bir hissəsi isə tamamilə Azərbaycan dili üçün xarakterikdir: *ad, ağac, ayran, boz, biz, birlik, dəmir, dil, dörd, doqquz, əl, əlli, gəlin, ildırım, ipək, qapı, qanad, qardaş, qaş, qarğış, küll, kürk, qonaq, qonşu, od, oğlan, sarı, saqqal, soğan, toz, tərə, uzun, üzük, yan, yaxşı, yaslıq, yetim, yetmiş, yuva, yovşan* və s.

Dastanda işlənen bir sıra sözlər vardır ki, onlar bu gün Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir, lakin Türkiyə türkcəsində işlənməkdədir. Müşahidə etdiyimiz bir sıra sözlərə nəzər yetirək: *şirin mənasında tatlı, heyf mənasında yazık, gizləmək mənasında saklamak, qəribə, cür mənasında türlü, yuxu mənasında düş, hədiyyə mənasında armağan, sağlam mənasında esen, xoşbəxt mənasında kutlu, əşya, şey anlamında olan nesne, sabah mənasında yarın* və s. Mətn cümlələr əsasında müqayisəsinə baxaq:

"Xırıldadıb *datlu* canım alur oldu".

T.t. : Ülkemizdeki göllerin büyük bir çoğunluğu *tatlı* su göllerinden oluşmaktadır.

Tavla-tavla bağlananda atuma *yazık*!

T.t.: Ne *yazık* ki yangının ardından ev tamamen kül olmuştu

Oğlanı həkimlərə ismarlayub Dirsə xandan *saqladılar*.

T.t.: Dünya savaşı sırlarını *saklayan* ingilis casusun anlattıkları her kesi şaşırttı.

Qaibdən *dürlü* xəbər söylərdi.

Əgər böylə öldürməzsən, bir *dürlü* dəxi öldürəməzsən.

T.t.: Bugünkü ziyafette *türlü* yeməklər və tatlılar ikram edildi.

Neçə kim bu *düş*i gördüm...

T.t.: Mehtap bir *düş* kadar güzeldi.

Varın Rum elinə, mənim oğlum üçün yaxşı *armağanlar* gətirün.

T.t.: İstiklal marşı bu ülkeye *armağan* edilmişdir.

Sən *əsən* ol, anam *əsən* olsun

T.t.: Sonuncu "*esen* kalın sevgili izleyiciler" söyleyerek veda etti.

Bu ad bu yigidə *qutlu* olsun!

T.t.: Mezuniyyətin hayırlı və *kutlu* olsun

Gördilər kim, bir ibrət *nəsnə* yatur

T.t.: En büyük *nesneyi* oyunu kayb eden kişi taşıdı.

...bu gün-*yarın* qanda isə gəlir.

T.t.: 1. Doğacaktır sana vadettiği günler hakkın...

Kim bilir belki *yarın*, belki *yarından* da *yakın*.

2. Bugünün işini *yarına* bırakma.

(Türkiyə türkcəsində verilmiş nümunələrə görə Türkiyədən təhsil almaq üçün gəlmiş tələbələrə və doktorant L.Həsənovaya təşəkkür edirik.)

Alınma sözlər. Dsatanın dilində işlənən alınma sözlərin sayı barədə müxtəlif tədqiqatlarda müxtəlif say göstərilmiş, lakin bu say hələ də tam dəqiqləşdirilməmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da qeyd aldığımız alınma sözlərə diqqət edək: axşam (fars), bağ (fars), çoban (fars), çənə (fars), həkim (ərəb), hörmət (ərəb), xına (ərəb), salam (ərəb), sabah (ərəb), süfrə (ərəb), şəkər (ərəb), şirin (fars), vətən (ərəb), xəbər (ərəb), zaman (ərəb) və s.

Alınma sözlər içərisində islam dininin yayılması ilə əlaqədar olaraq daxil olmuş sözlər xeyli saydadır. Bəlli olduğu kimi, bu sözlər Dastana katiblərin əlavəsidir: *Allah, axirət, hacı, əcəl, dua, mələk, kəfən, qiyamət, rəhmət, tabut, şeytan, yasin, haram, iman* və s. Nümunələrdən də aydın görünür ki, bu sözlər ərəb mənşəlidir.

Qeyd edək ki, Dastanda elə alınma sözlər vardır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində artıq işlədilmir : övrət, müşkül, bəxşiş, behişt və s. Bu sözlərə folklor mətnlərində rast gəlirik : Ər ər gərək, övrət övrət gərək; Ər gəlsə, qıyu artar, övrət gəlsə, qu artar; Ər qərədən qorqar, övrət qaradan qorqar (1, 175); Bəxşiş var, xalvar-xalvar, haqq-hesab var, dinar-dinar; Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa; Cidani çuvalda gizlətmək olmaz və s.

Əlbəttə ki, bu nümunələrə klassiklərimizin dilində də rast gəlinir.

Göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilinin təhlili, buradakı sözlərin ədəbi dilimizdəki, folklor nümunələrindəki, dialektlərimizdəki, eləcə də Türkiyə türkcəsindəki örnəklərlə müqayisəli araşdırmaya cəlb olunması maraqlı faktlar ortaya çıxarır.

Qaynaqlar

1. Atalar sözləri. Bakı, Nurlan, 2013, 476 s.
2. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Nurlan, 2011, -292 səh.
3. Hacıyev T. "Dədə Qorqud kitabı" : tariximizin ilk yazılı dərsliyi, Bakı, Elm və təhsil, 2014, 344 s.
4. Həsənova N. Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 156 s.

5. Xəlilov X. Türk mənəviyyatı tarixində "Oğuz xaqan" və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 232 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, I c, Bakı: YNE, 2000, 622 s.
8. Qasımov C. "Kitabi-Dədə Qorqud"un yasaqlanması. Bakı, Nurlan, 2013, 180 s.

X.Магеремова

О языке «Китаби-Деде Коргуд»

Резюме

Очень важно изучение самого ценного памятника азербайджанской литературы «Китаби-Деде Коргуд». Статья посвящена исследованию эпического языка.

Слова, используемые в эпосе, сгруппированы в несколько типов. Сюда принадлежат бытовые слова, слова с указанием времени, слова с указанием названий одежды. Эти слова разделены на истинные турецкие слова и заимствованные слова, и они основаны на примерах.

Автор записал выбранные предложения из копии Дрездена и включил научный анализ своего предложения.

Принимая во внимание, что оригинальная версия была написана на языке какого-то любого поэта, и это означает что, было сделано много ошибок и не верности. Фактически, их образование охватывает период до VI-VII веков. Однако копия Дрездена - это передача из более древней рукописи, написанной в XI веке. Вот почему, в Дастане наблюдается слова принадлежавшие к языку и Деда Коргуда, и поэтов, и секретарей.

X.Maharramova

About the language of the book of Dede Korkut

Summary

Studying The Book of Dede Korkut is rather necessary as the most evaluated monument of Azerbaijan literature. The article is dedicated researching the language of epic poem.

The words used in the Epic poem are grouped into several types. Domestic words, time words, words that mention clothing names are

belonged here. These words are divided as true Turkish words and borrowings and it is transmitted on the basis of examples.

The author recorded sentences from Dresden manuscript and involved in scientific analysis.

Considering that Epic poem was written by anyone ashuq in its initial variant, it means that many mistakes and incorrectnesses has done. Actually the occurrence of the epics covers VI-VII centuries. But the copy of Dresden is the transferred writing of more ancient manuscripts. That's why it is observed that the words written in the Book not only belonging to Dede Korkud, but also belonging to ashugs, and writers.

The author pays attention to all these problems. Shows that recorded words are used in the ancient Turkish dictionary, and it also being observed in Turkish language.

Rəyçi: Nigar Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏNA HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZAMAN İNTERDİSSIPLINAR TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

Açar sözlər: zaman, fəlsəfə, hərəkət, anlayış, materiya

Ключевые слова: время, философия, действие, понятие, материя

Key words: time, philosophy, action, notion, matter

Zaman elmi anlamda nədir? Böyük Sovet Ensiklopediyasında zaman bir-birini əvəz edən hadisələrin qanunauyğun koordinasiyasını özündə əks etdirən materiyanın mövcudluğunun əsas formasıdır. O, obyektiv olaraq mövcuddur və hərəkət edən materiya ilə sıx bağlıdır (2). Bir çox dilçi və filosoflar zamanın tərifini verməyə çalışmışlar. Aristotel qeyd edirdi ki, zaman ya hərəkətdir, ya da hərəkətlə bağlı nəsə bir şeydir (1). İ.Kant isə zamanı hissi qavramanın aprior forması kimi nəzərdən keçirirdi. “Zaman hər hansı bir təcrübədən əldə edilən empirik anlayış deyildir. Zaman hissi qavramanın təmiz formasıdır. Zaman daxili hisslərimizin formasıdır, yəni bizim özümüzü anlama, bizim daxili vəziyyətimizi qavramaqdır” (8, 195). Hal-hazırda zamanı təsvir və izah edən ümumqəbul edilmiş nəzəriyyə mövcud deyil. Bu anlayışı əsaslandırmaq və təsvir etmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülür, onlardan hər biri zamanı bu və ya digər səciyyəvi əlamətini önə çəkir. Zaman istiqamətliliyi ilə səciyyələnir, məlumat, informasiya keçmişdən gələcəyə istiqamətlənir, əksinə proses mövcud deyil. Zamanın axarı dəyişməzdir, onu saxlama və ya keçmişi geri qaytarmaq mümkün deyil. Psixologiyada zaman subyektiv duyğu və müşahidəçinin vəziyyətindən asılıdır, belə ki, biri üçün tez gedən zaman, digəri üçün gec gedə bilər. Fizikada göstərilir: “hər bir zaman kəsiyi hər hansı bir proses və ya hərəkətlə bağlıdır, əks halda o, ümumiyyətlə qavranılmazdır” (12, 146). Bununla belə, bütün sayı-hesabı olmayan nəzəriyyələr asan bir suala cavab tapa bilmir; zaman niyə axmır? Zaman anlayışını əks etdirən elmi təriflərin təhlili onun əsas əlamətlər, xüsusiyyətlərini önə çəkməyə imkan yaradır: hərəkət, dönməmə və universallıq. Bu konseptdə nüvə və periferiyanı da müəyyənləşdirmək lazımdır. Nüvə konseptin sistem təşkil edən əlamətlərini ifadə edir, periferiyada əlavə relevant əlamətlər aşkar olunur. Beləliklə, zaman konseptinin nüvəsi aşağıdakı əlamətləri təşkil edir: zaman – materiyanın mövcudluq formasıdır; 2) zaman gedir; 3) zaman keçmişdən gələcəyə istiqaməti vardır. Zaman konseptinin periferiya zonasına aşağıdakı əlamətlər daxildir: 4) zaman subyektivdir; 5) zaman periodikliyə malikdir.

Rus dilçiliyində zaman göstəricilərini tədqiq edən Yu.K.Lukyanova yazır: “Zaman gündəlik şüur səviyyəsində ayrılıqda mücərrəd fəlsəfi kateqoriya və ya məkan-zaman kontinuumda dördlük koordinat kimi qavranılmır. İnsan zamanın qavranılmasına yönələn subyektiv zaman kateqoriyaları ilə fikirləşir” (10). Müəllif həyat və zaman arasında münasibətlərin çalarını daha dərinlən kəşf etməyə çalışır və göstərir: “Zaman və həyat leksemləri demək olar ki, həmişə birlikdə işlənir, bu da təsadüfi deyildir. Zaman konkret insan həyatının hadisələri ilə aktuallıq kəsb edir. Rus dil daşıyıcısı üçün zamanın keyfiyyət spesifikasiyası səciyyəvidir: zaman həyatın digər adı olaraq hadisələrin “qab, konteyner”i, həyat isə zaman kateqoriyalarında təsvir edilən və qavranılındır” (10). Bu məsələni həll etmək üçün biz anlamalıyıq ki, zaman nədir və onun əsas xüsusiyyətləri, xassələri nədən ibarətdir. Məhz ikinci sual filosofları daha çox maraqlandırır, bu məsələ ilə bağlı çoxlu polemika mövcuddur. Filosofların zaman dedikdə onu necə qavradıqları, zaman dedikdə nə kimi assosiasiya ilə qarşılaşdığına nəzər salmaq. Zaman sözünün rus dilində etimologiyasını araşdırsaq, onu N.N.Şanski belə izah edir: “Zaman -vert- əsasında əmələ gəlmişdir, nəyi isə fırlatmaq (qədim.-ind. vartama – yol, çıxır, ilkin mənası “nə isə fırlanan” və ya “yenidən eyni vəziyyətə qayıdan nə isə” (15) deməkdir. Beləliklə, biz görə bilərik ki, zaman fırlanmaq (rus. вертеть) kökündən əmələ gəlmişdir. O, hər hansı bir təkrarlanan hərəkət, proseslə assosiasiya olunur. İngilis dilində isə zaman “time” sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, onun tide sözü ilə eyniköklü olduğunu görmüş olarıq: *Time -- season, period, duration of life, Swed. timme an hour. The Teut. type is ti-man, closely allied to *ti-di, tide, time, from which it only differs in the suffix*” (17). Bu sözün əsas mənası qabarma, digər mənası isə hour “saat, vaxt” mənasıdır. Başqa sözlə desək, ingilis dilində zaman, qabarma, saat qohum sözlərdir. İngiltərədə keçmiş zamanlarda qabarma zamanın ölçülməsi üsulu olması ehtimalı var, belə ki, Şimal dənizin sahillərində qabarma çox idi, onu görməmək mümkün deyildi. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, xalqda zaman müəyyən dərəcədə təkrarlanan, dövrü proseslə assosiasiya olunurdu. Bu anlayışı müşahidə olunan faktların empirik ümumiləşdirilməsi kimi nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Zaman haqqında ardıcıl konsepsiyası olan qədim filosoflardan biri Aristoteldir. Onun zaman haqqında fikirlərinə nəzər salmaq. “Zamanın hər hansı bir hərəkət və ya dəyişkənlik kimi nəzərdən keçirilir. Dəyişkənlik və hərəkət onun özündə və ya dəyişkənlik, hərəkətlilik olan yerdə baş verir; zaman hər yerdə bərabərölçülüdür. Dəyişkənlik tez və yavaş ola bilər, zaman isə ola bilməz, belə ki, yavaş və tez zamanla müəyyənləşir: zaman isə zamanla müəyyənləşmir” (1, 218). Aristotel zamanı dəyişkənlikdən ayırır. O, zamanı dəyişkənliyin mahiyyəti kimi hərəkətlə bağlayır, belə ki, “hərəkət” anlayışı “proses” anlayışı ilə eynidir.

Aristoteldə “zaman – hərəkət” təyini fikrini Dekart və Leybnisdə də görmək olar. Maraqlısı budur ki, Aristoteldə zaman lokal deyil, o, nəşə hər şeyi qavrayandır: “Zaman hər yerdə eynidir, indi baş verən dəyişkənlikdir, keçmiş və gələcək müxtəlifdir. Zaman bizim hesabladığımız say deyil, o, hesablanmağa məruz qalandır” (1, 220). Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotel zamanda hər hansı bir proses kimi bəhs edirdi: “Biz hərəkəti nəinki zamanla ölçürük, zamanı da hərəkətlə ölçürük, sonradan onlar bir-birini təyin edir, belə ki, zaman hərəkəti müəyyənləşdirir, hərəkət də zamanı” (1, 220).

Dekart isə zaman haqqında belə yazır: “Bəzi keyfiyyət və ya atributlar əşyaların özündədir, bəziləri isə bizim şüurumuzdadır. Beləliklə, biz zamanı ümumilikdə götürülmüş sürəklilikdən fərqləndiririk və onu hərəkət sayı adlandırırıq; bu, bizim bu sürəkliliyi düşündüyümüzüdür, belə ki, biz hərəkət edən əşyalarda, hərəkət etməyən əşyalardan fərqli cür sürəkliliyi ehtimal etmirik. Biz hər hansı bir əşyanın sürəkliliyi bizə məlum olan ölçü vasitəsilə ölçürük, onu gün və il ilə müqayisə edərək onu zaman adlandırırıq, əslində isə bu gerçəklik bizim əşyaların əsl sürəkliliyi qavrama üsulumuzdan savayı başqa bir şey deyildir” (7). Biz diqqətlə Dekartın dediklərinə nəzər salsaq görürük ki, bu, Aristoteldə olan “zaman hərəkət sayıdır” fikridir, bununla belə, bu da tam olaraq Aristoteldə olan zaman deyildir. Aristoteldə zamanın tədqiqi ümumqəbul edilmiş termindirsə və onun fikirlərində zaman prinsip olaraq hamıya aydınsa, Dekartda zaman kateqoriyası rəşional fəlsəfə üçün yaradılmış bir vasitədir. Kantın isə zaman haqqında düşüncələri tamām fərqlidir. “Zaman yeganə ideyadır, ümumi ideya deyil. Gerçəklikdə, hər hansı bir zaman ölçülməyən zamanın yalnız bir hissəsi kimi qavranılır. Beləliklə, biz iki il fikirləşiriksə, onları bir-birinə münasibətdə və ya onları bir-biri ilə zaman kəsiyi ilə bağlayıb təsəvvür edə bilərik, bir şərtlə ki, onlar bilavasitə bir-birinin ardınca gəlməsin. Bununla belə, hansı zamanın əvvəl, hansının sonra gəldiyini şüurumuzdakı əlamətlərlə təyin etmək mümkün deyil, insanın ağı bunu fərdi düşüncə ilə fərqləndirə bilər” (8, 398-399). Sonradan o yazır: “Zaman nəşə obyektiv və rəal bir şey deyildir, o substansiya, aksidensiya, münasibət deyildir; o obyektiv şərtədir. Biz substansiya və aksedensiyanı eynizamanlılıq və ardıcılığa uyğun zaman anlayışı vasitəsilə koordinasiya edirik, beləliklə, onun haqqında anlayış onlar haqqında anlayışı qabaqlayır” (8, 400). Kantın zamanın hər hansı bir obyektiv olmaması fikrini necə başa düşək? Biz belə fikirləşirik ki, sadəcə olaraq Kantın zaman anlayışı ümumqəbul edilmiş “xalq” anlamına uyğun deyildir. Fikrimizcə, Kant üçün zaman sözü təbii dildə olan mənə yükünə malik deyil, belə ki, burada ümumilikdə zamandan deyil, zaman ideyasından söhbət gedir. Empirik müşahidə olunan zaman Kantın konsepsiyasına uymur, ona mane olur, onun üçün zaman onun fəlsəfəsini qurmaq üçün istifadə olunan bir vasitədir. Hər hansı bir ideya reallıqla müqayisədə

uduzduğundan Kant zamanı zaman ideyası ilə əvəz etməsi ilə özünün dünya haqqında görüşlərini minimuma endirmiş olur. Kanta görə zaman yalnız bir suala cavab verə bilər, hansı hadisə digərindən əvvəl və ya sonra baş vermişdir, zamanın kəmiyyəti konkret məzmunundan məhrumdur. Başqa sözlə desək, Kantda zaman ölçü şkalası ola bilməz, o, sadəcə qayda şkalasıdır.

Hegel zamanla bağlı fikirlərdə Kantdan da uzağa getmişdir. O, "Təbiətin fəlsəfəsi" adlı kitabında yazır: "Zaman məkan kimi hissiyatın və müşahidənin təmiz formasıdır" (5, 52). Sonra o davam edir: "Lakin zamanda heç nə yaranmır və meydana gəlmir, zaman özü mövcudluqdur, yaranmadır, mücərrədləşmədən, hər şeyi törədən və öz törətdiyini məhv edən Kronosdur. Sürəklilik "indi"nin ümumiliyidir, yəni bu prosesdə davam etməyən əşyaların azad edilməsidir" (5, 54). Hegelin zaman haqqında fikirlərini oxuduqdan sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, Hegel üçün zaman ideyası digər ideyalarla bağlı olan, lakin real aləmlə bağlı olmayan bir mücərrədlikdir.

Zaman haqqında fəlsəfi görüşlər paralel zamanın elmi konsepsiyası da inkişaf edirdi. Bu problemin toxunulduğu ilk tədqiqatlardan biri Nyutonun "Təbii fəlsəfənin riyazi başlanğıcı" əsəridir ki, bu konsepsiya da sonradan mexanikanın əsasına çevrilmişdir. Nyuton yazır: "Mütləq riyazi zaman özü-özlüyündə, mahiyyət etibarilə müntəzəm axır və bunu sürəklilik adlanır" (11, 30). Sonra o davam edir: "Ola bilsin, təbiətdə dəqiqliklə zamanın ölçülə biləcəyi müntəzəm hərəkət mövcud deyil. Bütün hərəkət ya tezləşə, ya da yavaşlana bilər, mütləq zamanın axını dəyişə bilməz" (11, 32). Bu məsələyə bir az aydınlıq gətirmək lazımdır. Nyuton üçün zaman ölçülən sürəklilikdir. O, Aristotel kimi zamanın hansı proses və ya hərəkətin sürəkliliyini tədqiq etməmişdir, onun üçün təbii və yeganə proses dünyanın fırlanması, dönməsidir. Nyuton zamanın hesablanması üsulunu göstərmiş və qeyd etmişdir ki, zamanın bərabərləşməsi ideyasını daxil etmək lazımdır.

Təbiətşünas və humanist V.İ.Vernadski real zaman uzunluğu konsepsiyasını yaratmışdır və qeyd edir ki, zaman yalnız bir tərəfə hərəkət edir. O, empirik olaraq müxtəlif səviyyələrlə və reallığın mövcudluğu növləri ilə bağlı olan geri dönüşü olmayan proseslərin universal əlamətlərini müəyyənləşdirir, onların ümumiləşdirilməsi əsasında real zamanın xüsusiyyətləri təyin edilə bilər. Alim qeyd edir ki, "nisbilik nəzəriyyəsinin əsasında yeni fizikanın məhsuldar və vacib ideyaları onu sübut etdi ki, zaman və məkan bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və təbii hadisələrdə bir-biri ilə bağlıdır" (3, 24). Riyaziyyatçılar real zamanın xətti olaraq geometrik xətt boyu nəzəri cəhətdən sonsuz olduğunu göstərirlər, bu xətt boyunca hərəkət edən nöqtə nitq anıdır.

Zamanın insan şüurunda qavranması dildə öz əksini tapan əsas koqnitiv strukturu təsəvvür edilən zamanın konseptual modelini təşkil edir. Məsələn: ingilis dilində *time flies* "zaman uçar", *time's arrow* "zaman oxu".

Birinci birləşmə Azərbaycan dilində də işləkdir, belə ki, *zaman uçuş* birləşməsinə Azərbaycan dilində də rast gəlmək olar. Bu onu göstərir ki, zaman anlayışı müxtəlif dillərdə də eyni cür qavranılır.

Zaman haqqında fikirlərin inkişafı və formalaşması məkanla müqayisədə daha asta formada getmişdir. Qədim dövrdə zaman haqqında mifik görüşlər öz əksini tapmışdır. Bunu aşağıdakı kimi görmək olar:

- “zamanın keyfiyyəti”, yəni psixoloji doyma, hadisə və emosionalardan tədricləşmə;

- dünyada bütün hadisələrin eynizamanlılığı haqqında görüşlər, yəni zaman mühitinin tabe olunan uzunluq kimi qavranılması;

- zamanın məkanlılığı: keçmiş və gələcək mifoloji təfəkkür məkanda temporal mənaya nisbətən daha tez lokallaşmışdır;

- dövrilik xüsusiyyətinə malik olan kimi qavranılması (14, 45).

XX əsrin əvvəllərində zaman haqqında ingilis mütləq idealizmi ənənəsi ilə bağlı nöqteyi-nəzər əsas mövqe təşkil edirdi. Bu nöqteyi-nəzərə əsasən, nomenal zaman mövcud deyil, statik dünyada zamanın illuziyası müşahidəçinin arasıkəsilməyən dəyişiklikləri görməsi nəticəsində baş verir. U.Dannın zamanla bağlı konsepsiyası da maraq doğurur. O göstərir ki, insan beynində keçmiş təəssüratlar haqqında xatirələrin izi vardır. Sonradan o yazır ki, zaman il, günlər, dəqiqələrə bölünən uzunluğa, hər bir anın iki qonşu olanlar arasında yerləşən uzunluğa, hadisələrin ardıcıl yerləşdiyi uzunluğa malikdir (6).

Ekzistensial psixologiyasında zamanın subyektiv təəssüratı spontan, canlı enerji kimi xəyal edilən həyat axınıdır. Zaman müəyyən sürətlə axan kimi təsəvvür edilir. Q.Ellenberqə görə, zaman sürəti mürəkkəb, qarışıq fenomendir. Zaman axını avtomatik olaraq keçmiş, indiki və gələcəyin dönməz ardıcılığı kimi strukturlaşmışdır, bunlardan hər biri tam fərqli üsulla hiss edilir. İndiki “adətən indidir”, keçmiş “bizdən gedir”, gələcək isə ona yönəldiyimizdir (16, 213-218).

L.S.Viqotski göstərirdi ki, insan şəxsiyyətini həyati plandan kənarda nəzərdən keçirdikdə sona qədər anlamaq mümkün deyildir (4, 244-268). S.L.Rubinşteyn şəxsiyyətin formalaşmasında zaman planının mənasını vurğulayaraq qeyd edirdi ki, hər bir insan öz həyat yolunun tarixini özündə əks etdirir (13, 641-644).

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik zamanın formalaşması koqnitiv proseslərlə bağlıdır, bunun əsasında insanın məkani təcrübəsi durur. Qeyd etmək lazımdır ki, məkani kateqoriyalarda hadisələrlə dolmuş zamanı qavramaq və anlamaq olar. İnsanın zamanı psixoloji anlaması hadisələrin ardıcılıqlarının onun şüurundakı əksindən ibarətdir. İnsan zamanın qavranması birbaşa deyil, konkret ardıcılıqlar və ritmlər

şəklində baş verir. Bu zaman fərdi, perseptual zaman sosial prosesləri əks etdirən əqli konstruksiyaya çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Аристотель Физика. В кн. Сочинения. т. 3, М., 1981, с.220
2. Большая советская энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1970. Т. 12.
3. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Пространство и время в неживой и живой природе. М.: Наука, 1975, с.24).
4. Выготский Л.С. Проблема возраста // Собр. соч.: в 6 т. М., 1984. Т. 4. С. 244-268.
5. Гегель. Философия природы. В кн. Энциклопедия философских наук. т. 2, М., 1975, с.52-60.
6. Данн Д.У. Эксперимент со временем. М.: Аграф, 2000, 224 с.
7. Декарт Р. Начала философии. В кн. Избранные произведения. М., 1950, 451
8. Кант И. О форме и причинах чувственно воспринимаемого и умопостигаемого мира. В кн. Сочинения, т. 2, М., 1964, 400 с.
9. Кант И. Критика чистого разума / пер. с нем. И. Евлампиева. М.: Эксмо, 2007, 591 с.
10. Лукоянова Ю.К. Восприятие времени в русской языковой картине мира. Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект. Казань: Казан.гос. унив. 2004, С.150-155
11. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. В кн. Крылов А.Н. Собрание трудов. т. 7, Л.-М., 1936, с. 32-40
12. Рейхенбах Г. А. Философия пространства и времени. М.: Наука, 1985. 365 с.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. С. 641-644
14. Хасанов И.А. Время: природа, равномерность, измерение. М.: Прогресс-Традиция, 2001, 143 с.
15. Шанский Н.Н. Этимологический словарь русского языка., т. 1, вып. 3, М., 1965.
16. Экзистенциальная психология. Экзистенция /Пер. с англ. М. Занадворова, Ю.Овчинниковой. М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО Пресс, 2001, с. 213-218.
17. Skeat W.W. An Etimological Dictionary of English Language. Oxford, 1978

R.Huseynova

**Time as interdisciplinary research object
Summary**

Time is one of the universal categories of human consciousness. It is characterized by multilevel models. It is one of the semantic universalisms of any language that exists in all languages. The imagination of time plays a key role in the secular model and cognitive thinking of every culture. Time is imagined as running at a certain speed. We can say that the speed of time is complicated, mixed phenomenon.

When summarizing research on time concepts, it is concluded that the concept of time is broad and has been studied in various aspects and is still being investigated. In tense studies, researchers who have different attitudes toward this concept are used different terms as philosophical, human time, linguistic time, relativity of time and so on. Among these, the linguistic time in our interest is complex and multidimensional. However, all the studies in this regard are reflected in three types of time in the language: predential, simultaneity and subsequent.

Р.Гусейнова

**Время как междисциплинарный исследовательский объект
Резюме**

Время является одной из универсальных категорий человеческого сознания. Оно характеризуется многоуровневыми моделями. И является одним из семантических универсализмов любого языка, существующего на всех языках. Представление о времени играет ключевую роль в светской модели и когнитивном мышлении каждой культуры. Подводя итог исследований по концепции время, делается вывод, что понятие времени является широким и изучено в различных аспектах и до сих пор изучается. В исследованиях ученые, имеющие различное отношение к этой концепции, используют разные термины как философское, человеческое время, лингвистическое время, относительность времени и т. д. Среди них лингвистическое время в нашем понятии сложное и многомерное. Тем не менее, все исследования в этом отношении отражаются в трех типах времени на языке: предшествующий, одновременность и последующий.

Rəyçi: Zenfira Əliyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ALİYƏ HACIYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri
Qapalı Səhmdər cəmiyyəti
aliya@mail.ru

RADİODA JURNALİST PEŞƏKARLIĞI

Açar sözlər: dilin ifadə imkanları, radioda nitq mədəniyyəti, rümunəvi danışiq, ədəbi dil normalarından yayınmalar, efir dilindəki qüsurlar, radioda dilin saflığı uğrunda, norma, nitq fəaliyyəti, dil, nitq, təfəkkür

Ключевые слова: возможности языка, культура речи в радио, образцовый разговор, избегание норм литературного языка, в эфирном языке, за чистоту языка в радио, норма, речевая деятельность, язык, речь, мышление

Key words: expression opportunities of the language, speech culture in radio, a model speech, evades from the norms of the literary language, errors in radio speech, for the purity of the language in the radio, norm, speech activity, language, speech, intellection

Radio televiziya ilə çiyin-çiyinə addımlayır. Böyük qardaş kimi dilimizin saflığını qoruyur, təbliğ edir. Radio efirlərinə dəvət olunan hər bir ziyalı, ali təhsilli şəxs Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını yaxşı bilməlidir. Başqa cür desək, radioda çıxış edən ziyalılar Azərbaycan ziyalılığını tərənnüm etməlidir. Efir iştirakçısı olan hər bir ziyalı elə danışmalıdır ki, dinləyici ondan nəşə götürsün, öyrənsin. Ziyalı olan dinləyici onu-radionu qiymətləndirsin. Bir ziyalının dediyi kimi: (26.07.15 İctimai “Könüldən könülə”) “Radio insanlara yaxşı təsir edir. Söhbətlər, musiqilər insanın əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir. Radio bədbin bir ananı bədbinlikdən ayırır, vaxtını səmərəli keçirmək istəyənlərə yardımçı olur”.

Azərbaycan radiosunda çalışmış şair Dəmir Gədəbəyli isə deyir: “30 il radioda çalışdım, efir bizə çox şey öyrətdi, bizə çox dərslər keçdi” (28.06.15 “Köhnə, yeni Bakı”).

Tələffüzlə bağlı jurnalist peşəkarlığı aşağıdakı qaydalarda özünü göstərməlidir:

1. Sözlər orfoepiya qaydalarına uyğun tələffüz olunmalıdır. Şifahi ədəbi tələffüzlə orfoqrafik tələffüzü qarşıdırmaq olmaz.
2. Sözlərdəki heca vurğusu yerində deyilməlidir.
3. Sintaqların yanlış bölünməsinə yol vermək olmaz.
4. Cümlədə məntiqi vurğu düzgün təyin olunmalıdır.
5. Dialekt tələffüzünə yol vermək olmaz.

6. Intonasiyanın bütün tələblərinə cavab verilməlidir.

Radio diktorlarının tələffüzləri çox vaxt qaydasında olmur. “Diktorluq- həm məsul, həm də sərfəli işdir. Diktorlarda təbii sağlam dil, yazını artist kimi canlı oxumaq qabiliyyəti və oxuduğunu başa düşmək üçün bilik başlıca şərtidir. Diktorlarımız Azərbaycan xalqının dilini və tələffüzünü təmsil edirlər...” (Q.Məhərrəmli)

Jurnalist dinləyici ilə ünsiyyət prosesində peşəkarlığını iki yolla göstərə bilər: Bir öz xarakteri, şəxsiyyəti, mədəni və elmi səviyyəsi ilə, bir də nədən və necə danışması ilə. Efirdə olan jurnalist aşağıdakı cəhətləri özündə birləşdirməli, müəyyənləşdirməlidir:

1. Danışmaqda məqsədi.
2. Məqsədə nail olmaq üçün düşüncə qabiliyyəti.
3. Düşündüyünü nizama salıb tərtib etməkdə ən yaxşı üsul seçmək.
4. Fikri, çıxardığı nəticəni yerinə görə məlumatlarla, faktlarla, misallarla əsaslandırmaqlıdır.
5. Səsdən düzgün istifadə etmək.
6. Fikrin dinləyiciyə çatması üçün düzgün tələffüz.
7. İfadəli hərəkətlər yerində olmalı.

Radio elə ünsiyyət vasitəsidir ki, kütləyə daha tez təsir göstərir. Burada mövzunu seçmək, verilişi qurmaq kifayət etmir. Nitqin hər hansı ünsürü çox dəqiqliklə seçilməli, üsluba fikir verilməli, söz və ifadələr yerli-yerində işlədilməlidir. Kiçik bir səhv belə, dinləyicinin emosiyasına mənfi təsir göstərir, fikrini yayındırır, verilişin effektini aşağı salır.

Radio jurnalistlərinin dilində söz azadlığına və ictimai məsuliyyətə lazımi səviyyədə əməl olunması öz əksini tapmalıdır. Hər bir jurnalistin cəmiyyətdəki ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial vəziyyət haqqında, dövlət və hökumət qurumlarının, ictimai təşkilatların, bələdiyyələrin, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti barədə dəqiq məlumat almaq və yaymaq hüququ vardır və bu hüquq heç vaxt məhdudlaşdırıla bilməz. Amma jurnaslit də göstərdiklərimizin yerinə yetirilməsində üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməlidir. Radio dar çərçivə deyil, yalnız məhdud bir qrupun (partiyanın, hərəkatın) mövqeyini ifadə etmir. Efir gerçəkliyi, cəmiyyətin palitrasını əks etdirməli, bütün fikir müxtəlifliyinə, mövqe və baxışlara əsaslanmalıdır. Müxtəlif baxışları, müxtəlif mövqeləri daşıyan insanların ekrandan söz demək hüququ heç də jurnalistin efir hüquqlarından az deyil. Jurnalist çalışmalıdır ki, efir dili bunları əhatə etsin.

Radio jurnalistləri bilməlidirlər ki, demokratiya həm də dərk olunmuş məsuliyyətdir. Söz azadlığı olan yerdə mütləq jurnalist üçün məsuliyyət məsələsi vardır. Radio jurnalistikası tamaşaçını təkcə məlumatlandırır, həm də cəmiyyəti bu məlumatla müəyyən qədər istiqamətləndirir və ictimai rəy yaradır. Bu cəhət jurnalistin məsuliyyətini ön plana çıxarır. Məsuliyyətli

dil, danışiq, söz telejurnalistin məsuliyyət dərəcəsindən asılıdır. Jurnaslitin, o cümlədən radiojurnalistin məsuliyyət dərəcəsini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- Cəmiyyət qarşısında məsuliyyət;
- Tamaşaçı auditoriyası qarşısında məsuliyyət;
- Jurnalist ictimaiyyəti qarşısında məsuliyyət;
- Təmsil etdiyi teleekran (qurum) qarşısında məsuliyyət;
- Öz vicdanı qarşısında məsuliyyət.

Mətbuat və söz azadlığı jurnalisti məsuliyyətdən kənarda qoymur. Jurnalistlərin davranışında məsuliyyətdən uzaqlaşmaq məqamına yol verməmək üçün ölkələrin bir çoxunda azadlıq və məsuliyyətin həddlərini müəyyən edən hüquqi sənədlər var.

Radioda hər bir jurnalist etik meyarları işinin əsas prinsiplərini bilməli və bu prinsiplər onların dilində, sözlərində özünü göstərməlidir. Bu meyarları onun dili güzgü kimi göstərməlidir.

Radioda etik prinsiplər daha çox xəbər buraxılışlarında, informasiya proqramlarında özünü biruzə verir. Bu mənada etik prinsiplər aşağıdakılardır: a) hər bir məlumatın dürüstlüyü, dəqiqliyi; b) təqdim olunan fakt, hadisə və informasiyanın tamlığı; c) jurnalistin, radio kanalının qərəzsizliyi.

Dürüstlük. Efirə verilən hər bir fakt, fikir dəqiq olmalıdır. Dürüstlük prinsipi efirə verilən hər bir informasiyaya, fakta çox ciddi yanaşmağı tələb edir. Informasiya proqramlarında məlumatın əldə olunduğu mənbəyə istinad etmək mütləq şərtidir.

Informasiyanın tamlığı. Radio dilində bu etik prinsipin gözlənilməsi əsasdır. Dildə efirə verilən məlumatın tamlığı, dolğunluğu, fakt və hadisə ilə bağlı əhatəliliyin təşkil olunması obyektivliyin çox mühüm şərtidir. Obyektivliyin cəmiyyətə hansı dərəcədə çatdırılması, necə təsir etməsi deyildən çox asılıdır.

Qərəzsizlik. Qərəzsizlik bütövlükdə, radio jurnalistikasının (bütöv KİV-in) mühüm etik prinsipidir. Qərəzsizlik vicdanlılıq anlayışı ilə sıx bağlıdır. Qərəzli informasiyanı tamaşaçı qəbul etmir. Qərəzdən uzaq hər bir jurnalist fikri, jurnalist dili efirdə özünü göstərməlidir.

Radio jurnalistlərinin dil peşəkarlığı özünü ekstermal şəraitdə də layiqli səviyyədə göstərməlidir. Ekstremal şərait dedikdə, ilk növbədə təbii fəlakətlər, kütləvi mitinq, piket və iğtişaşlar, müxtəlif qərarlar, eləcə də fəvqəladə vəziyyətin elan olunduğu ərazilərdə işləmək, terror aktları, hərbi əməliyyatlar, müharibə və etnik münaqişələr nəzərdə tutulur. Müxtəlif ekstremal şəraitdə radio jurnalistləri aşağıda göstərilən tövsiyələrə əməl edərlərsə, o zaman dillərində qüsurlar və nöqsanlara yol verməzlər. Bu tövsiyələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- jurnalistlər fikirlərini emosiyalara uyaraq yox, faktlara əsaslanaraq ifadə etməlidirlər.

- əgər rəsmi leksikondan alınmayıbsa, “qəzəbli kütlə”, “azğın kütlə”, “vəhşiləşmiş hakimiyyət” kimi qiymətləndirici, eləcə də “aqressiv”, “ədəbsiz”, “yaramaz”, “azğın” kimi kəskin təyinlərdən, “qiyamçılar”, “ekstremistlər”, “sui-qəsd iştirakçıları”, “çevrilişə cəhd göstərənlər”, “dövlət xainləri”, “Dövlət çevrilişi edənlər” kimi qıcıqlandırıcı ifadələrdən imtina etməlidirlər;

- bəzi çıxışlardakı böhtan xarakterli, açıq-aşkar qərəz ifadə edən, ləyaqətsiz ifadələri çıxarmalıdırlar;

- məlumatları açıqlayarkən yalnız informasiya mənbəyinə istinad etməli, ayrı-ayrı rəqəmləri və faktları baş verən hadisələrin kontekstindən çıxarmamalıdırlar;

- kütləvi iğtişəşləri iştirakçılardan müsahibə edərkən ictimaiyyəti təhqir edə biləcək ifadələrin işlənməsinə yol verməməlidirlər;

- yeni zorakılıq hadisələrinin baş verə biləcəyi təhlükəsi barədə ehtimal xəbər verə biləcək sözlər işlənməməlidir.

Hər bir jurnalist deyilənlərə əməl etməli, bir jurnalist kimi üzərinə düşən vəzifəni, borcu ləyaqətlə yerinə yetirməlidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov B.A. Nitq mədəniyyətinə verilən ətərlər haqqında .Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı -1988
2. Qurbanov A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri Bakı -1988
3. Q.Məhərrəmli Radio verilişlərinin dili və üslubu. Bakı-2011
4. Q.Məhərrəmli. Televiziya jurnalistikasının əsasları. BDU Nəşriyyatı. Bakı-2005
5. Q.Məhərrəmli. Kütləvi Kommunikasiya və dil. “Çaşıoğlu” nəşriyyatı. Bakı-2004
6. N.Əhmədli. Jurnalistin nitq mədəniyyəti Bakı-2005

А.Гаджиева

Профессионализм журналистики на радио

Резюме:

Каждый журналист должен сохранять чистоту и целостность азербайджанского языка. Журналист, диктор, ведущий и любой ответственный за эфир человек обязан продемонстрировать хороший стиль речи, чтобы слушатели получили удовольствие. Все, что мы говорим в тексте, анализируется. Приведено несколько примеров

ошибок в использовании азербайджанского литературного языка. Каждая ошибка анализируется, обосновывается и дается рекомендация. - Слушатель не хочет слушать неграмотную речь. Каждый журналист должен стараться показать свой профессионализм, умение и интерес к своей профессии.

Радио - это говорящая коробка. Радио - это голосовая трибуна для идео. Радио - это друг и товарищ. Эфир не использует языковой материал, а также польский язык. Литературный язык, его правила и процедуры сообщаются. Статые говорится о требованиях культуре рече Азербайджанского языка. Описывается дефекты языка радио. Перечисляются причины недостатко происходящих в ефирном и ишутся пути устронения этих причин. Отмечается что, радио является примерной т рибунной речи. Его надо беречь. языка во все времена. В статье говорится о проделанность работе в данной сфере деятельности различными учеными. А также освещаются многие качества языка радио.

A.Hajieva

Journalism professionalism on the radio

Sammary

Every journalist must save the purity, naivety of azerbaijani language. Every radio worker who is responsible from the speech of presenter, announcer must have such a speech that touches the hearts and souls. All that we are saying is being investigated in the article. Outstanding flaws in the usage of azerbaijani literary language are spoken. Every flaw are substantiated by analyzing and the advices are given. Listeners don't want to hear any defective speech, talk, broadcast. Journalist has to try to be able to show his professionalism, ability, desire, interest in the broadcast that he prepared.

Radio is a speaking box. Radio is a noisy word tribune. Radio is a friend and a companion. The ether doesn't only use language material, but also polish the language. It promotes the literary language, its norms and rules. The article is about the demands of speech culture and errors in radio language of Azerbaijan. The causes of errors in the radio language are listed in the article. Ways of eliminating these causes are being investigated. It is mentioned that, radio is a model speech tribune. It should be protected.

Rəyçi: İsmayıl Kazımov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

SEVİNC ƏHMƏDOVA
ADMİU
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincaxmedova@rambler.ru

ALI MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNDƏ OXU VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: analitik oxu, sintetik oxu, mətn, təhlil, teatrşünas, musiqişünas, grammatika, lüğət

Ключевые слова: аналитическое чтение, синтетическое чтение, текст, анализ, театроведение, музыковедение, грамматика, словарь

Key words: analytical reading, synthetic reading, text, analysis, drama study, musicology, grammar, vocabulary

Müasir təhsilin qarşısında duran ən muhum tələblərdən biri gənc nəsldə oxu vərdislərinin formalaşdırılmasıdır. Gənc nəslə oxumağa alışdırmaq lazımdır. Əslində bu işin təməli orta məktəbdə qoyulmalıdır. Təəssüf ki, orta məktəb bunun öhdəsindən gəlmədiyi üçün bütün yük ali məktəb müəllimlərinin üzərinə düşür. Muşahidələr göstərir ki, müstəqil düşünmək qabiliyyətinə malik olan gənclərimizin sayı azdır. Tələbələr fikirlərinin çatdırı bilmirlər. Ən böyük problem ondan ibarətdir ki, xarici dildə verilən cümlənin mənasını tələbələr həttə anlasalar da belə onu öz ana dilində nə şifahi, nə də yazılı formada konkret və düzgün şəkildə çatdırı bilmirlər. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, tələbələr oxu vərdislərinə yiyələnəməyiblər. Nəticədə isə həmin şəxslər öyrəndikləri xarici dildə ünsiyyət yarada bilmirlər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün xarici dil dərslərində ev oxusuna çox vaxt ayırmaq lazımdır.

Oxu nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Oxunun məqsədi isə tədris olunan leksik və qrammatik material əsasında təqdim olunan mətni oxuyub, hərfi tərcümə etmədən mənasını başa düşməkdir. Bu da hələ işin yarısıdır. Həmin mətnin məzmununu şifahi formada çatdırmaq lazımdır. Burada sönbət tək cə xarici dildən getmir. Xarici dildə verilən cümləni tərcümə edəndən sonra onun mənasını ana dilində stilistik və qrammatik nöqteyi nəzərdən savadlı, dolğun səsləndirməkdən ötrü tələbələr ana dilində də müntəzəm olaraq kifayət qədər ədəbiyyat oxumalıdırlar. Təcrübələr göstərir ki, ana dilində müəyyən vərdislərin yaranması xarici dildə də oxu vərdislərinin yaranmasına təsir göstərir.

Tanınmış alim L.İ.Botoviç yazır: *“Чтение представляет собой процесс столь же активный, сколь активно и говорение. Читатель в процессе восприятия текста должен быть очень деятельным. Он*

творит, формирует фразы. Различие между говорящим и читающим состоит лишь в том, что первый создает речевые посылки из «своего собственного» языкового материала и по «своему собственному плану», в то время как для читающего и языковой материал, и его организация в речи заданы автором. Читающий подобен строителю, который должен по чертежу архитектора (автора) воспроизвести из строительного материала (языковых средств) задуманное здание (текст). Без активности здесь никак не обойтись»(1, s.100). (Oxu danışığı kimi fəal bir prosesdir. O, ifadələr yaradır və formalaşdırır. Danışanla oxuyan arasında fərq yalnız ondan ibarətdir ki, birincisi öz şəxsi dil materialından və öz şəxsi planı üzrə nitq nümunələri yaradır. Oxuyan üçün isə həm dil materialı, həm də onun təşkili müəllif tərəfindən verilir. Oxuyan bənnaya bənzəyir. Belə ki, o, arxitektorun (müəllifin) çəkdiyi rəsmə uyğun nəzərdə tutulan binanı (mətni) tikinti materiallarından (dil vasitələrindən) yaratmalıdır. Burada fəallıqsız heç nə etmək olmaz. *Tərcümə: müəllifin*).

Ev oxusunun növündən asılı olmayaraq oxu materialı dünya görüşünün inkişafına və nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə yönəldilməlidir. Burada iş üç istiqamətdə aparılır:

- 1) qeyri-müstəqil iş, yəni lüğətdən və müəllimin müəyyən tövsiyələrindən bəhrələnməklə;
- 2) yarı-müstəqil iş;
- 3) tam müstəqil iş.

Ev oxusunun həm lüğətli, həm də lüğətsiz növündən istifadə olunmalıdır. Tələbən oxu vərdişlərinə birbaşa ayditiyada alışmalıdır. Dərs zamanı 15-20 dəqiqə mətn oxunmasına ayrılmalıdır. Tələbələri maraqlandırmaq məqsədilə onlara kiçik və ən əsas maraqlı hekayələr vermək lazımdır. Hekayənin bir hissəsini auditoriyada oxuduqdan sonra onlar istər-istəməz hadisələrin ardıcılığı ilə maraqlanaraq hekayənin ardını evdə oxumağa maraq göstərəcəklər. Və beləliklə get-gedə məqsədyönlü şəkildə müstəqilliyə alışıra, tələbələrdə yaradıcılıq meyilləri artacaq və informasiya toplamaq bacarığı yaranaraq formalaşacaq.

Burada bir məqama da fikir vermək lazımdır ki, oxu mətnini və ya hekayələri seçərkən tələbələrin maraq dairəsi, bilik səviyyəsi və yaş dövrü nəzərə alınmalıdır.

Görkəmli metodist C.Harmer oxu fəaliyyətinin əhəmiyyətini araşdırarkən qarşısında aşağıdakı sualları qoymuşdu:

- *Why teach reading?*
- *What kind of reading should students do?*
- *What reading skills should students acquire?*
- *What are the principles behind the teaching of reading?*

- *What do reading sequences look like?*

Eyni zamanda metodist həmin sualları cavablamağa da çalışmışdır:

“Reading texts provide opportunity to study language, vocabulary, grammar, punctuation and the way we construct sentences, paragraphs and texts.” (2, s.68). (Mətni oxumaqla dil, lüğət, qrammatika, punktuasiya, cümlə, paraqraf və mətn yaratmaq imkanı əldə olunur. *Tərcümə: müəllifin*).

Ədəbiyyatın hansı məqsədlə oxunması məsələsinin bu məqalədə açıqlanmasını məqsəduyğun bildik.

Mətnlə ümumi tanışlıq zamanı tələbə mətndəki əsas informasiyanı əldə etməyi bacarmalıdır. Burada əsas mövzu və əsas faktlar üzə çıxarılmalıdır.

Mətnin təhlil etmək üçün onu bütün xırdalıqları ilə diqqətlə oxuyub məzmununu başa düşmək lazımdır. Burada necə əsas, eləcə də ikinci dərəcəli informasiyanı başa düşərək əldə etmək lazımdır.

Nəzərdən keçirtməklə oxu mətndəki ümumi mövzunu əldə etmək məqsədini daşıyır.

Xarici dilə ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnməkdə oxunun sintetik və analitik növlərinin rolu danılmazdır. Sintetik oxu təlimi prosesində müəllimin qarşısında bir sıra vəzifələr durur:

- 1) tələbəyə oxunulan materialı tərcümə etmədən onun ümumi məzmununu başa düşməyi öyrətmək;
- 2) tədris olunan dilə tələbənin marağını oyatmaq;
- 3) əldə etdiyi bilik və bacarıqları təcrübədə tətbiq etmək üçün tələbəyə imkan yaratmaq.

Tələbə bu vəzifələrin öhdəsindən gəldikdə yeni informasiya əldə etməkdən əlavə oxu prosesinin özündən belə zövq almış olacaq.

Həm sintetik, həm də analitik oxu tələbələrin düşünmək qabiliyyətini formalaşdırır, lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, şifahi nitqini inkişaf etdirir. Sintetik oxu fərdi xarakter daşıyarsa, analitik oxu xorla keçirilir. Burada tələbələrdə düzgün intonasiya, ritm, vurğunun yerli-yerində işlənməsi vərdişləri yaranır.

Mətni daha yaxşı qavramaq məqsədilə mətn üzərində fəal iş aparılmalıdır. Burada söhbət tapşırıqlardan gedir. Məsələn:

- 1) mətni plan üzrə bir neçə hissəyə bölün;
- 2) hər hissəni adlandırın;
- 3) mətn üzrə verilən suallara cavab verin;
- 4) mətnin qısa şərhini verin;
- 5) mətndəki idiomları və ya frazeoloji ifadələri tapın;
- 6) qəhrəmanların daxili vəziyyətini, xasiyyətini, problemlərini, mənfi və müsbət cəhətlərini təsvir edin;
- 7) mətnə bir neçə sual verin;

8) mətndəki isim və sifətləri sinonim və antonimlarla əvəz edin.

Mətn seçimi edərkən ixtisaslaşmış mövzulara da müraciət etmək zəruridir. Belə ki, tələbələr üçün öz ixtisaslarına aid olan leksika ilə yaxından tanış olmaq imkanı yaranır. Məsələn, incəsənətin müxtəlif sahələri üzrə təhsil alan tələbələrə ixtisasa uyğun mətnlər təqdim etmək olar. Teatrşünaslara xarici və milli teatrlar, teatr xadimləri haqqında, həmçinin kinoşünaslara xarici və milli kino, kino aktyorları və rejissorları haqqında, musiqişünaslara musiqiçilər və dünya musiqisi ilə bağlı mətnləri təqdim etmək olar.

Söhbət yalnız bədii ədəbiyyatdan getmir. Daha yüksək kursda təhsil alan tələbələr üçün qəzet məqalələrindən də vermək olar. Əgər tələbə müntəzəm olaraq xarici dildə qəzet oxuyursa, o ən çətin mətnləri də asanlıqla başa düşəcək, çünki qəzet leksikası hər zaman ən mürəkkəb leksika hesab olunub.

Ədəbiyyat:

1. Ботович Л.И. Общая характеристика детей младшего школьного возраста. Проблемы формирования личности. Избранные труды. Под.ред.Д.И.Эльконина. Воронеж, 1995
2. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Third Edition. Longman, 2001, 371 pp.
3. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам. Москва, Русский язык. 1977

С.Ахмедова

Формирование навыков чтения у студентов высших учебных заведений Резюме

Одной из важнейших требований современного образования является формирование навыков чтения у молодого поколения. Современную молодежь следует приучить к чтению. Чтение является одним из разновидностей речевой деятельности. Обучение чтению должно вестись в двух взаимно связанных направлениях: последовательное развитие у учащихся техники чтения и выработка умения анализировать и сознательно усваивать содержание читаемого. Правильное чтение – это чтение безошибочное. Для выработки правильного чтения учащихся необходимо соблюдение следующих условий: организация каждодневных упражнений в чтении под контролем учителя, предупреждение ошибок в чтении, своевременное их исправление. Цель чтения – понять содержание текста,

составленного на основе пройденного лексического и грамматического материала без его дословного перевода. И синтетическое, и аналитическое чтение формирует у студентов навыки мышления, обогащает словарный запас, развивает устную речь. Кроме того, регулярное чтение формирует правильную интонацию, ударение и ритм. Сформированный навык чтения характеризуется единством четырёх компонентов – сознательности, правильности, беглости и выразительности. Формирование этого навыка идёт одновременно с развитием мышления и речи студентов, расширением их знаний и представлений об окружающем мире.

S.Akhmedova

Forming of reading skills in students of higher educational institutions

Summary

One of the most important demands of contemporary education is forming of reading skills in the young generation. The contemporary youth should be accustomed to reading. Reading is one of the kinds of speech activity. Aim of the reading is to understand the text, made on the base of the studied grammar and lexical material without its literal translation. Both synthetic and analytic reading form in students thinking skills, enrich their vocabulary and develop oral speech. Besides, systematic reading forms correct intonation, and rhythm. Learning to read should be conducted in two mutually related areas: the consistent development of reading technique in students and the development of the ability to analyze and consciously assimilate the content of the readable. Proper reading is infallible reading. In order to develop correct reading of students, the following conditions must be met: the organization of everyday exercises in reading under the supervision of a teacher, the prevention of errors in reading, and their timely correction. Formed reading skill is characterized by the unity of the four components - consciousness, correctness, fluency and expressiveness. The formation of this skill goes along with the development of thinking and speech of students, the expansion of their knowledge and ideas about the world around them.

Rəyçi: Aygün Əbdulova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL HƏBİBOVA
konul_habibova@mail.ru

**MANIPULYASIYANIN ƏSAS STRUKTUR PİLLƏLƏRİ:
MƏQSƏD, MÖVQE, ÜSUL, ARZUOLUNAN NƏTİCƏ**

Açar sözlər: manipulyasiya, manipulyasiyanın strukturu, psixolinqvistika, məqsəd, mövqe, üslub, arzuolunan nəticə

Ключевые слова: манипуляция, структура манипуляции, психолингвистика, цель, позиция, стиль, желаемый результат

Key words: manipulation, manipulation's structure, psycholinguistics, purpose, position, style, the desired result

Məlumdur ki, insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi nitqdir. Yalnız nitq normal şəxslərarası ünsiyyət forması kimi çıxış edir. İnsanın düşüncəsinə, təfəkkürünə yönələn istənilən təsirin özəyində nitq dayanır. Nitq isə öz növbəsində dilin təzahür forması kimi sözlər vasitəsilə reallaşır. Belə ki, insan şüurunun, təfəkkürünün ən gözəl məhsulu söz, insanın ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri isə nitqdir. Bu məqamda A.A.Leontyevin ünsiyyətin ikili xüsusiyyəti haqqında söylədiklərinə nəzər salaq. Müəllif yazır: «Ünsiyyətin iki tipik halı var. Haqqında danışılan əlaqə vasitəsi bəzən insanlar arasındakı qarşılıqlı təsirin, münasibətin xarakterinin dəyişilməsinə (məsələn, əmək fəaliyyəti zamanı insanların ünsiyyəti), bəzən isə bu insanların özlərinin dəyişdirilməsinə (məsələn, mühazirəçinin çıxışı) yönəlir. Birinci halda biz öz məqsədimizə müxtəlif vasitələrlə: yekdil fəaliyyət və ya funksiyaların, vəzifələrin bölgüsü hesabına nail ola bilərik. İkinci halda isə biz şəxsiyyətə müxtəlif yönəldən (məsələn, onun dəyərlərinə, emosional əhatəsinə və s.) təsir edə bilərik və bununla da onu inandırı və ya dinləyici kütləsini ruhlandırmağa nail olarıq. Digər tərəfdən isə biz bu və ya digər davranışı stimullaşdırırıq» [7, 56]. Şübhəsiz ki, müəllif burada məhz nitqin manipulyativ təsirindən danışır. Göründüyü kimi, müəllif hər iki tipik halı xarakterizə edərkən məhz manipulyasiyanı nəzərdə tutur. Bəs manipulyativ təsirin realizə mexanizmi necədir? Bunun özünəməxsus strukturu varmı? Bu sualları cavablandırmaq üçün manipulyasiyanın realizə mexanizmini nağıllardan gətirdiyimiz nümunələr əsasında strateji və taktiki cəhətdən nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

Müasir dilçilikdə «strategiya» və «taktika» anlayışları nitqi fəaliyyətlə sıx ədlaqədə və geniş mənada başa düşülür. Linqvopraqmatikada da bu anlayışlara yanaşmalar müxtəlifdir. Bu tədqiqatda isə biz «strategiya»-ni kommunikativ və ya praktik məqsədə xidmət edən lazımi nəticənin əldə

edilməsini nəzərdə tutan və adresant qarşısında dayanan əsas tapşırıq kimi dəyərləndiririk. Bunu nəzərə alaraq, «taktika» dedikdə isə bir strateji məqsəd çərçivəsində hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsinə yönələn nitqi akt nəzərdə tutulur. Məsələn, nağıllarda bu “taktiki gedislərə” nağıllarda əsasən şah və vəzir arasında olan dialoqlarında daha çox rast gəlinir: —*Ey şah, deyərlər, hökmdarların acığı tutanda birdən yüzə qədər saymalıdır, bəlkə, birdən yüzə qədər sayanda acığın yatdı. Şah, əgər öz qardaşın oğlunu assan, bütün dünya sənə gülər, el içində biabır olarsan. Bütün padşahlar səndən üz döndərər* (“Nəsir və Nəsdərənin nağılı”).

Bu nümunədə ağıllı vəzir psixoloji olaraq şahı təsir etməklə onu verdiyi qərardan imtina etməsinə müvəffəq olur. Buna nail olmaqda, əlbəttə ki, vəzir qarşı tərəfin “zəif nöqətlər”indən bacarıqla istifadə edir. “*Birdən yüzə qədər saymaq*” isə psixologiyada uğurla tətbiq edilən sakitləşdirici və fikri yayındıran prosedurlardan biridir. Bu üsulun nağılda əksini tapması maraqlı bir fakt kimi qeyd oluna bilər.

Ümumiyyətlə, nitqdə strateji məqsədə nail olmaq üçün bir sıra məsələlər öz həllini tapmalıdır, yəni bir neçə taktiki aktlar yerinə yetirilməlidir.

Strateji məqsədə nail olmaq istəyi adresantı məcbur edir ki, «o, nəinki onun mənfəətini güdən faktları təqdim etsin, eyni zamanda onları lazımi tərəfdən işıqlandırsın, yəni dil vahidlərinin bir sıra xüsusiyyətlərindən düzgün istifadə edərək, nitqini lazımi şəkildə qursun» [8, 160]. Beləliklə, strategiya nitqin predmetinə müəyyən baxış bucağı formalaşdırır, düşünülmüş şəkildə informasiyanın həcmi və dil vasitələrinin seçimini məhdudlaşdırır. Bütün bunlar maksimal nəticə əldə etməyə xidmət edir. «Bu məqamda manipulyativ məqsədə xidmət edən təlqinetmə insan psixikasına elə bir təsir prosesi kimi çıxış edir ki, diktə olunana qarşı tənqidi və şüurlu münasibəti zəiflədir, müəyyən edilmiş aktların sərbəst qiymətləndirilməsinə imkan vermir» [4, 15]. Bu fikri biz nümunələr əsasında izah etsək, deyilənlərin bir daha təsdiqini tapmış olarıq. Məsələn: «*А кто велел тебе за мною хвостом бегать? Я пошел в свою голову, так мой и ответ; коли мужик мне отомнет бока, так я ни на кого плакатся ни стану, ни на хозяина, зачем дома не кормит, ни на пастуха, зачем-де не приглядел за мною, а уж буду молчать и терпеть. А тебя зачем нелегкая понесла за мною? Я тебя не звал.*

И козел, хоть и плут, вор, а прав в этом деле. Смотри всяк своими глазами, раскидывай своим умом да и ступай туда, где лучше. И у нас то же бывает» (“Два козлика”).

“İki çəpiş” adlanan rus xalq nağılından gətirdiyimiz bu nümunədə isə bir tərəfin digər tərəfə sözlərlə deyil, öz davranışı ilə təsiri müşahidə edilir.

Manipulyator (yəni danışan) burada öz uğurlu təsirindən bəhs edərək qarşı tərəfi öz şüur və düşüncəsindən istifadə etməməkdə günahlandırır.

Əslində nitqi strategiyada taktiki gedişlər dedikdə, buraya yalnız sözlərlə qurulmuş və dərin təsirə malik “ağıllı sözlər” aid edilmir, bu sıraya həm də manipulyasiya subyektinin davranışlar sistemi daxildir. “İnsan, situasiya və eksperiment faktorları psixologiyada ön plana çıxır və nitq fəaliyyətinə də bu prizmadan baxılır” [1, 18]. Bu fikri bir daha təsdiqləməklə demək olar ki, davranışla nitq bir-birini tamamlayanda manipulyativ təsirin gücü daha da yüksək olur:

—*Əhsən sənə, doğrudan da, qüvvətli pəhləvansan. Könümə pəhləvan əti düşüb.*

İskəndər dedi:

—*Məgər mən toyuğam, nəyəm ki, mənə yeyəsən?*

Təpəgöz dedi:

—*Mənim əlimdə toyuqdan da balacasan.*

Təpəgözün sözü İskəndərə toxundu (“Təpəgöz”).

Bu nümunədə isə manipulyator tamam fərqli bir mövqedə dayanaraq, həmsöhbətinin qüruruna toxunacaq kəlmələrdən istifadə edir və onu “*toyuqdan da balacasan*” ifadəsi ilə arzu olunan hərəkətə təhrik etməyə müvəffəq olur.

The giant, about midnight, entered the apartment, and with his bludgeon struck a many blows on the bed, in the very place where Jack had laid the log; and then he went back to his own room, thinking he had broken all Jack's bones.

The giant started when he saw him, and began to stammer out: “Oh dear me; is it you? Pray how did you sleep last night? Did you hear or see anything in the dead of the night?”

“Nothing worth speaking of,” said Jack carelessly: “a rat, I believe, gave me three or four slaps whith its tail, and disturbed me a little, but I soon went to sleep again.”

The giant wondered more and more at this. (The history of Jack the giant killer).

Bu nümunədə isə manipulyasiya subyekti düşünülmüş şəkildə manipulyasiya obyektini çaşqın vəziyyətə salır. Belə ki, çox ağır zərbələr endirdiyini düşünən (*The giant, about midnight, entered the apartment, and with his bludgeon struck a many blows on the bed*) ikinci tərəf (nəhəng (giant)) bu zərbələrin siçovul quyruğunun endirdiyi xəfif zərbəyə bənzədilməsi ilə (*“Nothing worth speaking of,” said Jack carelessly: “a rat, I believe, gave me three or four slaps whith its tail, and disturbed me a little, but I soon went to sleep again.”*) birinci tərəfi anlaşılmazlıqla qarşı-qarşıya dayanır.

Bundan əlavə, nitq zamanı manipulyasiya «adresatın iradəsinə, emosiyalarına, intellektinə təsir etmək məqsədi ilə həyat həqiqətlərinin təhrif olunması və onların bu və ya digər tərəfdən işıqlandırılaraq təqdim edilməsini» [2, 86] şərtləndirir (yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi). Belə ki, strategiya şəraiti lazımı nəticəni əldə etmək məqsədi ilə mövcud üsul və vasitələrlə modelləşdirmək bacarığıdır. Arzuolunan nəticə əldə edilibsə, deməli, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün seçilmiş strategiya düzgün və effektivdir. Beləliklə, baş verənlərin ardıcılığı bu şəkildədir:

Məqsəd > Strategiya > Taktika > Arzuolunan nəticə.

Dinləyici, bəzən, ona ünvanlanan məlumatın əsas məqsədini yaxşı başa düşür və dərk edir ki, söyləyənlər onu hər hansı bir işə təhrik etmək üçündür. Bu hal onda qarşı tərəfə qarşı ikrah hissi doğura bilər. Məsələn:

—*Ey böyük şah, Nəsir öz qardaşın oğludur, pisliyi də sənədir, yaxşılığı da. Nə olsun ki, kasıbdır. Gözəl-göyçək oğlandır. Onu qanadının altına al, qızını ona ver, iki könülü tik.*

Padşah qəzəblənib dedi:

—*Vəzir bir də elə sözü ağzına alsan, and olsun cıqqama, boğazını cücə boğazı kimi üzəcəyəm. Nəsir mənim qardaşım oğlu deyil* (“Nəsir və Nəsrədin nağılı”).

Təbiidir ki, məlumat verilirərkən ətrafda olan şərait nəzərə alınmalı və ya digər eyni məlumatı ötürərkən daha münasib vasitə və sözlərdən istifadə edilməlidir. Çünki “situasiya həm nitqdən, həm dildən, həm də insan faktorundan yaranır” [1, 13]. Məsələn, adi həyatda biz bunu kifayət qədər müşahidə edə bilərik. Belə ki, biri vəfat etdikdə bu məlumatı ətrafdakılara “dünyadan köçdü”, “ömrünü sizə bağışladı”, “rəhmətə getdi” şəklində çatdırırıq. Yəni, nitqimizdə effemizmlərdən istifadə etməyə daha çox can atırıq. Bu nöqteyi-nəzərdən manipulyator elə bir strateji mövqe seçməlidir ki, bu, heç nəyə baxmayaraq, adresatda maraq oyatsın. Eyni zamanda nitqdə istifadə olunan sözlər dəbdəbəli olmaqla bərabər sadə və aydın (anlaşıqlı) olmalıdır. Belə ki, «konkret və məna tutumuna görə asan və yüngül olan sözlərdən istifadə etdikdə təlqinetmə daha effektiv olur. Abstrakt məfhumlar isə bu təsiri kəskin şəkildə zəiflədir» [4, 16].

Amma unutmaq olmaz ki, «istənilən nitqi strategiyanın son hədəfi adresatın dünyagörüşünün dəyişdirilməsinə yönəlib» [5, 109] və «strateji çərçivədə müəyyən psixoloji parametrlər seçilir, dil vahidlərinin müəyyən dəyişikliklərə uğraması və onların əldə ediləcək nəticəyə nə kimi mənfəət gətirəcəyi əvvəlcədən düşünülür» [6, 101]. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz dialoqun sonrakı inkişaf xəttinə və bu söhbətin nəticəsinə diqqət yetirək:

—*Ey böyük şah, Nəsir öz qardaşın oğludur, pisliyi də sənədir, yaxşılığı da. Nə olsun ki, kasıbdır. Gözəl-göyçək oğlandır. Onu qanadının altına al, qızını ona ver, iki könülü tik.*

Padşah qəzəblənib dedi:

— *Vəzir bir də elə sözü ağzına alsan, and olsun cıqqama, boğazını cüca boğazı kimi üzəcəyəm. Nəsir mənim qardaşım oğlu deyil.*

...Vəkil dedi:

— *Padşah, qızını zor-güc, tez bir başqasına ərə ver. Bir qədər ağladıqdan sonra sakit olacaq.*

Padşah onun sözünü bəyəndi ("Nəsir və Nəsdərənin nağılı").

və ya digər Azərbaycan xalq nağılından olan bir situasiyaya nəzər salaq:

— *Bu qızın başını elə kəsərsiniz ki, qətrə qanı da yerə düşməsin.*

Qız gülüb dedi:

— *Sən lap dilənçi və əclaf adammışsan.*

Padşah dedi:

— *Sən mənim dilənçi və əclaf adam olduğumu haradan bilirsən?*

Qız dedi:

— *Ondan bilirəm ki, padşah da qapıları pusarmı? Bəlkə, birinin xəlvət sözü var, ya da əri ilə zaraflaşır. Bunu ancaq əclaf adamlar edərlər.*

Padşah bərk qəzəblənib cəlladlara dedi:

— *Tez bunun başını bədənindən ayırın, dilini kəsin!*

Qız dedi:

— *Lap namussuz adamsan!*

Padşah dedi:

— *Mənim namussuzluğumu nədən bildin?*

— *Ondan bildim ki, bir qız xaylağının boynunu vurdurursan. Onsuz da mən bir can borcluyam. Amma sənin boynunda həmişə namussuzluq qalacaq.*

Vəzir Allahverdixan ikiqat olub dedi:

— *Qibleyi-aləm camaat hamısı bu qız deyən sözü deyəcək. Gəl bu qızın boynunu vurdurma, günahından keç.*

Padşah qəzəblənib dedi:

— *Sənin sözünlə bu çəpəli cəzasız buraxım?! Lap çaşmısan ha!*

— *Şah sağ olsun, sürgün elə, qoy bu şəhərdən getsin. Qız xaylağı hara gedəcək, ölüb qurd-quşa yem olacaq.*

Padşah vəzirin bu sözüne razı oldu. Qızı öldürməyib sürgün elədi. ("Şah Abbas və üç bacı").

Hər iki nümunədə neqativ mövqedə dayanan adresantın mövqeyi pozitivə qədər inkişaf etdirilir. İlk nümunədə iki şəxs arasındakı dialoqda cərəyan edən hadisələr ikinci nümunədən fərqli olsa da, hər ikisi uğurlu manipulyasiya nöqtəyi-nəzərindən oxşardır.

İkinci nümunədə birinci tərəf (qız) qarşı tərəfi əxlaqi dəyərlər zəminindən manipulyativ təsirə məruz qoyur və hər deyilən cümlədən sonra ikinci tərəfin (şahın) qərarında müəyyən dəyişiklik və ya əlavələr öz əksini tapır. Belə ki, ilk dəqiqələrdə yalnız “boynun vurulması” ilə kifayətlənən şah

— *Sən lap dilənçi və əclaf adammışsan.*

Padşah dedi:

— *Sən mənim dilənçi və əclaf adam olduğumu haradan bilirsən?*

Qız dedi:

— *Ondan bilirəm ki, padşah da qapıları pusarmı? Bəlkə, birinin xəlvət sözü var, ya da əri ilə zaraflaşır. Bunu ancaq əclaf adamlar edərlər.*

bu situasiyadan sonra əmrinə daha bir əmr əlavə edir: *Tez bunun başını bədənindən ayırın, **dilini kəsin!***

Bu qədər kin və qətiyyətlə verilmiş bir əmr üçüncü tərəfin (vəzirin) müdaxiləsi ilə dəyişdirilir.

— *Qibleyi-ələm camaat hamısı bu qız deyən sözü deyəcək. Gəl bu qızın boynunu vurdurma, günahından keç.*

Padşah qəzəblənib dedi:

— *Sənin sözünlə bu çəpəli cəzasız buraxım?! Lap çaşmışan ha!*

— *Şah sağ olsun, sürgün elə, qoy bu şəhərdən getsin. Qız xaylağı hara gedəcək, ölüb qurd-quşa yem olacaq.*

Padşah vəzirin bu sözünə razı oldu. Qızı öldürməyib sürgün elədi.

Yenə də “sürgün” və “ölüm” sözlərinin assosiativ uyğunluğuna müraciət edilmiş olur.

Bu kimi mətnlərin manipulyativ xüsusiyyətlərindən danışarkən, qeyd etməliyik ki, burada dinləyicinin təqdim olunan qərar, əmr, xahiş və s. məzmunlu məlumata münasibəti neytraldan və ya neqativdən pozitivə qədər inkişaf etdirilməli və bu mətnlər hesabına adresatda təklif olunana qarşı müsbət fikir yaradılmalıdır. Biz buna yuxarıdakı dioloji nitqdə aydın şəkildə müşahidə edə bilərik. Belə ki, vəzirin mövqeyini bəyənməyən şah, onun daxili istəklərini dilə gətirən vəkilin təklifi ilə çox asanlıqla razılaşmış olur. Manipulyasiyanın bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, dinləyən artıq psixoloji olaraq təqdim ediləni qəbul etmək iqtidarında olsun (qeyri-süuri buna hazır olsun). Həm də unutmaq olmaz ki, “nitq emosional boya kəsb etdikdən sonra dinləyicini daha çox maraqlandırır” [1, 36]. Bu məqamda daha bir nümunəyə nəzər yetirək:

—*Ey böyük şah, öz oğlunu günahsız öldürtsən, bütün padşahlar içərisində rüsvay olarsan! Şah, lütf elə, onu öldürtmə, həmişəlik zindanda saxla ki, bütün qorxu da aradan qalxsın. Onsuz da o, zindanda çox yaşamaz, ölüb gedər!* (“Reyhan xanımın nağılı”).

Əslində bir övlad qatili olmaq heç bir valideynin əsl, gerçək istəyi ola bilməz. Sadəcə hakim mövqe tutan insanlar psixoloji olaraq dediklərini təkzib etmək və ya sözlərini geri götürməyə çox da cürət etmir, bunu cahillik, nadanlıq kimi dəyərləndirilər. Bu kimi təkliflər onlara kənardan ediləndə özlərini yüngülləşmiş hiss edər və qarşı tərəf sanki onun könlündən keçənləri dilə gətirmiş olar. Belə bir şəraitdə manipulyatorun təsiri və bu təsirin uğurlu nəticəsi təmin edilmiş olur.

Beləliklə, manipulyativ məqsədə xidmət edən məlumatın strateji mövqeyi ona xidmət edir ki, adresatda birmənalı olaraq, ötürülən məlumata qarşı tənqidi münasibət yaranmasın və müsbət keyfiyyətləri qabartmaqla, digər cəhətlər kölgədə qalsın. Burada strategiya «danışanın həmsöhbətin «düşüncəsinin dəyişdirilməsinə» yönəldilmiş və kompleks halda planlaşdırılmış nitqi təsir» kimi təzahür edir [5, 102]. Beləliklə, biz bu baxımdan ümumi məqsədi iki hissəyə ayırmış oluruq: ilkin məqsəd və strateji məqsəd.

Taktika vahid strateji məqsəd çərçivəsində hər hansı bir tapşırığı yerinə yetirməyə xidmət edir. Burdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, manipulyativ strategiyaya xidmət etməsi taktikanın özünün də manipulyativ xarakterindən xəbər verir. Taktika «verbal və qeyri-verbal vasitələrlə ifadə oluna bilən vahid mənanın əlamətlərinə görə müəyyən mərhələlərə ayrılır» [3,13-14]. Deməli, taktikanın özü belə, E.M.Vereşagin dil ilə desək, «sabit mənada» semantik struktura malikdir. Bu, «ümumi strategiyaya xidmət edən konkret nitqi gediş»lərdən [9, 72] ibarətdir. Nitqi gedişlər dedikdə, formal olaraq qurulmuş və ifadə olunmuş üsul və vasitələr nəzərdə tutulur. Bunlar arasında aparıcı mövqedə açar sözlər dayanır. Açar sözlərin geniş işləkliyi yeni söz birləşmələrinin yaranmasına və sözlərin yeni kontekstual mənə kəsb etməsinə səbəb olur, nəticədə sözün əvvəlki mənasının “yerindən oynaması” baş verir. Bu fenomen publisistikada “klişe”nin (yeni mənalı ifadələrin) yaranması prosesi kimi tanınır. Bu halda köhnə mənanın yenisi ilə əvəzlənməsinə ayrı-ayrı sözlərlə bərabər söz birləşmələri də məruz qalır. Bu haqda KİV vasitələrinin dilindən bəhs edən tədqiqat əsərlərində “şüar”, “qanadlı sözlər”, “dəbdə olan sözlər” başlıqları adı altında geniş şərhlər verilir.

Öz-özlüyündə taktika qeyri-verbal xarakterlidir, lakin bununla belə, o, səthi səviyyədə (mətnə) verbalizə olunur. Taktika—ifadə tərzində nümayiş etdirilən məzmunun planıdır, yəni, taktika dil sisteminin çox geniş imkanları ilə əlaqədə müəyyən fəndlər hesabına formalaşır. Bu fəndlər vahid taktik amalın ifadəsində verbal və qeyri-verbal vasitələrin iştirakını şərtləndirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər taktika manipulyativ xarakterlidirsə, deməli, bu fəndlər də birbaşa manipulyasiyaya xidmət edir.

Bu fəndlərin həyata keçirilməsi üçün isə bir sıra taktika və üsullardan istifadə olunur.

Taktika və üsul arasında əlaqə asimmetrik xarakterlidir: Bir tərəfdən eyni bir üsul müxtəlif taktikalara xidmət edə bilər, yəni, eyni bir struktura malik vahid müxtəlif məqamlarda müxtəlif mənalar ifadə edə bilər, digər bir tərəfdən isə bir manipulyativ taktika müxtəlif üsullarla verbalizə oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov E., Həsənova A. "Nitq mədəniyyəti", Bakı, Qanun, 2007.
2. Борисова И.Н. Категория цели и аспекты текстового анализа // Жанры речи: Сб. науч.ст., Саратов, 1999.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик. Москва, 1999.
4. Выготский Л.С. "Мышление и речь". Москва, "Высшая школа", 1959.
5. Иванчук Н.В. Проблемы манипулирования: философско-социологический и прикладной аспект // Современное естествознание Запада: Метод. проблемы исследования. Свердловск, 1990.
6. Киуру К.В. Номинация как манипулятивный прием в политическом дискурсе // Профессиональная риторика: Проблемы и перспективы. Воронеж, 2001.
7. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. Москва, «Наука», 1977.
8. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. Москва, «УРСС», 2004.
9. Тарасов Е.Ф. Психолингвистические особенности языка рекламы // Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. Москва, 1974.

К. Габиева

Главные структурные уровни манипуляции: цель, позиция, стиль, желаемый результат Резюме

В данной статье цель, позиция, стиль и желаемый результат рассматриваются как главные уровни манипуляции. Здесь структура речевого манипуляции объясняется на основе типичных ситуациях общения. Структура манипуляции рассматривается на основе образцов народных сказок разных народов. Здесь рассматривается

тактика и стратегия манипулятора. В статье различаются термины «тактика» и «средство» манипуляции.

Разъясняется суть стратегии. Манипуляционные тактики в речевом процессе вербализируются различными языковыми средствами. Манипуляция языковыми средствами наблюдается в грамматическом и лексическом уровнях. А также встречается и на фонетическом уровне. Правильная тактика, стиль и удачно выбранная позиция обеспечивают желаемого результата.

K.Habibova

**The main structural levels of manipulation:
purpose, position, style, the desired result**

Summary

In this article the purpose, position, style and desired results are considered as the main levels of manipulation. Here the structure of verbal manipulation is explained on the basis of typical communication situations. Structure manipulation is considered on the basis of samples from folk tales of different nations. The tactics and strategy of the manipulator are being considered here.

The terms "tactics" and "way // instrument" of manipulation are being distinguished in the article. Manipulation tactics in the speech process are verbalized by various language means. There is explained the essence of the strategy. Manipulation with the language means is observed in the grammatical and lexical levels. And also found at the phonetic level. The correct tactics, style and well-chosen position provide the desired result.

Rəyçi: Kamil Vəliyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ
BDU
selalealiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI HAQQINDA

Açar sözlər: Latin əlifbası, əlifba məsələləri, orfoqrafiya, ərəb əlifbası, keçid dövrü.

Ключевые слова: Латинский алфавит, Проблема с алфавитом, период независимости, орфография, арабский алфавит

Key words: Latin alphabet, alphabet issue, period of independence, our orthography, arabian alphabet

Əlifba məsələsi hər bir dövrün mədəni inkişafı və tərəqqisi üçün zəruri sayılmışdır. Bununla belə, Azərbaycanın mədəni inkişafına, tərəqqisinə maneçilik törədən əlifbalar da olmuşdur. Azərbaycan tarixən müxtəlif ictimai-siyasi və digər səbəblər üzündən bir əsrdə bir neçə əlifba sistemindən istifadə etməli olmuşdur.

Türk yazı tarixi uyğurların əlifbasıyla başlasa da Azərbaycan dilinin yazılması ərəb əlifbasının bir variantı ilə başlanıb. Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinə kamilən uyğun olmasa da, keçmiş dövrlərdə bu əlifba vasitəsilə çox sayda dəyərli ədəbi və elmi əsərlər yaradılmışdır. Belə ki, ərəb əlifbası öz quruluşuna görə başqa əlifbalara nisbətən mürəkkəb əlifba idi. Bu əlifbada yazının sağdan sola yazılması, saitlərin olmaması, hərflərin çoxunun bir neçə yazılış formasının olması, saysız-hesabsız işarələrdən – nöqtələrdən istifadə olunması dilimizin fonetik quruluşuna uyğun deyildi və yazımızı ağırlaşdırır, ədəbi dilimizin inkişafına mane olurdu. Bu məsələ görkəmli alim və yazıçılarımızın diqqətini cəlb edir, onları düşündürürdü.

İlk dəfə Azərbaycanda əlifbanı dəyişmək ideyası XIX əsrdə böyük mütəfəkkir M.F.Axundov tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, ərəb əlifbasının Azərbaycan yazısı üçün yararsız, tədris üçün ağır olduğunu göstərərək deyirdi ki, bu əlifbanı 3-4 ilə ancaq öyrənmək uşaga riyaziyyatı öyrənməkdən ağır gəlir.

Beləliklə, ərəb əlifbasının bütün çatışmazlıqlarını müəyyən edən Axundov yeni əlifba lsiyəsi hazırlamaya başlayır. O, bu işlərə ciddi yanaşmağı tələb edir və tədris, nəşriyyat işlərini asanlaşdırma bilən əlifba yaratmağı lazım bilirdi. Buna görə də o deyirdi: “Bizə elə bir əlifba ixtira etmək lazımdır ki, onun nəticəsində 3 məqsədə çatmaq mümkün olsun. Yəni – birinci asan oxumaq, ikinci asan yazmaq, üçüncü asan çap etmək. Ancaq belə olduqda köhnə əlifbanı dəyişdirmək vacib işlərdən cayıla bilər”.

M.F.Axundov ömründən 20 ildən çoxunu bu işə sərf edərək bir neçə layihə hazırlamışdır. (1. 5-8)

Əsrin 20-ci illərində latın əlifbasının qəbulu sahəsində sonuncu dönüş ili 1 Türkoloji Qurultayın çağrıldığı (1926-cı il 6 fevral) ərəfəyə təsadüf edir. Bu qurultayda latın əlifbasının sözügedən dövrün mədəni inkişafındakı rolu, azərbaycanlıların həyatındakı əhəmiyyəti və s. üzərində geniş dayanılmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Türkiyədə ərəb əlifbası əvəzinə latın əlifbasının qəbul edilməsinə Azərbaycanda yeni əlifba ideyasının qələbəsi də xeyli təsir göstərmişdir. Kamal inqilabından sonra əlifba islahatı uğrunda mübarizə yenidən başlandı və mübarizə kəskin siyasi xarakter aldı. ciddi mübarizə nəticəsində latın əlifbası tərəfdarları qalib gəldilər. Buna Azərbaycanda və keçmiş ittifatın digər respublikalarında latın qrafikalı əlifbanın qəbulu yardım etdi. Tarixi proses müstəqillik yolunda mətanətlə çarpışan türkdilli respublikalarda kiril əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə əvəz olunması şəraitini zəruriləşdirdi. 1939-cu ildən 1991-ci ilədək kiril əlifbasından istifadə edən Azərbaycan xalqı 1991-ci ilin dekabrında Ali Sovetin Milli Şurasının qərarı ilə yeni latın qrafikalı əlifbaya keçidi təsdiq etdi. 1991-ci ildən 2001-ci ilədək olan dövrü Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbadan istifadənin pərakəndə dövrü adlandırmaq olar. Çünki bu dövr ərzində respublikada latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından tam və məcburi şəkildə istifadə olunmamış, (əslində əlifbadan istifadə könüllülük prinsipinə əsaslanmalıdır - A.Y.) həm kiril, həm də yeni əlifba tətbiq olunmuşdur. Görünür, bu müddət (10 il) latın qrafikalı əlifbaya keçid üçün həm də hazırlıq mərhələsi olub. Bu mərhələdə orta məktəblərin, litseylərin və digər ümumtəhsil məktəblərinin işini müsbət qiymətləndirmək olar. Məktəblilər və pedaqoji kollektiv çox böyük həvəslə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasını öyrənmiş, məktəb pedaqoji sahədə sənədləşmə işləri həmin əlifba ilə aparılmışdır. Təlim-tərbiyə işçiləri 10 il müddətində latın qrafikalı əlifbadan istifadə etməklə pedaqoji mühiti sağlamlaşdırmışlar. Bir sözlə, pedaqoji arenada latın qrafikasına keçidi və ondan istifadəni müsbət hal kimi dəyərləndirməmək haqsızlıq olardı. Azərbaycanın universitet, institut və orta ixtisas kolleclərində isə vəziyyət başqa cür olmuşdur. Kim necə istəyir, o cür də hərəkət etmiş, kiril və latın qrafikalı əlifbadan birgə istifadə edilmişdir. Nazirliklərdə, təşkilat və idarələrdə latın qrafikalı əlifbaya, əslində maraq göstərilməmiş, rəsmi sənədləşmə işləri kirillə və çox hallarda isə rus dilində aparılmışdır. Çünki həmin sahələrdə çalışanların demək olar ki, əksəriyyəti rusdilli mütəxəssislər olmuş, onlar ana dilindən istifadə edə bilməmiş və heç marağında da olmamışlar. Aparılmış statistik yoxlamalar bizi bu qənaətə gətirib çıxarmışdır. Məlum qərar 10 il bundan öncə qəbul olunmuşdur. Lakin həmin qərar obyektiv və subyektiv amillərlə əlaqədar olaraq yerinə yetirilmirdi. Düzünə qalsa, xalqın başı başqa şeylərə qarışdığı

üçün dilimizə, əlifbamıza biganə, laqeyd münasibət yaranmış və bunun nəticəsində adamlarda maraq sönmüşdü. Bəzi adamlar isə böyük demokrat Mirzə Cəlilin dediyi kimi "bəlkə də qaytardılar" prinsipi ilə hərəkət edirdilər (2.6). 10 il ərzində latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələləri demək olar ki, mətbuatda ciddi müzakirə obyektinə də çevrilməmişdir. Ara-sıra mətbuat orqanlarında narazılıq dolu məktublar dərc edilmiş, gileylər eşidilmişdir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə göstərsək, həmin narazılıqlar bundan ibarət olmuşdur: Nə üçün bir əsrdə Azərbaycanda əlifba dörd dəfə dəyişdirilmişdir? Əlifbanın respublikada tez-tez dəyişdirilməsi siyasi məqsədlər güdür. Əlifbanın dəyişdirilməsi kütləvi savadsızlığa gətirib çıxara bilər. Latın qrafikalı əlifbada oxuyub-yazmağı bacaran məktəblilər kiril əlifbası ilə çap olunmuş ədəbi-mədəni, klassik irsi öyrənə bilməyəcəklər. Azərbaycan dilində çap olunan mətbuat orqanları çətin problemlərlə üzləşəcək. Mətbuat istər-istəməz maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşacaq. Azərbaycanda beş yüzdən çox çap edilən qəzet və jurnallar latın qrafikalı əlifbadan istifadə etdikdə həmin mətbuat orqanları satıla bilməyəcək. Əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən yaşlı və orta nəslin nümayəndələri latın qrafikasını öyrənməyə çətin alışıcaqlar. Ən azı göz və əl öyrənməlidir ki, əvvəlki surətlə oxuyub-yaza biləsən. Əlifba dəyişmək xüsusən kitab nəşri ilə bağlı problem yaradacaq. Kiril əlifbası ilə yazılmış minlərlə ədəbiyyat istifadəsiz qalacaq. Bu və ya digər çətinliklər ölkə mətbuatında müzakirə obyektinə olsa da, 2001-ci ilin avqustun 1-dən etibarən bütün Azərbaycanın latın qrafikalı əlifbaya birdəfəlik keçməsi məsələsi haqqında prezidentin fərmanı çoxlarını çaş-baş saldı. Bu fərman, hər şeydən öncə, dövrün ən zəruri hadisəsi kimi qiymətləndirilir. Prezident Heydər Əliyevin bu gözlənilməz fərmanı, ilk öncə, mətbuat işçilərini "çətinliklər" qarşısında qoydu.

Artıq Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçidin son mərhələsi də başa çatdı. Müstəqilliyimizin 10 illiyi ərəfəsində yaşayan məmləkətin dövlət dili, əlifbası öz statusunu bərpa etdi. 2001-ci il avqustun 1-dən ölkədə qəti şəkildə latın qrafikalı əlifbaya keçid baş vermişdir. (3. 35)

Latın qrafikalı əlifbaya keçməklə imperiyanın son bağlantısından da yaxa qurtardıq. Ona görə də Prezident tərəfindən verilən fərman mühüm tarixi əhəmiyyət daşıyan zəruri sənətdir. Ölkə prezidenti H.Əliyev jurnalistlərlə görüşündə demişdir ki, avqust ayının 1-dən Azərbaycan öz doğma, latın qrafikasına keçibdir. Bu, böyük bayramdır. Güman edirəm ki, bundan sonra Azərbaycan müstəqil dövlət olaraq bir daha öz əlifbasını dəyişdirməyəcək. Fərman ölkə ictimaiyyəti tərəfindən yekdilliklə qəbul olundu. Şəhərin müxtəlif yerlərində, yol kənarlarında əcnəbi dillərdə asılmış plakatlar, reklamlar az müddət ərzində dəyişdirildi və doğma ana dilində yazıldı, mətbuat orqanlarının böyük əksəriyyəti həmin əlifba ilə çap

edilməyə başlandı. Avqustun 1-dən etibarən idarə və təşkilatlarda, nazirliklərdə kiril əlifbalı makinalar yığışdırılmağa başlanmışdır. Artıq həmin təşkilatlar kompüterləşdirilir. Makina ustaları kompüterdə yazmağı öyrənirlər. Lakin kompüterlərin alınmasında nisbi çətinliklər də mövcuddur. Dil və əlifba bir-birilə bağlı məsələlərdir. Təsadüfi deyildir ki, ölkə başçısı latın qrafikalı əlifbaya keçidlə əlaqədar, həm də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 2001-ci il 18 iyun tarixli fərman da imzalamışdır (4. 3-4).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi. Bakı, 2012, №2. 5-8s.
2. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti bə natiqlik məharəti haqqında. Bakı, "Azərənəşr", 1968, 248 s.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, "Elm bə təhsil", 2013, 288 s.
4. "Azərbaycan" qəzeti, 11 aprel 2013, 3-4 s.

Sh.Aliyeva

Об Азербайджанском алфавит Резюме

Еще в период существования Азербайджанской Демократической Республики национал-демократы предлагали перейти с арабского на латинский алфавит.

Еще в период существования Азербайджанской Демократической Республики национал-демократы предлагали перейти с арабского на латинский алфавит. В связи с переходом на латинский алфавит Азербайджанская Республика, в то же время, стремилась идти по единому пути с Турецкой Республикой.

В связи с переходом на латинский алфавит Азербайджанская Республика, в то же время, стремилась идти по единому пути с Турецкой Республикой. Не случайно и то, что азербайджанские националисты, желавшие в свое время заменить арабский алфавит латинскими буквами, в советское время отказались от своей идеи. В действительности националистов волновал не столько сам переход на латинскую графику, сколько впадение в крайности под прикрытием перехода на латинский алфавит, разобщение наций, а в дальнейшем – превращение в инструмент для перехода на кириллицу.

About the Azerbaijani alphabet

Summary

National democrats even in existence of the Azerbaijan Democratic Republic suggested passing from the Arabian to the Latin alphabet. In connection with transition to the Latin alphabet, the Azerbaijan Republic, at the same time, aspired to go on a uniform way with Turkish Republic.

After the collapse of the Soviet Union in the 90s of the twentieth century, the necessity of restoration of the Latin alphabet appeared after independence of our Republic. In December 1991, by the decision of the National Council of the Supreme Soviet, the transition to a new Latin-script alphabet was approved. And not casually that the Azerbaijani nationalists wishing in due time to replace the Arabian alphabet by Latin letters, during Soviet time have refused the itself idea.

In actually the nationalists were excited with not so much transition to the Latin graphic, how many a confluence of extreme measures under cover of transition to the Latin alphabet, dissociation of the nations, and further – transformation into the tool for transition to Cyrillics.

RAMİLƏ ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
ramile.ahmedova@list.ru

ARTIKLIN KLASSİFİKASIYA VƏ İDENTİFİKASIYA FUNKSIYALARI

Açar sözlər: artıql, klassifikasiya, identifikasiya, spesifik, ümumi

Key words: article, classification, identification, specific, common

Ключевые слова: артикль, классификация, идентификация, специфический, общий

Mətn konkret münasib məlumatın maksimal şəkildə səmərəli ötürülməsi prosesini əldə etmək üçün müəyyən sintaktik çərçivədə yaradılır ki, bu da onun bütövlüyünü şərtləndirən amillərdəndir. Lakin məlum olduğu kimi, mətn həm struktur cəhətdən, həm də daxilən əlaqəli olmalıdır. Çünki mətndaxili əlaqələr, onların struktur və məna parametrləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mətndaxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələri öyrənmək üçün bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Bununla belə, mətnyaradıcı əlaqə vasitələrini sayı və adlarında hələ də ümumi qəbul olunmuş fikir yoxdur. Dilçilər arasında fikir ayrılığı özünü hələ də göstərməkdədir. Bəzi dilçilər (məsələn, T.Nikolayeva) mətn elementləri arasında əlaqəni təmin edən vasitələri üç qrupa ayırmışdır:

- 1) intonasiya
- 2) söz sırası
- 3) mətn əlaqələrinin eksplisit göstəriciləri – bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, artıqlar, şəxs əvəzlilikləri

Bu bölgüdə də göründüyü kimi, Nikolayeva artıqları mətn hissələri arasında əlaqəyaradma funksiyasına malik vahidlər sırasına daxil etmişdir. Həqiqətən də, artıqlar mətn yaranmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bildiyimiz kimi, bəzi deytik elementlər bir-birilərinə və kommunikasiya aktının digər üzvlərinə aid işarələr münasibətini əmələ gətirən işarə funksiyalarına malikdirlər. Bununla əlaqədar olaraq deytik elementlərin bəzilərinin mətnyaradıcı imkanları, onların mətn çərçivəsində də əvvəlki kontekstə (anafora) və perspektivə (katafora) işarə funksiyaları, həmçinin yeni-köhnə informasiya qarşıdurması yaradılmasındakı əlaqələndirici rollarını xüsusi vurğulamaq lazımdır. (3, s.12)

İngilis dilində artıql sistemi klassifikasiya (a və Ø-sıfır artıql)) və identifikasiya (the) arasında ikiqat bölgü şəklində öyrədilə bilər. Artıqlın

işlənmə məqamlarının bütün digər elementləri bu cərchivə daxilində anlaşıla bilər ki, bu da “a” və “the” üçün bir forma/ bir funksiya uyğunluğuna şərait yaradır. Bundan əlavə, klassifikasiya və identifikasiya anlayışları artiklın işlənməsinə dair müxtəlif qaydalar öyrədilməmişdən qabaq fərqli konsept şəklində təqdim oluna bilər. Sadələşdirilmiş bu sxem müvafiq artikl seçmək üçün ümumi qəbul olunmuş çətinlik hesab olunur. (2, s.57)

İngilis dilinin artikl sistemi həmin dilin qrammatikasında qeyri-dil daşıyıcıları üçün ən çətin və tam şəkildə qəbul olunan sonuncu aspektlərdən biridir. Əslində, dil daşıyıcıları üçün də artiklın işlənmə məqamlarını düzgün mənimsəmək problemi qaçılmazdır. Dil daşıyıcıları artiklları avtomatik olaraq düzgün işlədirlər. Artikllar həm vurğusuz (a(n) və the) , həm də görünməz (Ø artikl) olduğu üçün sistemi dərk etmək üçün dil daşıyıcılarından kifayət qədər məlumat əldə etmək tələbələr üçün çox çətinidir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, sonradan qazanılmış digər elementlər kimi artikllar da şifahi dildə səhv işlədilərək çox nadir hallarda anlamaya gətirib çıxarır. (10, s.43)

Artikl sistemini öyrətmək məqsədilə tələbələrə məntiqi qrammatika ilə təmin etməklə bağlı ədəbiyyatda nisbətən az cəhdlər edilmişdir. Uitmən öz pedaqoji fəaliyyətində belə bir fərziyyəyə əsaslanır ki, ingilis dilində artiklın strukturu “spesifikləşmiş və spesifikləşməmiş arasındakı seçimdən daha çox kəmiyyəti müəyyən etmə və təyinetmənin nəticəsidir” (11, s.253). O artikl sistemini öyrətmək üçün altı addımın olduğunu qeyd edir:

1) Kəmiyyət (tək və cəmdə olan sayılan isimlər)

John has a book cümləsi *John has [Ø] books* ilə əkslik təşkil edir.

2) Ümumi cəm

All apples are red cümləsi *Apples are red* ilə əkslik təşkil edir

3) Sayılmayan isimlər (sayılmayan sayılana , *a lot of* isə *much* və *many*-yə qarşı qoyulur.

James drank a lot of water cümləsi *James bought a lot of pens* cümləsinə, *Do we have much water?* cümləsi isə *Do we have many pens?* cümləsinə qarşı qoyulur.

4) Determinantlar

Which books are red? The red books are on the table.

I read a book. The book was called Dracula.

5) Kəmiyyət və determinant

One of the books on that table is blue.

6) Ümumi artikllar

Elephants never forget. An elephant never forgets. The elephant never forgets.

Uitmən sübut etməyə çalışır ki, *a(n)* və *the* artikllarının işlənmə məqamlarına “asanlıqla rast gəlmək olmur” və demək olar ki, artikl

sisteminin tədrisində xeyli dərəcədə gecikmələr müşahidə olunur” (5, s.261). M.Eldauni (1977) forma/məzmun yanaşmasını artıqların öyrədilməsinə tətbiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun fikrincə, müxtəlif ismi birləşmələrdə *a*, *the* və ya *-s* -in iştirak edib-etməməsindən asılı olaraq, mənanın dörd tipi ayırd edilir: a) ümumi və ya xüsusi, b) hər hansı biri və ya xüsusi, c) sayılan və sayılmayan, d) tək və ya cəm. Daha sonra o, səhvin, dil öyrənəndən asılı olmayaraq müşahidə olunan üç universal tipinin olduğunu nəzərə çatdırır:

- a) *a/the/-s* - in buraxılması
- b) *a/the/-s* - in yanlışlıqla daxil edilməsi
- c) *a/the/-s* -in qarışıq salınması

Bununla belə, M. Eldauni “öyrənmənin” aşağıdakı “mərhələlərini” irəli sürmüşdür.

1. Klassifikasiya

a + N (istənilən bir şey) və onun əksi olan *the* +N (xüsusi bir şey)

Choose a bag. Take the red bag.

“My lads”, said he, “I’ve given Silver a broadside” (1, s.49)

“Doctor, you will take the door” he resumed. (8, s.222)

N + s (cəmdə klassifikasiya)

These are bags.

2. Cəmlilik

some + N + s (istənilən bir şey)

Choose some bags form the collection.

Co-founder Larry Page is taking up the reins at the internet giant once again.

But after some uncharacteristic flops, should he decide to do fewer things better? (6, s. 231)

the + N

Take the red bags.

He sprang through the ropes and sat down in his corner.(9,s .29)

3. Kütlə və ya maddə substansiya

N (maddə ümumilikdə)

Mud is found at the bottom of rivers.

some+N (hər hansı bir maddə)

Some mud is grey; some mud is black.

the+N (xüsusi bir maddə)

Point to the black mud.

4. Hesablanmış, sayılmış, xüsusi; ümumi

Say N + s (hər hansı bir sayılmış şey)

Choose six pens from the collection.

a+ N/*the* +N (ümumilikdə bir şey)/ *the* +N+s

An elephant never forgets. The elephant never forgets. The elephants never forget.

M.Eldauninin gəldiyi nəticə ingilis dili artiklını üç konseptlə birləşdirir: seçimi göstərmək üçün hər hansı bir şey (a) , spesifikliyi göstərmək üçün xüsusi (the) və ümumiləşməni bildirmək üçün ümumi (-s və daha sonra a və the) (12, s.29). Pika (1983) ingilis dilinin artikl sisteminin təqdimatında yeni pedaqoji nəticədən deyil, diskursla bağlı qaydaların əlavə edilməsindən bəhs edir. O, belə bir nəticəyə gəlir ki, “artikl qrammatika və dil səriştəsindən daha çox kommunikasiya və kommunikativ səriştəyə aiddir”. Bolinqerin (1977) artiklların təsviri ilə əlaqədar ideyası ingilis dilinin artikl sistemində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin ideyaya əsasən, dilin təbii funksiyası bir məna üçün bir forma və bir forma üçün bir məna ideyasını qoruyub saxlamaqdan ibarətdir, məsələn, “a”nın ümumiləşmiş funksiyası və “the”nin ümumiləşmiş funksiyası.

Bir forma/bir funksiya bərabərliyinə Ø (sıfır artikl) ismi təsnif etmək və *the* onu müəyyənləşdirmək məqsədilə işləndikdə təxmini yaxınlaşmaq mümkündür (“a” one sözündən əmələ gəldiyi üçün o, artiklın xüsusi bir kateqoriyasından daha çox sıfır artiklın bir variantı hesab olunur.).

Klassifikasiya termini və ya onun variasiyaları artikl sistemini təsvir etməzdən əvvəl istifadə olunmuşdur. Kruzinga *təsnifləndirmə* terminini işlətməmişdir. (Kruisinga, 1932,242). O bu termini əsas funksiyası sinfi ismi “bütün qrup üçün sinonim”ə çevirən müəyyənlik artiklının ikinci dərəcəli və ümumi funksiyasını təsvir etmək məqsədilə işlətməmişdir. (1932,245) . Buna görə də o, bu termini ikiqat bölgü üçün, əsasən də spesifik işlənməni ümumi işlənmədən ayırmaq üçün istifadə etmişdir. Mak Eldouni *təsnif etmək* sözünü artikl qəbul etməyən (sıfır artikl qəbul edir) cəmdə olan sayılan isimləri təsvir edərkən istifadə etmişdir. (10, s.110).

İdentifikasiya termininə gəldikdə, Qrənis “unikallıq ideyasından (və ya anlaşımasından bəhs edirdi ki, orada o, *the* artiklının fərqli işləmə məqamlarına vahid məna vermək niyyətində idi. (1972; 275). Onun bu fikri hazırkı tədqiqatların məqsədi ilə paralellik təşkil edir. Lakin, o , həmin anlayışı *a* və Ø artikllarına tətbiq etmədi.

İngilis dilində doğru artiklları müəyyənləşdirən formal dilçilik terminlərində dörd xüsusiyyətin eyni zamanda nəzərdən keçirilməsini tələb edir: müəyyənlik [$\pm$ müəyyən] , spesifiklik [$\pm$ spesifik], sayıla bilmək [$\pm$ sayılan], kəmiyyət [$\pm$ tək]. Kəmiyyət həqiqətən də yalnız [$\pm$ sayılan] isimlərə tətbiq olunur və buna görə də yalnız yarımqrupun (subset) xüsusiyyəti kimi qəbul olunur. [$\pm$ müəyyən] və [$\pm$ spesifik] xüsusiyyətlərini birləşdirməklə nəticələnən dörd ehtimal aşağıdakı misallarda öz əksini tapır:

a.[- müəyyən] [+spesifik] A tick enetred my ear.

b. [- müəyyən] [-spesifik] A tick carries disease.

c. [+müəyyən] [+spesifik] The computer is down today.

d. [+müəyyən] [-spesifik] The computer is changing our lives.

İkiqat sxemin təklif etdiyi yeni yanaşma [$\pm$ müəyyən] və [$\pm$ spesifik] xüsusiyyətlərin vahid bir xüsusiyyətə - [$\pm$ müəyyən olunmuş] çevrilməsindən ibarətdir. Beləliklə, [müəyyən olunmuş] xüsusiyyəti və ya identifikasiya [+müəyyən] [+spesifik] xüsusiyyətləri ehtiva etdiyi halda, [-müəyyən olunmuş] və ya klassifikasiya [-müəyyən] [-spesifik] xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. İkiqat [+müəyyən olunmuş] sxem (b) və (c) cümlələrinin (a) və (d) cümlələri üzərində üstünlüyünü göstərən əsaslı dəlil hesab olunur. Başqa sözlə desək, bu [+müəyyən] xüsusiyyəti daha da vurğulamağı və [+spesifik] xüsusiyyəti pedaqoji məqsədlər üçün istifadə etməyi təklif edir. Beləliklə, [+müəyyən olunmuş] xüsusiyyəti ənənəvi xüsusiyyət olan [+müəyyən] xüsusiyyəti ənənəvi xüsusiyyət olan [+müəyyən] xüsusiyyətinə yaxınlaşır.

Artıql sistemini sadələşdirmək cəhdinə Störni pedaqoji qrammatikanın təsviri ilə bəraət qazandırılmışdır: “Pedaqoji qrammatika dilçiliklə yanaşı həm də təhsil və psixoloji meyarlara əsaslanan dil təsvirinin dil öyrətmə məqsədləri üçün izah və seçimidir”. (Stern, 1983%; 186). Yeni terminologiyanın qəbul olunması “müəyyən olunmuş” və “təsnif olunmuş” terminlərinin *müəyyənlikdən* daha geniş konsepti özündə ehtiva edir..

Qeyri-müəyyən isimlərdə [$\pm$ spesifik] xüsusiyyətə əhəmiyyət verməmək, [$\pm$ müəyyən] -nin [-spesifik] – i özündə ehtiva etməsi və ya a (və Ø)-nin bütün işlənmə məqamlarının əsasən ümumi olması fikri ilə bərabərlik təşkil edir. Spesifik/ümumi fərqləndirməsi özünü ismi birləşmə “real” və ya “həqiqi (əsl) isim olduqda özünü büruzə verir. Məsələn, *A tick entered my ear* cümləsində *tick* (gənə) spesifikdir, çünki həqiqətən *əsl gənə qulağıma girdi*. Digər tərəfdən, *A tick can carry disease* cümləsində *tick* ümumidir, çünki o həqiqi, konkret gənəyə aid edilmir. O daha çox “ticks” (gənələr) sinfinə uyğun gəlir, yəni söhbət konkret gənədən deyil, ümumiyyətlə bütün gənələrdən gedir. Göründüyü kimi bu, çox incə bir fərqdır. Bortn – Roberts belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, *John is a scientist* cümləsində *a scientist* spesifik olduğu halda, *A physicist is a scientist* cümləsində *a scientist* ümumidir. Ümumi ismi birləşmələr tamamilə kontekstə əsaslandığından onları müəyyənləşdirmək çətindir. Yəni onlar diskurs kontekstindən və ya cümlənin xarakterindən, növündən asılı olaraq müəyyənləşdirilə bilər. Bu, bir sıra tədqiqatçının (Chafe, 1969) belə nəticəyə gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, ümumiliyi ismi birləşmə deyil, feil müəyyənləşdirir. Larsen- Frimən *I needed a book* cümləsində qeyri-müəyyənlik artiklının potensial ikimənəvilikindən bəhs etmişdir. O qeyd etmişdir ki, bu cümlədə qeyri-müəyyənlik artiklının həm spesifik – *but I*

didn't have it , həm də ümumi *but I didn't have one* kimi interpretasiyaları mövcuddur.

Beləliklə, ikiqat sxem misallar arasında fərqi vacibliyini azaltmağa müvəffəq olur. Əsas mübahisəli məsələ ondan ibarətdir ki, (a) cümləsində biz spesifik , aktual olanı, (b) cümləsində ümumi nəzərdə tuturuq. Hər halda biz yenə də “a” artıqlığını işlətdikdə o gənəni təsnif edirik. Bu cümlələr aşağıdakı şəkildə də ifadə oluna bilər:

Something that can be classified as a tick entered my ear.

Something that can be classified as a tick carries disease.

[- spesifik] (və ya) [+ ümumi]) xüsusiyyətin başlıca nəticəsi ondan ibarətdir ki , sonradan qeyd olunan məcburiyyətlər ümumi ismi birləşməyə tətbiq olunmur; ümumi ismi birləşmələr “some” vurğusuz determinantı və ümumi “a” artıqlığının qeyri-məhdud nisbi budaq cümlələrlə işlənməsinə imkan vermir.

“*My brother* və *the sun* ismi birləşmələrində olduğu kimi ümumi ismi birləşmələr individualları bildirir. Buna görə də bu cür ismi birləşmələrdən tamamilə fərqlənir. Bundan əlavə, individualların ifadə edildiyi cümlələrdə özünü göstərən müəyyən ismi birləşmələr ümumi kimi izah oluna bilər. (Ən başlıca səbəb isə onların özlərinin individual olmaları və individualları bildirən digər ismi birləşmələrlə eyni distribusiyaya malik olmalarından ibarətdir.)” (10, s.435). Belə müəyyən olunmuşdur ki, ikiqat sxemin pedaqoji üstünlüklərindən biri də klassifikasiya və identifikasiya artıqlarının əlaqəsi izah olunmamışdan qabaq tələbələrə konsept şəklində təqdim oluna bilər. Bu dixotomiyanın izahından sonra ismin sayıla bilməsi də nəzərə alınmalıdır.

Klassifikasiya tələbələrə bir sıra obyekt kateqoriyalara ayırmağı tələb etmək şəklində təqdim oluna bilər:

These are books/These are pencils/ This is paper.

Və yaxud da müəllim sinfi otaq boyunca gəzə-gəzə soruşa bilər:

- *What's this? - It's a blackboard/ It's a light switch/ It's chalk.*

Və yaxud da bir halda ki, təriflər həmişə klassifikasiya tələb edir, o zaman tələbədən termometr/ kalkulyator/ paraqraf anlayışlarına tərif vermək tələb oluna bilər. Yuxarıdakı suallara verilən bütün cavablar *Ø* və *a* artıqlığının işlənməsini tələb edir. Fərq isə tamamilə ismin miqdarından və sayıla bilməsindən asılıdır. İdentifikasiya tələbələrə hər bir kateqoriya daxilində spesifik üzvləri müəyyənləşdirməyi tələb etmək şəklində təqdim oluna bilər:

- *This is the blue book/ These are the red books.*

“Which one is this? Which ones are these?” kimi suallar müəyyənləşdirilmiş cavabı tapmağa vadar edir. Baxmayaraq ki, “What is this” təsnif etmə tələb edən sualdır, bununla belə o, real dünyada müəyyənləşdirmənin olduğu cavabı da ortaya çıxara bilər, məsələn:

- *It's the key you accused me of stealing/ It's the remains of the steak you've been broiling for the last half hour.*

Bu anlaşılmazlığı aradan qadırmaq üçün “what” sual sözünü klassifikasiya, “which” sual sözünü identifikasiya üçün işlətmək lazımdır. Bununla da onlar arasındakı pedaqoji fərqi aydınlaşdırmaq olar. Məsələn, müəllim tələbəyə işarə edərək deyə bilər:

- How would you classify this person? - *She's a student.*
- How would you identify this person? - *She's the student with the red hat* və ya *It's John.*

Yiyəlik bildirən determinantlar (məsələn, my, his, their), ‘s ilə işlənən yiyəlik bildirən sözlər (məs, John's, the girl's), işarə bildirən sözlər (məs, this, that) və bəzi digər determinatlar (məs, either, neither, each, every) kimi adlar da (xüsusi isimlər) müəyyənləşdirməyə xidmət edir. *Some, any* və *one* determinantları kimi *Ø* və *a* artiklının da başlıca funksiyası təsnif etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Grannis, O. (1972). The definite article conspiracy in English. *Language Learning*, 22(2), s 49.
2. Lindstromberg, S. (1986). Guidelines for teaching the English article system. *Cross Currents*, s 57.
3. Malaysia. Ministry of Education (2003). Curriculum Specifications for English Language Form 1. Kuala Lumpur: Curriculum Development Centre, 12
4. Master, P. (1990). Teaching the English articles as a binary system. *TESOL Quarterly*, 24(3), 461-478.
5. Master, P. (1997). The English article system: Acquisition, function, and pedagogy. *System*, 25, 215-232.
6. McEldowney, P.L. (1977). A teaching grammar of the English article system. *International Review of Applied Linguistics*, s 231.
7. Richards, J. C. & Rogers, T. S. (1986). Approaches and methods in language teaching: A description and analysis. Cambridge, UK: Cambridge University Press
8. Rinnert, C., & Hansen, M. (1986, October). Teaching the English article system. Paper presented at the Japan Teaching and Learning. Tokyo, Japan., s 222
9. Whitman, R.L., "Teaching the Article in English", *TESOL Quarterly*, 1974, 8 (3), ss 43, 110
10. Master Palmer. "Teaching the English Article System", s 253
11. <http://www.unc.edu/depts/wcweb/handouts/articles.html>

R.Ahmadova

**Classification and identification functions of the article
Summary**

The article provides the general information concerning the notion of the article and how its functions are represented in the language. The article pays careful attention to the functions of classification and identification of the article . Apart from the above mentioned notions the article concerns itself with such notions as specification, generalization, definiteness, and indefiniteness. The meanings and definitions of the above mentioned notions are clarified throughout the article. The article draws examples primarily from the English language. The identification and classification functions of the article have not been widely investigated. Thus I am going to do research on these notions. Different views by the linguists are shown in the article. Though their views differ considerably, there are some common points. Their opinions are interpreted by providing examples.

Р.Ахмедова

**Функции классификация и идентификация артикля
Резюме**

В этой статье исследуется общая информация о понятие артикля и проявление функций артикля в языке. В статье также большое внимание обращено на такие понятия как, классификация и идентификация артикля.. Кроме вышеуказанных понятий, статья также рассматривает такие понятия как, спецификация, обобщение, определённости и неопределённость. Значения и определении вышеуказанных понятий поясняется по всей статье. Примеры использованные в статье взяты первоначально из английского языка. Функции идентификации и классификации артикля до сих пор широко не исследованы. Таким образом ,я собираюсь проводить исследование по этим понятиям. Разные мнения лингвистов были показаны в статье. Не смотря на то что их мнения значительно различаются ,существуют общие точки зрения . Предоставляя примеры их мнения объясняются.

**Rəyçi: Fəridə Allahverdiyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

GÜNEY FRIDUNBƏYOVA
BDU
Jurnalistika fakültəsi,

MÜSAHIBƏ QƏZETİN INFORMASIYA SIYASƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: informasiya, kütləvi informasiya vasitələri, informasiya siyasəti, müsahibə, qəzet.

Ключевые слова: информация, средства массовой информации, информационная политика, интервью, газета.

Key words: information, media, information policy, interview, newspaper.

Bu yerdə hər şeydən əvvəl informasiya siyasəti anlayışı özünün elmi izahını tələb edir. Güman etsək ki, informasiya, kütləvi informasiya, informasiya vasitələri kimi anlayışlar hamıya məlumdur, onda biz konkret olaraq informasiya siyasəti anlayışına nəzər sala bilərik. Əslində “informasiya siyasəti” dolayısı ilə siyasət – yəni politika anlayışını ehtiva etsə də bu iki sözün bir-birindən xeyli fərqli olduğunu da qeyd etməliyik. Media kontekstində informasiya siyasəti hər hansı bir kütləvi informasiya vasitəsinin tipoloji xarakterinə uyğun informasiya seçimi deməkdir” (5, s. 137). “Hansı yöndə, hansı sahədə olmasından asılı olmayaraq bütün informasiyalar, əlbəttə, geniş kütlənin ictimai maraq dairəsində olmalı, ictimai rəy yaranmasına təsir göstərməlidir” (7). “Lakin bununla belə, ümummilli, transmilli mətbuat orqanları istisna olmaqla, hər bir media vasitəsinin həm də öz auditoriyasına ünvanladığı informasiya seçimi mövcuddur” (4, s. 43). Bu seçim auditoriyanın tələbidir. Çünki, məsələn, hər hansı bir media qurumunu (qəzet, televiziya, radio, internet xəbər saytları və s.) təsis edən redaksiyanın yaradıcı kollektivi özünə auditoriya seçir. Bu auditoriyaya uyğun informasiya seçimi prosesinin müntəzəmliyi həmin media orqanının tipoloji xarakterini formalaşdırır. Bu yerdə qeyd edək ki, “tipologiya anlayışı hiss olunduğu qədər də tez və asan başa düşülən məsələ deyil” (2, s. 269). “Tipologiya (yunanca typology; typos iz, nümunə+logiya) kommunikativistikada kütləvi informasiya vasitələrinin öyrənilməsinə sistemli yanaşmanın mühüm hissəsidir. Burada KİV-in təkə texnoloji xüsusiyyətlərinin deyil, həm də atributikanın və funksiyaların humanitar spesifikasiyasının müəyyənəşdirilməsinə cəhd edilir. Belə müəyyənəşmə informasiyanın məzmununda, janrlarında və formatlarında, yayım vasitələrində... auditoriyaya təsirin xarakterində və dərəcəsində fiksasiya olunan, təkrarlanan başlıca informasiya tiplərinin təsnifləşdirilməsi yolu ilə baş verir” (3, s. 234). Bu sırada, əlbəttə “informasiya tipi” bizim əsas

predmetimizdir. KİV öz auditoriyasını seçərək və bu auditoriyaya uyğun informasiya təqdim etməklə özünün informasiya siyasətini formalaşdırır. Beləliklə, hər hansı bir kütləvi informasiya vasitəsinin informasiya siyasəti onun təsis öncəsi nəzərdə tutduğu auditoriyanın maraqlarını təmin edən xəbər, məlumat sistemini başqalarından fərqləndirən faktını nəzərdə tutur. Bu fakt, bu fərqli informasiya seçimi və təqdimatı qəzetin, digər informasiya vasitələrinin tipologiyasını formalaşdırır. Məhz bununla əlaqədar olaraq ümummilli, mərkəzi, sahə, partiya və s. tipli media qurumları meydana çıxır.

Məlumatlandırmaq, bilgiləndirmək bütün tip kütləvi informasiya vasitələrinin əsas funksiyasıdır. Müasir mətbuat, radio və televiziyanın ən çox diqqət yetirdiyi informasiyadır. İnformasiya cəmiyyət üzvlərinin hamısını maraqlandırdığına görə onun auditoriyası böyük olur. Müasir insan təkcə öz ölkəsində, öz regionunda, öz rayonunda deyil, habelə dünyada baş verən hadisələrdən xəbər tutmaq istəyir. İsrail-Fələstin münasibətlərinin gərginliyi, ABŞ-ın İraqa qarşı müharibə planı, Almaniya bündestaqına seçkilər, Rusiya prezidentinin Gürcüstan haqqında bəyanatı... eyni dərəcədə Azərbaycan oxucusu, dinləyicisi və tamaşaçısı üçün də maraqlıdır. Ona görə də tipindən asılı olmayaraq bütün qəzetlər və telekanallar informasiyanı özlərinin ən mühüm işi hesab edirlər.

Azərbaycanın müasir qəzet sistemində respublika üzrə yayılan və auditoriyası geniş olan bir sıra mətbuat orqanları var ki, onların arasında daha çox informasiyaya önəm verən, yaxud geniş analitik təhlillərə üstünlük verən mətbuat orqanları var. Lakin bu qəzetlərin demək olar ki, hamısı müsahibə janrına müntəzəm yer verir. Həmin qəzetlər içərisində “Yeni Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Xalq qəzeti” kimi iqtidar istiqamətli qəzetləri, “525-ci qəzet”, “Kaspi”, “Şərq” kimi müstəqil qəzetləri göstərmək olar. Bu tip mətbuat orqanları müsahibə janrına ona görə üstünlük verirlər ki, “müsahibə bir janr kimi jurnalistə hər hansı bir hadisə, problem ətrafında geniş məlumat almağa imkan verir” (6, s. 107). Müsahibə o janrlardandır ki, o həm informasiya kimi, həm də analitik formatda jurnalistin köməyinə gəlir.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etməliyik ki, hər bir qəzet müsahibə janrına müraciət edərkən mütləq özünün informasiya siyasətini nəzərə alır. Məsələn, deyək ki, “Ədəbiyyat qəzeti” üçün hər hansı bir siyasi partiyanın fəaliyyəti ətrafında müsahibə onun oxucusuna gərəkli ola bilməz. Yaxud, “İqtisadi xəbərlər” qəzeti üçün hər hansı bir ədəbi hadisəylə bağlı müsahibə maraqsız olardı. Yaxud, ümumölkə auditoriyasına ünvanlanan qəzet, demək olar ki, bütün sahələrə dair müsahibələrə yer verə bilər və s. Bu mənada, məsələn, “525-ci qəzet”, “Kaspi” kimi mətbuat orqanlarında dərc olunan müsahibələrə həm janr baxımından, həm də tematika istiqamətindən nəzər salmaq maraqlı olardı. Əvvəlcədən qeyd edək ki, “Kaspi” qəzeti Azərbaycanın KİV sistemində müstəqil mətbuat orqanı kimi

ümmumrespublika oxucu auditoriyasına ünvanlanan və hətta ümmumrespublika qəzeti kimi tipoloji bir keyfiyyəti qazanmaq arzusu ilə fəaliyyət göstərməkdədir. “Kaspi” qəzetinin bu tipoloji xarakteri onun səhifələrindəki ümumölkə ictimai marağında olan fakt kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Məsələn, aydındır ki, son vaxtlar – yəni 2010-2018-ci illər müddətində və hiss olunur ki, bundan hələ bir müddət də sonra dünyada terror hadisəsi intensiv şəkil almış və almaqdadır. Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinə nəzər salsaq görəcəyik ki, dünyanı bürüyən terror hadisəsi bizim üçün də təhlükə törədə bilər. “Azərbaycan Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin, Avrasiyanın və bütövlükdə qlobal dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşir. Odur ki, bir dövlət olaraq onun milli maraqları, milli təhlükəsizliyi region və qlobal dünya maraqlarından ayrıca, təcrid olunmuş şəkildə təmin oluna bilməz. Azərbaycanın, Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin və bütövlükdə Avrasiyanın təhlükəsizlik məsələlərinə müxtəlif yanaşmalar, qlobal, regional və milli maraqlar, onların arasındakı üst-üstə düşən və kəsişən məqamlar hazırda geniş müzakirə olunan mövzulardandır” (1, s. 695). Göründüyü kimi, Azərbaycan bir sıra təhdidlərdən, o cümlədən terror təhdidlərindən qorunmaq üçün problemin köklərinə bələd olmalıdır. “Kaspi” qəzeti bir səhifəlik “Nüvə təhlükəsizliyi sammiti yaxşı fürsətdir” (8) sərlövhəli bir müsahibədə dünyaya və o cümlədən Azərbaycana təhlükə törədən məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Qəzet müsahibəyə giriş sözündə - yazının head-layn hissəsində göstərir: “Son vaxtlar terror aktları dünyanın müxtəlif ölkələrinə ayaq açaraq dövlətləri təhdid etməklə bərabər, çoxsaylı günahsız insanları da qurbana çevirib. Təkcə cari ilin mart ayında Türkiyənin, Belçikanın mərkəz şəhərləri sayılan Ankara və Brüsseldə, iki gün bundan öncə isə Pakistanın Lahor şəhərində terror aktları törədilib...” (8). Bu hadisələr zamanı ölənlərin sayını təqdim etməklə qəzet terror faciələrinin miqyasını göstərir və xüsusi qeyd edir ki, “Azərbaycanın da bu bəla ilə üzləşmə ehtimalı və digər məsələlərlə bağlı “Kaspi”nin suallarını “Atlas” Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri, politoloq Elxan Şahinoğlu cavablandırır” (8). Müsahibədə E.Şahinoğlu müxbirin terror hadisələrinin niyə belə intensivləşməsi, terrora qarşı Suriya ətrafında yaradılan Koalisiyanın nəticəsiz qalmasının səbəbləri və s. kimi ciddi əhəmiyyət kəsb edən suallar içərisində Azərbaycanla bağlı sualı da cavablandırır. Müxbirin sualı bu gün ayrı-ayrı adamları deyil, Azərbaycan cəmiyyətinin hər bir üzvünü narahat edən problemlə bağlıdır.

Azərbaycan media sistemində müstəqil jurnalistikanın aparıcı qəzetlərindən olan “525-ci qəzet” də ümmumazərbaycan auditoriyasını özünə daimi adresat seçmiş və öz tipologiyasını, informasiya siyasətini buna görə formalaşdırmışdır. Qəzet yarandığı ilkin çağlarda – 1992-1995-ci illər arasında xeyli dərəcədə müxalif mövqedə olub hakimiyyətdən narazı

elektoratı nəzərdə tutsa da, 1990-cı illərin ikinci yarısından ölkənin hərtərəfli inkişafına dəstək prinsipini əsas tutaraq tamamilə müstəqil mövqedə dayanıb ümumölkə miqyasında ictimai maraq kəsb edən yüzlərlə maraqlı müsahibə dərc etmişdir. Bu müsahibələrin hamısında müsahiblər səriştəli, qoyulan problemlərə yaxşı bələd olan informasiya mənbəyi kimi seçilir və verilən suallara əqləbatan cavabları ilə oxucunu razı salırlar. Ümumölkə oxucusuna ünvanlanan bu qəzetin dərc etdiyi müsahibələrdən bəzilərinə diqqət edək. Məsələn, aydındır ki, ünvanlı sosial yardım bu gün hər kəsi maraqlandıran bir problemdir. Hətta, bu məsələ o qədər ciddi ictimai maraq kəsb edir ki, Prezident İlham Əliyev problemi daim şəxsi nəzarətində saxlayır. Və Prezident ölkənin 2016-cı ilin I rübünün iqtisadi göstəricilərlə bağlı müşavirədə bir daha ünvanlı sosial yardımın təyinatı ilə əlaqədar söz deyərək, adamları ələbaxımlıqdan çıxarıb, bunun əvəzində onların xırda sahibkarlıq işinə kömək göstərməyi məsləhət gördü (9).

“525-ci qəzet” bu problemin şəffaflığı ilə bağlı yaradılmış “Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi” (VEMTAS)lə bağlı maraqlı bir müsahibə dərc etmişdir. Müxbir bu qurumun effektiv işi ilə bağlı Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin İctimaiyyətlə Əlaqələr şöbəsinin müdiri Elman Babayevlə müsahibə dərc etmişdir. Bu müsahibədə müxbir ünvanlı sosial yardıma ehtiyacı olan kəslərin bu sahədə sorğularını cavablandıran, onları məmur qəbullarından xilas edən bir Elektron Mərkəzin işi ilə bağlı hamıya aydın bir üslubda məlumat almağa müvəffəq olmuşdur. Bu müsahibədə müxbirin sualları da, suallara verilən cavablar da ictimai maraq prinsiplərinə tamamilə cavab verməkdədir.

Gətirdiyimiz illüstrativ materiallardan aydın göründüyü kimi, qəzetin tipoloji xarakteri bütövlükdə onun informasiya istiqamətini müəyyən etdiyi kimi, müsahibə janrına diqqətinin bir sıra fərqli nüanslarını da ortaya qoyur. Bu sahədə fəaliyyətini təhlil etməyə çalışdığımız qəzetlər və onlardan gətirilən nümunələr iki mühüm nəticəyə gəlməyə imkan verir: 1. Müsahibə bir janr və aparıcı format kimi tipologiyasından asılı olmayaraq bütün qəzetlərin müraciət etdiyi yaradıcılıq formasıdır; 2. Hər bir qəzet müsahibə mövzusunə çevrilən problemi özünün informasiya siyasətinə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərir.

Hər iki nəticə müasir mediada bir daha müsahibənin işlək janr olduğunu sübut etməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Həsənov Əli. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 752 s.

2. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Zərdabi LTD, 2012, 616 s.
3. Землянова Л.М. Зарубежная коммуникативистика в преддверии информационного общества. Москва: Изд-во Московского университета, 2000, 256 с.
4. Коновченко С.В., Киселева Г. Информационная политика в России. Москва: РАГС, 2004, 528 с.
5. Терин В.П. Массовая коммуникация: Исследование опыта Запада. Москва: Прогресс, 2000, 410 с.
6. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. Москва: Аспект Пресс, 2011, 320 с.
7. Fendrich M., Johnson T., Shaligram C., Wislar J. The impact of interviewer characteristics on drug use reporting by male juvenile arrestees // Journal of Drug Issues, 1999, Vol. 29, № 1, p. 37–59
8. "Kaspi" qəz., Bakı, 2016, 30 mart
9. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 2016, 10 aprel

G. Fridunbekova

The interview is in the context of the
newspaper's information policy.

Summary

If we assume that information and media are well known to everyone, we can clearly glance at the concept of information policy. In fact, it should be noted that, despite the fact that the policy of "information policy" involves politics - ie the concept of politics, these two words are quite different from each other. Within the media context, information policy means the selection of information relevant to the typological character of any media. Each newspaper takes into consideration its information policy when applying to the interview genre. For example, an interview on the activities of some political party cannot be relevant for the reader of "Literature Newspaper". Or an interview about some literary event would not be interesting for the reader of "Economic News" newspaper. Or the newspaper, which addresses the general events, can have interviews about almost all areas, and so on. The newspapers and examples given help us to reach two important conclusions: 1. As a genre and leading format interview is a form of creativity that all newspapers apply regardless of typology. 2. Each newspaper tries to adapt the problem of the interview to its information policy.

**Интервью в контексте информационной
политики газет**

Резюме

Такие понятия, как информация, массовая информация, средства массовой информации известны всем, проанализируем, что такое «информационная политика». На самом деле, «информационная политика» - это та же политика со значительными отличиями. В контексте медиа информационная политика предполагает выбор информации, соответствующей типологическому характеру средств массовой информации. Каждая газета, обращающаяся к жанру интервью, при этом обязательно учитывает свою информационную политику. К примеру, скажем интервью о деятельности какой – либо политической партии, помещенной в газете «Литературная газета» не может вызвать интерес у широкой аудитории. Или же, интервью о каком-либо литературном происшествии в газете «Экономические новости» так же не будет популярной среди читателей. Или же, газета, рассчитанная на широкую аудиторию, может размещать интервью на любые темы. Проведенное исследование приводит к следующим выводам: 1. Интервью как жанр и ведущий формат, не зависимо от типологии является творческой формой, к которой прибегают все газеты. 2. Каждая газета стремится приспособить проблему, отражаемую в интервью, к своей информационной политике.

Rəyçi: Akif Rüstəmov
Professor

NƏCİBƏ ORUCOVA
ADNSU
naciba@mail.ru

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF YOLLARI

Açar sözlər: söz mədəniyyəti, ictimai danışma, ünsiyyət, ədəbi dil, morfoloji forma, əxlaq leksikası.

Ключевые слова: речевая культура, публичные выступления, коммуникация, литературный язык, морфологическая форма, этическая лексика

Keywords: speech culture, public speaking, communication, literary language, morphological form, ethical vocabulary

Söz mədəniyyətinin iki səviyyəsi var - ən aşağı və ən yüksək. Ən aşağı səviyyədə ədəbi dil normalarına riayət etmək kifayətdir. İnsanlar sözləri doğru söyləyərsə, sözlərin formalarından düzgün istifadə edərsə, cümlələri doğru qurarsa, sözər doğru düzgün səslənər. Danışqı doğru ola bilər, amma ünsiyyət məqsədlərinə cavab verməz. Yaxşı bir çıxış, ən azı, aşağıdakı xüsusiyyətləri ehtiva edir: müxtəliflik, sərvət, ifadə və istifadə dəqiqliyi. Sözün zənginliyi böyük bir lüğət, müxtəlif morfoloji formaları ilə xarakterizə olunur. Mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların istifadəsi də bir sıra sözləri ifadə edir. Söz azadlığı, ünsiyyətin və məqsədin şərtlərinə uyğun olan dil alətlərinin axtarışı və seçilməsi yolu ilə əldə edilir. Sözün məzmununu ən yaxşı şəkildə əks etdirməyə kömək edən vasitələrin seçilməsi, onun əsas fikirlərini ortaya çıxaran sözlərin dəqiqliyini xarakterizə edir. İndi kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkələr böyük populyarlıq qazanır. Bir çox insanlar üçün bu məlumatın ilk qaynağıdır. Radio aparıcıları, TV aparıcıları bir növ nümunə olmalıdır, çünki xalqın geniş kütlələrinin mədəni səviyyəsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. İnsan mədəniyyətinin mənəvi komponenti müxtəlif formalarda danışma ilə əlaqələndirilir. Bəşərin daxili dünyası danışanda ifadə olunur: bu, ağıl və duyğu, xəyal və fantaziya, mənəvi münasibət və inanacdır. Bütün müxtəliflik daxili və xarici danışqlar, danışma mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Danışqıda aparıcı mövqe həmişə dil materialları ilə işlənmişdir. Sözlərin seçilməsi, cümlələrin qrammatik və məntiqi cəhətdən düzgün qurulması, linqvistik vasitələrin və texnikanın müxtəlifliyi insanların çıxışına və elmi hesabatlara təsir edir. Təhsil və mədəniyyət səviyyəsinin əsas göstəricisi düzgün çıxışdır.

Hal-hazırda doğru danışmaq, aydın və gözəl fikirləri ifadə etmək bacarığı cəmiyyətin müxtəlif həyat sahələri üçün vacibdir. Məhz buna görə ədəbi dilin danışma mədəniyyəti anlayışına olan əlaqəsi haqqında danışa bilərik.

Söz mədəniyyəti konsepsiyasının 3 əsas aspekti var: kommunikativ, normativ, etik. Danışq mədəniyyəti, ilk növbədə, düzgün çıxışdır, ədəbi dil normalarına riayət edir. Söz mədəniyyətinin tapşırığı gələcəkdə onların dəyişikliklərini izləmək üçün bu normaların sabit və nəzarət olunmasını təmin etməkdir. Nitq mədəniyyətinin ən mühüm komponentlərindən biri normativ komponentdir. Bununla belə, danışma mədəniyyətinin "düzgünlüyünü" və ya "düzgün olmamasını" müəyyən etmək əsas deyildir. Söz mədəniyyətinin başqa bir funksiyası kommunikativ dil vəzifəsidir. Əlaqəli tərəfin əhəmiyyəti danışma mədəniyyətinin əsas kateqoriyası hesab edilə bilər. Burada nitqin keyfiyyətinin müxtəlifliyini, zənginliyini, dəqiqliyini və danışmanın mahiyyətini, ifadəliliyini nəzərə ala bilərsiniz.

Söz mədəniyyətinin başqa bir xüsusiyyəti, sözün xarici qövsü kimi etiketdir. Əxlaq leksikasıdan düzgün istifadə edilməsi və müəyyən bir stilə uyğunluğunu nəzərdə tutur. Duyğulu, rəngli sözlər, elmi və ya formal iş stili ilə birləşdirilmir. Sözü seçərkən, yalnız onun leksik mənasını deyil, üslub quruluşunu, eləcə də ifadəli rəngini nəzərə almaq lazımdır. Fərqli yaş və peşə kateqoriyalarında olan insanlar, danışma mədəniyyətinin etik tərəfini fərqləndirir və istifadə edirlər. Əxlaq həmçinin xüsusi sözün (məsələn, əxlaqsız söz) istifadə normalarını da izləyir. Eyni üslubda müəyyən xüsusi leksik sözlərin başqa stil vahidləri ilə qarışdırılmasına yol vermir.

Bir nitq mədəniyyətinin normativ təbiəti kommunikativ funksiyanı və danışma mədəniyyətinin etik tərkibini birləşdirir. Dil dəyişən bir sistemdir. Normativ olmayan sözlər lüğəti ədəbi dil normalarına uyğun olaraq daha az və ya az istifadə olunmaqla öz mövqeyini zamanla dəyişə bilər. Beləliklə, söz mədəniyyətinin nəzəriyyəsinin vəzifəsi dilin hər hansı bir dəyişikliyini düzəltməkdir. Ayrıca, danışma mədəniyyətində, geniş kütlələrə qismən anlaşılmaz bir sözün istifadə olunmasına diqqət edilməlidir. Bunlara xarici sözlər, peşəkarlıq daxildir. Sözün düzgünlüyü, zənginliyi, və ifadəsinin dəqiqliyi, müxtəlif üsullardan istifadə edilməsi danışılmış sözü daha təsirli və effektiv edir.

Sözün müxtəlif növləri tədricən yaranmışdır. Sözlərin növləri dinləyicilərin fəaliyyət sahəsinə görə təsnif oluna bilər.

1. Siyasi söz nitqinə şüarlar, təbliğat və təşviqat çıxışları, yığıncaqda partiya liderlərinin məruzələri və mətbuatın janrları daxildir.

2. Hərbi ünsiyyət növü (və ya hərbi səs-küy) sifarişlər, müraciətlər, xatirələr nəzərdə tutulur.

3. Diplomatlardan çıxışları normalara uyğun olaraq diplomatik etikaya əsaslanır. Bu cür danışmalar, yazışmalar daxildir. Bu cür bacarıqlara görə, sənədlərin hüquqi tərtib edilməsi, vəziyyəti düzəltmək qabiliyyəti olmalıdır.

4. Biznes görüşləri, biznes sənədləri (maliyyə hesabatları, hüquqi aktlar, planlar və proqramlar), telefon əlaqələri işgüzar danışmalara aiddir.

5. Universitetlərdə, professor və akademiklərin mühazirələri, seminarları, konfranslarda görüşləri. Həm də dərs və diplom sənədlərinin qorunmasında yaradıcılıq işlərində, tədqiqatlarda, tezislədən yazılı şəkildə istifadə olunması.

6. Hüquq fənni və məhkəmə işi daxilində müxtəlif qanunların, nizamnamələrin, kodların mətni daxildir. Bu nitqdə hüquqi məsləhətlər, şahidlərin sorgulandığı, müdafiə və ittiham danışması, məhkəmə prosesi daxildir.

7. Pedaqoji kommunikasiya növü ədəbi yaradıcılıq, dərs mərhələləri kimi müxtəlif izahatlar, söhbətlər, müəllimlərin şərhləri, tələbələrin cavabları, və esselərdir.

8. Həyatın mənəvi tərəfi ilə əlaqəli çıxış növü müxtəlif xütbələr, etiraflar, dualardır.

9. Gündəlik ünsiyyət dostlar, tanışlar, qohumların söhbətlərində, valideynlər və uşaqlar üçün maraq doğuran problemlərin müzakirəsi, yazışmalarda əks olunur.

10. Daxili nitq (və ya özü haqqında danışma) xatirələr, düşüncələr, arqumentlər, xəyallar və fantaziyalar, sözlərin zehni planlaşdırılmasıdır. Bu cür çıxışlar birbaşa danışma mədəniyyəti olan anlama, nəzarət etmək tələb edir. Bəzi sözlər, uzun illər inkişaf etmişdir. məsələn, daxili danışma, son zamanlarda yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın həyatında, dialoq mədəniyyətində, özünün ikinci özünə zəkali müraciətdə, xarici səsvərmə, yəni səslənən və ya yazılı bir zamanətdir. Hər hansı bir dil iki formada mövcuddur - sözlü və yazılı. Yazılı mətnin qurulması üçün iki növ qaydalara əməl edilməlidir: 1) istinad normaları, 2) təsvir qaydaları.

Sözlü danışma, səslənmədir, söhbət zamanı yaranır. Şifahi improvizasiya və bəzi lingvistik xüsusiyyətlər ilə xarakterizə olunur:

- 1) lüğət seçimində azadlıq;
- 2) sadə cümlələrdən istifadə;
- 3) müxtəlif növ təşviq, sorgulayıcı, hörmətli cəzaların istifadəsi;
- 4) təkrarlamlar;
- 5) düşüncə ifadəsinin çatışmazlığı.

Şifahi forma aşağıdakı kimi təmsil olunur:

- 1) danışmaq nitqi;
- 2) kodlaşdırılmış nitq.

Söhbət söhbət rahatlığı üçün imkan verir; nətiqlər arasında qeyri-rəsmi əlaqələr; hazırlıqsız danışma; qeyri-şifahi ünsiyyət vasitələrindən istifadə (gestures və üz ifadələri); nətiqin və dinləyicinin rolunu dəyişdirmək imkanı. Codifikasiya edilmiş danışma rəsmi ünsiyyət sahələrində (konfranslarda, iclaslarda və s.) İstifadə olunur. Yazılı nitq qrafiki dəqiqləşir, əvvəlcədən nəzərdən keçirilir və düzəldilir. Bu söz kompleksinin iştirakı dil qaydalarına ciddi riayət, əlavə dil elementlərinin olmaması üstünlüyü ilə xarakterizə

olunur. Yazılı danışma ümumiyyətlə görmə qabiliyyətinə yönəldilir. Şifahi formada ilk iki fərq dialoqdan yüksək səslə birləşir. Üçüncü fərqi şifahi olaraq sözləri xarakterizə edir. Sözlü danışma, danışılmış və qeyri-dialoqa bölünür. Söhbət elmi, jurnalistik, biznes, bədii hissəyə bölünür. Sözlü danışma öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu, həmsöhbətlərin ərazi və temporal yaxınlığının şərtlərində baş verir. Buna görə də, çıxışlarda mühüm rol dil vasitəsi ilə deyil, yalnız ifadə, həm də intonasiya, gestures, üz ifadələri əsas götürülür. Yazılı çıxışı intonasiya ilə çatdırmaq mümkün deyil.

Ədəbi dilin normalarının sistemi universaldır. Bu sistem xüsusi standartlardan ibarətdir. Eyni zamanda, ədəbi normalar məcburi qaydada tanınır. Ümumi qəbul edilən üns insan cəmiyyətinin təbiəti ilə şərtlənir və insan həyatının normal olmadığı bir sıra şərtləri təşkil edir. Birinci səviyyə həqiqətdən yazarın şüuruna qədərdir. Burada ifadə fikri yaranır və kommunikativ bir vəzifə ortaya çıxır. İkinci səviyyədə, fikir niyyəti müəllifin linqvistik məlumatları ilə bağlıdır. Üçüncü səviyyədə, fikrin "icra edilməsi" var. Dördüncü səviyyədə, mesaj ünvanı aid edilir. Alıcı ötürülən məlumatları başa düşməlidir. Beşinci səviyyədə, alıcı qəbul edilən məlumatları reallıqla əlaqələndirir, əvvəllər yığılmış məlumatlarla müvafiq nəticələr çıxarır. Dilşünasların fikrincə, dili dilə çevirməkdə kommunikativ dairənin əsas bölmələri sözdür.

İctimai nitqin əsas məqamları ictimaiyyətin nitqidir. Mətbuatda aşağıdakı bilik və bacarıqlar olmalıdır:

- 1) ictimai danışma zamanı özünə inam;
 - 2) konkret bir mövzuda davamlı danışmaq qabiliyyəti;
 - 3) düşüncələrini açıq şəkildə ifadə etmək və dəqiq ardıcılıqla qurmaq qabiliyyəti;
 - 4) tamaşaçıların diqqətini cəlb etmək qabiliyyəti;
 - 5) nümayişlər zamanı ifadə və parlaqlıq;
 - 6) sənətkarlıq;
 - 7) inandırmaq bacarığı və s. hər hansı bir suala cavab vermə qabiliyyəti
- bu məsələdə şəxsi marağını nümayiş etdirməsi vacibdir. Danışmalar zamanı bəzi əsas məsələləri yadda saxlamaq vacibdir.

Hər bir sənəkar deyil ki, əgər bir şəxs doğru danışa bilərsə, gözəl danışarsa, düzgün yazarsa o, təhsilli hesab olunur. Dil, müstəqil bir sistem olaraq zamanın təsiriylə yaşayır, inkişaf edir və dəyişir. Dilin strukturu uzun müddət alimlərin diqqətinə səbəb olmuşdur. Dildə hər şey qanunlara tabedir. Onların tədqiqatları linqvistlərə imla və tələffüz qaydaları daxil olmaqla qrammatik qaydalar yaratmağa imkan verir. Fikirləri aydın, dəqiq, məcazi şəkildə ifadə etmək həmişə mümkün deyil. Bu bacarıq səbirlə və əziyyətlə öyrənilməlidir. "Məqbul yazmaq" və "bacarıqlı danışmaq" qabiliyyəti nə deməkdir? Düzgün yazım yalnız səssiz və səslə istifadə qaydalarına, sintaktik konstruksiyaların biliklərinə və düzgün istifadə olunmasına dair məlumatı deyil, lazımi leksik vahidlərin istifadəsi, üslub normalarına riayət

olunması barədə məlumatdır. Xatırladaq ki, bir söz seçərkən yalnız onun leksik mənası nəzərə alınmır, eyni zamanda üslublu "fiksasiya", ifadəli olması nəzərə alınır. Düzgün danışma məsələsi də vacibdir. Ədəbiyyat dilində tələffüz müəyyən norma və qaydalara, sözlərin seçilməsinə və müəyyən qrammatik formaların tətbiqinə tabedir. Beləliklə, danışma mədəniyyəti düzgün danışmaq və yazmaq, həmçinin dil vasitələrini istifadə məqsədləri və şərtlərinə uyğun olaraq istifadə etmək qabiliyyətidir. Düzgün, ədəbi dil normalarına uyğun olan nitqdır. Sözlü danışmada, intonasiya zənginliyi xüsusilə qiymətlidir. Linqvistik elementlərin üslublu dərəcəsi, onların müxtəlif məqsədləri ilə bağlı aydın bir təsəvvür yaratmaq lazımdır. Mədəniyyət cəmiyyətin üzvlərinin şəxsiyyətlərini formalaşdırır və bununla da onların davranışlarını əsasən tənzimləyir. Bəşəriyyətin və cəmiyyətin fəaliyyəti, mədəniyyətin əhəmiyyəti ictimailəşmə ilə əhatə olunmayan insanların davranışı ilə qiymətləndirilə bilər. Çox vaxt mədəniyyət bir insanın motivasiyasını boğur, lakin o, tamamilə onları istisna etmir. Bunun yerinə kifayət edildiyi şərtləri müəyyənləşdirir. Mədəniyyətin insan davranışını idarə etmək qabiliyyəti bir çox səbəblərlə məhdudlaşır.

Mədəniyyət insanlar arasında həmrəyliyi gücləndirir, həm də qruplar içində və aralarında münasiblərə səbəb olur. Bu, mədəniyyətin əsas elementi olan dil nümunəsi ilə təsvir edilə bilər. Bir tərəfdən ünsiyyət imkanları sosial qrup üzvlərinin toplanmasına kömək edir. Ortaq bir dil insanları birləşdirir. Digər tərəfdən - ümumi dil və ya bir az fərqli danışmağı olmayan şəxslər istisna edilir. Böyük Britaniyada müxtəlif sosial sinflərin nümayəndələri bir qədər fərqli İngilis dili formalarından istifadə edirlər. Hər kəs "İngilis dili" danışır, baxmayaraq ki, bəzi qruplar "daha düzgün" ingilis dilindən istifadə edirlər. Amerikada tam fərqli İngilis dilidir. Bundan əlavə, sosial qruplar bir-birinə xas stil, paltar və mədəni dəyərlərlə fərqlənir. Bütün bunlar qruplar arasında qarşıdurmalara səbəb ola bilər. Əlaqəli vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün ünsiyyət sahələrini başa düşmək lazımdır. Beləliklə, danışq mədəniyyəti ünsiyyət üçün ən mühüm şərtidir. Hər kəs üçün danışq mədəniyyətinin əsaslarını mənimsəmə yalnız bir zərurət deyil, həm də öhdəlikdir. Mədəniyyətlə ünsiyyət qurarkən, insanlar ünsiyyət vəzifələrini yerinə yetirmək istiqamətində doğru seçim etməlidir.

Список литературы

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: 1980.
2. Ожегов С.И. Русский язык. М., 1979.
3. Рождественский Ю.В. Общая филология. М., 1996. С. 14. 2000. С.
4. Чернышев В.И. Чистота и правильность русской речи // Избранные труды. Т. 1. – М.: 1970.

5. Abdullayev. A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, Maarif 1981.
6. Abdullayev. N.Ə , Məmmədov. Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri.
7. Xəlilov N. Diplomatıya mədəniyyəti və natiqlik sənətinin kateqoriyaları. Bakı. 1994
8. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.

Н.Орусова

Пути развития культуры речи

Резюме

В статье отмечается, что развитие культуры серьезно сказывается на социальных изменениях в стране. Доступ граждан к общественной деятельности требует внимания к уровню языковой культуры. Автор рассматривает наиболее перспективные пути развития когнитивной культуры на этом этапе. Богатство слова характеризуется отличным лексиконом, различными морфологическими формами. Моральные компоненты человеческой культуры связаны с различными формами консультирования. Правильное использование лексики подразумевает соблюдение определенного стиля. Еще одна особенность культуры слова - это ее маркировка, ее политика и внешний вид. Язык - это переменная система. По словам лингвистов, основной частью коммуникативного круга является слово. Публичным заявлением являются основные моменты публичной речи.

N.Orucova

Ways of developing a culture of speech

Summary

The article notes that the development of culture seriously affects the social changes in the country. Citizens' access to social activities requires attention to the level of language culture. The author considers the most promising ways of developing cognitive culture at this stage. The richness of the word is characterized by excellent lexicon, various morphological forms. The moral components of human culture are associated with various forms of counseling. Proper use of vocabulary implies adherence to a particular style. Another feature of the culture of the word is its labeling, its policy and appearance. Language is a variable system. According to linguists, the main part of the communicative circle is the word. Public statements are highlights of public speaking.

Rəyçi: Afaq Ağayeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELNURƏ ABBASOVA
AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu
elnura_abbasova11@yahoo.com

ƏRƏB DİLİNDƏ HALLANAN, YAXUD HALLANMAYAN NOMİNAL VƏ QEYRİ-NOMİNAL ELEMENTLƏR

Açar sözlər: nominal, konstruksiya, hal, feil, virtual, analiz, element

Ключевые слова: номинальный, конструкция, падеж, глагол, виртуальный, анализ, элемент

Key words: nominal, construction, case, verb, virtual, analysis, element

İstər klassik, istərsə də müasir ərəb dilində hal kateqoriyası *əl-irab* (الإعراب) və *əl-binə* (البناء) bölməsində tədqiq olunur. Buna görə də, bu dildə halları araşdırarkən mütləq irab və bina anlayışlarını öyrənmək lazım gəlir. (1, s.248,249). İrab sözü qrammatik termin kimi *hal şəkilçiləri üzrə dəyişmə, hallanma, təsriflənmə, qrammatik təhlil, fleksiya, sintaksis* mənalalarını verir və danışiq prosesində müxtəlif elementlər arasındakı münasibəti ifadə edir (2). Bina sözünün anlamına gəldikdə isə bu sözün tikinti, bina, konstruksiya, quruluş və s. mənaları ilə yanaşı, qrammatik termin kimi dəyişməz forma, dəyişməzlik mənaları da vardır. Buna görə də sözlər hallanma baxımından murab (مُرَاب) və məbni (مَبْنِي) olmaq üzrə iki yerə bölünür. Murab cümlədəki yerinə görə sonluq şəkilçisi dəyişən (hallanan-*E.A.*) sözə deyilir. Məbni isə cümlədəki yerindən asılı olmayaraq hal əlaməti olmayan (hallanmayan-*E.A.*) sözlərə deyilir (3, s.210).

Silvestr dö Sasi “irab” qarşılığında qrammatik analiz (l’analyse grammaticale) terminini işlətməmiş və problemə də sırf bu prizmadan yanaşmışdır. O, praktik təmrinlərə müraciət edərək onların təhlilini fransız dilinə tərcüməsi ilə ərəb dilində vermişdir ki, bu da ərəb dilində qrammatik terminləri qavramaq baxımından çox əhəmiyyətli hesab olunur (4, s.449-456).

Biz bu məqalədə hallanan, yaxud hallanmayan nominal və qeyri-nomunal elementlər dedikdə, müvafiq olaraq, murab və məbni olan adqruplu (isim və isimin xüsusiyyətlərinə malik olan) sözləri və feilləri nəzərdə tuturuq.

İsmin irabı deyildikdə onun hallanması, feilin irabı deyildikdə isə müzarenin xəbər, arzu və şərt şəkillərinə görə dəyişməsi nəzərdə tutulur. İsmin hal, feilin şəkil kateqoriyalarındakı morfoloji əlamətlərin eyni olması, həmçinin hər iki kateqoriya arasındakı bir sıra funksional oxşarlıqlar Bəsrə

qrammatiklərinə onları vahid bir kateqoriya – irab (fleksiya) daxilində birləşdirməyə imkan vermişdir (5, s.76-77).

Prof. Dr. Mehmet Maksutoğlu 1969-cu ildə nəşr etdirdiyi “Arapça Dilbilgisi” kitabında məbni sözlərin növlərini qruplaşdıraraq onlar haqqında geniş şəkildə bəhs etmişdir. Lakin biz yerin azlığını nəzərə alaraq onların növlərini Prof. M. Maksutoğluna istinadən qısa şəkildə qeyd edirik: Məbni sözlər:

a) Adqruplu sözlərdən: bəzi isim növləri, işarə və şəxs əvəzlilikləri, nisbi əvəzliliklər (təsniyə forması istisnadır), bitişən əvəzliliklər, bir qisim şərt ədatları, sual əvəzlilikləri, bəzi say növləri, zərflərin bir qismi;

b) Feillərdən: feilin keçmiş zaman forması, feilin əmr forması, “təkid nunu” (نون التأكيد) ilə bitən indiki zaman feilləri, “qadın cinsini bildirən nun” (نون النسوة) ilə bitən indiki zaman feilləri;

c) Köməkçi nitq hissələrindən: ədatlar (6, s.123,133)

Prof. M. Maksutoğlu da yuxarıda sadalananlardan başqa, yerdə qalan bütün isim və feillərin murab sözlər (hallanan sözlər-*E.A.*) olduğunu qeyd edir (6, s.134).

Ərəb dilində isimlərlə yanaşı sifət, feili sifət, işarə və nisbi əvəzliliklər hallanma xüsusiyyətinə malikdir. İşarə əvəzliliklərinin hallanmasından söhbət açarkən xüsusilə vurğulamalıyıq ki, işarə əvəzlilikləri tək və cəmdə olan varlığa işarə edildikdə məbni, iki varlığı (təsniyəni) göstərmək üçün işləndikdə isə murab olur. Məsələn:

1) جاء ذلك الرجل (cəə zəlikə-r-raculu)-O kişi gəldi;

2) مررتم بذلك الرجل (mərtəm bi zəlikə-r-raculi)-O adama baş çəkdiniz; ’

3) ألقى الشرطة القبض على هذين الرجلين (əlqa-ş-şurtatu-l-qabda alə həzeyni-r-raculeyni)-Polis bu iki adamı tutdu (7, s.247,248).

Məhəmməd Muhyiddin Əbdül Həmid “əl-Muqaddəmətu-l-Əcurrumiyyə”yə yazdığı şərhə “irabı müxtəlif amillərin təsiri ilə söz sonlarının (أواخر الكلم) aşkar, yaxud virtual şəkildə dəyişməsi” kimi tərif edərək irabın iki mənası olduğuna işarə edir: onlardan birincisi lüğəvi, ikincisi isə istilahi mənadır.

Lüğəvi mənada iraba işarə edən müəllif göstərir ki, əgər bir şeyi izah edib açıq –aydın ifadə edirsənsə onda deyirsən: اعربتُ عَمَّا في نفسي (özümdə olanı ifadə etdim). İstilahi mənada işlənməsini isə müəllif تَغْيِيرُ أواخر الكلم (söz sonlarının dəyişməsi) şəklində xarakterizə etmişdir. Bununla söz sonlarının özünün dəyişməsi yox, söz sonlarının qrammatik amillərin təsiri ilə bir haldan başqa hala keçməsi nəzərdə tutulur (8, s.31). Məsələn, cümlədə adlıq halın idarəedici söz qismində çıxış etməsini tələb edən amil, yaxud cümlədə təsirlik halın tamamlıq qismində çıxış etməsini tələb edən amil və s.

Məsələn, حضر محمد (Məhəmməd gəldi) cümləsində “محمد” adlıq haldadır.

رأيت محمداً (Məhəmmədi gördüm) cümləsində “محمداً” sözünün son hal şəkilçisi (حال آخره) amilin təsirlik halı tələb edən digər bir amillə dəyişməsi nəticəsində dəyişmişdir. Sözügedən amil “رأيت” feilidir;

حظيت بمحمد (Məhəmməddən razı qaldım) cümləsində “محمداً” sözünün son hal şəkilçisi məlum amilin yiyəlik halı tələb edən digər bir amillə dəyişməsi nəticəsində dəyişmişdir. Həmin amil “ب” qoşmasıdır.

يسافر إبراهيم (İbrahim səfər edir) cümləsində “يسافر” feilin arzu, yaxud şərt şəklini tələb edən amildən təcrid olunmuş indiki zaman xəbər formasında olan feildir.

“لن” feili “يسافر” cümləsindəki (İbrahim səfər edəcək) cümləsindəki “يسافر إبراهيم” amilinin tələbi ilə arzu formasında, لم يسافر إبراهيم (İbrahim səfər etmədi) cümləsindəki “يسافر” feili isə “لم” amilinin tələbi ilə şərt formasında işlənmişdir.

Bu dəyişmənin özü də “ləfzi” (formal) və “təqdiri” (virtual) olmaqla iki qismə ayrılır. Formal dəyişmə zamanı hərəkələrə uyğun aydın tələffüzə mane yaradacaq hər hansı bir səbəb yoxdur. Amma virtual dəyişmə zamanı tələffüzdə müəyyən çətinliklər yarandığından hal fleksiya üzə çıxmır, yalnız güman olunur. Məsələn: يدعو الفتى والقاضي و غلامي (Gənc, qazi və xidmətçim dəvət edirlər) cümləsində “يدعو” feilin arzu və şərt şəklini tələb edən qrammatik amildən təcrid olunduğuna görə feilin xəbər formasındadır “القاضي” feili cümlənin mübtədası olduğu üçün adlıq haldadır, (مرفوع) “الفتى” və “غلامي” sözlərinin hər ikisi sözügedən mübtəda ilə həmcins üzv olduqları üçün adlıq haldadırlar. Lakin “الفتى” sözündəki qeyri-mümkünlük (تعذر), “يدعو” və “القاضي” sözlərindəki ağırlıq (ثقل) və “غلامي” sözündə I şəxs bitişən əvəzliyindəki uyğunluq (مناسبة) ucbatından damma bu kəlmələrin heç birində təzahür etməmiş, onları virtual damma, yaxud münasib hərəkə əvəzləmişdir.

الرضاء، الرضى، الرضى kimi sonu mütləq “əlif”lə bitən sözlərdə hal fleksiyasını qəbul etmək imkanı olmadığı üçün hər üç hərəkə güman oluna bilər (sonu “əlif”lə bitən sözlər “məqsur” adlanır). Sonu mütləq “yə” ilə bitən sözlərdə ağırlığı aradan qaldırmaq üçün damma və kəsre yalnız güman olunur (sonu “yə” ilə bitən sözlərə “mənqus” deyilir). Amma “yə” ilə bitən bu sözlər təsirlik halda zahiri fəthə qəbul edir (الداعي، الغازي، الرامي (8, s. 31).

İrab və onun əsl əlamətləri haqqında İbn Malik deyir:

والرفع والنصب اجعلن إعراباً لاسم وفعل، نحو: لن أهاباً
والاسم قد خُصَّصَ بالجَرِّ، كما قد خُصَّصَ الفعلُ بأنْ يَنْجَزَ مَا
فَارَقَ بَصْمَهُ وَأَنْصَبَ فِتْحاً، وَجَزَّ كَسْراً، كَذَكَرُ اللَّهِ عَبْدَهُ يَسُرُّ

Burada “الرفع” kəlməsi “اجعلن” feilindən əvvəl gələn tamamlıqdır. Tamamlığın feildən önə keçməsi şərt zərurətlərindən irəli gəlidiyi üçün yolveriləndir (Abbas Həsən, s.104). Qasim əl –Muradi, İbn Malikin bu

beytini şərh edərək bəzi semantik – stilistik təshihlər etməyə çalışmışdır. Məsələn, müəllif qeyd edir ki, “والاسم قد خُصِّصَ بالجرِّ” (isim yiyəlik halla xüsusiləşmişdir) ifadəsi daha yaxşı olardı ki, “والجرُّ قد خُصِّصَ بالاسم” (yiyəlik hal isimlə xüsusiləşmişdir (yəni, yiyəlik hal ismə xasdır)) şəklində verilsin. Əks təqdirdə belə çıxır ki, adlıq və təsirlik hal ismə aid deyildir. Eyni mülahizə feil haqqında deyilənlərə (كما قد خُصِّصَ الفعلُ بأنْ يَنْجَزَما) də şamildir. Buradakı “ك” “خُصِّصَ” felinin məsdərinin əvəzləyicisi olan mütləq tamamlıqdır, “ما” ilə izah olunmuş məsdərə və ondan sonra gələnlərə əlavə olunmuşdur. “إعراباً” “لِاسْمٍ” sözünün sifətindən asılıdır. “نحو”: düşən sözün məzəni, hekayə cümləsinə əlavə olunmuşdur (مضاف إلى الجملة على = الحكاية) narratif de phrase). “أن” ilə izah olunmuş məsdər və ondan sonra gələnələr yiyəlik hal yerindədir. Üçüncü beytdə irabın əslinin hərəkəldən və sükundan ibarət olmasına işarə edilir, yəni adlıq hal damma, təsirlik hal fəthə, yiyəlik hal kəsre, cəzm isə sükun ilə ifadə olunmalıdır. Adlıq, təsirlik və yiyəlik halın hər üçü “ذَكَرَ اللهُ عَبْدَهُ يَسْرُ” cümləsində ifadə olunmuşdur (9, s.60-61).

Abbas Həsən, İbn Qasim əl-Muradi və bir çox digər ərəb nəhviləri rəf, nəsb, cər və cəzmi irabın dörd növü (الجر، النصب، الرفع، الجزم) – Abbas Həsən, I, s.103) kimi xarakterizə edirlər. Eyni zamanda ləfzi, təqdiri və məhəlli irab da irabın üç növü kimi dəyərləndirilir. Bunları bir-birilə qarışdırmamaq lazımdır. İbn Hişam əl-Ənsari “İrab” fəslində yazır: İrab amilin söz sonuna gətirdiyi zahiri, yaxud müqəddər əlamətdir. Onun dörd növü vardır: isim və feldə adlıq və yiyəlik, məsələn: “وإنَّ زَيْدًا لَنَ” “زَيْدٌ يَقُومُ ، وإنَّ زَيْدًا لَنَ” məsələn: “لِزَيْدٍ” və felin şərt şəkli, məsələn: “لَمْ يَفْعَمْ” . “لم يَفْعَمْ” ismin yiyəlik halı, məsələn: “لِزَيْدٍ” və felin şərt şəkli, məsələn: “لَمْ يَفْعَمْ” . Bu növlərin dörd əsl əlaməti vardır. Bunlar: adlıq hal üçün damma, təsirlik hal üçün fəthə, yiyəlik hal üçün kəsre, sükun üçün isə hərəkənin düşməsidir. Bu əlamətləri əvəz edən ikinci dərəcəli əlamətlər yeddi fəsildə yerləşir...) (10, s.42).

Nəticə etibarilə, görürük ki, ərəb dilində isim, sifət, say, bəzi əvəzliliklər, feillər və s. həm murab həm də məbni ola bilər. Feillərin irabı dedikdə onların dammə, fəthə, kəsre və sükun qəbul edərək xəbər, arzu və şərt şəkillərinə görə dəyişməsi, yerdə qalan nitq hissələrinin irabı dedikdə isə onların hallanması nəzərdə tutulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- الدكتور روجي البعلبكي، المورد قاموس عربي-إنكليزي، دار العلم للملايين، 21 ط، بيروت-لبنان، 2007، 1256 ص 1
2. blogs.transparent.com/arabic/the-arabic-case-marking-system
3. Meral Ç., Sarf-Nahiv edatlar, ifav yayınları, İstanbul, 2003, 455 s.
4. Silvestir de Sasy, Gramaire Arabe. Paris, 1810, 674 pgs.

5. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi, Bakı, "Maarif", 1985, 288 s.
6. Maksutoğlu M. Arapça dilbilgisi. I nəşr. A.Ü. İlahiyyat Fakültesi Yayınları, Ankara: 1969, s.223.
7. Mehmet M. Arapça Dilbilgisi. XII nəşr. "Ensar Neşriyyat", İstanbul, 2005, s.434
8. محمد مهدي الدين عبد الحميد، التهفة السنية بشرح المقدمة الأجرمية، ضبطه ورقمه وشجره عبد اجليل العطا البكري، 234ص
9. شرح الألفية لابن مالك. تأليف الحسن بن قاسم المرادي، تحقيق الدكتور فخر الدين قباوة، الجزء الأول، دار مكتبة المعارف للطباعة والنشر، بيروت – لبنان، الطبعة الأولى 2007م – 1428هـ، 687 ص.
10. Abbasov İ. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bələğət. Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 440 s.

Ельнура Аббасова

**Склоняемые или несклоняемые номинальные и
неноминальные элементы в арабском языке**

Резюме

Настоящая статья посвящена изучению склоняемых или несклоняемых номинальных элементов и неноминальных в арабском языке. В статье было указано, что существительные, глаголы и другие номинальные элементы в арабском языке могут быть флективными или нефлективными. Это зависит от их типов. Таким образом, если они являются флективными, они могут иметь случайные знаки в зависимости от их мест в предложениях. Но если они не являются флективными, они не могут принимать фразу.

Кроме того, в статье указывается, что в арабских словах, таких как существительные, прилагательные, некоторые местоимения, даже глаголы и т. д., могут быть в именительном, винительном и родительном падежах. Падежные окончания выражают свои функции в предложении. Западные грамматисты называют падежные знаки «и», «i», «а» соответственно «именительным», «родительным» и «винительным», в то время как арабские грамматисты называют их раф, джарр, насб. Падежные окончания, имена падежей и их функции одинаковы в классическом и современном арабском языке. Они относятся к синтаксическим функциям.

**Inflective or uninflective nominal and non-nominal
elements in the arabic language
Summary**

The present article has devoted to learn about inflective or uninflective nominal elements and non-nominal ones in the Arabic language. It has noted in the article that nouns, verbs and other nominal elements in the Arabic language can be inflective or uninflective. It depends on their types. So, if they are inflective ones, they can have case-marks depending on their places in the sentences. But if they are not inflective ones, they can not take case-marks. Furthermore, the article indicates that in Arabic inflective words such as nouns, adjectives, some pronouns, even verbs etc. can be in nominative, accusative and genitive cases. The case endings express their functions in the sentence. Western grammarians call the cases with “u”, “i”, “a” accordingly “nominative”, “genitive” and “accusative”, while Arabic grammarians name them raff, jarr, nasb. The case endings, the names of cases and their functions are the same either Classical Arabic, or Modern Arabic. They refer to syntactic functions.

Rəyçi: İdris Abbasov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏFƏQ CƏFƏROVA
BDU
sefeq@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ SINTAKTİK
KONSTRUKSİYALAR**

*Azərbaycan dilinin musiqisi insanın eşitmə
duygusuna və zövqünə sığal çəkir.
Q.İ.Lomidze*

Açar sözlər: Azərbaycan dastanları, sintaktik konstruksiyalar, Azərbaycan dili, mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə

Ключевые слова: азербайджанский эпос, синтаксические конструкции, азербайджанский язык, составные предложения, бесцветное предложение

Key words: Azerbaijani epics, syntactic constructions, Azerbaijani language, compound sentences, inkless sentence

Uzun bir tərəqqi yolu olan, Türk dilləri ailəsinin ayrılmaz parçasına çevrilmiş Azərbaycan türkcəsi müxtəlif dövrlərdə yad dillərinin hegemonluğu altında qalsa da, öz saflığını qoruya bilmiş, öz gücünü gərgin siyasi şəraitlərdə göstərmiş, hətta etimon dillərə və onların inkişafına da təsirsiz qalmamışdır. Ən gərgin tarixi siyasi durumlardan üzuağ çıxan maddi yazılı abidələrimiz, ədəbiyyatımız bunun mükəmməl dəlilidir. Bu baxımdan müxtəlif dövrlərdə yaranan ədəbiyyatımızın dilinin hərtərəfli tədqiqi və araşdırılması eyni zamanda dilimizin də tarixinin öyrənilməsində çox böyük rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubla danılmaz bağlılığı, eyni zamanda bu üslubun böyük bir qolunu təşkil edən, xalq danışığı dilinin üzərində qurulan folklorumuzun dilinin araşdırılması olduqca önəmlidir. Folklor dili müəyyən konstruksiyalara və modellərə malik olan, əsrlərdən əsrlərə, yaddaşlardan yaddaşlara keçə-keçə müəyyən qəliblərə salınaraq yonulan bir dildir. Odur ki, şifahi xalq ədəbiyyatının sintaksisi dilin digər qatlarına nəzərən daha çox cilalanmışdır.

Azərbaycan dilinin qədimliyinin ən mühüm sübutlarından biri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili ilə intibah dövrü ədəbiyyatının yaranmasında xəlqiləşməyə, milliləşməyə səbəb olan “Koroğlu” eposu, onun ardınca gələn və Azərbaycan dilinin bütün özəlliklərinin daşıyıcısı olan məhəbbət dastanlarının dilində olan, çağdaş şifahi dildə kök atmış qədim modellərinin sruktur- semantikasısı da olduqca maraqlıdır. Xatırladaq ki,

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili onun digər dastanlar kimi şifahi şəkildə yaşamasına mane olmuşdur. Bu baredə öz əsərində söz açan T.İ.Hacıyev yazır: “Dədə Qorqud”un ağızda yaşamamasının əsas səbəbi, görünür, xüsusi ifadə ozan nəslinin kəsilməsidir.”(4, 122).

Azərbaycan dili özünəməxsus zənginliyi ilə türk dilləri ailəsində ən seçkin dillərdən biridir. Dilimiz bu özəlliklərini dilin hər bir sahəsində qoruyub saxlamışdır. Dilin ən sabit bölməsinin qrammatika olduğunu nəzərə alsaq və bütün dil ünsürlərinin sintaksisdə reallaşdığını qəbul etsək, deməli, sintaksis əslində dilin ən cəlalanmış və daha gec dəyişən sahəsidir. Bu baxımdan müasir dilimizlə tariximizi və etnoqrafiyamızı özündə cəmləşdirən şifahi xalq ədəbiyyatı ilə müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi arasındakı əlaqə olduqca maraqlıdır. Azərbaycan dastanlarının dilində sintaktik konstruksiyaların sadə formasının-feil tərkiblərinin əsas xüsusiyyətləri ilə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin ortaq və fərqli cəhətləri var. Sintaksisin qismən sadə qatında yer alan feilin təsriflənməyən formalarının yaratdığı tərkiblər və ya feili birləşmələrin özündə qoruyub saxladığı qədim ünsürlər dastan dilində orijinal konstruksiyalar ortaya çıxarır. Bu konstruksiyalar mənə və struktur cəhətdən bağlı olub özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bəzən tərkiblərin budaq cümlə ilə eyniləşdirildiyi bir fakt kimi göz qabağında olduğundan bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, dastan dilində daşlaşmış qəliblərin, konstruksiyaların olması da mütləqdir .

Müasir Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan məsdər dastanların dilində özünə feili sifət və feili bağlama qədər yer açə bilməsə də, tərkib yaradaraq sadə tərkibli konstruksiya şəklində dastan dilində fərqlənə bilmişdir. Dastanların lirik hissəsini ilə müqayisədə daha çox təsvir və təhkiyənin verildiyi nəsr hissələrində yer alan məsdər tərkibləri özünəməxsus əlamətləri ilə fərqlənir. Məsələn: *Qalqubani yerimdən durmağım çox, Yelisi qara Qazlıq atın binməyim çox (Kitabi -Dədə Qorqud)* və s. Dastanların daha qədim variantlarında bir o qədər də fəallıq göstərə bilməsə də, sonrakı dövrlərdə daha çox işləklilik qazana bilmişdir.

Azərbaycan dastanlarının dilində məsdər tərkibi ilə müqayisədə feili sifət tərkibləri daha çox işləkliyə malik olub, həmçinin feili sifət tərkiblərində şəkilçilərinin müxtəlifliyi səbəbi ilə çoxvariantlı nümunələrin yaranmış olması bu tərkiblərin orijinal qəliblərini gözönünə sərir. İstər Azərbaycan dilinin bütün gözəlliklərinin özündə cəmləşdirən, dilimizin tarixiliyini ortaya qoyan “ Kitabi- Dədə-Qorqud” dastanında, istərsə də sonrakı dövrlərin dil və üslub xüsusiyyətlərini daşıyan digər dastanların dilində bir sıra fonetik, qrammatik dəyişmələrdən keçən feili sifət və feili sifət tərkibləri müxtəlif qəliblər yarada bilir. Arxaik leksikanı da öz komponentlərində qoruyan bu tərkiblər mənə və struktur cəhətdən, eyni zamanda leksik tərkibinə görə özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məsələn: ...*Qara*

bulduğum oğul qanı?; Ulduğun ulatmayan ulu Tanrı (Kitabi-Dədə Qorqud); Durnam, gedər olsan bizim ellərə, Yaxşı söylə başdan keçən halları (Əsli və Kəram); Su yerinə qızıl qanlar axdıran Dəli Həsən (Koroğlu)..və s. Feili bağlama tərkibləri dastan dilində işləkliyinə görə xüsusi ilə fərqlənir. Bu fərqlilik feili bağlamanın qrammatik göstəricilərinin arxaıkləşmiş variantlarının daha çox olması ilə də ayrıca gözə çarpır. Məsələn: *Koroğluyam nazlı yara gəlmişəm, Gərək gözəlləri seçib soylayam (Koroğlu); Tatlı damağ veribəni soruşdılar; Hasar qapusuna girmişkən qara polat uz qılncı ənsəsinə eylə çaldı kim, başı top kibi yerə düsdü (Kitabi-Dədə Qorqud) və s.* Dastanların dili xalq danışığı dilinin üstündə qorulduğu üçün mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan daha çox sadə və daha canlı modellərə üstünlük verilir. Dastanlar tarixi cəhətdən müasir dövrə yaxınlaşdıqca daha mürəkkəb konstruksiyalar şəklində qarşımıza çıxır. Dastan dilinin sintaksisi özünəməxsusluğu ilə seçilir. Daha çox sadə cümlələrlə ifadə olunan fikirlər bəzən mürəkkəbləşmiş şəkildə də qarşımıza çıxır. Dastanların dilində tərkiblərin daha da mürəkkəbləşərək budaq cümləyə çevrildiyinə və ya daha sadə strukturda məna qazanıb kiçik həcmli mürəkkəb cümlələr şəklində qarşımıza çıxdığına şahid oluruq.

Azərbaycan dastan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin işlənmə vəziyyətlərinin hər iki halına təsadüf edilir. Əvəzlilik qəliblərin, bağlayıcı sözlərin, korelyatların və tabelilik bağlayıcılarının işləndiyi mürəkkəb cümlələr dastan dilində də istifadə edilir. Məsələn: *Necə eləsin ki, Dəmirçioğlunu Çamlıbelə gətirib dəlilərin içinə qatsın (Koroğlu); Bir kiçik ki böyüyünə ağ ola, düşər el gözündən, bəxtiyar olmaz (Tahir və Zöhrə); Qadir mövlam, budu səndən diləyim, Bu gələn qışımız bahar yaz ola (Əsli və Kəram).* və s. Azərbaycan dastanlarının dilində polipredikativ konstruksiyaların arasında məna və struktur əlaqəsi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Dilin istənilən səviyyəsində olduğu kimi bu qəlibdən olan konstruksiyalar koqeziya üçün məna və struktur münasibətini özündə cəmləşdirən sintaktik əlaqə ilə bağlanır. Bununla bərabər konstruksiyalar qarşılıqlı olaraq məntiqi- sintaktik üsulla da əlaqələndirilir. Məntiqi-sintaktik əlaqənin bir növü paralellilikdir. Dastan dilində bu əlaqə həm cümlənin, həm də mətnin komponentləri arasında mövcuddur. Paralelizm sintaktik vahidin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cür yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir. Bu struktur birgəlik eyni zamanda məzmun planındakı birgəlik münasibəti ilə vəhdət təşkil edib dastan dilində təkrarsız qəliblər ortaya çıxarır. Məsələn: *Bu gün mən geydim, yarın naibim geysin. Qırx günə təkin sıravardı geyəydi, ondan sonra da bir dərvişə verəlim (Kitabi-Dədə Qorqud) və s.* Dastan dilində paralellik həm tabeli, həm də mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri arasında mövcuddur. Kitabi-Dədə Qorqud mətnləri üzərində sintaktik paralelizm və təkrarları, onların türk dilləri üçün səciyyəvi olan əsas xüsusiyyətlərini araşdıran

K.Abdullayev yazır: “ Tədqiq olunan abidlərin dilində elə eynitipli konstruksiyalara rast gəlirik ki, onları sintaktik paralelizmin hər hansı bir tipinə aid etmək çətindir” (2, 142). Azərbaycan dastanlarının dilində mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların tərkiblərində zəncirvarilik əlaqəsi də mövcuddur. Konstruksiyanın tərkib hissəsi olan bir komponentin özündən sonra gələn komponent üçün baza rolunu oynaması nəticəsində yaranan zəncirvarilik paralellik əlaqəsində olduğu kimi eyni sintaktik vahidlərin arasında əsas əlaqə forması kimi özünü göstərir. Dastan dilində zəncirvarilik əlaqəsi ilə bağlanan komponentlərin tiplərinin formalaşmasında tərarlar xüsusi rol oynayır. Bu əlaqələnmənin əsas şərtlərindən biri əvvəl gələn komponentin özündən sonra gələn komponent üçün məntiqi-semantik baza rolunu oynamasıdır. Dastan dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri arasında mövcud olan zəncirvarilik və paralellik əlaqələri həm sintaktik vahidin strukturunda, həm semantikasında, həm də bunların vəhdət təşkil edib bütünləşmiş formalarında müşahidə olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr.-“ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı. 1975.
- 2.Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм (на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута») АҚД, М.,1976.
- 3.Əliyev.Y.V. “Kitabi-Dədə-Qorqud” və mətnin struktur-semantik təşkili. Bakı. 2005.
- 4.Насиєv.T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı.2012.
- 5.Насиєv.T.M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı. 2002.
- 6.Musaoğlu M.M. Dede Korkut metninin sentaksı üzərinə. Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı. 2008. s. 108-128.

ShJafarova

Syntax Constructions in Sagane Azerbaijani Language

Summary

The Azerbaijani language, which has become an integral part of the Turkish language family, has been under the hegemony of the alien languages at different times, preserved its purity, has shown its power in tense political conditions, and has not remained intact for the etymological languages and their development. The most intense history is the material

evidence of our political situation and our literature is the perfect proof of it. From this point of view, a thorough research and exploration of the language of our literature, which has been created at different times, also plays a major role in studying the history of our language. It is very important to study the language of our folklore, which is based on the folklore language, which has an uncompromising loyalty of the literary language of Azerbaijan and constitutes a great goal of this style. Folklore language is a language that has certain structures and models, from centuries to centuries, from memory to memories. Thus, the syntax of verbal folk literature is more polished than other layers of language.

Ш Джафарова

Синтаксические конструкции в сагане азербайджанского языка

Резюме

Азербайджанский язык, ставший неотъемлемой частью семьи турецкого языка, в разное время находился под гегемонией чужеродных языков, сохранял свою чистоту, проявлял свою силу в напряженных политических условиях и не оставался нетронутым для этимологические языки и их развитие. Самая интенсивная история - это материальное доказательство нашей политической ситуации, и наша литература - это идеальное доказательство этого. С этой точки зрения, тщательное исследование и изучение языка нашей литературы, созданного в разное время, также играет важную роль в изучении истории нашего языка. Очень важно изучать язык нашего фольклора, основанный на фольклорном языке, который обладает бескомпромиссной лояльностью к литературному языку Азербайджана и является большой целью этого стиля. Фольклорный язык - это язык, который имеет определенные структуры и модели, от веков до столетий, от памяти до воспоминаний. Таким образом, синтаксис словесной народной литературы более отполирован, чем другие слои языка.

Rəyçi: Sənubər Abdullayeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

НАРМИНА ШАРИФОВА

Азербайджанский медицинский университет

narmina.sharifova@mail.ru

**ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
МЕДИЦИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

Ключевые слова: социокультурная компетенция, обучение иностранному языку, внеаудиторное мероприятие, культура.

Key words: socio-cultural competence, foreign language teaching, out-of-class event, culture.

Açar sözləri: sosial-mədəni sərəştə, xarici dil tədrisi, sinifdən kənar fəaliyyət, mədəniyyət.

Речевое общение является единственным смыслом и целью участия обучаемых в совместной учебной деятельности, при этом происходит образование их коммуникативной общности. Построить учебно-воспитательный процесс так, чтобы отношение к любому объекту (предмету) преломлялось через отношение к другому человеку (студенту, преподавателю), а отношение другого через третьего, а не через объект, это и значит обеспечить слияние «общения – научения». Тогда в центре педагогического процесса оказывается не отношение к объекту, а отношение людей друг к другу по поводу объекта. Общение в этом случае выполняют воспитывающую и обучающую функции.

Культура речевого общения – это многоплановое явление, которое можно представить в виде неких «уровней». К первому относятся высоко развитые познавательные процессы, в первую очередь, мышление. Ко второму – совокупность языковых и внеязыковых знаний. Третий уровень – это культура речи, представляющая собой сумму навыков и умений, обеспечивающих такие характеристики высказывания, как логичность, экспрессивность, стилистическая адекватность и т.д. Четвёртый уровень включает умения планировать дискурс и управлять им с целью осуществления речевого воздействия на адресата. Итак, культура речевого общения изучающих английский язык, с одной стороны, и носителей данного языка, с другой, не являются равнозначными понятиями. Первое представляет собой модель второго, хотя и включает все указанные выше компоненты. Новые социально-политические, экономические и культурные реалии, процессы интеграции привели к значительному расширению всесторонних контактов, в том числе профессиональных.

В связи с этим статус английского языка как общеобразовательной дисциплины поднялся на качественно высокий уровень реально востребованной в практической и интеллектуальной деятельности специалистов не только языкового профиля, но и медицинского. Следовательно, для более качественной подготовки студентов медицинского университета к реальной профессиональной деятельности и социальному взаимодействию, включая знание предмета, развитие и воспитание личности обучающегося следует рассмотреть обучение английскому языку как:

- средство межкультурного общения и обобщения достижений различных культур, составляющих единое целое в общем наследии человечества;

- обучение формам общественного самовыражения в обществе, которые признаны этически приемлемыми;

- обучение этике речевого дискуссионного поведения;

- взаимосвязанное формирование и развитие всех компонентов коммуникативной компетенции (языковой, речевой, социокультурной и профессиональной) [6, с. 78].

Следует отметить, что приведенные выше положения о направленности соизучения языка и культур определяют одну из стратегических линий современного языкового образования. Необходимость развития ряда компетенций (коммуникативной, социокультурной, лингвострановедческой, лингвосоциокультурной и т. д.) в обучении английскому языку признается важной лингвистами, психологами и педагогами и рассматривается в последнее время во многих исследовательских работах разных областей научного знания, в том числе и медицины. Следовательно, основой обучения английскому языку является целенаправленное соизучение языков и культур в процессе овладения нормами межкультурного общения в изучаемых сферах (социально-бытовой, деловой, общественно-политической, научной, медицинской, педагогической), включающее коммуникативно-познавательное соизучение национальных языковых культур в контексте жизнедеятельности стран изучаемого и родного языков. Однако, в контексте нашей статьи происходит не только ознакомление студентов с культурными особенностями носителей изучаемого языка, сопоставление этих особенностей с собственной культурой, но и рассматривается лингвострановедческое и социолингвистическое наполнение медицинской лексики, знание социокультурно маркированных языковых единиц на английском и родном языках, степени их совместимости или несовместимости. С учетом того, что в настоящее время важная роль отводится уровню владения языковым материалом, целесообразным считается рассмотрение основ формирования социокультурной компетенции в процессе обучения

английскому языку в Азербайджанском медицинском университете . Определение социокультурной компетенции базируется на современном понимании межкультурной коммуникации, интегрирующей в себе три аспекта: лингвистического, социально-психологического и культурного. В ней выделяют три блока знаний:

- лингвострановедческие знания - знания лексических единиц с национально - культурной семантикой и умениях применять их в ситуациях межкультурного общения;

- социально - психологические знания - владение социокультурно обусловленными сценариями, национально-специфическими моделями поведения с использованием коммуникативной техники, принятой в данной этнокультуре;

- культурологические знания - знания социокультурного, историко-культурного, этнокультурного фонда и умения использовать их для достижения культурного взаимопонимания с носителями данной культуры.

Эти три аспекта знания в комплексе способствуют не только формированию коммуникабельности, но и речевого такта, непредвзятости во мнениях и оценках, готовности к совместной деятельности с людьми различных взглядов независимо от этнической, расовой и социальной принадлежности [1, с. 35].

Важную роль в восприятии и оценке социокультурных явлений иноязычной культуры играет тот социокультурный кругозор обучаемого, который сформировался под влиянием его собственного опыта, приобретенного в родной культуре. Именно поэтому родной мир обучаемого не только не должен игнорироваться при изучении иностранного языка, а должен учитываться при отборе учебных тем и конструировании учебных заданий. Таким образом, построение адекватной модели обучения английскому языку студентов медицинского университета предполагает, в свою очередь, предварительное изучение социокультурного контекста обучения английскому языку в конкретной стране и конкретной национальной среде с учетом культурных влияний обеих цивилизаций. Согласно Сафоновой В. В. в качестве методической доминанты при решении задач социокультурного образования средствами ИЯ выступают познавательные-поисковые и познавательно-исследовательские задачи, коммуникативные и коммуникативно-познавательные игры, познавательно-исследовательские проекты, учебные дискуссии, которые должны вводиться с учетом учебно-методической приемлемости этих заданий, их личностнообразующего потенциала в развитии культуры общения и познания, уровня иноязычной коммуникативной компетенции. Однако, учитывая

определенную ограниченность возможностей методического использования социокультурного образования, в нашем случае, для медицинского университета и отсутствие основы построения целостного практического курса в настоящее время, следует искать иные способы формирования социокультурной компетенции. Нами представляется возможным построить модель в рамках учебной дисциплины, которая предусматривает гармоничное сочетание учебной и внеучебной деятельности. Следует подчеркнуть, что основной целью дисциплины «Иностранный язык» является повышение исходного уровня владения иностранным языком, достигнутого на предыдущей ступени образования, и овладение студентами необходимым и достаточным уровнем иноязычной коммуникативной компетенции для решения социально-коммуникативных задач в различных областях профессиональной, научной, культурной и бытовой сфер деятельности, при общении с зарубежными партнерами, а также для дальнейшего самообразования. Таким образом, социокультурная компетенция рассматривается как одна из основных практических целей обучения иностранному языку, предполагающая овладение иноязычным общением в единстве языковой, речевой, учебно-познавательной компетенций.

Достижение поставленной цели обеспечивается следующими дидактическими принципами:

Модель формирования социо-культурной компетенции студентов в процессе обучения английским языком в Азербайджанском медицинском университете .

Цель:

- развитие социокультурной компетенции студентов
- Задачи:
 - умение логически верно, аргументировано и ясно строить устную и письменную речь;
 - владение английским языком на уровне, обеспечивающем эффективную профессиональную деятельность;
 - владение высокой языковой конкурентоспособностью в сфере профессиональной деятельности в условиях многоязычия с учетом региональных особенностей.

Подходы

компетентностный, культурологический, личностно-деятельностный
Принципы социализации, социокультурной направленности, активизации творческого потенциала студентов, ситуативно-стимулирующей организации обучения .

Внеучебная деятельность:- олимпиада; конференция; ролевые игры, творческие конкурсы ,инсценировки.Принцип социализации. В определении данного системообразующего принципа мы основываемся на том, что

развитие социокультурной компетенции студентов является процессом и результатом, который обусловлен воздействием социокультурного окружения личности и отражает одну из главных сторон ее социализации. В основу выделения данного принципа для развития социокультурной компетенции студентов положена идея Л. С. Выготского о том, что творческая деятельность - это деятельность человека, результатом которой является не воспроизведение бывших в опыте человека впечатлений или действий, а создание новых образцов или действий. Именно творческая деятельность человека делает его существом, обращенным к будущему, созидаящим его и видоизменяющим свое настоящее. Все данные этапы построены с ориентацией на совокупность социокультурных явлений: - национальные тенденции в развитии изучаемых культур, ее материальные и духовные достижения; - культура межличностного официального и неофициального общения, образ жизни, культивируемый в изучаемой стране и стиль жизни, характерный для ее общества; - лексические единицы национально - культурной семантики и отношения эквивалентности и безэквивалентности между единицами изучаемого и родного языков; - совместимость/ несовместимость стереотипов речевого и неречевого поведения на родном и иностранном языках, общее и специфическое в их социокультурных стереотипах поведения; - социокультурные особенности отношения носителей языка к культуре, традиции, государственному строю, образованию, науке, искусству, другим культурам. Параллельно с учебной работой проводится внеучебная работа, которая включает в себя олимпиады, конференции и творческие конкурсы, проводимые в течение учебного года. Таким образом, опыт работы показывает, что для развития социокультурной компетенции студентов при обучении английскому языку в Азербайджанском медицинском университете необходимо сконцентрироваться на следующем:

- изучение социокультурных аспектов этики общения в странах изучаемого языка и других западноевропейских странах особенностей межкультурного общения на основе использования в учебном процессе аутентичных материалов, обеспечения учебно-коммуникативного практикума в изучаемых сферах формального и неформального общения на английском языке по принципу расширяющегося круга изучаемых культур.

- социокультурное оснащение учебных медицинских тем посредством лингвострановедческого, страноведческого, культуроведческого, социолингвистического и социологического обогащения коммуникативной практики студентов.

- ознакомление обучаемых с языковыми и межкультурными конфликтами, возникающими в обществе при нарушении языковых и гражданских прав человека, с существующими способами их устранения в мировой практике.

- развитие общекультурных умений обрабатывать социокультурную информацию и адекватно ее использовать для целей меж-культурного общения в соответствующих сферах общения.

Библиографический список

1. Алмазова Н. И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе: дисс. ... д-ра пед. наук: 130002. - СПб., 2003. - 446 с.
2. Артамонова Е. П. К вопросам об особенностях иноязычной коммуникативной компетентности выпускников ВУЗа. // Наука на рубеже веков. История, Филология, Педагогика - СПб., 2001. - С. 75-79.
3. Макет ФГОС ВПО третьего поколения от 1 февраля 2007 года. - [электронный ресурс]. URL: [Шр://гс. edu.ru/rc/fgos_vpo](http://gs.edu.ru/rc/fgos_vpo). Мт1
4. Мильруд Р. П. Компетентность в изучении языка // Иностранные языки в школе. - 2004. - №7. - С. 31-36.
5. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 г. // Модернизация российского образования. Документы и материалы. - М.: Изд-во ВШЭ, 2002. - С. 263-282.
6. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций . - Воронеж: Истоки, 1996. - 237 с.
7. Шишов С. Е. Понятие компетенции в контексте качества образования // Стандарты и мониторинг в образовании. - 1999. - №2. - С. 30-34.

N.Sharifova

Foundations of students' socio-cultural competence formation in english language teaching at azerbaijani medical university Summary

The study explores students' socio-cultural competence formation in English language teaching. The phenomenon "socio-cultural competence" is composed of three aspects: linguistic, socio-psychological and cultural one. The model of the students' socio-cultural competence formation demonstrates the tasks, approaches, principles, and teaching methods and

forms. Based on the model various approaches to teaching material selection are suggested. The culture of verbal communication is a multifaceted phenomenon that can be represented in the form of certain "levels". The first is highly developed cognitive processes, primarily thinking. To the second - a set of linguistic and extra-linguistic knowledge. The third level is the culture of speech, which is the sum of skills and abilities that provide such characteristics of the utterance as consistency, expressiveness, stylistic adequacy, etc. The fourth level includes the ability to plan a discourse and manage it in order to exercise speech influence on the addressee. So, the culture of speech communication of students of English, on the one hand, and speakers of a given language, on the other, are not equivalent concepts.

N.Şərifova

Azərbaycan tibbi universitetində ingilis dili təhsilində tələbələrin sosial-kültür səriştənin idarə edilməsinin əsasları.

Xülasə

Elmi məqalədə tələbələrin ingilis dilinin tədrisində sosial-mədəni bacarıqların formalaşmasını tədqiq edir. "Sosial-mədəni yetkinlik" fenomeni üç aspektdən ibarətdir: dil, sosial-psixoloji və mədəni. Tələbələrin sosial-mədəni bacarıqların formalaşması modeli vəzifələri, yanaşmaları, prinsipləri, tədris metodları və formalarını nümayiş etdirir. Modelə əsasən, materialın seçilməsinə müxtəlif yanaşmalar təklif olunur. Şifahi ünsiyyət mədəniyyəti, müəyyən səviyyədə təmsil edilə bilən çoxfunksiyalı bir fenomendir. Birincisi, bilikli proseslər yüksək səviyyədə inkişaf edir, əsasən düşünür. İkincisi - bir sıra dil və qeyri-lingvistik biliklər. Üçüncü səviyyə - sözün xüsusiyyətlərini təmin edən bacarıq və bacarıqların məbləği olan, söz mədəniyyəti, ifadəçilik, üslub yetərliliyi və s. Dördüncü səviyyədə bir danışmağı planlamaq və ünvana təsir göstərmək üçün onu idarə etmək imkanı daxildir. Beləliklə, bir tərəfdən ingilis dilinin şagirdlərinin danışma mədəniyyəti və bir dilin nətiqləri digər tərəfdən də ekvivalent konsepsiyalar deyildir.

Rəyçi: Dilarə İsmayilova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MURAD ƏMƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti
murad962019@mail.ru

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ ANTROPONİMLƏR

Açar sözlər: Onomastika, antroponimlər, təxəllüs, titullar, ləqəb, фамилия, əsas adlar, köməkçi adlar

Key words: Onomalous, anthroponyms, pseudonym, titles, nickname, surname, basic names, helper names

Ключевые слова: Аномальные, антропонимы, псевдоним, названия, прозвище, фамилия, ключевые имена, имена помощников

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində olan bütün sözlər denotativ və siqnifikativ əlaqələrin xarakterinə görə ümumi və xüsusi sözlər adı altında iki qrupa bölünür. Eynicinsli əşyaları adlandırmaq üçün istifadə olunan adlara ümumi, varlığı tək olan əşyaları adlandırmaq üçün verilən adlara isə xüsusi isimlər deyilir. Əlbəttə, burda özünü göstərən müəyyən nisbəti də nəzərə almaq lazımdır və belə ki, bir neçə şəxs eyni adı, soyadı və ata adına sahib ola bilər. Elmdə ümumi sözləri öyrənən dilçilik sahəsi leksikologiya, xüsusi sözləri öyrənən sahə isə onomastika adlanır. Onomastik leksika və apelyativ leksika (ümumi sözlər) öz xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Dildə onomastik leksika apelyativ leksika ilə müqayisədə azlıq təşkil edir və başqa dillə tərcümə edilmir. Sanki, onomastik vahidlərdə mənsub olduğu xalqın ruhu öz əksini tapmış olur. Buna görə də hər hansı bir dilin mədəniyyətini, tarixini öyrənməkdə onomastik adlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onomastika leksikologiyasının şöbələrindən biridir, lakin onomastikanın tədqiqat üsullarını və tədqiqat obyektinin genişliyini nəzərə alsaq, onu müstəqil elm sahəsi hesab edə bilərik. “Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən şöbəsi onomastika adlanır. Dilçilikdə onomastika sözünün mənası iki cür izah olunur: 1) dildə mövcud olan xüsusi adların hamısı; 2) dilçiliyin xüsusi adlarını öyrənən sahəsi. A.Qubanov isə dildəki xüsusi adların məcmusunu-onomastika, ondan bəhs edən dilçilik sahəsinin isə onomalogiya adlandırılmasını daha məqsədyönlü hesab etmişdir” [2, 3]. Qeyd edək ki, onomastika adları öyrənən dilçilik şöbəsi olaraq coğrafiya, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya və dilçiliyin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu elm sahələri qarşılıqlı şəkildə bir-birinə müraciət edir. Buna görə də coğrafiyaçılar onu dilçiliyin deyil, coğrafiyanın, tarixçilər isə tarix elminin bir sahəsi hesab edirlər. Q.Məşədiyev və N.Seyidəliyev hesab edirlər ki,

onomastika problemi ümumi dilçilikdə alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etsə də, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ keçən əsrin 50-ci illərindən öyrənilməyə başlanılmışdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində onomastik materiallar öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onomastik leksikanı təşkil edən vahidlər xarakterik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Amma bu günə kimi dilçilik elmində onomastik leksikanın təkmil bir variantda təsnifi verilməmişdir, bu səbəbdən hələ də tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdən biri olaraq qalır. Onomastik leksikanın tərkibinə daxil olan vahidləri təsnif edərkən müxtəlif prinsiplərdən çıxış edilmişdir. Belə ki, alimlərin bir hissəsi onomastik vahidlərin əhatə dairəsini məhdudlaşdıraraq, onomastika adı altında təkcə canlı varlıqları adlandırarkən istifadə olunan adları nəzərdə tuturlar. Rus onomoloqlarından olan V.K.Çiçakov yazır; “Cəmiyyət varlıqlarının xüsusi adlarını öyrənən elmə onomastika deyilir” [1, 162]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün xüsusiyyətləri nəzərə alaraq onomastik vahidləri aşağıdakı qruplarda cəmləşdirə bilərik: antroponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, etnonimlər, zoonimlər, ktematonimlər. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın dilində yuxarıdakı bölgüyə daxil olan digər qruplarla müqayisədə antroponimlər və toponimlərdən daha geniş miqyasda istifadə olunmuşdur. Ümumilikdə isə şairin dilində yuxarıda təsnifatda verilən bütün növlərə aid nümunələr işlənmişdir. Antroponimlər dilimizin lüğət tərkibində xüsusi bir qat təşkil edir. Onomastik sistemin əsas hissəsini antroponimlər təşkil edir, belə ki, onomastik mənbələri nəzərdən keçirdikdə külli miqdarda antroponomik dil materialları ilə rastlaşırıq. Azərbaycan antroponimlərinin təhlili ilə bağlı ilk qeydlərə A.Bakıxanovun əsərlərində təsadüf olunur. Müəllifin yaradıcılığında toponim, hidronim və etnonimlərin təhlili ilə yanaşı, antroponimlərin araşdırılması da müşahidə edilir. Bu baxımdan onun 1843-cü ildə yazdığı “Adlar və titullar” adlı əsəri antroponimiyamız üçün qiymətli mənbədir [4, 22]. Antroponimlər Azərbaycan dilçiliyində XX-əsrin 60-cı illərindən başlayaraq geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Antroponimlərin tədqiq edilməsində A.Axundov, T.Hacıyev, A.Qurbanov, Y.Seyidov, Z.Verdiyeva, H.Həsənov, Ə.Tanrıverdiyev və başqa alimlərin böyük xidmətləri olmuşdur.

Onomastik vahidlər geniş üslubi imkanlara malikdir, buna görə də onlar Azərbaycan ədəbi dilinin üslublar sistemində mühüm rol oynayırlar. Antroponimlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur; a) antroponimlər vasitəsilə personajlar fərdiləşdirilir; b) antroponimlər əsərə millilik gətirir; c) obrazların mənəvi keyfiyyətləri çox vaxt adlarla səciyyələndirilir; d) düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır; e) personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir; f) sənətkar əsərin ideyasının təsirli çıxması üçün antroponimlərdən istifadə edir [2, 17].

Antroponimlər ayrı-ayrı zamanlarda, müxtəlif arealda işlənmişdir, buna görə də dildə istifadə etdiyimiz antroponimlər eyni xüsusiyyətlərə və rola malik deyildir. Məsələn, xalqımızın ilkin inkişaf mərhələlərində əsasən, antroponimlərin bir qrupunu təşkil edən şəxs adları kateqoriyası əsas yer tutmuşdur. Bunu Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının parlaq yaradıcılıq abidəsi olan “Dədə Qorqud” eposunda əyani şəkildə görə bilərik. Eposdan görürük ki, məlum olan tarixi dövrdə familiya, ləqəb, ata adı kimi kateqoriyalardan demək olar ki, istifadə olunmamış, yaxud çox məhdud dairədə istifadə olunmuşdur. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, fəmilialardan geniş şəkildə istifadə əsasən, XIX əsrdən etibarən özünü göstərməyə başlayır. Antroponimik qruplara daxil olan vahidlər iki qrupa bölünür: 1) əsas adlar; 2) köməkçi adlar.

1) birinci qrupa dünyaya gələrkən bizə verilən və rəsmi qeydiyyatı olan adlar daxildir. Əsas adlar kateqoriyasında ad, ata adı və fəmiya cəmləşir. Bu kateqoriyaya daxil olan adlar şəxsin varlığını təsdiq etdiyinə görə əsas yer tutur. Amma ayrı-ayrı xalqlarda bu kateqoriyanın modelləri eyni şəkildə deyildir. Dilimizdə bu kateqoriyanın modeli aşağıdakı kimidir; ad, ata ad, fəmiya.

Şəhriyarın dilində əsas adlar kateqoriyasına daxil olan nümunələr işlənmişdir; Ad kateqoriyası: Qulam, Fatma, fəmiya kateqoriyası: Bəydili, Əliyev, ata adı kateqoriyası: Koroğlu.

2) dilimizdəki antroponimik adlar kateqoriyasının ikinci qrupunu köməkçi adlar təşkil edir. Bura titul, ləqəb və təxəllüs adları daxildir. Köməkçi adlar şəxsi həyat və yaradıcılıq ilə əlaqədar olaraq sonradan verilir, ya şəxsin adı ilə birgə işlənir, ya da onun adını tamamilə əvəz edib müstəqil şəkildə işlənir: Şəhriyar, Rahim, Nizami, Məhzun, Vahid, Bülbül və s. Köməkçi adlar müəyyən bir ada sahib olan şəxsin və ya şəxsiyyətin xarakterini, sənətini, peşəsini, bacarıqlarını ifadə etməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn: Məhzun da o nazlı kişilərdən birisiydi // Zövqündə qəzəl sanki qəzalın sürüsüydü [6, 105]. Azərbaycan şairi Məmmədli Fəxrəddinin həyatına nəzər salsaq görürük ki, çətin və məşəqqətli bir ömür sürmüş, bu səbəbdən də şeirlərində “Məhzun” təxəllüsündən istifadə etmişdir.

Azərbaycan dilinin, o cümlədən Şəhriyar şeirinin antroponimik sistemini formalaşdıran vahidlər içərisində şəxs adları kateqoriyası mühüm rol oynayır. Şəxs adları kateqoriyası antroponimik sistemdə əsas adlar qrupuna daxildir. Azərbaycan dilindəki şəxs adları apelyativ leksika əsasında dilimizin daxili imkanları hesabına yaranır. Şəhriyar avtobioqrafik məzmun daşıyan əsərlərində şəxs adlarından daha çox istifadə etmişdir. Şəhriyar təkcə “Heydərbabaya salam” poemasında aşağıdakı şəxs adlarını işlətməmişdir: Balakəşi, Molla İbrahim, Müseyib, Sitarəmmə, Əli, Mir Mustafa, Məlikniyaz, Molla Bağır, Həci xala, Mənsur xan və s. Şəxs adları bir insanı

digər insandan fərqləndirmək üçün istifadə olunan xüsusi isimlərdir. Şəxs adları leksik kateqoriya olaraq müxtəlif xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bu xüsusiyyətlərə əsasən şəxs adları kateqoriyası kişi adları, kişi və qadın üçün müştərək işlənən adlar və qadın adları altında üç fərqli qrupda cəmləşir. Adların olduqca az bir qismi kişi və qadınlar üçün istifadə olan müştərək adlarda ibarətdir. Şəhriyarın dilində aşağıdakı kişi adları işlənmişdir: Şeyxülislam, Mirsaleh, Novruzəli, Məşədi Rəhim, Məlik Niyaz, Mirqadir, Mirzə Tağı, Yusif, Yəqub, Seyidhüseyn, Mirəjdər, Mirzəmməd və s. Məsələn: Heydərbaba Mirəjdər səslənəndə // Kənd içində səsdən- küydən düşəndə [6, 38]; Şeyxülislam münacatı deyərdi // Məşəd Rəhim ləbbadəni geyərdi [6, 40]; Heydərbaba, Mirzəmmədin bağçası // Baxçaların turşaşirin alçası [6, 41]. Qadın və kişi adları eyni zamanda meydana gəlmişdir, lakin onların ifadə etdiyi mənalar bir-birindən tamamilə fərqlidir. Qadın adları daha çox gözəllik, vəfa, zəriflik mənalarını ifadə edirsə, kişi adlarında isə daha çox qəhrəmanlıq, mətinlik, döyüşkənlik, cəsurluq kimi mənalar öz əksini tapır. Şəhriyarın dilində qadın adlarından da geniş şəkildə istifadə olunur; Nənəqız, Rəşxəndə, Fizzə, Rüksarə, Məryəm, Cəlilə, Məsumə, Cəmilə, Əzizə, Zəhra və s. Məsələn: Heydərbaba, Nənəqızın gözləri // Rəşxəndənin şirin-şirin sözləri // Türki dedim, oxusunlar özləri // Bilsinlər ki, adam gedər, ad qalar // Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar [6, 42]; Fizzə xanım Xoşginabın gülüydü // A Miryəhya əmqızının quluydu [6, 46]. “Antroponimik sisteminlərin tərkibini təşkil edən hər bir ünsür sosioloji və tarixi işarədir. Bunlarda xalqın düşüncə və təsəvvürü, adət-ənənəsi, dünyagörüşü, məişət şəraiti, mədəni-tarixi amilləri, dini görüşləri, yaşadığı ictimai siyasi quruluşun və s. əlamətləri öz əksini tapır” [5, 5]. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığında adlarına rast gəldiyimiz şəxslər şairin tanıdığı və ünsiyyətdə olduğu uşaqlıq dostları, yaxın qohumları və ailə üzvləridir. “Yer adlarında olduğu kimi şəxs adlarında da Şəhriyar konkretliyə, real həyat hadisələri ilə bağlı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir” [3, 45]. Şəhriyar şeirlərində real şəxsiyyətlər ilə yanaşı, əfsanəvi və dini-tarixi şəxsiyyətlərin adlarını da işlətməmişdir: Marut, Yusif, Nuh, Xızr, Yəqub, Süleyman, Əhrimən, Harut, Həvva, Adəm və s. Şairin dini mövzuda yazılmış şeirlərində bunu daha əyani şəkildə görmək mümkündür. Məsələn: Heydərbaba, çəkdin məni gətirdin // Yurdumuza, yuvamıza yetirdin // Yusivi uşaq ikən itirdin // Qoca Yəqub, itmişsəm də tapıbsan // Qavalayıb qurd ağzından qapıbsan [6, 49]; Zöhrənin qəsri brilyan, hasarı incidi, yaqut // Qəsri cadudu, mühəndisləri Harut ilə Marut [6, 65]; Deynə: Şair, sən körpünü keçmisən // Əbədiyyət qaraltısın seçmisən, Xızra çatıb, abi-həyat içmisən // Sənin təbin Xızr axtaran çeşmədi // Dərya kimi mövcü eşmə-eşmədi [6, 82]; Heydərbaba, dünya yalan dünyadı // Süleymandan Nuhdan qalan dünyadı [6, 44]. Şair “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci

hissəsində vətən ayılığını, dostlarına, qohumlarına və ailəsinə olan həsrətini Yəqub peyğəmbərin oğlu Yusifə həsrəti ilə müqayisə etməklə hislərini daha əyani və obrazlı formada çatdırmışdır. Bəzən də şair obrazı təsvir edir və onu yumorlu şəkildə məşhur şəxsiyyətə bənzədir. Məsələn: Mirmustafa dayı, ucaboy baba, heykəlli, saqqallı, Tolstoy baba [6, 45]. Mir Mustafa şairinin atasının dayısı idi, uca boyu, qalın saqqalı və iri gövdəsilə görkəmli rus yazıçı və publisisti Tolstoya bənzəyirdi. Yuxarıdakı nümunədə şair bunu obrazlı və yumorlu dillə ifadə etmişdir. Şair şeirlərində Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış şəxsiyyətləri də unutmur, onların adlarını hörmət və ehtiramla xatırlayır; Koroğlu, Şah İsmayıl, Qaçaq Nəbi, Sərdar və s. Məsələn: Heydərbaba, gecə durna keçəndə // Koroğlunun gözü qara seçəndə // Qıratını minib, kəsib-biçəndə // Məndə burdan tez mətləbə çatmaram // Eyvaz gəlib çatmayınca yatmaram [6, 48]; Dur qəfəs qapısın bir açaq, Nəbi // Bu sınıq qanadla bir uçaq // Nəbi, Ay qoçaq Nəbi! [6, 90]. Bu bənd “Heydərbabaya salam” poemasının ikinci hissəsinin son bəndidir. Şəhriyar burada Koroğlu dastanındakı bir hissəyə işarə edir: dastanın sonundan bizə məlumdur ki, Koroğlu oğulluğa götürdüyü Eyvazı döyüş meydanına göndərir, gecə olsa da Eyvaz geri qayıtmır, sübhə qədər gözlərinə yuxu getmir, dan yeri söküləndə Koroğlu qıratı minib düşmənin üzərinə gedir, oğlunu xilas edir. Koroğlunun Eyvazı xilas edib qayıtması ilə dastan bitir. Şair sanki bu işarə ilə hadisələr bitmədən öncə yatmaq istəmədiyini bildirir. Azərbaycan dilində digər bir ad qrupu da vardır ki, bu qrupdakı adlardan kişiləri və qadınları adlandırmaq üçün ortaq şəkildə istifadə edirik. Dilimizdə ortaq istifadə olunan belə adlar o qədər də çox deyil, təxminən 70-ə yaxındır. Şəhriyarın dilində şəxs adları kateqoriyasının bu qrupuna aid olan yalnız bir nümunə işlənmişdir. Məsələn: Biri Pərvindi ki, dənizgahı var, ayılığı var // Yəni bir qız, mütəəddid, əli vurmuş belinə [6, 71]. Müasir Azərbaycan dilində rəsmi ata adının ifadə olunması üçün əsasən kişi adlarından istifadə olunur. Dilimizdə rəsmi ata adını bütöv şəkildə göstərmək üçün vahid və sabit forma mövcuddur: beləki qadınların rəsmi adını ifadə edərkən “qızı”, kişilərdə isə “oğlu” sözündən istifadə olunur. Şəhriyarın dilində ata adı kateqoriyasının ikinci qrupunu təşkil edən ləqəb ata adına aid heç bir nümunə işlənməmişdir. Ləqəb ata adları şəxsin rəsmi adı əsasında deyil, ona verilmiş ləqəb əsasında yaranır, Məsələn; Qurd oğlu Əhməd, Yaranal oğlu Sabir və s. Dilimizin antroponomik sisteminin formalaşmasında titullar bildirən sözlər də mühüm rol oynayır. Köməkçi ad kateqoriyalarına daxil olan titullar ictimai siyasi həyatla bağlı olaraq formalaşır, şəxsi ictimai həyatda tutduğu mövqeyə görə müxtəlif cəhətdən təyinetmə funksiyasına malikdir. Müasir ədəbi dilimizdə titulların bir neçə mənada işlənilir: elmi vəzifə və dərəcə; dövlət tərəfindən verilmiş fəxri ad; titullar siyahısı; poliqrafik termin kimi işlədilən titullar və s. Azərbaycan

dilində müxtəlif mənalar ifadə edən bu termin mənşəcə fransız dilinə məxsus olan “titulus” sözündən götürülüb “fəxri ad” mənasını ifadə edir. Abbasqulu 1843-cü ildə “Adlar və titullar” adlı əsər yazmış, müəllif burda şəxs adları ilə yanaşı titullar haqqında da ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Qeyd edək ki, Orta əsrlər dövründə şərqdə “titul” terminindən istifadə olunmurdu, onun əvəzinə “ləqəb” termini işlənirdi. Dilimizin tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, hələ qədim dövrlərdən başlayaraq titullardan istifadə olunmuşdur. Müxtəlif zaman kəsiklərində dilimizdə xan, əmir, hacı, mirzə, bəy, molla, şah, ağa, sultan, məlik və s. kimi titul nümunələri işlənmişdir. Yuxarıda verilən titulların bir hissəsi dövlət vəzifəsi, bir hissəsi də dini vəzifə ilə əlaqəli titullardır. Təbii ki, ictimai quruluş dəyişdiyi üçün, müasir dövrdə bu titullar ümumi ad kimi işlənir. Dilimizə məxsus ən qədim titullar yazılı ədəbiyyatımızın ilkin nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında geniş şəkildə işlənmişdir. Titullar mənşə baxımında üç qrupa bölünür; 1) ərəb və fars mənşəli titullar; 2) milli mənşəli titullar; 3) dilimizə məxsus sözlərlə alınma sözlərin birləşməsi əsasında yaranan titullar.

Şəhriyarın da şeirlərində həm milli, həm də ərəb-fars mənşəli titul nümunələrinə rast gəlirik: Məşədi Rəhim, Xan nənə, Molla Bağır, Mirzə Tağı, Şah Abbas, Hacı Müctəbə, Məlik Niyaz və s. Məsələn: Xaccəsultan əmmə dişin qısdı // Molla Bağır əmoğlu tez mısardı [6, 46]; Mirzə Tağıynan gecə getdik çaya // Mən baxıram seldə boğulmuş aya [6, 77]; Məlik Niyaz xan zadələr başıydı // At belində üzüklərin qaşıydı [6, 88]; Şah İsmayıl yığır qızılbaşını // Cəbhə dalında bacı şeydə çəkir [6, 53]. Yuxarıdakı verilən nümunələrdən biri (xan titulu) milli mənşəli, yerdə qalan digər titullar isə ərəb-fars mənşəli titullardır. “Xan, xanım, xatun-“kaan, kağan” dan yaranmışlar. “Xan”-“xaqan” sözünün qısaldılmış formasıdır. İlk dəfə xan kəlməsinə Türklərin Orxon abidələrindən Tonyukuka məxsus kitabədə rast gəlinib. Göytürk, uyğur, xəzər, avar və s. dövlət başçılarına xaqan deyildiyi halda, bulqar dövlət başçıları daha çox xan titulundan istifadə edirdi” [2, 145]. Familiyalar Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin formalaşmasında şəxs adları kateqoriyasından sonra əsas yer tutur. Şəxs adlarını familiyalar olmadan təsəvvür etmək çətindir. Şəxs adları nadir hallarda familiyalar olmadan işlənir, belə hallarda familiyaların yerinə ata adı işlənmiş olur, Məsələn: Vaqif Səmədoğlu, Məsud Davudoğlu və s. “Familiya”-sözü latın mənşəli termindir, qədim romalılar bu termini “ev qulu” mənasında işlətmişlər. Müasir dövrdə isə familiya bir şəxsin mənsub olduğu nəslə bildir. Dilimizdə familiya yaratmaq üçün müxtəlif şəkilçilərdən istifadə olunur, Məsələn; -lı, -li, -lu, -lü, -zadə, -ov, -yev, -ova, -yeva, -ski və s. Azərbaycan dilində familiyaların yaradılmasında daha çox -ov, -yev şəkilçilərindən istifadə olunmuşdur. Şəhriyarın dilində -lı⁴, -ov, -yev şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmiş iki familiya işlənmişdir. Məsələn: Gör mən nə

hal ollam bu qızıl gülləri tapsam // Rüstəm Əliyev tək gülü bülbülləri tapsam [6, 94]; Azər Bəydili belə yazmış // O yazıq da mənim halımda imiş [6, 114]. Antroponimik sistemi təşkil edən kateqoriyalardan biri də təxəllüs adlarıdır. “Təxəllüs” sözü ərəb mənşəli termindir, “xilas olmaq”, “şair və yazıçıların istifadə etdikləri ad” mənalarını ifadə edir. Tarixən yazıçı, şair, rəssam, bəstəkar və başqa peşə sahibləri ayrı-ayrı təxəllüslərdən istifadə etmiş, bu təxəllüslərlə yazıb yaratmış və bu adla da tarixdə qalmışlar. Təxəllüsü şəxs ya özü seçir, ya da digər insanlar tərəfindən ona verilir. Təxəllüslərdən yalnız söz ustaları deyil, başqa sahələrdə çalışan şəxslər də istifadə edə bilər. Təxəllüslər müxtəlif yollarla əmələ gəlir və iki yerə bölünür: 1) ədəbi təxəllüslər; 2) digər təxəllüslər. İstifadə olunma müddətinə görə də təxəllüsləri iki qrupa bölə bilərik: daimi və müvəqqəti təxəllüslər. M.Ə.Sabir Molla Nəsrəddin jurnalında çap etdirdiyi şeirlərində müxtəlif imzalardan istifadə etmişdir: Hop-hop, Güləyən, Palanduz, Çuvalduz, Nizədar, Ağlar və s. Bunlar şairin istifadə etdiyi müvəqqəti təxəllüslərdir. Şairin əsl adı “Ələkbər”-dir, istifadə etdiyi daimi təxəllüs isə “Sabirdir”, mənası “səbrli” deməkdir. Şəhriyarın dilində işlənən təxəllüslər köməkçi adlar qrupuna daxil olan daimi ədəbi təxəllüslərdən ibarətdir; Vahid, Sabir, Məhzun, Rahim, Şəhriyar, İqbal, Bülbül və s. Məsələn: Dəvə karvanı da dağlar, yükü atlasdı bu heyvan // Sabirin şəhrinə doğru qatarı çəkmədə sərvan // O xəyalımdakı Şirvan [6, 64]; Şair dediyin dəryada mirvariye bənzər // Mirvari çoxu rizədi, Məhzun irsiydi // Rahimin nəresi qovzandı, deyən toplar atıldı // Sel gəlib nəhrə qatıldı [6, 66]; Səfqəli oğru vilayətdə çoxalmış olsa // Şəhriyardan da gərək bir dolu divan apara [6, 55]; Üzüyüm qaşsız qaldı // Çəmənim quşsuz qaldı // Ay aman, İqbal getdi // Təbrizim başsız qaldı [6, 59]. Yuxarıda verilən təxəllüslərdən ilk ikisi yaranma yoluna görə şəxsin psixoloji xarakterinə uyğun seçilən, sonrakı üçü isə şəxs adları əsasında seçilən təxəllüslərdir. Sonuncu nümunə şairin “Bayatılar” adlı şeirindəndir. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan Əbülhəsən xan 1870-ci ildə Qəzvin vilayətində anadan olmuşdur, 1905-1911 illərdə İran inqilabında iştirak etdiyi üçün Səttar xan ona “İqbal Azəri” adını vermişdir. Şair bu misralarda Əbülhəsənin öldüyünü və Təbrizin başsız qaldığını kədərlə ifadə edir. Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin bir qismini də ləqəblər təşkil edir. Ləqəb “ərəb” mənşəli söz olub, lüğətlərdə ayama sözü ilə eyniləşdirilir. “Bir adamın adından başqa ona verilən ad” kimi izah olunur. Ləqəblər xalq tərəfindən verilir, onlar rəsmi adlar deyillər. V.A.Nikonov “pasportan kənar bütün adları” ləqəblər siyahısına daxil etmişdir [2, 166]. Ləqəblər də titul və təxəllüslər kimi antropinimik sistemin bölgüsü zamanı köməkçi adlar sinfində yerləşir. Ədəbi dilimizdə uzun zamandır ki, “ləqəb” terminindən istifadə olunur. Ləqəblər qadın və kişi, müsbət və mənfi ləqəblər olmaqla növlərə ayrılır. Şəhriyarın dilində aşağıdakı ləqəb nümunəsi işlənmişdir:

Çöllərdə çəkmişdin vətən zillətin // Görəymiş özüm də çəkim qürbətini // Qırıram vətənin ipini, ülfətin // Cigərdən ayrılır bir pıçaq Nəbi // Ay qaçaq Nəbi, Nəbi [6, 89]. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində feodal və müstəmləkə zülmünə qarşı aparılan qaçaqçılıq hərəkatının əsas iştirakçılarından biri olmuş və xalq tərəfindən bu ləqəb ona verilmiş, “Qaçaq Nəbi” adı ilə tanınmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan antroponimikasında ləqəblər köməkçi adların əsas qruplarından biri olaraq ayrı-ayrı alimlər tərəfindən tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Antroponimlərin əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri də antroponimik lüğətlərin tərtib olunmasıdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar A.Qurbanov, N.Məmmədli, O.Mirzəyev, R.Həbibli, B.Abdullayev, A.Bağırov və digər müəlliflərin adları ilə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası: “Maarif”, Bakı. 1988, 596 s.
2. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları: “Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya”, Bakı. 2008, 302 s.
3. Nağıyeva D. Şəhriyarın dili: fil. ü. F.dok. ...diss. Bakı, 2006, 162 s.
4. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi linqvistik tədqiqi. Bakı, 2012, 214 s.
5. Xuduyev N. Seçilmiş əsərləri. IX cild. “Elm və Təhsil”. Bakı, 2014, 283 s.
6. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya press”, 2005, 480 s.

M.Amanov

Anthroponyms in Mahammadhuseyn Shahriyar's language Summary

Anthroponomastics (or anthroponymy) is the study of the names of human beings. The study of anthroponyms (from Ancient Greek “anthropos”- “human” and “onoma”- “name”) is a branch of onomastics. Linguists and researchers in many other fields take part in anthroponymic studies, including anthropologists, historians, political geographers and genealogists. Subdivisions of anthroponymy include: given names, surnames, clan names, nicknames. A given name is a part of a person's personal name. It identifies a specific person, and differentiates that person from the other members of a group (typically a family or clan) who have a common surname. The term given name refers to the fact that the name usually is bestowed upon a person, normally to a child by his or her parents at or close to the time of birth. A surname, family name, or last name is the portion (in some cultures) of a personal name that indicates a person's family (or tribe or community,

depending on the culture). Depending on the culture, all members of a family unit may have identical surnames or there may be variations based on the cultural rules. A surname, family name, or last name is the portion (in some cultures) of a personal name that indicates a person's family (or tribe or community, depending on the culture). Depending on the culture, all members of a family unit may have identical surnames or there may be variations based on the cultural rules. In this article we will be talking about the anthroponyms of Shahriyar language.

М.Аманов

Антропонимы на языке Махаммадхусейна Шахрияр

Резюме

Антропонома (или антропонимика) - это изучение имен людей. Изучение антропонимов (от древнегреческого «антропоса» - «человека» и «онмы» - «имя») - это отрасль онмастики. Лингвисты и исследователи во многих других областях принимают участие в антропонимических исследованиях, включая антропологов, историков, политических географов и генеалогов. Подразделения антропонимии включают: данные имена, фамилии, имена кланов, псевдонимы. Данное имя является частью личного имени человека. Он идентифицирует конкретного человека и отличает этого человека от других членов группы (как правило, семьи или клана), у которых есть общая фамилия. Термин «имя» относится к тому факту, что имя обычно предоставляется человеку, обычно ребенку его или ее родителями в момент или близко к моменту рождения. Фамилия, фамилия или фамилия - это часть (в некоторых культурах) личного имени, которое указывает на семью человека (или племя или сообщество, в зависимости от культуры). В зависимости от культуры все члены семейного подразделения могут иметь одинаковые фамилии или могут быть варианты, основанные на культурных правилах. Фамилия, фамилия или фамилия - это часть (в некоторых культурах) личного имени, которое указывает на семью человека (или племя или сообщество, в зависимости от культуры). В зависимости от культуры все члены семейного подразделения могут иметь одинаковые фамилии или могут быть варианты, основанные на культурных правилах. В этой статье мы будем говорить об антропонимах языка Шахрияр.

Rəyçi: Sənubər Abdullayeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜLNARA CƏFƏROVA (ƏLİYEVƏ)

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

e-mail: gulnarajafarova@yahoo.com

MAŞIN TƏRCÜMƏSİNDƏ SÖZÜN SEMANTİK TƏHLİLİNİN YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİLİN ROLU

Açar sözlər: maşın tərcüməsi, semantik təhlil, etimoloji təhlil, məna, dil

Key words: machine translation, semantic analysis, etymological analysis, meaning, language

Ключевые слова: машинный перевод, семантический анализ, этимологический анализ, смысл, язык

Semantikada mənanın açılması, yəni sözlərin mənasının açılması cümlələrin mənasının açılmasından fərqlidir. Başqa bir nöqtəyi nəzərdən, mənanın verilməsi dilin məna strukturunun qurulmasıdır [2, s. 20]. Bundan savayı, semantika sözlərin tarixi dəyişikliyi və inkişaf mənşəli konsepsiyalarını öyrənir. Həmçinin semantika tarixi proses zamanı sözlərin qazandığı və ya itirdiyi məna elementlərini özündə əks etdirir. Semantika sözlər və simvollar arasındakı əlaqələri də araşdırır [3, s. 12].

Semantik təhlil bir dildəki və ya məndəki açar sözlərin, ifadələrin tarix boyu qazandığı və ya itirdiyi müxtəlif məna dərəcələri baxımından aparılan təhlildən ibarətdir.

Semantik təhlili həyata keçirməkdə ən əsas məsələ və ən çətin iş açar sözlərin mənalarını aşkara çıxarmaqdır. Burada xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, açar sözlər vasitəsilə mətnin hansı sahəyə aid olmasını təyin etmək mümkündür.

Hər hansısa bir sözün istinad etdiyi mənalar mədəni, sosial, iqtisadi intibahdan təsirlənərək əsas və ya ikinci dərəcəli məna dəyişikliklərinə səbəb olur. Çünki sözlərin ifadə etdiyi əsas və ya ikinci dərəcəli mənalar tək-tək söz halında yox, daima bir sistem şəklində həyata keçirilir. Sözün hər zaman daşdığı məna ilk və əsas məna, müəyyən zaman kəsiyində və ya yaranmış situasiyadan asılı olaraq meydana gələn məna isə ikinci dərəcəli məna adlanır.

Sözün ilk mənasından sonra tarixən baş vermiş dəyişikliklər onun mənasının dəyişilməsi adlanır. Hər bir sözün mənasının dəyişilməsi özbaşına əmələ gəlmir. Bu, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa bir "cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşu, cəmiyyətin dünyagörüşü və s. ilə əlaqədar olaraq gedən bir prosesdir [1, s. 95].

Zamanla yeni düşüncə tərzinin yaranması ilə sözlər bəzən əsas mənadan daha çox ikinci dərəcəli mənanı ön plana çəkir. Sözlər arasındakı

bu hadisələr sözlərin məna sisteminə hər zaman öz təsirini göstərir. Buna görə də sözlərin mənaları digər sözlərlə semantik əlaqə çərçivəsində açılmalıdır. Bir sistem çərçivəsində əsas mənadan daha çox ikinci dərəcəli mənada işlənən sözün semantik tarixi baxımından əsas və ya ikinci dərəcəli mənalarını müəyyən etmədən keyfiyyətli təhlil aparmaq mümkün deyil və ya bu olduqca çətin işdir.

Əgər sözlər etimologiyasına görə eyni mənşədən törəyən sözlədirsə, məna baxımından və sözün kökü baxımından eyni semantik mənayı əks etdirsə, bu söz kökündən törəyən sözlər arasında sıx semantik əlaqə mövcuddur.

Semantik təhlil təkcə sözün əsas etimoloji mənasını ayırd etməkdən ibarət deyildir. Bununla yanaşı, semantik təhlil söz kökünün tarix boyunca qazandığı və ya itirdiyi mənalarını müəyyən edir, inkişaf etmiş və ya müəyyən zaman kəsiyində öz əhəmiyyətini itirmiş sözlərin semantik təhlilini aparır. Hətta lazım gələrsə, eyni və ya müxtəlif zaman çərçivəsində bir kökdən törəyən sözlər arasında müəyyən məna bağlılığının, yaxud məna fərqliliyinin olduğunu aydınlaşdırır, semantik istiqamət baxımından müəyyən edilən kök mənənin olub-olmadığını aşkara çıxarır. Belə ki, semantik təhlildə sözün mənası və ya mənalarının nə kimi məna hadisələrinə, məna dəyişikliklərinə və ya məna sürüşmələrinə səbəb olduğu aşkara çıxır.

Mənası müəyyən ediləcək olan sözün ilk olaraq tarixi qaynaqlarda işlənmiş olan mənası aşkarlanmalıdır. Daha sonra, xronoloji ardıcılıqla tarixi qaynaqlardan yararlanaraq etimoloji və semantik uyğunluğu olan sözlərdən istifadə edərək mənənin keçdiyi mərhələlər izlənməlidir.

Semantik təhlil həmçinin sözlərin mənalarını aydınlaşdıraraq, cümlənin mənasının doğruluğunu müəyyənləşdirmə mərhələsidir. Çünki bir cümlənin mənası cümləni meydana gətirən komponentin mənası, yəni sözlərin mənası ilə əlaqədar şəkildə və konsepsiya kontekstində aşkarlanır. Bundan savayı, semantik təhlil sözlərin mənası və ya mənalarının etimoloji mənşəyini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Çünki bir dilin əsasını sözlər və anlayışlar təşkil edir.

Etimoloji təhlili həyata keçirməzdən və sözlərin ilkin mənalarını aşkarlamazdan öncə semantik təhlil aparmaq bir qədər çətinidir. Bunlar arasında dərin linqvistik bağlılıq və məna əlaqələri mövcuddur. Burada əsas məsələ hər iki dilçilik sahəsinin bir-biri ilə sıx bağlı olmasıdır, belə ki, bunlardan biri olmadan başqa biri olmaz.

Etimoloji təhlillə semantik təhlilin və ya konseptual təhlilin arasındakı semantik əlaqə əsas sözün və ya konseptin kökünü, mənşəyini, həqiqi mənasını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Semantik təhlil nə adi bir sözün təhlili, nə də söz formasının etimoloji təhlilinin aparılmasıdır.

Etimoloji təhlil sözün təməl mənası haqqında sadəcə olaraq bir işarə verir, bir çox halda bu təhlil mənanı tam olaraq aşkara çıxara bilmir. Amma semantik təhlil etimoloji təhlildən daha geniş şəkildə sözün mənasını ayırd edə bilir.

Bir mətn hansı dildə ifadə edilmişsə, bunun doğru, düzgün bir formada başa düşülməsi həmin dilin xüsusiyyətindən və qaydalarından asılıdır. Bu xüsusiyyət mətnin zəruri olaraq dilçilik və mənə dərki baxımından təhlilini həyata keçirir. Bu baxımdan, hər hansısa bir mətn tarixin hansı dövründə yaranmışdırsa, bunun mənasını aydınlaşdırmaqdan ötrü məntdəki sözlərin məhz həmin zaman kəsiyində işlənən mənalarını aşkara çıxarmaq lazımdır ki, mətnin mənası bizə məlum olsun. Yəni ki, mətn daxilindəki söz müəyyən zaman kəsiyində bir mənada işlənmişdirsə, dövr keçdikcə həmin söz dövrünün tələbinə uyğun olaraq başqa mənalarda işlənir. Məhz buna görə də, məntdəki sözlərin mənalarını yerində lazım olan kimi işlətməkdən ötrü həmin sözlərin semantik təhlillə yanaşı etimoloji təhlilini də həyata keçirmək vacibdir.

Dil varlığı tez-tez dəyişən, inkişaf edən canlı bir orqanizm kimidir. Zaman-zaman sözlərin semantik dəyişiklikləri, sözlərin mənasını itirməsi və ya yeni mənə qazanması baş verir.

Semantik təhlil səbr tələb edən təhlil mərhələsidir. Əgər doğru istiqamətdə təhlil aparılarsa, bu təhlil vasitəsilə sözün həqiqi mənasını müəyyən etmək olar. Sözün əsas mənasını etimoloji və semantik baxımdan təhlil etmək üçün həmin sözün mümkün olduğu qədər tarixi mənşəyini, ilk yaranma dövrünü, hardan qaynaqlandığını araşdırmaq lazımdır. Bəzi vaxtlarda bir sözün əsas və həqiqi mənasını, yaxud da mənalarını öyrənmək çox zaman aparır. Buna görə “mənanın səhv öyrənilməsinə, mənə dolaşıqlığını aradan qaldırmaq və həqiqi, doğru mənanı tapmaq” üçün çətin bir işin öhdəsindən gəlməyə çalışılmalıdır.

Uğurlu bir semantik təhlil aparmaq və mənanı aşkarlamaq üçün bir çox mərhələləri izləmək lazımdır. Bunları aşağıdakı formada etmək olar:

1. Bir sözün semantik təhlilini və ya mənasını aşkarlamaq üçün əvvəlcə o sözün etimologiyasını, kök və həqiqi mənasını dəqiq şəkildə müəyyən etmək lazımdır. Lakin bu metodik vəsaitlər baxımından təbii ki, çox çətinidir.

2. Həqiqi və ya ilkin mənası və ya mənaları müəyyən ediləcək sözün mənə çərçivəsini öyrənmək üçün mümkün olduğu qədər erkən dövr lüğətlərinə və mədəniyyət qaynaqlarına müraciət etmək gərəklidir.

3. Sözün mənasının aşkara çıxarılması zamanı həmin sözün yarandığı dövrdə işlənən mənə və yaxud mənalarına diqqət edilməlidir. Sözün mənasının müəyyən edilməsində əsasən bu ilk mənə və ya mənalar göstərməlidir, başqa sözlə, dövrün klassik ədəbiyyat qaynaqlarından

istifadə edilməlidir. Sözün məna və ya mənalarının etimoloji, semantik təhlilini asanlaşdıran əsas köməkçi vasitələr sözün aid olduğu dil və həmin dilin ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi və bu kimi başqa sahələridir. Eyni zamanda sözün məna və mənalarını aşkarlamaqdan ötrü tarixi, etimoloji lüğətlərə istinad edilməlidir.

Semantik təhlildə ən əsası kök mənaları göstərən lüğətlərə müraciət etmək lazımdır. Çünki etimoloji lüğəti yaxşı tərtib edilməmiş, kök mənası ilə etimoloji və semantik əlaqəsi tam şəkildə qurulmayan bir dilin söz varlığının, söz xəzinəsinin semantik təhlilini uğurlu şəkildə həyata keçirmək mümkün deyildir. Semantik təhlillə linqvistik, qrammatik və digər təhlillərin aparılmasından daha çox semantik təhlillə etimoloji təhlilin birlikdə aparılması ilə sözün daha asan və doğru “semantik anlayışı”na nail olmaq olar.

Sözün düzgün mənasının verilməsinin əsas şərtlərindən biri onun yarandığı dövrdəki mənasını tam şəkildə aşkara çıxarmaqdan irəli gəlir. Sözün tarixini, tarixi dəyişikliyi və ya inkişafını, etimoloji və semantik təhlilini yalnız əvvəlcədən yazılmış mövcud lüğətlərdən istifadə etməklə həyata keçirməyi məqbul saymaq olmaz. Bu işdə həmçinin sözün aid olduğu dilin mədəniyyətini, ədəbiyyatını, tarixini, keçdiyi tarixi inkişaf yolunu qaynaqlardan araşdırmaq daha doğru olar. Sözlərin tarixi dövr ərzində tədricən meydana gələn mənalarını, məna dəyişikliklərini xronoloji ardıcılıqla izləmək və araşdırmaq ən mühüm məsələdir. Ümumiyyətlə, söz müəyyən zaman çərçivəsində bir sıra dəyişikliklərə uğrayır, bəzən olur ki, vaxtilə bir mənada işlənən söz müəyyən zaman keçdikdən sonra həmin lüğəvi mənasını itirərək başqa bir məna verir. Bəzən olur ki, söz öz zamanında işləndiyi mənasından daha çox sonradan yaranmış mənada işlənir və əhatə dairəsinə görə də sonradan yaranmış məna daha geniş dairədə istifadə olunur.

L.V.Şerba söyləyir ki, istənilən bir söz mətn daxilində müxtəlif məna fərqlərinə qadir olduğundan hər bir sözdən yanlış məna çıxarmadan verilmiş fikri doğru ifadə edə bilmək üçün çox böyük istedad gərəklidir [4, c. 301].

Bir sözün semantik təhlilini həyata keçirərkən, mütləqdir ki, sözün aid olduğu dil qrupunu, bundan savayı, sözün hansı dil qrupu ləhçəsindən törəndiyini və həmçinin dil qruplarının bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təsbit etmək lazımdır. Hətta sözün əslində hansı qrupa aid olduğunu və ya həmin dil qrupuna sonradan daxil olub-olmadığını müəyyən etmək əsas şərtidir. Əgər söz başqa dildən həmin dilə daxil olmuşdursa, onun hansı dil əhatəsindən və ya dildən gəldiyini, ilk mənasını və yuxarıda sadaladığımız digər addımları nəzərdən keçirmək mütləqdir.

Semantik təhlildə sözün lüğəvi mənalarını aşkara çıxardıqdan sonra, sözün işləndiyi mətn daxilindəki mənasını ayırd etmək lazımdır. Beləcə, söz

istifadə edildiyi mətn daxilində təhlil edilərək hansı mənə daşdığı ayırd edilir, həmin sözün yarandığı dövrdəki mənası ilə uzlaşdırılır, uzlaşma zamanı sözün cari mətndəki mənasının yarandığı dövrdəki mənası ilə uyğun gəlib-gəlmədiyi müəyyən edilir. Bu yolla bir sözün etimoloji mənə və ya mənalarından cari mətndəki mənasına nail olmaq olur.

Bütün bu işlərdən sonra müəyyən edilən etimoloji mənə və ya mənalar əsas götürülərək, sözün bütün dövrlərdə və tarix boyunca qazandığı mənaların hamısında əldə olunmuş kök mənə axtarılmalı və etimologiya ilə mənə əlaqələri qurulmalıdır. Bu semantik əlaqə hər hansısa bir söz və ya sözlər arasında qurulmazsa, onda semantik təhlil həyata keçirmək mümkün olmaz. Bu vəziyyətdə sözün kök mənaları və etimoloji mənalarına uyğun gəlməyən, hər hansı bir mənə əlaqəsi olmayan söz mənaları tarix boyu o sözə sonradan əlavə edilmiş mənalar kimi qəbul edilir. Mənə əlaqəsi olanlar isə etimoloji və semantik təhlilin əhatə dairəsinə uyğun olur.

Semantik təhlil sadəcə olaraq sözün mənə və ya mənalarını əmələ gətirən kök mənaya nail olmaqdan ibarət deyil, həmçinin tarixi dövr ərzində qazandığı ikinci dərəcəli, yəni əlavə mənaların semantik təhlilini həyata keçirməkdən ibarətdir. Lazım gələrsə, bu, mənaların, yaxud törəmə mənaların arasında semantik təhlil vasitəsilə müəyyən edilən etimoloji mənənin olub-olmadığını aşkara çıxarır. Bu baxımdan semantik təhlil etimoloji təhlildən daha sonra həyata keçirilir və etimoloji təhlilin sonrakı mərhələsini təşkil edir. Semantik təhlil sözün kök mənasını müəyyən etməklə yanaşı, eyni zamanda tarix boyu qazandığı mənaları da öyrənir.

Semantik təhlil edilən sözün hansı söz qruplarına aid olduğunu, çoxmənalı olub-olmadığını, hansı semantik sahəyə aid olduğunu müəyyən etmək məqsədəuyğundur. Hər hansısa bir sözün daxil olduğu semantik sahədəki əlaqələr və digər sözlərlə əlaqəsinin olub-olmadığını ayırd etmək bu istiqamətdə çox əhəmiyyətlidir. Semantik sahədəki digər söz qrupları arasında yeri və əhəmiyyəti, eyni və ya oxşar mənalılığı, sinonimliyi və ya antonimliyi və bu kimi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmalıdır.

Bütün bu xüsusiyyətlər, üsullar semantik təhlil üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsullar semantik təhlilin əsas prinsipləridir.

Sözlərin mənasını aydınlaşdırmaqda əsas işlərdən biri də eyni zaman çərçivəsində semantik təhlilin yerinə yetirilməsidir. Bundan savayı, digər yaxın mənalı və yaxud fərqli mənalı anlayışlarla qurulmuş semantik əlaqə aydınlaşdırılaraq, əlaqədar semantik sahə daha da yaxşı tərtib edilməlidir. Semantik sahədə bir mənənin rolu və digər söz mənaları ilə bağlılığı semantik təhlil nəticəsində aydınlaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı: 1961, s. 95
2. Aksan D. Anlambilim və Türk Anlambilimi Ana Çizgileriyle. Ankara: Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, 1987, 199 s.
3. Condon J. Kelimelerin Büyülü Dünyası - Anlambilim ve İletişim, çev // İstanbul: 1998, Murat Çiftkaya, İnsan Yay., s. 11-14
4. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии, Языковая система и речевая деятельность. Москва: Наука, 1974, с. 265-304

G. Jafarova

The role of the etymological analysis in the accomplishing of the semantic analysis in the machine translation

Summary

Before accomplishing the “semantic analysis” of the word or idea, it is necessary to identify the system of the thought that it belongs to, to define the word or idea within the framework of the meaning, to distinguish between the main meaning and the second or subsequent meanings. The second meanings of the word which is earned within the thought are formed around the primary and the main meanings.

Note that, the second meanings which are earned later don't exclude the main meaning, simply formed on this meaning and are always based on the main meaning. As a result, for analyzing the semantic meaning of a given word, it is necessary to research the social, cultural and economic structure of the people speaking in that language and to know the etymology, linguistics and semantics of that word deeply. For this purpose, the role of the etymological analysis in the accomplishing of the semantic analysis in the machine translation is important. More information about it is given in the article.

Г. Джафарова

Роль этимологических анализов в соединении соглашения семантика анализа из машинного перевода

Резюме

Прежде чем выполнить «семантический анализ» слова или идеи, необходимо определить систему мысли, к которой она принадлежит, определить слово или идею в рамках значения, провести различие между основным значением и вторым или последующие значения.

Второе значение слова, которое заработано в мысли, формируется вокруг основного и основного значений. Обратите внимание, что второе значение, которое заработано позже, не исключает основного смысла, просто сформированного по этому значению и всегда основывается на главном значении.

В результате для анализа семантического значения данного слова необходимо исследовать социальную, культурную и экономическую структуру людей, говорящих на этом языке, и глубоко знать этимологию, лингвистику и семантику этого слова. Для этой цели важна роль этимологического анализа в выполнении семантического анализа в машинных переводах. Более подробная информация о нем приведена в статье.

**Rəyçi: Kamilə Vəliyə və
Filologiya üzrə elmlər doktoru,**

AYTƏN CƏFƏROVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
djffarova_ayten@yahoo.fr

FRANSIZ DİLİNDƏ SIFƏT TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: Frazeologiya, frazeoloji ifadələr, sabit söz birləşmələri, semantika, struktur əlamətlər, komponentlər

Ключевые слова: Фразеология, фразеологические выражения, устойчивые выражения, семантика, структурные особенности, компоненты

Keywords: Phraseology, phraseological units, stable expression, semantics, structural features, components

İctimai hadisə olan dil illər boyu zərurət nəticəsində formalaşdığı kimi, onun müstəqil sahələrindən biri olan frazeologiya da tədricən formalaşib zənginləşmə prosesi keçərək bir sistem halına düşmüşdür. Etimologiyasına görə frazeologiya yunanca “**phrasis**” və “**logos**” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib ifadə haqqında təlim deməkdir. Frazeologiyanın dilçilikdə müstəqil sahə kimi öyrənilməyə başlanması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və bu fransız mənşəli İsveçrəli alim Şarl Ballinin (1865 -1947) adı ilə bağlıdır. Söz qrupları əvvəllər də alimlərin diqqətini cəlb edirdi. Lakin bu söz qrupları yalnız leksikologiya, sintaksis, semantika ilə bağlı problemlərlə əlaqədar öyrənilirdi. Ş. Balli dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq dildə sabit söz birləşmələrinin sistematik şəkildə öyrənilməsinin vacibliyini elmi surətdə əsaslandırdı. O, 1905 –ci ildə Cenevrədə çap edilmiş “*Précis de stylistique*”, 1909 – cu ildə Hədelberqdə capdan çıxmış “*Traité de stylistique française*” əsərlərində özünün frazeologiya haqqında konsepsiyasından bəhs etdi və dilçilikdə doğurdan da bu söz qruplarının nəzəri əsaslarla öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu vurğuladı. Yuxarıda adları qeyd olunan əsərlərində Ş. Balli frazeologiya üçün vacib olan problemlərə toxunur. Onun fikirləri bir sıra dilçilər tərəfindən etirazla qarşılanırsa da, bu problemlər indi də öz aktuallığını saxlayır.

Müasir dövrümüzdə frazeologiyayı, xüsusilə də fransız dilinin frazeologiyasını tədqiq edənlər arasında az alim tapmaq olar ki, ona Ş. Ballinin fikirlərinin az ya çox dərəcədə təsiri olmasın. Ş. Balli frazeoloji ifadələri komponentlərinin müxtəlif dərəcədə bitişik olan sabit söz birləşmələri kimi öyrənir. O, frazeoloji ifadələrdə daxili və xarici əlamətləri müəyyən edir. Birinciyə onların struktur xüsusiyyətləri, ikincisinə isə semantik xüsusiyyətləri aid edilir. Ş. Balli hesab edirdi ki, frazeologizmlərin əsas əlamətləri onun semantikasındakı özünü göstərir. O deyirdi: “ Yalnız

daxili əlamətlər həqiqi qiymət kəsb edirlər. Zəhəri əlamətlərə gəldikdə isə, onlar aldadıcı olur". "Zəhəri əlamətlər" dedikdə o, üç əlaməti: 1) sözlərin ayrı yazılmasını, 2) onların müəyyən sabit sırada olmasını və komponentlər arasına əlavə sözün daxil edilə bilməməsini, 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz olunmasının mümkün olmadığını nəzərdə tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən zəhəri əlamətləri (yaxud xarici cəhətləri) Balli əsasən "frazeoloji bitişmə" adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərə aid edirdi. Beləliklə Ş. Balli frazeologiyanın obyektini onların semantik xüsusiyyətlərində görürdü. Lakin onun qoyduğu sual öz məntiqi həllini tapmadı. Bu da Ş. Ballinin frazeologiyaya olan baxışlarındakı ziddiyyətlərlə bağlı idi. O, sabit söz birləşmələrinin sadə sözlə eyni tutulmasını bu söz birləşməsinin frazeologizm kimi tanıması üçün əsas şərt kimi götürürdü. Məhz bu fikir onun mövqeyini zəiflətdi. Çünki, sonrakı təcrübələr göstərdi ki, frazeoloji vahidin bir sadə sözlə - identifikatorla əvəz edilməsi nəinki çətin, çox hallarda ümumiyyətlə mümkün deyil. Ş. Ballinin təklif etdiyi identifikasiya nəzəriyyəsinə inansaq *prendre une décision* (qərar qəbul etmək) frazeoloji ifadədir, çünki onun *décider* kimi leksik ekvivalenti var, lakin "*prendre la crémaillère*" (təzə evə köçməyi qeyd etmək) "*coiffer sainte Catherine*" (qarıyıb evdə qalmaq) kimi ifadələr frazeoloji ifadələrə aid edilə bilməz, çünki bu ifadələrin sadə söz qarşılığı yoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ş. Ballinin frazeologizmləri söz ekvivalenti olan dil vahidi kimi qəbul etməsi fikri sonralar bəzi dilçi alimlər tərəfindən də qəbul edildi. Və qeyd edilməsi vacibdir ki, Ş. Ballinin irəli sürdüyü fikir (frazeoloji ifadələrdə onların semantik xüsusiyyətlərini struktur əlamətlərindən üstün tutmaq) frazeologiyanın öyrənilməsində böyük rol oynadı.

Ş. Ballinin frazeologiya sahəsində yürütdüyü fikirlər və gördüyü işlər fransız dilçiləri arasında gözlənilən marağı oyatmadı. Frazeologiyanın nəzəri baxımdan tədqiq edilməsi üçün böyük imkanlar yaradan və zəngin frazeoloji material mənbəyi olmasına baxmayaraq fransız dilçiliyində Ş. Ballidən sonra nəzəri cəlb edən iş gözə çarpmadı. Bununla belə müasir dövrümüzdə frazeologiyaya aid olan öz-özlüyündə maraqlı və praktik əhəmiyyətli işlərə rast gəlinir. Dilçi alimlər arasında fikir müxtəlifliyi frazeologiyada özünü xüsusilə büruzə verir. Hazırkı dövrdə istifadə edilən Moris Ra tərəfindən tərtib edilmiş Fransız dilinin frazeoloji lüğətində frazeoloji vahid "expression" (ifadə), "façon de parler" (danışqı tərz) kimi adlandırılır. J. Maruzo dilçilik terminləri lüğətində frazeoloji vahidləri geniş mənada "locution" kimi, dar mənada isə "müəyyən leksik vahid əmələ gətirən bir neçə sözün birləşməsi" kimi təyin edir.

P. Giro isə frazeoloji vahidləri "expression constituée par l'union de plusieurs mots formant une unité syntaxique et lexicale" (bir neçə sözün

birləşməsindən əmələ gələn, sintaktik və leksik vahid yaradan ifadələr) adlandırır. Öz özlüyündə sual doğuran və Ş. Balli tərəfindən araşdırılan frazeologiyanın nəzəri problemləri fransız dilçilərinin deyil, rus (sovet) dilçilərinin tədqiqat obyektinə çevrildiyini desək yanlışdır. Bu dilçilərdən V. V. Vinqradovun, A.V. Kuninin, N. M. Şanskiyin adlarını qeyd etmək olar.

Semantik strukturuna görə frazeoloji vahidlərin təsnifatını ilk dəfə olaraq Ş. Balli vermiş və onları iki qrupa bölmüşdür:

1. Frazeoloji qruplar (séries phraseologiques)
2. Frazeoloji bitişmələr (unités phraseologiques)

O, frazeoloji qruplara (séries phrasologiques) aid etdiyi frazeoloji vahidləri komponentlərinin öz müstəqilliyini saxlayan söz birləşmələri kimi xarakterizə edir. Semantik xüsusiyyət isə yalnız frazeoloji birliklərə aid edilirdi. V. V. Vinqradov Ş. Ballidən fərqli olaraq frazeoloji vahidləri üç qrupa böldü:

1. frazeoloji birləşmələr
2. frazeoloji bitişmələr
3. frazeoloji birləşmələr

Bu V. V. Vinqradovun frazeoloji vahidlərə onları əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə verdiyi bölgüdür. Müasir dilçilikdə bu bölgü heç də bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmir. Onların fikrincə sabit söz birləşmələrinin qovuşma dərəcəsinə görə üç qrupa ayrılması özünü doğrultmur. Ona görə ki, sabit söz birləşmələrinin istər qovuşması, istər birləşməsi, istərsə də uyuşması onların sabitliyini göstərir və onların məna bütövlüyünü, nitqdə hazır şəkildə mövcud olmasını, tərkib hissələrinin möhkəm bağlanmasını təsdiq edir. Yəni sabit söz birləşmələrinin forması da, məzmunu da göstərir ki, onları qovuşma, birləşmə, uyuşma məna qruplarına ayırmaq əsassızdır.

V. N. Şanski frazeoloji birləşmələri əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə V. V. Vinqradovun apardığı bölgü əsasında, lakin dörd qrupa bölməyi təklif edir. O semantik cəhətdən qovuşmanı “ frazeoloji vahidin kəsb etdiyi məna ilə onu təşkil edən komponentlərin ayrılıqda kəsb etdiyi məna arasında əlaqəni başa düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü hal –hazırkı dövrdə əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmiş bölgüdür.

1. frazeoloji birləşmələr
2. frazeoloji bitişmələr
3. frazeoloji birləşmələr
4. frazeoloji ifadələr

Fransız dilində frazeoloji vahidlərin təsnifatına gəldikdə isə onları müxtəlif əlamətlərinə görə müəyyən qruplara bölmək olar. Məsələn,

qrammatik strukturuna görə fransız dilində frazeologizmlər aşağıdakı qruplara bölünür

1. Qeyri – feli frazeologizmlər (sifət tərkibli frazeoloji vahidlər)

2. Yarım feli frazeologizmlər

3. Feli frazeologizmlər (açıq və qapalı strukturlu)

Dildə yerinə yetirdiyi funksiyasına görə frazeologizmlər **kommunikativ** və **qeyri kommunikativ** qruplara bölünürlər. Kommunikativ frazeologizmlər cümlə tipli frazeologizmlərdir. Onlar kommunikativ funksiya daşıyaraq bitmiş bir fikri bildirir.

Il y a une aguille sous roche. (Torbada pişik var.)

Comme on fait son lit, on se couche. (Nə əkərsən onu da biçərsən.)

Bu qrupa aid edilən bütün frazeoloji vahidlər qrammatik quruluşuna görə predikativ strukturlu frazeoloji vahidlərdir. Qeyri kommunikativ frazeologizmlər öz növbəsində **nominativ, köməkçi, nida, modal** frazeologizmlərə bölünür.

Komponentlərinin semantik tərəfdən qovuşma dərəcəsinə görə fransız dilində frazeoloji vahidlər idiomlara və unilateral frazeologizmlərə bölünür. Frazeologizmləri komponentlərinin hansı nitq hissəsinə aid olmağına, üslubuna, etimoloji əlamətlərinə görə də təsnifatını aparmaq olar.

Qeyri – kommunikativ frazeologizmlərin yarımqruplarından biri olan nominativ frazeologizmlər adətən adlıq funksiyasını daşıyır. Onlar əşya, insan, hadisə, vəziyyət, keyfiyyət və s. ifadə edirlər. Bu qrupa aid edilən frazeoloji vahidlər qrammatik quruluşuna görə qeyri – feli və yarım feli strukturlu frazeologizmlərdir. Nominativ frazeologizmləri fərqləndirən cəhət onun hər hansı əsas nitq hissəsinin əlamətlərini daşıya bilmək xüsusiyyətidir. İsim tərkibli frazeologizmlər qeyri kommunikativ frazeologizmlərin başqa yarımqruplarından (köməkçi, nida, modal frazeologizmlər) fərqli olaraq müstəqil sözlərdə olduğu kimi cümlə üzvü vəzifəsində də işləyə bilər. Leksik qrammatik mənalarına görə nominativ frazeologizmlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1. İsmi frazeoloji vahidlər – nitqdə isim kimi çıxış edən vahidlər

2. Sifət tərkibli frazeoloji vahidlər - nitqdə sifət kimi çıxış edən frazeoloji vahidlər

3. Fel tərkibli frazeoloji vahidlər - nitqdə fel kimi çıxış edən frazeoloji vahidlər

4. Zərf tərkibli frazeoloji vahidlər - nitqdə zərf kimi çıxış edən frazeoloji vahidlər

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən qruplara aid olan bəzi frazeoloji vahidlərin əsas komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müəyyən bir nitq hissəsinə aid olsa da leksik qrammatik quruluşuna görə heç də həmişə həmin nitq hissəsinin müəyyən etdiyi qrupa aid olmur.

Məsələn: *à la page* frazeoloji ifadəsində iştirak edən komponentlərdən *à* sözünü, *la* köməkçi söz - artikl, *page* isimdir, lakin bu frazeoloji vahid *müasir, dəbli* mənalarını verib cümlədə təyin (sifət) rolunda iştirak edir. Eləcə də *comme il faut* frazeoloji vahid *tərbiyəli, ədəb-ərkanlı* mənasını verir və cümlədə təyin rolunda iştirak edir. *De bonne foi* (səmimi) frazeoloji vahidi həm sifət, həm də zərf ola bilər. Sifət kimi *səmimi*, zərf kimi *səmimi qəlbdən, ürəkdən* mənalarını verir.

Müasir fransız dilində mövcud olan sifət tərkibli frazeoloji vahidlərin əsas hissəsi qeyri – feli söz birləşmələrinə aiddir. Adı çəkilən vahidlərin yalnız kiçik bir hissəsi yarım feli tərkibliyədir. Feli struktur bu tip frazeoloji vahidlərə xas deyil. Qeyri feli sifət tərkibli frazeologizmlərə təktərkibli frazeoloji vahidlər və frazemlər daxildir. Təktərkibli sifət tərkibli frazeologizmlər sözönlərdən və qarşısında müəyyən artikl işlənmiş isimdən (yaxud isimləşmiş sözdən) ibarət olur (sözünü və isim yaxud sözünü və qarşısında artikl işlənmiş isim) (*préposition + substantif précédé parfois de l'article défini*).

- à succès* -məhşur (sözünü və isim)
- en herbe* – gələcək (sözünü və isim)
- de rigueur* - lazımlı (sözünü və isim)
- à la manque* - pis, yararsız (sözünü və qarşısında artikl işlənmiş isim)

Tabeli strukturlu sifət tərkibli frazemlər qrammatik strukturuna görə aşağıdakı modellərdə olur:

1. Sifət, sözünü və isim (*adjectif, preposition (à, de, en) et substantif*) tərkibli frazemlər

- dur à la besonje* – işsevər adam
- chaud de la pince* - tez – tez aşiq olan
- fort en gueule* – səs küylü

2. Sifət, *à* sözünü və məsdər tərkibli frazemlər:

- fait à peindre* – gözəl
- plein à craquer* – dolu

3. sifət, müqayisə bağlayıcısı **comme** və isim tərkibli frazemlər:

- claire comme le jour* – gün kimi aydın
- timide comme une jeune fille (une demoiselle)* – qız kimi utancaq

(Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip sifət tərkibli sabit birləşmələr müasir fransız dilində, xüsusilə danışqda çox işlədilən ifadələrdir.)

4. Sifət və zərf tərkibli frazemlər:

- mal embouché* – kobud
- ivre mort* – sərxoş

5. Sözü, təyinedici söz və isim (bəzən müəyyən artiklla işlənən) tərkibli frazemlər:

de bon aloi – xoşxassəli, təbii

à tout crin – enerjili

Müasir fransız dilində mövcud olan sifət tərkibli frazeoloji vahidlər müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq daha da coxalır və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində öz müstəsna rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. H. Ə. Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, "Maarif", 1987. səh. 208-235
2. S. Cəfərov " Müasir Azərbaycan dili" Bakı "Maarif" səh. 95 -125
3. H. Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları , Bakı, "Maarif" 1978
4. В. Г. Гак, И.А.Кунин, И, П, Лалаев, Французско-русский фразеологический словарь, Москва 1963
5. В. Хəlilov. Müasir Azərbaycan dilini leksikologiyası, Bakı-2008.

Айтен Джафарова

«Семантический анализ адъективных фразеологических единиц на французском языке »

Резюме

В статье рассказывается об истории систематического исследования фразеологии, которая является одна из автономных частей языка формирующейся в течение веков. Приводятся конкретные примеры при разборе о разнообразии мнений лингвистов в области фразеологии. Даются интересные информации о разных классификациях семантической структуры фразеологических единиц представленные разными учёными. Исследования лингвиста Шарль Бали в этой области особенно привлекает внимание. Рассматривается так же теоретические проблемы фразеологии французского языка.

Дается структурная и семантическая классификация фразеологических единиц. Рассматриваются грамматическая структура, морфологические особенности и синтаксические свойства адъективных фразеологических единиц на французском языке. Современный мир, который развивается динамично своеобразно влияет на развитие

фразеологических выражений во французском языке. Статья может быть использована как дополнительный материал для студентов и преподавателей в учебных заведениях.

Aytan Jafarova

"Semantic analysis of adjectival phraseological units in French "

Summary

The article describes the history of the systematic study of phraseology, which is one of the autonomous parts of the language emerging over the centuries. Specific examples are given when analyzing the diversity of opinions of linguists in the field of phraseology. We give interesting information about different classifications of the semantic structure of phraseological units presented by different scientists. Studies of the linguist Charles Bali in this area are particularly attracting attention.

The theoretical problems of the phraseology of the French language are also considered. Structural and semantic classification of phraseological units is given. The grammatical structure, morphological features and syntactic properties of adjective phraseological units in French are considered. The modern world, which is developing dynamically peculiar influence on the development of phraseological expressions in the French language. The article can be used as an additional material for students and teachers in educational institutions.

Rəyçi: Səidə Dadaşova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

YASİN BABAZADƏ
Naxçıvan Universiteti
y.babazade@nu.edu.az

İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ LEKSİKOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: müəllif lüğətləri, Şekspir leksikoqrafiyası, yeni sözlər, lüğətlərinin tipologiyası, sözlüklər, ikidilli lüğətlər

Ключевые слова: авторские словари, лексикография Шекспира, новые слова, типология словарей, словари, двуязычные словари

Key words: author's dictionaries, Shakespeare lexicography, new words, typology of dictionaries, dictionaries, bilingual dictionaries

Məqalənin əsas məqsədi son üç əsrdə Şekspir leksikoqrafiyasının inkişafı haqqında ətraflı məlumat verməkdir. Müxtəlif leksikoqrafik formalar-dan tərtib olunmuş 100-dən çox istinad kitablarından başlayaraq universal sözlərə və ən yaxşı formaların mövcud olduğu xüsusiyyətləri birləşdirən Şekspir lüğətini qurur. Məqələdə aparılan analiz Şekspir lüğətlərinin tipologiyası üçün geniş məlumat verir. Müxtəlif müəlliflərin ayrı-ayrı əsərləri və yaxud bütün əsərlərinə aid lüğətlər hər zaman dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. J.Chauzerin əsərlərinə aid lüğətlərdən başlayaraq ingilis yazıçılarının əsərlərinə uyğun leksikoqrafiyasının uzun və zəngin bir tarixi olduğunu deyə bilərik. Şekspir lüğətləri yalnız amerikan və ingilis leksikoqrafiyasında deyil ümumiyyətlə dünya leksikoqrafiyasında təmsil olunur. Praktiki tədqiqatların nəzəri tədqiqatlardan çoxluğu aydın şəkildə nəzərə çarpır. Qeyd edilməlidir ki, professor M.Spevack və T.Howard-Hill-in adları ilə bağlı olan müxtəlif nəzəri sənədlər XX əsrin ortalarında yaranmışdır. Ədəbiyyatda əsrlər boyu ortaya çıxan hər şeyi qeyd etmək mümkün deyil. Bu mənbələr arasında leksikoqrafik tədqiqat mühüm rol oynayır.

Müəlliflərin leksikoqrafiyaları arasında hər zaman məşhur olan Şekspir lüğəti XVIII əsrdə leksikoqrafik uyğunluq qaydalarına əməl edilərək tərtib edilmişdir. Bu uyğunluqlar lüğətdə onların müəllifləri tərəfindən məhdud bir korpusda xarakterizə edilmişdir [1, s.24]. Yəni, müəlliflər “diqqətəlayiq” “əhəmiyyətli” və “çətin” sözləri siyahıya almağa çalışmışlar. Şekspirin əsərlərindən olan baş sözlərin leksikoqrafik təsvirləri Şekspir lüğətinin fərdi hissələrini əks etdirən illustrasiyalar idi. M. Klarkin XIX əsrin ortalarında nəşr olunan Şekspirin əsərlərinə uyğun lüğəti Şekspir leksikoqrafiyasında bu leksikoqrafik formanın inkişafını davam etdirirdi, çünki, bu lüğətdə yalnız əlamətdar sözlər deyil həm də çox sayda xüsusi isimlər qeyd olunmuşdur [2, s.170]. Bu cür uyğun lüğətlər Şekspir leksikoqrafiyasında yeni bir dövr açdı və dünyaya yeni, hərtərəfli uyğunluq

lüğəti janrını təqdim etdi. H.Furesin uyğun lüğətləri bu janrın yeni bir növü olmuşdur. O, XIX əsrin sonlarında ortaya çıxmış və Şekspir sonetlərindəki bütün materialı əhatə edərək onun tam bir korpusunu təmin etmişdir. Bu gün Şekspir əsərləri toplusu iki əsas seriya ilə təmsil olunur; biri M.Spevack tərəfindən hazırlanmış müasir forma, digəri Howard-Hill tərəfindən hazırlanmış qədim forma. Bu forma eyni zamanda Oksford Şekspir konsorsiyası kimi tanınır. Hər iki seriya müxtəlif kompyuterlər tərəfindən tərtib edilmişdir. Onların əsas məqsədi tam Şekspir lüğətləri toplusu və oraya daxil olan sözlər haqqında məlumat verməkdir. Onların yeniliyi ayrı-ayrı, və ya əlaqəli uyğunluqları - əsərləri, sürətləri, tam işləri əks etdirməkdir [3, s.79]. Lüğətə daxil olan hər bir sözün strukturu tezlik lüğətlərindən götürülmüş, yeni və vacib məlumatlarla zənginləşdirilmişdir. Bu hal leksikoqrafiya tarixində daha əvvəl baş verməmişdir. Hər iki uyğunluğun mövcudluğu sayəsində Şekspri tədqiq edən alimlər kompyuterdə istifadə edilə bilən Şekspir lüğətlərinin hərtərəfli məlumat bazasını əldə etdilər. Bu, Şekspiri elektron oxumaq üçün yeni və faydalı bir addım idi.

Şekspir lüğətlərinin digər bir qrupu 300 il bundan əvvəl meydana gəlmiş sözlüklərlə təmsil edilir. Onlar orijinal olaraq seçmə korpus və illustrativ mövzuların da daxil olduğu məhdud leksikoqrafik təsvirlə əlaqəli kitablar idi. Onlar öz mövcudluqlarına Şeksprin bütün əsərlərinin müxtəlif nəşrlərinə aid olan sadə lüğətlər kimi başladılar. Daha sonra bu sözlüklər lüğətə daxil olan sözlər haqqında etimoloji, nitq hissələri və s. kimi əlavə məlumatlar verdilər.

XX əsrin birinci yarısı lüğətlərin tərtibi sahəsində Şekspir leksikoqrafiyasının “qızıl dövr” ü oldu. Bu zaman Şeksprin əsərlərinə aid çoxlu orijinal və faydalı istinad kitabları nəşr olundu.

Onların korpusları təxminən əlavə maraqlı məlumatlarla (müxtəlif növ etiketlər yəni qrammatik, etimoloji, xronoloji, orfepik və s.) zənginləşdirilmiş 7000 sözdən ibarətdir [4, s.185]. Etiketlərin sayı və onların məzmunu bir lüğəti digərindən fərqləndirir. Sözlüyün həcmi arxaizimlərə və alınma sözlərə yer verildiyi üçün məhduddur.

Onionsun lüğəti Şekspir leksikoqrafiyasına aid edilən, özündən əvvəl çap olunan, bütün lüğət materiallarını özündə əks etdirən lüğətlərdən ən əhəmiyyətli idi. Həmçinin Onions lüğətində stilistik fikirlər də inkişaf etdirilirdi. Məsələn; “Şekspirdə ilk” Şekspirdən unikal istifadə, istehzalar. Müasir lüğət tərtibçiləri lüğətlərin mövzularına dəyişiklik edərək yeni janr lüğətlər yaratmağa başladılar. Bu zaman çoxlu orijinal lüğətlər “Şeksprin dəniz və dəniz terminləri, Şeksprin əsərlərində bitkilərin adları” meydana gəlmişdir [5, s.198]. Onların əsas məqsədi Şekspir tərəfindən istifadə edilən müəyyən bir terminologiyanın təsviri olmuşdur. Seçmə korpusdan istifadə edərək müasir lüğətlərin müəllifləri korpus məlumatlarının mahiyyətini

dəyişmiş, köhnə sözlükdəki kimi eyni leksik formadan istifadə etmişlər. Leksikon və ya lüğət əsas sözlərin ətraflı filoloji xüsusiyyətlərindən ötəri müəlliflərin leksikoqrafiyasında ən geniş forma sayılır. Schmidtin Şekprin tam əsərləri haqqında olan lüğəti ilk dəfə 1886-cı ildə nəşr edildi.

A Schmidt Şekspir əsərlərində istifadə olunan hər bir sözü qeyd etməyə çalışmış və onların mənasını mövcud leksikoqrafik nəzəri əsərlərin nəticələrinə əsaslanaraq ifadə etmişdir.

A.Schmidt Elizabet dövrü ingilis ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini göstərərək lüğətlərin tarixi növlərini yaratmışdır. Əlavə semantik funksional xüsusiyyətləri təqdim etmək üçün müəllif əsasən qrammatik qaydalardan istifadə etmişdir. Spevack bir qrup leksikoqrafları ancaq Şeksprin analitik lüğət layihəsinə əsaslanaraq yazıçının lüğətinin tam əhatəli bir növünü ortaya çıxarmağa nail olmuşlar. Giriş hissədəki məlumatlara təxminən 32 element daxildir ki, bunlar arasında nitq hissələri, xronoloji, statistik və digər nümunələr də vardır[6, s.34]. Şeksprin analitik lüğət layihəsinin yalnız ədəbiyyat siyahısındakı bütün mövcud leksikoqrafik formaları deyil həmçinin sözün üslubi və tarixi növlərini də özündə birləşdirəcəyi güman edilir.

Fikrimizcə ideal olan Şekspir leksikasının tam şifahi və qrafik illustrasiyalarla, hərtərəfli anlayışlar və əlavə semantik-funksional xüsusiyyətləri ilə, mümkün qədər müxtəlif növ etikətlər daxil olmaqla xarakterizə edilməlidir. Nəticədə qeyd edilməlidir ki, Şekspir istinad kitabları aşağıdakı kriteriyalara görə sinifləndirilir.

- a. Müəllifin tək və ya bütün əsərləri;
- b. Tam və ya seçilmiş mətnlər.

Şekspir əsərlərinin dilin sonrakı inkişafına böyük təsiri vardır. Şekspirsiz heç şübhəsiz, bir çox lüğətlər mövcud olmayacaqdı. O, yeni sözlər yaradıcısı idi və mövcud sözləri də müxtəlif yollarla işlədirdi. Şeksprin dəbli sözlər işlətməsi XVI əsr üçün yeni hadisə idi. Bununla da Şekspir müəyyən qədər yeni sözləri ingilis dilinə daxil etmişdir. Əlbətdə bəzi insanlar ingilis dilində yeni sözlər istifadə etməyin ələyhinə idilər. Onlar öz ana dillərini xarici təsirlərdən qorumaq istəyir, yeni və mənası bilinməyən sözləri isə “müəllif sözləri” adlandırırdılar.

1500-1650-ci illər intibah dövrü klassik dillərdə və ədəbiyyatda xüsusi maraqla xarakterizə olunur. Yeni nəşrlər əsasən ingilis dilində yazılırdı. Bəzən elə anlayışlar var idi ki, əsərlərdə onu ana dilində olan sözlərlə əvəz etmək mümkün olmadığından azad şəkildə Latın, Yunan, İtalyan, Fransız, İspan və Portuqal dillərindən sözlər alınır. Bu zaman da tərcüməçilərə tələb daha da artırdı.

1590-1610-cu illər arasında Oksford ingilis lüğəti 2000-dən çox söz və ifadəni təsdiq etmişdir ki, bunların hər biri Şeksprin əsərlərində öz əksini tapmaqdadır. Şeksprin leksik ixtiraları aşağıdakı kimidir[7, s.72].:

1. Alınmalar: Şekspirin Fransız, Latin və başqa dillərdən istifadə etdiyi sözlərdir.

-məsələn: assassination, bandit, courtship, absence və s.

2. Uyğunluq: Bəzən Şekspir mövcud sözlərdən yeni sözlər yaratmışdır.

-Verb+er isim düzəltmək üçün.

Adjective+ly zərf düzəltmək üçün

-məsələn: appearer; insulter; laugnable, distasteful və s.

3. Yerdəyişmə- bu sözlər əsasən isimlərdən ibarət olur, lakin Şekspir onları feil və ya əksinə yəni, ismi feil yerində, feili isim yerində işlətməmişdir.

-məsələn: >verb>nouns: champion, character

nouns>verbs: essay

Şekspir kitablarının tərtibi haqqında danışarkən yeni lüğətlər yaratmağın müxtəlif yollarını qeyd etmək istərdik. Bunlar artıq Şekspir leksikoqrafiyasında mövcud olan ensklopedik, onomastik, tələffüz lüğətləri, terminoloji istinad kitabları, frazeoloji lüğətlər, Şekspir əsərlərindəki abreviasiyalar, alınma sözlər lüğəti və ikidilli lüğətlərdir. Biz əsasən, İngilis-Alman lüğətlərinin məşhur qrupu (Jost 1850; Kellner 1922, Delius 1852) və Şekspir lüğətçiliyinə aid daha iki leksikoqrafik tədqiqat işlərini (Michelagnoli 1947, Kurahashi 1971) nəzərdə tuturuq.

Qeyd etmək maraqlı olar ki, Şekspirin dili və üsulu diqqət mərkəzində olmasına baxmayaraq bu günə qədər heç bir ingiliscə-rusca Şekspir lüğəti yoxdur. Hətta, keçmiş Sovet Elmlər akademiyasında Şekspir komissiyası olmuşdur.

Şekspir leksikoqrafiyasının tədqiqat sahəsi çox genişdir. Onun haqqında yazılmış çoxsaylı işlərə baxmayaraq yenə də onun leksikoqrafiyası dünyada yayılmış və yayılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Fitzpatrick J. Shakespeare and the language of food: a dictionary. Arden shakespeare dictionary series. London 2011.
2. Gibson M. Shakespeare's demonology. Arden shakespeare dictionary series. London 2014.
3. Innes P. Class and society in shakespeare: a dictionary. Arden shakespeare dictionary series. London 2007.
4. Iyengar S. Shakespeare's medical language: a dictionary. Arden shakespeare dictionary series. London 2014.
5. Karpova O. A new wave in shakespeare lexicography: authors dictionaries. Aktualnie prblemy prikladnoy lingvistiki (issues of applied linguistics) 196-203, 2008.

6.Karpova O. Author's lexicography with special reference to shakespeare dictionaries. Historical dictionaries and historical dictionary research 31-38, 2004.

7.Karpova, O. English author dictionaries. Cambridge scholars publishing. 2011.

Y. Babazade

Lexicographic issues in English language

Summary

In the article the essence of author's dictionary is dealt with. It should be noted that the term dictionary in this article has a double meaning: 1) reference book of any lexicographic form: concordance, glossary, index; 2) lexicon where all head words have additional semantic-functional characteristics, definition, illustrative examples and address of the heading in Shakespeare's texts.

Speaking about Shakespeare today might seem strange to many audiences, even scholarly ones, because this outstanding writer is rather far from the modern pragmatic reader. One can hardly overestimate in formation of the English literary language which absorbed the best samples of author's language. In general, writers' dictionaries to single works are always more suitable for presenting all language material from an author's works. Problems constantly arise in connection with dictionaries to complete works.

The new way of dictionaries which appeared the new millennium is the best argument to study the architecture of these reference books and ways of lexicographic treatment of words. Thus, the aim of this paper is to show the role of these dictionaries for modern users.

**Лексикографические проблемы
на английском языке**

Резюме

В статье рассматривается суть словаря автора. Следует отметить, что терминология в этой статье имеет двойной смысл: 1) ссылка, глоссарий, индекс; 2) Словарь всех основных слов имеет некоторые семантически-функциональные характеристики, определение, иллюстративные примеры и тексты Шекспира. Говоря о Шекспире сегодня, возможно, из-за этого прагматичного читателя.

Невозможно переоценить литературный язык, который поглощает лучшие образцы авторского языка. В общем, словари авторов предназначены для одиночных работ. Проблемы постоянно возникают в связи со словарями.

Новый способ словарей, появившийся в новом тысячелетии, является лучшим аргументом для изучения архитектуры этих слов. Таким образом, цель настоящей статьи - представить этих пользователей для современных пользователей.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü

ƏFŞAN ƏFŞARİ
Azərbaycan Dillər Universiteti
afshari@mail.ru

ABZASIN ƏSAS SİNTAKTİK VƏ SEMANTİK ELEMENTLƏRİ (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: cümlə, abzas, mətn, sintaktik xüsusiyyət, semantik xüsusiyyət
Key words: sentence, paragraph, text, syntactic features, semantic features
Ключевые слова: предложение, абзац, текст, синтаксический особенности, семантический особенности

Müasir dilçilikdə sintaktik konstruksiyaların, o cümlədən sintaktik vahidlərin müəyyən bir sistemə salınması ətrafında elmi mübahisələr gedir. Mətn dilçiliyində cümlədən böyük vahidlərin müəyyənləşdirmək, onların iyerarxiyasının təyin etmək, belə vahidlərin xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırmaq ilə bağlı bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Buna baxmayaraq, mətn vahidlərinin tam kompleksinə münasibətdə fərqli elmi fikirlər vardır. Abzas da mətnin olduqca mürəkkəb və daha çox elmi mübahisə doğuran hissəsi kimi daim diqqət mərkəzindədir.

Abzas kompleks təşkil edir. Abzasın başlanğıcı və sonu vardır. Abzas özündən əvvəlki və sonrakı abzasdan ayrılır. Bu halda ayırma əvvəlki abzasın son cümləsi, yeni abzasın ilk cümləsi ilə sərhədlənir. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün bir-birinin ardınca gələn üç abzası nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

“Canavar yenə dozanqurdulara tərəf baxdı. Həşəratlar sevincdən göyün yeddinci qatında idilər, qarınlarını doldurmaqla məşğuldurlar. Canavarın beyninə birdən qəfil bir fikir gəldi: görəsən, əqrəb özü ölüb, ya dozanqurdular onun axırına çıxıblar?.. Çünki belə zamanda nə desən olar. Bu qəfil fikirdən bədəni ürpəşdi, dik qulaqları əyilib sallandı. Bir yandan da meşədəki hənirti. Burnuna dolan bu qəribə qan iyi də o biri yandan.

Göyün bozuntul işartısı artmışdı, ulduzların da sayı elə bil çoxalmışdı. Hərəsi bir alma boyda idi. Hardansa topa-topa, əcaib-əcaib baxanda zəhm yarılırdı - buludlar axışb gəlirdi, əjdaha karvanı kimi, əqrəb qatarı kimi. Ulduzların altından, çox-çox aşağıdan burula-burula günbatana doğru axırdılar. Quşlar da kirimişdi. Axşam qaranlığına lap az qalırdı. Havadan yenə dəmir və qan iyi gəlirdi...

Düşərgədə tonqalları alıxdırmağa başlamışdılar. Bir-ikisinin ətrafına at təzəyi yığılmışdı: qaranlıq çökəndən sonra tonqallara atacaqdılar. Payız

olmasına baxmayaraq, burda at milçəyi boyda qara ağcaqanad əlindən tərpanmək olmurdu” [7, s.209].

Bu nümunədə üç ardıcıl abzas verilmişdir. Birinci və ikinci abzasın hər biri altı cümlədən, üçüncü abzas isə üç cümlədən ibarətdir. Hər bir abzasın birinci cümləsi inisial cümlə, sonuncu cümləsi final cümlə sayılır. İnisial və final cümlələr arasında müxtəlif sayda cümlələrin olması mümkündür. Xüsusi halda abzas bir cümlədən ibarət ola bilər. Bu halda abzasın inisial və final cümləsi üst-üstə düşür.

Abzas cümlələri məzmunu görə bir-birinə bağlayır. Bu bağlılıq mətnin müəllifinin qarşısına qoyduğu kommunikativ məqsəddən asılıdır.

Nümunədəki birinci abzasda inisial cümlədə tema canavardır. Aktuallaşma həşəratlar istiqamətində aparılır. *Canavar yenə dozanqurdulara tərəf baxdı*. Canavar bütün həşəratları yox, onların bir növünün hərəkətini müşahidə edir. İnisial cümlədən sonrakı cümlədə tema həşəratlardır. Burada müəllif ümumiləşməsi nəticəsində növdən cinsə keçid yerinə yetirilmişdir. Dozanqurdu – həşərat. Dozanqurdu növdür, həşərat cinsdir. Abzasın final cümləsində “qan iyi” ifadəsi aktuallaşdırılmışdır. *“Burnuna dolan bu qərribə qan iyi də o biri yandan”*.

Növbəti abzasın inisial cümləsi ilə əvvəlki abzasın final cümləsi arasında bağlılıq olduqca zəif və hiss olunmayandır. Müəllif ikinci abzasda göydən danışır. Semantik fərq, bəhs edilən obyektlərin, subyektlərin kəskin dəyişməsi yeni abzasın formalaşmasına səbəb olur. Lakin abzasın final cümləsi birinci abzasın final cümləsi ilə üzvi şəkildə əlaqələndir. *“Quşlar da kirmişdi. Axşam qaranlığına lap az qalırdı. Havadan yenə dəmir və qan iyi gəlirdi...”*. Yenə də rema mövqeyində “qan iyi” ifadəsi işlədilmişdir. Üçüncü abzasın inisial cümləsində məkan dəyişir. Əvvəlki iki abzasla əlaqə final cümlə vasitəsi ilə qismən yaradılır. Abzasın daxili cümlələrində də həşəratların müxtəlif növlərinin adlarının çəkilməsi ümumi bağlılıq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Final cümlədə “iy” sözü olmasa da, yaradılan mənzərə oxucuda bu hissi əmələ gətirir. *“Payız olmasına baxmayaraq, burda at milçəyi boyda qara ağcaqanad əlindən tərpanmək olmurdu”*.

Təhlil göstərir ki, abzasın üç əsas komponenti vardır: inisial cümlə, aralıq cümlələr, final cümlə. Bu üç vahid abzasın təşkilədiciləridir. İnisial cümlə özündən əvvəlki abzası final cümləsi ilə əlaqə yaratmır. Abzaslararası əlaqəni ya aralıq cümlələr, ya da final cümlələr əmələ gətirir. İnisial cümlə, aralıq cümlələr, final cümlə bir yerdə abzas kompleksini təşkil edir. İnisial cümlənin əsas funksiyası əvvəlki abzasla ayırmanı təmin etməkdir. Bu halda tam mətnə yeni mövzu daxil edilir. Bu mövzu əsərin ümumi mövzusu deyil, abzas mövzusu. Mətnin qapanması, mikro və eləcə də makromətnin yaranmasına cümlə sərhədlərindən həm kənardan, həm də hələ formalaşmamış cümlə daxilindən də baxmaq mümkündür. Belə imkanı məhz

makromətn ortaya çıxarır. Cümlənin formalaşması və qapanması mürəkkəb prosesdir. Azərbaycan dilində cümlənin sonuna yaxınlaşmanın, bu cümlənin əvvəlinə qrammatik səviyyədə qayıtma ilə möhkəm əlaqədə olması faktını K.Abdullayev aşkara çıxarmışdır. [2, s. 90].

Abzasın kommunikativliyi də oxucu tərəfindən qavranma dərəcəsi ilə ölçülür. İnisial və final cümlələr belə kommunikativlik üçün əsas yaradır. Abzasın struktur nöqteyi-nəzərindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativliyindən çox zaman yan keçir.

Cümlənin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativi əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır. Abzasda inisial və final cümlələr abzası tamamlayır. Lakin abzasın daxilində mikrotemalar varsa tamamlanmalar onların sərhədində baş verir.

Abzasın kommunikativliyi müəllifin kommunikativ məqsədindən və resipientin həmin məqsədi hansı dərəcədə qavrayıb ona reaksiya verməsindən asılıdır. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir. Burada tərəflər arasında formal olsa da mübadilə gedir. Əgər dialoqda iştirak edənlər arasında mübadilə aşkardırsa, müəllif-oxucu arasında bu mübadilə gizlidir və çox zaman real olaraq mövcud deyil.

Mətnin müxtəlif hissələrində təkrarlanan müəyyən sözlər onun konseptual informasiyasının formalaşmasına yardım göstərir, mətnyaratma vasitəsi kimi çıxış edir. Belə sözlər mətndə eksplisit səciyyə daşıyır, əsərin poetikasında təkrarlanan və fərqli məzmun mənası yaradır. Mətn dilçiliyində həmin sözlər aparıcı (ключевые слова, опорные слова) adlandırılır. Bu vahidlər abzas üçün də səciyyəvidir. Bir çox hallarda açar sözlər, dayaq və ya açar frazalar abzasları bir-birinə bağlayır. İnisial və final cümlələrdən birincisi isə daxiletmə funksiyası daşıyır. İnisial cümlə çox zaman yeni mikrotemanı daxil edir. Final cümlə isə çox zaman mikrotemanı qapamağa xidmət edir. Aparıcı sözlərin – söz-temaların yaranma mexanizmi belə izah edilir: “Belə leksemlərin mətnin leytmotivi kimi inkişafının linqvistik əsası leksik təkrarlardır. Lakin bəzi hallarda bu təkrarlar qrammatik təkrarlarla gücləndirilir. Ayrı-ayrı leksik vahidlərin semantikasının vahid kompozisiya-süjet məzmununa salınması tədricən baş verir. Bu zaman leksik vahidlər funksional çevrilməyə məruz qalır. Onlar cümlənin semantik nüvəsindən tematik mərkəzinə, yaxud mətnin əhəmiyyətli kompozisiya-süjet seqmentlərinin söz-temasına və beləliklə, bütün mətnin leytmotivinə çevrilir” [8, s.25]. Süjetli nəsr əsərləri üçün hadisələr ardıcılığının qəlibi ümumiləşdirilmiş qəlibdir. Müəllif üslubundan asılı olaraq hadisələri bir-biri ilə əlaqələndirir. Zaman və məkan dəyişmələrinə yer verir. Lazım bilmədiyi məqamları canlandırmır. Bədii əsərdə zaman sürətlə keçir. Burada hadisələr anbaan təsvir olunmur. Belə təsvir olsaydı, heç bir bədii əsəri tamamlamaq

mümkün olmazdı. Buna baxmayaraq, məndə hadisələr arasında müəyyən ardıcılıq, bağlılığın olması mütləqdir.

Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, hər bir əsər müəyyən hadisələrin bir-biri ilə bağlı olan zəncirindən ibarətdir. Hadisə baş verir, bitir, onu növbəti hadisə əvəz edir. Hadisələr kiçik süjetlər daxilində tamlanır. Abzasla münasibətdə belə mikrotema mətnlərini görmüş oluruq.

Kommunikasiya prosesinin fazalarını, mərhələlərini bir-birindən ayırmaq problemi meydana çıxır. Məndə nisbi müstəqil vahid abzas olduğu kimi, registr prizmasından mətnə yanaşdıqda abzasla uyğun gələn registr bloku nisbi tamı təşkil edir. Belə qəbul etmənin qüsurlu cəhəti məsələyə yenə də mətn vahidi səviyyəsində yanaşma ilə bağlıdır. Bu, kommunikativ registrlərin sıralanıb registr bloklarını əmələ gətirməsidir. Mətn hadisələr səviyyəsində bölünür. Bir abzas daxilində hadisələrin özü də alt hadisələrə bölünür. Çünki bir abzasda bir neçə hadisəni ayırmaq olur.

Aktual üzvlənmə məndə mənə üzvlənməsidir. Mənə üzvlənməsi cümlə daxilində baş verdikdə bu cümlənin aktual üzvlənməsidir. Şübhəsiz ki, cümlənin aktual üzvlənməsi ilə mətnin üzvlənməsi mahiyyət baxımından oxşar olsa da, fərqli məsələlərdir. Mətnin mənə üzvlənməsinin imkanları və sərhədləri çox genişdir. Mətn həcmcə böyük olduqca, mənə üzvlənməsinin sərhədləri genişlənir. Məhz bu səbəbdəndir ki, mətn cümlədən böyük vahidlərlə işləyir və mətnin cümlədən böyük olan bu vahidlərinin hamısını hələ ki, tam şəkildə təyin edib müəyyən ardıcılıq əsasında düzmək olmur.

İndi isə ingilisdilli mətnlərə müraciət edək.

“The crisp April air whipped through the open window of the Citroën ZX as it skimmed south past the Opera House and crossed Place Vendôme. In the passenger seat, Robert Langdon felt the city tear past him as he tried to clear his thoughts. His quick shower and shave had left him looking reasonably presentable but had done little to ease his anxiety. The frightening image of the curator’s body remained locked in his mind” [9, s.19].

Den Braunun əsərinin III fəslə 45 abzas təşkil edir. Bu abzasların hər biri ayrılıqda bir kommunikativ dil vahididir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi abzaslar bir cümlədən ibarətdir. Abzasın bir cümlə olması ona ayrıca bir mənə markerləri bloku kimi baxmağa mane olmur. Kommunikasiya prosesi ardıcıl getdiyindən, onun hansısa bir hissəsini ümumi diskursdan çıxarmaq düzgün deyildir. Bu, abzasların ardıcılığını pozur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat təqdim olunmuş mətn əsasında aparılır. Belə mətnlər müəyyən şəkildə ixtisar və dəyişdirilmiş şəkildə də tədqiqat obyekt funksiyasını yerinə yetirir. Yəni bütöv mətnin bir-birindən fərqlənən növlərinə də baxmaq mümkündür. Məsələn, Cek Londonun “White Fang” əsərinin dil öyrənənlər üçün uyğunlaşdırılmış, sadələşdirilmiş şəkli, əsərin

orijinalından kifayət qədər fərqlənir. Ümumi məzmunun saxlanmasına baxmayaraq, bu iki mətnin hər biri ayrıca mətndir. Təbii ki, onların tərkibindəki abzaslar, həmin abzasların düzülüşü başqa şəkildə olacaqdır. Belə dəyişmənin xüsusiyyətlərini də qismən aydınlaşdırmaq mümkündür. Əvvəlcə “Da Vinçi şifrəsi” əsərinin III fəslindəki abzasları təyin edək.

Birinci cümlə informativlik təşkil edir. Burada aprel havasının “Sitroen-ZX” maşının pəncərəsindən içəri dolması haqqında ümumi məlumat vardır. Yazıçının istifadə etdiyi cümlə mürəkkəbdir. Adresant müəllifdir, məlumat onun dili ilə verilir. Adresantın, danışanın şəxsiyyətinin nitq aktında mövcudluğu dil işarəsi strukturunun dinamik profeksiyasını ifadə edir. Mədəniyyəti dil işarəsinin semantikasında davranış tərzində reallaşan etnik substrat kimi qəbul edirlər. Dil və mədəniyyət semiotik sistemlərdir və burada işarələrarası münasibət üstün mövqe tutur. Dil işarəsinin məzmun planı nitqdə dilin milli xüsusiyyətlərini açır. Modus danışanın hökmün məzmununa münasibətini, diktum isə hökmün hadisələr çərçivəsini (nominativ funksiyası, obyektlər arasındakı predmet münasibətlərini) ifadə edir və təyini görə etnomərkəzləşmiş vahidlərdir. Propozisiya hökmün universal məntiqi mərkəzi kimi milli-spesifik xüsusiyyətləri verə bilmir. Yuxarıdakı misalın birinci cümləsinin informativ olması onun müəllifindən, yəni adresantın kimliyindən qismən asılı olur. Adresant hadisələrin içində deyildirsə, o, müşahidəçi olur. Hadisələrin kənardan seyri müşahidə edilən haqqında məlumatın verilməsini gerçəkləşdirir. Birinci abzasda adı çəkilən Robert Lenqdonun maşının içərisində olması da müşahidəçinin, eyni zamanda nəql edənin verdiyi məlumatdır. Informativ olan birinci cümlədə heç bir predikativ mərkəzlə səciyyələnməyən, lakin tamamlanan məlumatlar da vardır. Bu məlumatlar sintaksemlərdə öz ifadəsini tapır: *The crisp April air, window of the Citroen ZX*. Burada iki faktual informasiyanın verilmə səbəbi aydın olmur. Bunlardan biri temporal səciyyəlidir. Adresant aprel ayının olması barədə xəbər verir. İkinci faktual informasiya isə, maşının markası ilə bağlıdır. Bu iki faktual informasiyanın ümumi məzmun üçün nə qədər əhəmiyyət daşıması məlum deyildir. Sonrakı cümlə də informativliyə aiddir. Burada da predikativ mərkəzi olmayan faktual informasiya vardır: *In the passenger seat, Robert Langdon felt the city tear past him as he tried to clear his thoughts*. Robert Lenqdon sərnişin yerindədir. Deməli, o, sürücü deyil.

İkinci cümlə də mürəkkəbdir. Onun ikinci hissəsi informativlikdən uzaqlaşır, reproduktivliyə yaxınlaşır. Burada müəllifin müşahidəsi və ya müəllifin yaratdığı personajın daxili aləmini açması barədə adresata məlumat ötürülür (*He vied to clear his thoughts*). Üçüncü cümləni də informativliyə aid etmək olar. Həmin cümlədə zaman baxımından daha əvvəl baş vermiş iki hadisədən də bəhs olunur. Cümlədəki “quick” sözü Robertin hara isə

tələsməsinə işarə edir. Nəhayət, dördüncü və sonrakı abzasının tək cümləsi də informativdir. İkinci abzas bir cümlədən ibarətdir və bu, qismən mürəkkəb sintaktik vahid üçün əsas götürülən bir meyara cavab vermir. Burada həmin vahidin təşkili üçün heç olmasa, ikinci kommunikativlik qeydə alınmır. Bununla belə, cümlə (Jacques Saunière is dead) abzasdır.

Cümlədəki məlumatın kimin tərəfindən verilməsi məlum deyildir. Əslində, artıq, oxucunun da əvvəlki hissələrdən bildiyi xəbər təkrar olunur. Informativlik müəllifə və personaja (Lenqdon) aid ola bilər. Sonrakı sintaktik konstruksiyaya qədər danışana ikili münasibət hökm sürür. Burada müəllifin bilavasitə oxucuya təsir göstərərək, onda müəyyən modusun formalaşmasına çalışması qənaətinə də gəlmək mümkündür. Diktum var, informasiya və ya hökm verilir, hökmə münasibət isə yoxdur. Şübhəsiz ki, dil kompetensiyasında, eləcə də, realizə sistemində düşünmək amili də vardır. Sadəcə, düşünmək amilinin fəaliyyəti gizli və ya daxili formada gedir. Bu fəaliyyətin nəticəsi isə, dil vasitələri ilə real şəraitdən asılı olaraq öz ifadəsini tapır. “*Cacques Sauniere is dead*”- cümləsi adi informativlik daşıyan vahiddir. Onun mətnə daxil edilməsi “düşünmə” amilini hərəkətə gətirir. Burada prosesin oxucuya yönəldilməsi faktı təkzibedilməzdir. Lakin oxucu dil vasitələri ilə gerçəkləşən hadisələr sisteminə müdaxilə edə bilər. Əsərin kommunikativ sistemində oxucunun düşünmə aktının son nəticəsi ola biləcək müəyyən fikir, hökm mətnə daxil edilmir. Əsər müəllifin onu formalaşdırdığı tərzdə davam edir. Bununla belə, onun müəyyən hissələrində deyilənlərin qavranmasına qavrayanın təsiri baş verir.

III abzas: *Langdon could not help but feel a deep sense of loss at the curator's death. Despite Saunière's reputation for being reclusive, his recognition for dedication to the arts made him an easy man to revere. His books on the secret codes hidden in the paintings of Poussin and Teniers were some of Langdon's favorite classroom texts. Tonight's meeting had been one Langdon was very much looking forward to, and he was disappointed when the curator had not shown.*

Abzasın birinci cümləsində aksional ekspressivlik özünü göstərir. Lenqdon Sonyerin ölümü ilə bağlı heç nə edə bilməz. Bu, gerçək hadisədir və baş vermişdir. Lakin bu hadisə, yəni informativliyin daşdığı xəbər respientin daxili aləminə təsir göstərmişdir (*Langdon.. feel a deep sense of loss at the curator's death*). Mümkün hərəkət subyekti üçüncü şəxsin təkidir. Həmin şəxs məlumdur (Lenqdon). Birinci cümlə reproduktiv xarakterlidir. Cümlədə iki predikativ mərkəz aktualdır: birinci mərkəz “could pot help”, ikinci isə “feel” predikatında toplanmışdır. İkinci cümlədə Sonyer haqqında məlumat verilir: o necə adam olmuş, nəyin hesabına necə tanınmışdır. Maraqlıdır ki, əvvəlki və bu cümlə yenə də adresant baxımından aydın deyildir. Nitq müəllifə və ya Lenqdona aiddir. Əgər müəllif nitqidirsə, onda

informativlik heç bir şübhə doğurmur. Müəllif Sonyer haqqında formalaşmış fikri canlandırır. Danışan Lenqdondursa və ya cümlə Lenqdonun daxili düşüncələri, daxili nitqidirsə, cümlə semantikasına görə, reproduktiv səciyyəlidir. “Mikrotekstin komponentləri arasında zaman, ardıcılıq, sadalama, qarşılaşdırma və s. kimi məntiqi-semantik əlaqələr aşağıdan yuxarıya doğru inkişaf etdikcə tərkib və məzmun baxımından daha da zənginləşir. Təbii ki, makromətnə əsas birləşdirici şərt mətnin hipertemasıdır, o, makromətn şəraitində makromətn hipertemasından fərqlənir; əsas fərq informasiya radiusundadır. Makromətndəki informativlik çoxtərəfli, geniş, hətta bəzən hədsiz genişdir” [5, s.213].

Deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, üslubi planda abzas funksional üslubun özünəməxsusluğunu, fərdi üslubu, müəllifin nəql edilənə münasibətini ifadə edir. Cümlələrin semantikasına görə formalaşma həmin semantik keyfiyyətin formalaşmasına da aid olduğunu təsdiq edir. Deməli, abzası xüsusi semantik vahid saymamaq düzgün deyildir. Abzas konkret semantika, mikrotema və ya mikrotemaların toplusunun əmələ gətirdiyi bir makrotema ilə səciyyələnir. Bu, abzası semantik vahid saymağa əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyat, 1998.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
3. Abdullayev K. Mətn dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi// Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütöv. Bakı, Mütərcim, 2012.
4. Bəşirli Ə. İblis xisləti// <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=2403>.
5. Hüseynov Ş.Q. MSB-lər arasında əlaqə üsulları (semantik əlaqə)// Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütöv. Bakı, Mütərcim, 2012, s. 213-222
6. Kazimov Q. Ön söz // Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, “Zərdabi LTD”, 2011, s. 5-21
7. Səmədoğlu Y. Qətl günü // Səmədoğlu Y. Deyilənlər gəldi başa. Bakı, Avrasiya, 2012, s.145-335
8. Гончарова Е.А. Роль лексических единиц в создании композиционно-сюжетного единства текста. // Лексика и текст. Калинин, 1983.
9. Brown D. The Da Vinci Code. New York: Anchor Books, 2003, 600 p.

A. Afshari

**Syntactic and semantic peculiarities of the paragraph
Summary**

This article deals with the investigation on syntactic and semantic properties of paragraph. A paragraph is a part of the text between two indents, or red lines. A paragraph differs from a complex syntactic integer in that it is not a unit of the syntactic level. A paragraph is a means of separating a coherent text based on a compositional and stylistic text. Paragraph function is closely related to the functional and stylistic identity of the text and its stylistic coloring. At the same time reflecting the individual author's peculiarity of the text design. In particular, the average size of paragraphs often depends on the manner of writing. The purpose of a paragraph is to express a speaker's thoughts on a particular point in a clear way that is unique and specific to that paragraph. In other words, paragraphs shouldn't be mixing thoughts or ideas. When a new idea is introduced, a writer will create a new paragraph.

Афшан Афшари

**Синтаксические и семантические особенности абзаца
Резюме**

В этой статье рассматривается исследование синтаксических и семантических свойства абзаца. Абзац часть текста между двумя отступами, или красными строками. Абзац отличается от сложного синтаксического целого тем, что он не является единицей синтаксического уровня. Абзац это средство членения связного текста на основе композиционно-стилистической. Функции абзаца тесно связаны с функционально-стилевой принадлежностью текста и его стилистической окрашенностью. В месте с тем отражают и индивидуально авторскую особенность оформления текста. В частности, средний объем абзацев часто зависит от манеры письма. Цель абзаца заключается в том, чтобы выразить мысли оратора по конкретному вопросу четким образом, который является уникальным и специфичным для этого пункта. Другими словами, абзацы не должны смешивать мысли или идеи. Когда вводится новая идея, как правило, автор вводит новый абзац.

Rəyçi: Ssevinc Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏNZİLƏ RÜSTƏMXANLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

azeritürk@mail.ru

BÖYÜK DEMOKRATIYA MƏKTƏBİ – “MOLLA NƏSRƏDDİN”

Açar sözlər: demokratiya, maarifçilik, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, satira, mövhumat, mütərəqqi qüvvələr.

ключевые слова: демократия, просвещение, журнал «Молла Насреддин», сатира, возрождение, прогрессивные силы.

Key words: democracy, education, "Molla Nasreddin" journal, satire, revival, progressive forces.

Böyük demokratiya məktəbi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ədəbi və ictimai fikir tarixində demokratik ideyaların bərqərar olmasında çox mühüm rol oynamışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü, redaktorluğu və nəşirliyi ilə 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə həftəlik illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı - "Molla Nəsrəddin" çap olunmağa başlamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə öz böyük məramını jurnalın bütün fəaliyyəti boyu açıq və aydın ifadə etmişdi. Azərbaycan ictimai fikir tarixində demokratiyanın, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğatı “Əkinçi” ilə başlayaraq, “Molla Nəsrəddin” və digər dövrü mətbuatla davam etmiş və Azərbaycan xalqına istiqlal gətirmişdi.

Böyük demokratiya məktəbi - “Molla Nəsrəddin” XX əsrin əvvəllərində həyata vəsiqə alan jurnallar içərsində demokratik fikrin bərqərar olmasında çox mühüm rol oynamışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin təşəbbüsü, redaktorluğu və nəşirliyi ilə 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə həftəlik illüstrasiyalı ilk Azərbaycan satirik jurnalı - "Molla Nəsrəddin" 1906-1918 – ci illərdə Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931 illərdə Bakıda nəşr edilməklə, cəmi 748 nömrədən ibarət olmuşdur.

Mütərəqqi ideyaların carçısı olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı müstəmləkəçilik siyasətini, geriliyi, mövhumatı amansız satira atəşinə tutur, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Kəskin və cəsarətli tənqidi çıxışlarına, acı həqiqətləri söylədiyinə görə daim hücum və

təqiblərə məruz qalan jurnalın nəşri çar senzurası tərəfindən dəfələrlə dayandırılmış, bir sıra nömrələri müsadirə olunmuş, redaktoru bir neçə dəfə məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilmiş, cərimə edilmişdir. Lakin bütün təqib və təzyiqlərə baxmayaraq, "Molla Nəsrəddin"-in haqq səsi çox keçmədən Qafqazın hüdudlarını aşıb Rusiyada, türk aləmində, bütün Yaxın və Orta Şərqdə eşidilməyə başlamışdır. Jurnalın Mərkəzi Asiyada, Kırmda, İrəvan, Kazan, Ufa, Həştərxan, Orenburq, Təbriz, Tehran, Ərzurum, İstanbul, Qahirə, Bombay, Kəlküttə və sair şəhərlərdə çoxlu oxucusu olmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" dövrünün mühüm siyasi hadisələrinə səs verir, milli oyanış prosesinə xidmət edirdi. Jurnalın mövzu və təsir dairəsi çox geniş idi. "Molla Nəsrəddin" Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, demokratik ziyalıları öz ətrafında toplaya bilmişdi. Jurnalda Azərbaycanın görkəmli şair, yazıçı və jurnalistləri ilə yanaşı Oskar Şmerlinq, İosif Rotter, Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar da fəaliyyət göstərərək Azərbaycanda yeni rəssamlıq məktəbinin təməlini qoydular.

"Molla Nəsrəddin"-in müasir ədəbiyyat, maarifləndirmə, demokratikləşmə uğrunda mübarizəsi, onun güclü satirası jurnalda əməkdaşlıq edən sair və yazıçıların yaradıcılıq istiqamətini müəyyən etmiş, onların görkəmli sənətkar kimi formalaşmasında həlledici amil olmuş, beləliklə də "Mollanəsrəddinçilik" adlı böyük bir ictimai-ədəbi hərəkət yaranmışdı. Mollanəsrəddinçilər klassik Azərbaycan, Şərq, rus və dünya bədii-publisistik irsinin ənənələrindən, xalq yumorundan məharətlə bəhrələnərək, milli mətbuat tarixində satirik jurnalistikanın bünövrəsini qoymuş, Azərbaycan publisistikasını janr və üslub rəngarəngliyi ilə zənginləşdirərək onun inkişafında misilsiz rol oynamışlar. Azərbaycan milli istiqlalına gələn yolun bayraqdarı olan "Molla Nəsrəddin" cəmiyyətə yeni düşüncə və təfəkkür tərzini gətirmişdir. Onun yazılarının təsiri ilə formalaşan xalq cəhalətə, müstəmləkəçilik siyasətinə etiraz etməyi öyrənə bilmişdir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyəti, zəngin məzmununu qısaca, bir-iki sözlə ifadə etmək lazım gələrsə "xalq taleyi"ndən uyğun bir söz tapmaq mümkün deyil. Jurnalın mübarizəsi məhz bu problem ətrafında 25 il davam etmiş, ardıcılığını, prinsipliliğini daim qoruyub saxlamışdır.

"Molla Nəsrəddin" xalqın ictimai yüksəlişini, azadlıq və müstəqilliyini–insanın, şəxsiyyətin kamilliyi ilə ayrılmaz bir bütün hesab edirdi. Onun nəzərində vətənin xoş günü vətəndaşların düşüncə və həyat tərzilə bağlıdır. Buna görə də jurnalın səhifələrində vətəndaşlıq problemi ilə humanizm ideyaları birgə əks səda tapır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycanın Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının yazdığı kimi "Molla Nəsrəddin" bütün millətlərin taleyini düşündürdü, yer üzünün əməkçi, həqiqətsevər adamlarını dərin məhəbbətlə sevirdi; hansı ölkədə olursa olsun həqiqət uğrunda gedən mübarizələr onun səhifələrində rəğbətlə qarşılanırdı. "Molla Nəsrəddin" böyük həqiqət

carçısıydı. Beynəlmiləçilik, dostluq və qardaşlıq ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı idi. Bu keyfiyyətlər böyük satira məcmuəsinə elə bir güc, qüvvət vermişdir ki, onu indi də soyuqqanlı, həyəcansız vərəqləmək olmur.”

Cəlil Məmmədquluzadə öz böyük məramını jurnalın bütün fəaliyyəti boyu açıq və aydın ifadə edirdi. O, millətin “qulağına dirilik şeypuru çalıb”, yatanları oyatmaq, xalqı zülm, əsarət, mövhumat, gerilik girdabından qurtarmaq, “inqilab törətmək”, “milli dezinfeksiya” etmək istəyirdi.

“Molla Nəsrəddin”lə bərabər Azərbaycan ictimai fikrinin formalaşmasında, istiqlal ideyasının kütlələrə yiyələnməsində ən mühüm rolunu oynayan jurnallardan başqa birisi də “Füyuzat” jurnalı olmuşdur. “Füyuzat”ın 1-ci nömrəsi 1906-cı il noyabrın 1-də nəşr olunub. Jurnalın sponsoru maarifpərvər, milyonçu-mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. Jurnalın səhifələrində onun baş redaktoru Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səid Səlməsi, Abdulla Şaiq, Əhməd Kamal və başqa müəlliflərin müxtəlif mövzulu yazıları dərc edilirdi. Jurnal Azərbaycanda neoromantizmi yaradan mətbuat orqanı kimi xarakterizə olunur. Əslində, “Əkinçi”, “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin” və həmin dövrün eyni yolu keçmiş, eyni məqsəd və mərama xidmət etmiş digər mütərəqqi mətbuat orqanları milli özünüdərk və özünü təsdiq, bir qədər geniş götürdükdə isə, milli intibah uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan ziyalılarından mücadilə kitabının ayrı-ayrı səhifələri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Lakin “...çox təəssüf ki, tarixin və taleyin acı “məzhəkələri” üzündən sovet totalitar rejimi dövründə bu jurnalların yaratdığı ədəbi məktəblər və onun üzvləri, molla-nəsrəddinçilərlə füyuzatçılar bir –birinə qarşı qoyulmuş, yanlış olaraq barışmaz siyasi qüvvələr kimi qiymətləndirilmişlər” (2, s.8)

Azərbaycan Xaq Cümhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə (mavi, qırmızı, yaşıl) simvollaşan Azərbaycan vətəndaşının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəy Hüseynzadənin həmin tezisi və füyuzatçıların tarixi xidmətləri ilə bağlıdır. “Füyuzat” jurnalı füyuzatçılıq jurnalistika məktəbindən əlavə, Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyasını, konstitusional azad vətəndaş cəmiyyətini yaratmaqda mühüm rol oynadı. Çar Rusiyasının monarxizmi və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparan “Füyuzat”çılar rus inqilabçı-demokratları, türk tənzimatçıları, İran məşrutəçiləri və başqalarının yeni cəmiyyət quruculuğu təcrübəsindən istifadə edir, Azərbaycanda demokratizmin qələbəsinə çalışır, ictimai həyatda, milli ədəbiyyat və mədəniyyətdə islahatların-reformaların aparılmasını məqsəduyğun hesab edirdilər. Bu mənada “Füyuzat” və füyuzatçıların məşğul olduğu əsas problemləri qısa şəkildə belə təsnif etmək olar: türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək), azərbaycançılıq; demokratik axtarışlar; neoromantik ədəbiyyatın yaradılması; füyuzatçı jurnalistika məktəbinin təsis; dildə, fikirdə, işdə birlik konsepsiyasına əsaslanan ortaq türk dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin

yaradılması. Ümumiyyətlə, füyuzatçıların ortaya qoyduğu türkçülük, turançılıq ideologiyası Azərbaycanı milli tənhalıqdan xilas edərək onun dünya xalqları sırasında söz sahibi olmasını təmin edən birliyin formalaşmasına doğru ən cəsarətli addım idi. Professor Şamil Vəliyev bununla bağlı olaraq çox doğru yazır: “Füyuzat” jurnalının materialları ilə əsaslı tanışlıq belə bir qənaəti söyləməyə imkan verir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud qədim dövrdə, Füzuli isə XVI əsrdə ümumtürk dəyərlərini mühafizə baxımından nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, XX əsrin əvvəllərində həmin qiyməti yaşadan abidə “Füyuzat”dır (3, s.9). “İttihad və tərəqqi” ideyasını yürütmək və Turançılığı təbliğ etmək, ictimai-siyasi şüurda reformaların aparılması, parlament və konstitusiya əsasında özünüidarə formasının yaradılması, yenilikçilik hərəkətini gücləndirmək, söz və mətbuat azadlığını müstəqil dövlət, sivil cəmiyyət və bütöv vətən ideyasına paralel şəkildə inkişaf etdirmək və s.Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci il “Həyat” qəzetinin birinci nömrəsində çap etdirdiyi “Qəzetimizim məsləki” adlı məqaləsində dövrün ziyalılarının, öndə gedən şəxslərinin qarşısında duran vəzifələri izah etməyə çalışmışdı: “...qəzetimiz bununla bərabər həyatın mənai-həqiqiyyəsinə, ovsaf və şəraitinə agah bulunduğundan həyatı-ictimaiyyəti-milliyəmizin nığahbanı olub daxildən və ya xaricdən, hər bir cür tərəqqi və təkamülə qarşı zübur edən maneə və müşkülata müqabilə etməkdir” (1, s.34) “Füyuzat” və füyuzatçıların milli-tarixi və ictimai-siyasi xidmətləri sırasında onu da qeyd etmək vacibdir ki, onlar ənənəvi epigon-birtipli düşüncə tipindən imtina edir, yalnız “köhnə müsəlman” (M. Ə. Sabir) olaraq qalmır, Şərq və Qərb elmi-nəzəri fikri, ədəbiyyat və mədəniyyətləri arasında sərhədlər çəkmir, əksinə, onların dialoquna meydan açırdılar. Bu və digər səbəblərdəndir ki, Ə.Hüseynzadənin irsi və onun formalaşdırdığı füyuzatçılıq hərəkətinin tarixi təcrübəsi indiki dünyaya integrasiya zamanında mühüm aktualıq kəsb edir.

Volter, Tolstoy, Höte, Russo, Monteskye kimi görkəmli simalar haqqında nisbətən ətraflı və dəqiq məlumatı Azərbaycan oxucuları ilə ilk dəfə bu jurnalda çap olunan məqalə və tərcümələrdən almışdılar. Ə. Hüseynzadənin hələ “Füyuzat”ın nəşrindən əvvəl təbliğ və şərh etdiyi “türklük, müsəlmanlıq və avropaçılıq” şüarı, mahiyyət etibarı ilə bu gün ictimai həyatımızda özünə yer tapan “azərbaycançılıq, müsəlmançılıq və müasirlik” doktrinasının yaranmasında mühüm rol oynadı. Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Füyuzat” jurnalı və eyni adlı ədəbi cərəyan əsrimizin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında ciddi xidmətlər göstərmişdir. Ayrı-ayrı ədəbi-ictimai problemlərə münasibətlərində, xüsusən dil məsələsində “Füyuzat” və Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbləri arasında ciddi fikir ayrılığı vardı. Lakin, füyuzatçılar da xalqı maarifləndirmək, onda öz tarixinə, çağdaş durumuna gözüaçıq münasibət oymaq, mədəniyyəti və elmi yaymaq sahəsində geniş fəaliyyət göstərmişlər.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çıxan dövrü mətbuat orqanları sözsüz ki, milli oyanış, milli özünüdərk proseslərinin aparıcı vasitələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan 1918-ci il mayın 28-də öz müstəqilliyini qazanmasında milli mətbuatın da mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün xadimlərinin həm bir lider kimi formalaşmasında, həm də onların siyasi fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsində mətbuatın misilsiz xidmətləri qeyd edilməlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ümummilli platformadan çıxış edən "Azərbaycan" qəzetinin dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov tərəfindən nəşr edilməsi ictimai-siyasi proseslərin milli mədəniyyətin inkişafı ilə nə qədər bağlı olduğunun ən bariz nümunəsidir. Əslində Cümhuriyyət dövrü mətbuatının fəaliyyəti Həsən bəy Zərdabi ideyalarının, "Əkinçi" prinsiplərinin həyata keçirilməsinin yeni və çox mühüm mərhələsi idi. Təəssüf ki, bu mərhələnin ömrü az oldu. Bununla bərabər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqə ilk demokratik respublikanı bağışladı.

Bir sözlə, "Əkinçi"dən başlanan yol, "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" kimi böyük milli məktəblərdən keçməklə Azərbaycan xalqına istiqlal gətirdi.

Ədəbiyyat

1. Əli bəy Hüseynzadə, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, s.34,480 s.
2. Kamal Talıbzadə. "Füyuzat"dən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru//Şamil Vəliyev. "Füyuzat" ədəbi məktəbi, "Elm və təhsil" Bakı, 2009, səh. 8. 456 s.
3. Şamil Vəliyev. "Füyuzat" ədəbi məktəbi, "Elm və təhsil" Bakı, 2009, səh. 9. 456 s.

T.Rustamxanlı

A large democratic school - "Molla Nasreddin"

Summary

"Molla Nasreddin", a large school of democracy, played a very important role in the creation of democratic ideas in the history of Azerbaijan's literary and social thought. With the initiative, editorial and publication of Jalil Mammadguluzade, April 7, 1906 in Tiflis was published the first Azerbaijani satirical magazine - "Molla Nasreddin." Jalil Mammadguluzadeh did a great job in the whole history of the magazine. The struggle for modern literature, enlightenment, democratization, his strongest satire identified the creative direction of poets and writers who collaborated in the magazine, and became a decisive factor in their forming as a prominent figure, thus creating a great social literary movement called Molla

Nasiraddism. The followers of Mollanasaddin played an invaluable role in his development by enriching the classical Azerbaijani, eastern, Russian and world traditions of publicistic heritage, folk humor, and laid the foundations of satirical journalism in the national press, enriching the Azerbaijani publicity with genre and style. Molla Nasiraddin the flagman of the road to the national independence of Azerbaijan, had brought new thinking and imagination in the society. Azerbaijan began spreading democracy, national and moral values in public opinion, starting with "Ekinchi", continued "Molla Nasreddin" and other periodical press and led the people of Azerbaijan to independence.

Т. Рустамханлы

Большая демократическое школа - «Молла Насреддин»

Резюме

Журнал «Молла Насреддин», большая школа демократии, сыграла очень важную роль в создании демократических идей в истории литературной и социальной мысли Азербайджана. С инициативой, редакцией и изданием Джалиля Мамедгулузаде, 7 апреля 1906 года в Тифлисе был опубликован первый азербайджанский сатирический журнал - «Молла Насреддин». Джалиль Мамедгулузаде сделал большую работу во всей истории журнала. Борьба за современную литературу, просвещению, демократизацию и в том числе его сильная сатира определили творческое направление поэтов и писателей, которые сотрудничали в журнале, и стали решающим фактором в их формировании как видной фигуры, создав таким образом великое социальное литературное движение, называемое Молла Насиреддизмом. Неоценимую роль в развитии Молланасаддининов сыграл, обогатив классические азербайджанские, восточные, российские и мировые традиции публицистического наследия, народного юмора и заложив основы национальной сатирической печати в национальной прессе, обогатив азербайджанскую гласность жанром и стилем. Молла Насиреддин флагман на пути к национальной независимости Азербайджана, привнес в общество новое мышление и мысль. Азербайджане началос распространения демократии и национально-нравственных ценностей в общественном мнении, начиная с «Экинчи», продолжил «Молла Насреддин» и другую периодическую прессу и привел народ Азербайджана к независимости.

Rəyçi: İsa Həbibbəyli
AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ÜLKƏR NƏBİYEVƏ
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
ulker.azadqizi@mail.ru

**«DƏDƏ QORQUD» BOYLARININ ARXİTEKTONİK
STRUKTURU VƏ COĞRAFİ AREALI**

Acar sözlər: “Kitabi- Dədə Qorqud” eposu, oğuz həyatı, boylar, tarixi coğrafiya, süjet, arxitektonika, epik ənənə

Ключевые слова: эпос “Книга Моего Деда Коркута”, жизнь огузов, сказания, историческая география, сюжет, архитектоника, эпическая традиция

Keywords: The epos “Kitabi- Dede Qorqut”, oquz life, legends, historical geography, plot, archetytonic structure, the epic tradition

Məlum olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu şifahi şəkildə yaranan oğuznamələrin çevrəsini bütünlüklə əhatə etmir. Oğuz həyatının müxtəlif dövrlərinin seçmə nümunələrini, eposçuluq ənənələri əsasında əks etdirən bu ədəbi qaynaq tarixi hadisələrin, milli mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, ailə münasibətlərinin, dövlətçilik ənənələrinin bədii məxəzidir.

Eposa daxil olan hər bir boy onun tarixinin, həyatının, məişət və etiqad dünyasının silsilə panoramını əks etdirir. Boyların özünəməxsus yaranma dövrü olduğu kimi, törəmə və yayılma coğrafiyası da vardır. Hər bir boy özünəməxsus struktura və məzmunu malikdir, oğuz elinin müəyyən dövrdə göstərdiyi qəhrəmanlıq sücaətini özündə əks etdirir. Həmin hadisə oğuzların yaşadığı və yayıldığı coğrafi məkanda baş verir. Bəzi boylarda coğrafi məkan qeyri-müəyyəndir. Hadisə oğuz həyatından bəhs etsə də, onun hansı coğrafi regionda baş verdiyini müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Elə boylar da vardır ki, onların coğrafiyasının müəyyən əlamətləri mətn daxilində qorunub saxlanmışdır. Ona görə də oğuz elinin tarixi coğrafiyasının müəyyənləşdirilməsində, oğuzların yaşadığı və yayıldığı ərazilər barədə daha geniş məlumat almaqda boyların arxitektonikası müəyyən rol oynayır. Arxitektonika -boyların strukturu və məzmunundakı xronoloji ardıcılıqdır. Eposun arxitektonik quruluşu hadisələrin tarixi xronoloji ardıcılıqla düzümü mənasında qəbul edilməlidir. Dünya eposunda, məsələn, fin eposu «Kalevala» da, slavyanların «İqor polku»nda, qırğız eposu «Manas»da, özbəklərin «Alpamış»ında, eləcə də alman və skandinav eposunda hadisələrin tarixi-xronoloji ardıcılığı eposların arxitektonik sistemində gözlənilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un daxili quruluşunda oğuzların həm həyatının, həm də qəhrəmanlığının tarixi-xronoloji ardıcılığının gözlənildiyini isə söyləmək olmaz. Bunun səbəbi oğuz həyatı ilə bağlı müxtəlif mərhələlərdə yaranmış oğuznamələrin tarixi-xronoloji ardıcılıqla əks olunmaması ilə əlaqədardır. Eposda oğuzun müxtəlif dövr görüş və təsəvvürlərini əks etdirən seçmə oğuznamələr toplanmışdır(5). Tarixi xronologiyayı gözləmək isə o qədər də asan proses deyildir. Bu məsələ uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Halbuki, eposun tarixi coğrafiyasını, yayıldığı arealın müəyyənləşdirilməsində həmin problemdən xeyli yararlanmaq olardı. Problemə ilk dəfə münasibət bildirən X.H.Koroğlu olmuşdur. Tədqiqatçı «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1989-cu ildə Bakıda rus dilində çap edilən nəşrinə yazdığı müqəddimədə bu problemə toxunmuşdur. İlk dəfə olaraq eposun arxitektonik quruluşundan bəhs edərək göstərmişdir ki, boyların sıra düzümlü dəqiqləşdirilməlidir (3, 7). Bu məsələ ətrafında maraqlı müqayisələr aparan müəllif boyların aşağıdakı arxitektonik düzümlünün daha doğru olduğunu göstərir: VIII, I, III, IV, V, XI, II, VI, VII, IX, X, XII.

İkinci dəfə həmin problemdən bəhs edən ədəbiyyatşünas A.Hacıyev məsələyə mətndən çıxış edərək yanaşır (4, 74-76). O da sələfi kimi, eposun arxitektonik quruluşunun onun ümumi məzmunu, tarixi coğrafiyası və oğuz eposundakı hadisələrin xronologiyası barədə daha geniş informatik məlumatların almağın mümkün olduğunu göstərir (4, 74). Qoyulan problemin həllində bir çox mühüm məsələlərlə yanaşı, iki başlıca mülahizə diqqəti cəlb edir. X.H.Koroğluya görə, «Kitabi-Dədə Qorqud»da boyların düzlüyü kanonik prinsipə əsaslanmışdır. Həmin düzlüyü eposda iştirak edən qəhrəmanların tarixi bioqrafiyasına görə aparmaq əsas götürülmüşdür. Doğrudan da X.H.Koroğlunun «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarının təklif etdiyi avtorbioqrafik məlumatlar əsasında düzlüyü maraqlıdır və eposun tarixilik prinsipini öyrənməyə müəyyən mənada istiqamət verir, eposda iştirak edən qəhrəmanların həyatı ilə bağlı məlumatları diqqət mərkəzinə çəkir (2, 5-7). Problemə münasibət bildirən A.Hacıyev isə yazır ki, məsələyə sırf məntiqi və xronoloji baxışa əsaslanan X.Koroğlunun mülahizələrində müəyyən uyğunsuzluqlar nəzərə çarpmaqdadır (4, 74). Bütün bunlara aydınlıq gətirən alim eposun 60-dan artıq qəhrəmanının həyat və bioqrafiyasına nəzər yetirdikdən sonra belə bir qənaətə gəlir ki, eposun arxitektonik sistemi şüurlu şəkildə təhrif edilmişdir ki, bu da ona özünəməxsusluq və kolorit vermişdir. Bundan sonra isə müəllif özünün aşağıdakı arxitektonik quruluşunu verir: IV, XI, III, II, I, V, VI, VII, IX, X, VIII və XII (4,74). Bu arxitektonik quruluş eposda bir sıra məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edə bilər. A.Hacıyevin bu qruplaşması özünün dediyi kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud»un oğuz eposçuluğu ilə əlaqəsini

öyrənməyə daha çox imkan verir. Elə həmin məqsədlə alim arxitektolik sistemdən çıxış edərək türk eposunda ənənəvi olan on iki prinsip üzərində dayanır və qarşılıqlı müqayisə əsasında ümumtürk eposunun səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa cəhd göstərir. Ümumilikdə, eposçuluq üçün əhəmiyyətli olan bu tədqiqat abidənin ayrı-ayrı boyları, onların yaranma dövrü, xronoloji ardıcılığı və tarixi coğrafiyasını tam üzə çıxarmağa qəti müəyyənlik gətirmir. Eposun ayrı-ayrı boyları müxtəlif zaman kəsində oğuzların həyat və dünyagörüşünü əks etdirir, onlar müxtəlif coğrafi ərazilərdə yarandığı kimi, müxtəlif dövrlərin həyat, məişət, əxlaq və psixologiyasını əhatə edir. (1, 31-125) Hesab edirik ki, dastana daxil edilən boylar şifahi yaddaşda daha işlək olan oğuznamələrdir. Şifahi nitqdə işlənmə səviyyəsi daha yüksək olan oğuznamələr eposa daxil edilmişdir. «Dirse xan oğlu Buğac xan » (I), « Qanlı qoca oğlu Qanturalı» (VI) və «Basat Dəpəgözi öldürdüğü » » (VIII) , “ Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək”(III), “İç Oğuza Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü” boylarda Oğuz elinin daha qədim dövr həyat və məişəti təsvir edilmişdir. Bu boyların ideya, mövzu və məzmun çevrəsinin, Oğuzun tarixi coğrafiyası baxımından öyrənilməsi üçün əldə olan məlumat o qədər də geniş deyildir. Lakin burada Oğuz eli barədə məlumatlar da kifayət qədərdir. Bu boylardakı coğrafi ərazi qeyri-müəyyən olsa da, mücərrəd deyildir. Bunlar Oğuz elinin mifik, təzadlı və ziddiyyətli bir dövrüdür. Kifayət qədər informatik məlumata malik boylar kimi üzərində ətraflı tədqiqatın aparılması mümkündür. Yuxarıda deyildiyi kimi, oğuz epik düşüncəsinin daha qədim dövrünün mükəmməl yaddaşdır. Bu boylar oğuzların bütün köçləri, köçəri və oturaq həyatı boyu gəzdikləri ölkələrə, uluslara və torpaqlara özləri ilə apardıqları arxaik epik düşüncəsidir. Onların yaranma arealı qədim oğuz məskənləri olsa da, qədim dünyanın, o cümlədən Qafqaz və Avropa süjetlərinin təsirindən də kənar deyildir.

«Dədə Qorqud» boylarına yaranma məkanı və tarixilik baxımından yanaşdıqda yaranan boyların xronologiyasını belə tamamlamaq olar: «Dirse xan», «Qanturalı», «Basatın Təpəgözü öldürməsi», «Beyrəyin boyu» və «İç Oğuza Daş Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy». Bu boylar eposun qədim vətəndə yaradılmış boylarının məcmusudur. Oğuzlar öz yaddaşlarında həmin oğuz hekayətlərini yaşatmış və yeni ərazilərdə də öz yaradıcılığını davam etdirmişlər ki, bu da oğuzların ozan sənəti və oğuz eposçuluq ənənələrinin güclü improvizəsi ilə əlamətdar olmuşdur.

«Dədə Qorqud» süjetlərinin yaranmasının daha bir mərhələsi VII-IX əsrlərlə bağlıdır. Bu zaman ərzində iki əsas oğuznamənin - V « Duxa qoca oğlu Dəli Domrul» və XI «Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı» boyların yaranması ilə bağlı olmuşdur. Bu boyların hər ikisi Orta Asiyaya gələn oğuzlar tərəfindən İslamın qəbul edildiyi ərəfədə

yaradılmışdır. Oğuzlar artıq bu dövrdə epik-romantik dastan ənənəsindən istifadəyə meyl göstərirdilər. Adı çəkilən sonuncu boyda ozan-baxşı ənənəsinin çarpazlaşması özünü göstərməyə başlamış və bu ənənə həmin dövrdə Orta Asiyada yaranan oğuznaməni üzə çıxarmışdır.

Dastanın yaranmasının üçüncü mərhələsi Qafqazda yaranan boyların formalaşması ilə bağlıdır. Eposun sonradan kitaba daxil olan boylarının xeyli hissəsi məlum olduğu kimi, Qafqazda yaranmışdır. Onların tarixi xronologiyası isə aşağıdakı kimidir: «Salur Qazanın evi yağmalandığı» (II), «Qazan bəg oğlu Uruz bəgin tutsaq olduğu» » (IV), «Qazılıq Qoca oğlu Yegnəg » (VII), «Bəkil oğlu Əmranın » (IX) və «Uşun Qoca oğlu Səgrək » boyları (X).

«Dədə Qorqud» eposu müxtəlif mərhələlərdə oğuzlar tərəfindən yaradılan silsilə hekayətlərdən – oğuznamələrdən ibarət olmuşdur. Təbii ki, onların daha qədim nümunələri də mövcud olmuş, onlar Fəzlullah Rəşidəddinin «Oğuznamə»sində (6, 25-97), daha qədim oğuznamələr isə Əbülqazinin «Şəcərəyi-Tərakimə»sində diqqəti cəlb edir. «Dədə Qorqud»a qədər mövcud oğuz hekayət və mətnlərinin müxtəsər məcmusu isə X.H.Koroğlunun «Oğuz qəhrəmanlıq eposu» (2, 3-241) adlı tədqiqatında təqdim edilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, «Dədə Qorqud» eposu, onun ayrı-ayrı boyları oğuz hekayətlərinin ilkin nümunələri deyil, əksinə ozan repertuarında yetkinləşmiş nümunələrdir ki, onlar oğuzların yaddaşına həkk olunmuş və zaman-zaman yeni nəsillərin şifahi yaradıcılığına ötürülmüşdür. «Dədə Qorqud» oğuznamələri kitaba köçürülərkən təbii ki, heç də tarixi-xronoloji arıdıçılıq prinsipi əsasında düzülməmişdir. Qorqudşünas X.Koroğlu hesab edir ki, eposun boyları tarixi-xronoloji ardıcılıqla, həm də epos qəhrəmanlarının bioqrafiyasına uyğun olaraq tərtib edilmişdir, amma bu fikirlə razılaşmaq olmur, çünki bu, eposun yazıya alınma dövründə katiblər üçün o qədər də əhəmiyyətli bir fakt deyildi. Əhəmiyyətli olan o idi ki, eposun hansı boyu mükəmməl şəkildə yazıya köçürülmüş, yaxud yaddaşda mühafizə edilmişdir. Katiblər ilk yazı nüsxələrini hesab edirik ki, daha əvvəlki dövrlərdə yazıya köçürə bilmişdilər. Bu isə bəzi mütəxəssislərin fikrincə, XI-XII əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu nüsxələrdən sonralar XII-XVII əsrlər arasında yazıya köçürülmüş, onlardan bizə gəlib çatan ən qədimi Drezdendə saxlanılmışdır.

«Dədə Qorqud» boylarının yazıya köçürülmə prosesində arxitektonik strukturun bilərəkdən şüurlu şəkildə təhrif edilməsi də mübahisəlidir. «Dədə Qorqud» eposu yazıya alınarkən göstərilən səbəblərin heç biri fəaliyyətdə olmamışdır. Daha qədim nüsxə hesab edilən, bu gün isə hələlik mətni əldə olmayan, ilk nüsxə tərtib edilərkən Oğuz elinin qəhrəmanlıq tarixini əks etdirən ən mükəmməl boylar mətnə daxil

edilmişdir. Hesab edirik ki, burada başlıca prinsip boyların yaddaşda mühafizə və bədii cəhətdən ozan repertuarında yayılma və işlənmə səviyyəsi əsas götürülmüşdür. Boyların üzünü köçürüb yazıya alanlar yalnız boylararası zahiri xronoloji ardıcılığa diqqət yetirmişlər.

Epos yaradıcılığının hər üç dövründə yaranmış mətnlər kitaba salınmışdır. Burada ayrı-ayrı boyların yarandığı tarix və coğrafiya nəinki diqqət mərkəzinə çəkilmiş, əksinə, bütün boylarda bəhs edən hadisələr qeyri-müəyyən zaman həddində sərhədləri dürüştəşdirilməmiş, qeyri-müəyyən bir arealda baş verən qəhrəmanlıq hadisəsi kimi təqdim edilmişdir. Bu arealın bir qütbü Anadolu-Trabzon, Bayburd, başqa qütbü isə Dərbənd-Şimali Azərbaycanın geniş və zəngin coğrafi arealı, eləcə də Gürcüstan elləri, onun yaxın və uzaq ətrafıdır. Bizə məlum mətnə eposun birinci və ikinci yaradıcılıq mərhələlərində formalaşan boyların tarixi coğrafiyası mətnaltı məzmununda, ayrı-ayrı toponimlərin və antroponimlərin arxasındadır.

Bu bir faktdır ki, boyların hər birinin şərti də olsa yaranma dövrü, yaranma arealı və tarixi coğrafiyası vardır. Bütün bunları tamamlayan isə onların zəngin süjet, motiv və obrazlar sistemidir. Hər boyun özünəməxsus coğrafiyası olduğu kimi, oğuz yaşam tərzini əks etdirən səciyyəvi məzmunu vardır. Bunların hər birinin folklorşünaslıq baxımından ayrı-ayrılıqda tədqiqi vacib və zəruridir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir edilən oğuz elinin coğrafiyası qeyri-müəyyən olduğu kimi, bu eli əhatə edən dövlətçiliyin zaman həddü də əslində naməlumdur. Oğuzun yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə çalışan araşdırıcılar bu məsələdən ehtimal və fərziyyələr şəklində danışdıqları kimi, oğuz dövlətçiliyindən də qeyri-müəyyən zaman həddində danışirlər. Məsələn, «oğuz elləri», yaxud «el» anlayışı «indiki ənənəvi çalar... ilə yanaşı, həm də siyasi səpgidə – dövlət mənasında işlənməmişdir. «Eldə yağ yox ikən sənin babanın üstünə yağ gəldi» (I boy) cümləsində «el» siyasi toplu (toplum – Ü.N.) kimi verilmişdir; öz hərbi-feodal başçısına qarşı qiyam qaldırmış druiinaçılar yeni dövlətin daxili düşmənləri kimi yazıya alınmışdır. IV boydakı «Qan Abqaza eli» - «Doqquz tümən Gürcüstanı», yəni doqquz inzibati vahiddə Gürcüstan feodal dövlətini nəzərdə tutur. Burada «el» anlayışı Kültegin ailəsindəki cümlələr ilə uzlaşır». «... babam Bunun kaqan istemi, kaqan türk xalqının elini yaratmış, dövlətini qurmuşlar» və ya «eli» (dövləti) olanı elsiz elədik, kaqanı olanı kaqansız qoyduq» (1,262). Bu kiçik mülahizədən aydın görünür ki, əslində «Kitabi-Dədə Qorqud»da rastlaşdığımız «oğuz eli» elə «oğuz dövləti» məqamında işlənməlidir. Əgər eposda müəyyən boylarda «oğuz eli»nin daha qədim həyatını görürüksə, hətta buradakı ayrı-ayrı cümlə və ifadə quruluşları ilə bu ad səsləşirsə, demək təsvir edilən hadisələrin bir başı Türkün xaqanlığına, yaxud onların sındırılmış tarixini daş kitabələr üzərinə yazıldığı dövrə yaxın bir zamanla bağlıdır. Xatırladaq ki, ərəb tarixcisi Əbu Bəkr Ət

Dəvədari də öz “Tarix “ kitabında ilk oğuz hekayətlərinin III-V əsrlərdə xalq arasında məlum olduğunu xatırladırdı. Hətta həmən qəhrəmanlar içərisində 20-yə yaxın cəngavərin – Qazan xanın, Uruzun, Basatın, Beyrəyin, Burla xatunun və başqalarının adını çəkirdi (2,83).

Təbii ki, bu oğuznamələr Dədə Qorqud improvizəsindən əvvəlki dövrdə yeni formalaşmağa başlayan ozan yaradıcılığının ilk improvizələri idi. Əslində Dəvədarinin adını çəkdiyi oğuznamələrdə oğuz bəylərinin qəhrəmanlığı ilə bağlı süjetlər mövcud idi. Faktı diqqətlə nəzər yetirəndə belə bir məntiqi nəticəni təsdiqləməli oluruq ki, VIII əsrə qədər xalq arasında bu gün «Dədə Qorqud»da adı çəkilən qəhrəmanlarla bağlı oğuznamələr mövcud olmuşdur. Onlardan bəziləri, məsələn, “hirsələnəndə bığlarından qan çıxan Bükdüz Əmən”, “ əjdahalar əlindən adam alan Dəli vuran”, ... Hesab edirik ki, həm də belə oğuznamələr sayca geniş olduğu kimi, məzmun etibarilə də fərqli olmuş və müxtəlif oğuz qəhrəmanlarının şücaətlərini özündə əks etdirmişdir. Məhəmməd peyğəmbər əleyhissalamla yaxın vaxtda dünyaya gələn Dədə Qorqud isə həmən oğuz hekayətlərini improvizə etdikdən, onları təkmilləşdirib oğuz həyatının geniş çevrəsini əhatə edən bir məqama yetirdikdən sonra həmin hekayətlər Dədə Qorqudun adı ilə bağlanmışdır. Dədə Qorqud erkən mərhələdə ozanların dilində gəzən söyləmələri, deyimləri yenidən improvizə edib öz repertuarına salmışdır. Bu məntiqə problemə yanaşsaq, onda inanmaq olar ki, Dədə Qorqudun adı ilə bağlanan oğuz hekayət, söyləmə, deyim, məsəl və sözlərin dilimizdə yayılması III-V əsrlərdə xalq arasında mövcud olmuşdur. VIII yüzilliyin sonu, IX yüzilliyin əvvəllərində onlar mükəmməlləşərək eposa daxil edilmişdir. Bu, «Dədə Qorqud» boylarının yaranmağa başladığı, yaxud onun formalaşmasının birinci yaradıcılıq mərhələsi ilə bağlıdır. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, eposun üçüncü yaradıcılıq mərhələsi isə artıq yeni tarixi məkanda baş vermişdir. Bu mərhələdə isə oğuz coğrafiyasına və ümumilikdə oğuz elinin sərhədlərinə artıq xeyli aydınlıq gəlmişdir. Üçüncü mərhələdə yaranan boyların törəmə coğrafiyası bəllidir. Bu ərazi oğuz elinin bir tərəfdən Gürcüstanla, digər tərəfdən isə Türkiyə sərhədləri hüdundadır. Maraqlı doğuran isə odur ki, yeni coğrafi ərazidə oğuz elinin düşmənləri yenə «qanlı kafərlər»dir. Üzərindən, təxminən səkkiz-doqquz yüzilliyin keçməsinə baxmayaraq Bayandır xan yenə xaqanlığın başçısıdır, yenə bu eldə Qazan xan bəylərbəyidir və s. Təbii ki, bu xüsusiyyətlərlə «Kitabi-Dədə Qorqud» özündən əvvəlki (əgər ondan əvvəl oğuz eposunun başqa bir nümunəsinin mövcudluğu iddia edilsə) və sonrakı eposlardan fərqlənir. Yəni uzun zaman ərzində repertuar həyatına son qoyulub bütövlükdə epik yaddaşa köçürülən epos ozan yaradıcılığının yeni repertuar həyatında da öz klassik forması, məzmununu və klassik arxetiplərini qoruyub saxlamış, kitaba isə yalnız sonralar öz klassik mündəricəsində və repertuar

məzmununda keçmişdir. Kitaba keçmə dövründən sonra isə epik repertuardan demək olar ki, tamam silinib sıradan çıxmış, bu struktur sistemi isə epik yaddaşdan pozulmuşdur. Məcəzi mənada, əgər belə demək olarsa, «ölüb-dirilən» epik yaradıcılıq məhsulu kimi oğuz eposu ən azı üç-dörd yüz illik fasilədən sonra yenidən əlyazma mətnindən epik yaddaşa qayıtmış, öz dərin və dolğun məzmunu ilə iki yüz ilə yaxın müddətdə çox geniş bir çevrədə elmi və ictimai fikri məşğul etməyə başlamışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un yaradıcılıq mərkəzləri arasında zahiri oxşarlıqlara baxmayaraq, eposda zamanla bağlı təkamül nəzərə çarpacaq dərəcədə genişdir. Bu oğuz elinin “yağı”larla münasibətində, onların cəmiyyət həyatındakı mövqeyinin aktivləşməsində, oğuz elində yeniliklərə meylin, onunla bağlı daxili mübarizənin kəskinləşməsində, oğuz cəngavərləri və alplarının daxili və xarici düşmənlərlə mübarizəsində və bir sıra digər başqa xüsusiyyətlərdə özünü aydın şəkildə nəzərə çarpdırır. Bütün bu məzmunu görünür ki, oğuz elində elin müdafiəsində daha məqsədli cəngavərlik, məzmunlu döyüş taktikası ölkənin diqqətli müdafiəsinə xidmət nümunəsi daha öndədir. Məlumdur ki, ölkə müdafiəsinin təşkilində ayıqlıq, düşməni məkrini vaxtında dəf etmək, Baş xaqana – ölkə başçısına sədaqət, vətənə məhəbbət və s. mühüm şərtlərdir. Sərhəddin xüsusi qorunmasına ehtiyac olduğu kimi, düşməni də diqqətdə saxlayıb, onun həmlələrindən qabaqcadan xəbər tutmaq çox vacibdir. Oğuz eposunda bütün bu kimi məsələlərdə qədim dövr yaradıcılıq mərhələsində yaranan oğuznamələrlə sonuncu boylar arasındakı fərqlər dastan boylarında cəngavərlik ənənəsinin yeni ölçü və hədudlarını nümayiş etdirir. Oğuz elinin müdafiəsi bütün boylarda yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Bu yaradıcılıq maraqlı paralellərlə əlamətdardır. Hadisələrin təsvirindən görüldüyü kimi, bu el geniş bir ərazidə məskunlaşmışdır. Özünəməxsus müdafiə sistemi, - cəngavərləri, ordu və dəstə başçıları mövcuddur. Ölkənin müdafiəsinin başında baş xaqan – Bayandır xan dayanır. O, xanlar xanıdır. Ölkənin bütün maddi, döyüş rəşadəti, mənəvi-əxlaqi, hüquqi qorunması məhz ona tabədir. Ölkə müdafiəsinin təşkilində sərhəddə keşikçi qoymaq vacibdir. Bu, oğuz dövlət-çiliyinin sonrakı inkişaf mərhələsi üçün ənənəvidir. Eposun yaranmasının üçüncü dövr mərhələsində yaranan boylarda özünü göstərir. Ən önəmlisi də budur ki, bu motiv son dövr dastan yaradıcılığı üçün əlamətdar olsa da, sərhəddə keşikçi təyin etmək, onun xaqanın – Bayandır xanın nəzarətində saxlandığını görürük.

Oğuz elinin tarixi-coğrafi məkanını dəyişməsinə baxmayaraq, boylardakı hadisələrin quruluşunda arxaik etnik düşüncə modeli qorunub saxlanır.

Ədəbiyyat

1. “Kitabi- Dədə Qorqud” (Tərtib, transkripsiya, sadələş. var. və müqəddimə F. Zeynalov və S. Əlizadəninidir), Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

2. Koroğlu X.N. Oğuz qəhrəmanlıq eposu, Bakı: Yurd, 1999, 244s.
3. Книга отца нашего Коркута (пер. А.Ахундовой), Баку: Язычи, 1989, 224 стр.
4. Гаджиев А.Дж. «Китаби-Деде Коркут» и традиции тюркского героического эпоса. «Dil və ədəbiyyat», Nəzəri, elmi, metodik jurnal, 2(20), Bakı: 1998, 74-76s.
5. Məmmədov (Bəydili) Cəlal. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı: 1994, 27 s
6. Рашид-ад-дин Ф. Джами- Ат-Таварих. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку-1957(при издании были сохранены все данные оригинала) , Баку: 2011, «Нагыл еви», 540 стр.

Улькер Набиева

**Географический ареал и архитектурная структура
сказаний “Книги Моего Деда Коркута”
Резюме**

В представленной статье были привлечены к исследованию архитектурная структура и историко-географический ареал сказаний “Книги моего Деда Коркута”. Здесь обращается внимание на существующие научные мышления по поводу данной проблемы и высказываются личные мнения . Представляется к вниманию семантика выражения архитектура и исследуется вход сюжетов в хаотичной форме в эпос, которые были связаны с нарушением архитектурной структурой этих сказаний.

Сказания « Книги Деда моего Коркута» ,отражающие образ жизни, мировоззрение , культуру различных исторических периодов, а также совмещает своеобразный историко-географический ареал. С этой точки зрения, в эпос были включены те сказания, которые были наиболее разработаны в устной памяти.

Каждое сказание ,которое было включено в эпос, имеющее специфический период создания, имеет также географию создания и распространения . Эти сказания имеют отличительную структуру и содержание. Здесь были отражены те события, которые произошли в Огузском Эле в том или ином этапе. Географический ареал некоторых сказаний представлены в неопределенной форме .

В статье было отмечено , что сказания были сформированы на трех основных этапах устного творчества. Эти сказания являются

ранними импровизациями озанов , которые относятся до импровизации Деде Горгуда.

Некоторые различия между сказаниями входящих в древние и последующие этапы тоже привлечены к вниманию. С этой точки зрения также охрана Огузского Эля и новые формы традиций рыцарства привлекают большое внимание .

U.Nabiyeva

The archetytonic structure and the geographical range of “Dede Qorqud Summary

The archeological sturctrure and historic-geographical areas of the Dede Qorqud tiles have been explored in the presented article.The current scientific ideas which are related to the problem are paid attention and commented.The semantics of the archetytectic expression are emphasized and the violation of the archetytonic structure of the tails,the description of the stories in a retail way in the epic are examined.Dede Qorqud tails described living style ,worldview cilivisation,as wellas geographical areas of the different historical periods.In this regard,including o oguznamelerin,which are mainly used in verbal memory,to the epos in essential.

Each story that is included in Epos also has geography of deviration and spread as it has a specific period of creation.The stories have a dinstinctive structure and content.The events that took place in certain period in Oghuz are reflected here.Geographical locations of some stories are presented indefinitely.The article shows that “Oghuznamehs” have been formed in three major creation stages.Those stories were the first bard poetry activities which were even before the Dede Qorqud’ poetry activities.The distinctions between the oguznamehs of the ancient era and the new ones are not ignored.The protection of Oghuz,the new forms of knighthood traditions attract attention from his point of view.

Rəyçi: Qəzənfər Paşayev
Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏLƏMDAR BAYRAMOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

bizimsozqezeti@mail.ru

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YETİŞDİYİ ƏDƏBİ-TARİXİ MÜHİT

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, şair, şeir, poeziya, ədəbiyyat

Ключевые слова: Бахтияр Вагабзаде, поэт, стихотворение, поэзия, литература.

Key words: Bakhtiyar Vagabzade, poet, poem, poetry, literature.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığa başladığı dövr özünün ziddiyyətləri və spesifikasi ilə xarakterikdir. Bu dövrdə şair və yazıçılardan təzə həyatın diqtəsi ilə yazmaq, sovet quruluşunu tərənnüm etmək, sosializm realizmi deyilən ədəbi metodun tələblərindən kənara çıxmamaq tələb olunurdu. 30-cu illər repressiyalarını yaşamış, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad kimi ədiblərin aqibətlərini göz önünə gətirən şair və yazıçıların müəyyən bir hissəsi istər-istəməz bu axına qoşulmuşdular. Onların bir qismi dövrün tələbləri ilə yazılmış əsərlərində minillik poeziyamızın özünəməxsus intonasiyasını, obrazlar sistemini, düşüncə tərzini inkar edirdilər. Belə bir mürəkkəb dövrdə Bəxtiyar Vahabzadə mümkün qədər tərənnüm mövzularından qaçır, öz əsərlərini, obrazlar sistemini milli ədəbiyyatımızın ovqatına uyğun kökləyirdi. XX əsrin 40-cı illərində ədəbiyyata gələn Bəxtiyar Vahabzadənin fəal yaradıcılıq dövrünün ilk mərhələsi ötən əsrin 50-ci illəri hesab edilə bilər. Bu dövrdə artıq onun şeirləri mətbuat səhifələrində müntəzəm olaraq yer alır, kitabları nəşr olunurdu. Səməd Vurğun ədəbi məktəbinin layqili davamçılarından olan Bəxtiyar Vahabzadənin bu illərdə fərdi yaradıcılıq üslubu, poetikası formalaşırdı. Şair bu dövrdə əsərlərinin mahiyyətinə, qaynaqlarına, obrazlar sisteminə və düşüncə tərzinə görə milli ədəbiyyatımızı təmsil edirdi və milli ruhlu şair kimi məşhurlaşdı. Ana dilimizin yasaq edildiyi, sıxışdırıldığı, dövlət qurumlarında “böyük qardaş”ın dilindən istifadə edildiyi bir dövrdə şair yazırdı:

Bu dil, - bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil, - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil, - tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.

Bu dil, - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. (1,80)

Şair eyni zamanda öz ana dilində danışmaqdan utanan, yad dillərdə danışmaqla öyünənləri lənətləyirdi. Yad dildə danışanların və elə danışdıqları dildə də düşünənlərin hakim olduğu 1954-cü ildə bu misraları yazmaq sənətkardan böyük cəsarət tələb edirdi:

...Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
Bunu iftixar bilən
Modalı ədəbazlar
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar.
Qoy bunlar mənim olsun.
Ancaq Vətən çörəyi,
Bir də ana ürəyi
Sizlərə qənim olsun. (1,80)

Bəxtiyar Vahabzadə 50-ci illərdə bir sıra poemalar da qələmə almışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin bu illərdə qələmə aldığı ən şah əsəri isə heç şübhəsiz “Gülüstan” poemasıdır. 1959-cu ildə qələmə alınan poema mərkəzi mətbuatda deyil, Şəkinin “İpəkçi” qəzetində çap edilir. Əsər qısa zaman ərzində əlyazma şəklində daha geniş yayılır, geniş oxucu kütləsinin dərin rəğbətini qazanır. Əsərin xalq arasında geniş şəkildə yayılması, əldən-ələ gəzməsi hakim rejimi narahat edir, bu əsərə, eləcə də şairin bütünlüklə yaradıcılığına, fəaliyyətinə təqiblər başlayır. Qadağan edilmiş bir mövzunun milli ruhlu şair tərəfindən ustalıqla, yüksək sənətkarlıqla, xalq dilində, xalqın ruhuna biçilmiş bir ovqatda işlənməsi onun təzyiqlərə məruz qalması, “millətçi” damğası ilə təqib edilməsi ilə nəticələnir. Poemanı Azərbaycanın birliyi və istiqlalı uğrunda mücadilə aparan Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Seyid Cəfər Pişəvərinin xatirəsinə ithaf etdiyini bildirən şair əsərdə eyni zamanda sətiraltı ifadələrlə cənubi Azərbaycanın İranın əsarətində olduğunu bildirməklə yanaşı, quzey Azərbaycanın da sovet imperiyasının əsarətində olduğunu bildirirdi:

İpək yaylığıyla o, asta-asta
Silib eynəyini gözünə taxdı.
Əyilib yavaşca masanın üstə
Bir möhürə baxdı, bir qola baxdı.

Kağıza həvəslə o qol da atdı,
Dodağı altından gülümsəyərək.
Bir qələm əsrlik hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü qılıncək. (1,532)

Şair əsərdə İran irticası ilə rus irticasına heç bir fərq qoymur, hər ikisini eyni adla çağırırdı:

Qoyulan şərtlərə razıyıq deyə,
Tərəflər qol çəkdi müahidəyə...
Tərəflər kim idi?
Hər ikisi yad! (1,533)

Amma şair ümitsizliyə qapılmaz, oxucusunu da nikbin ovqata kökləyir. Şairə görə bu müqaviləyə imza atan eynəkli cənabla təsbehli ağa dərk edə bilmədi ki, bir xalqı yalnız kağız üzərində ikiye bölmək olar. Onun ruhunu, mənəviyyatını, gələnlərini heç zaman bölmək və bir-birindən ayırmaq olmaz. Təbriz də, Bakı da bütöv Azərbaycandır, bir bədən, bir can kimi bir-birinə bağlıdır və bu mənəvi bağlılığı heç bir kağız, heç bir müqavilə, heç bir qoşun poza bilməz:

...Ağalar bilmədi birdir bu torpaq
Təbriz də, Bakı da Azərbaycandır.
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır.
Böl, kağız üstündə, böl, gecə-gündüz,
Torpağın üstünə dirəklər də düz,
Gücünü, əzmini tök də meydana,
Qoşundan, silahdan sədd çək hər yana.
Torpağı ikiye bölərsən, ancaq
Çətindir bədəni candan ayırmaq! (1,538)

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Vətənimizin bütövlüyünə, eləcə də cənub mövzusuna həsr edilmiş şeirlər xüsusi silsilə təşkil edir. Onun bu mövzuda yazdığı əsərlər milli ədəbiyyatımızda özünəməxsus yer tutur. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı ideya-məzmun baxımından insanpərvər, humanist olmaqla bərabər, eyni zamanda milli məzmun kəsb etməsi ilə də xüsusilə seçilir. Bəxtiyar Vahabzadə gurultulu sovet mövzularının və obrazlarının əksinə olaraq xalqımızın tarixini, taleyüklü, öz həllini gözləyən problemlərini də cəsarətlə ədəbiyyata gətirmişdir. Eyni zamanda onu yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının, türk xalqlarının taleyi narahat etmişdir. Şairin 1961-ci ildə yazdığı "İstanbul" adlı şeirdə bu narahatlığı və ümumiyyətlə onun bir şair kimi cəsarətli və uzaqgörən mövqeyini sezmək olmur. Bu misralarda türk dünyasının bu günkü birliyinə hələ illər öncədən böyük bir inam ifadə olunub:

Tapacaqdır, əminəm,
Türk oğlu haqq yolunu.

O, hələlik seyr edir
Sağını, solunu...
...Axtarır,
Axtarır,
Axtarır.
Qarşıda işıq var,
Axtaran tapar!.. (3,24)

Şair 70-80-ci illər yaradıcılığında bu xətti –türkçülük, turançılıq xəttini daha da inkişaf etdirdi. 1980-ci ildə qələmə aldığı “Salam, Özbəkistan” adlı şeirində o, türk xalqlarının birliyindən, qardaşlığından, dilimizin, soy-kökümüzün, Vətənimizin birliyindən bəhs edir. Onun fikrincə, Azərbaycan da, Özbəkistan da Vətəndir, böyük türk dünyasıdır, bir bədəndə bir candır və eyni yolun, eyni amalın yolçusudur. Sovet dövlətinin ən qüdrətli çağlarında qələmə alınan bu misralar türk dünyasının gələcək birliyinə bir mesaj idi:

...Biz bir canıq, bir vahidik binadan
Bu Vətənə o Vətəndən salamlar.
Biz bir yolun yolçusuyuq hər zaman
Sənə məndən, mənə səndən salamlar. (4,27)

Bəxtiyar Vahabzadə 60-cı illər yaradıcılığında da poema janrına yer verib. Onun bu illərdə qələmə aldığı poemalar arasında böyük Azərbaycan şairi Sabirə həsr etdiyi “Ağlar-güləyən” (1962) poeması diqqəti daha çox cəlb edir. Bu poemada da şair daha çox azadlıq ideyalarını təbliğ edir, şairlərimizin də, xalqımızın da ən böyük xəstəliyinin, ən böyük bəlasının, dərdinin, ağrı-acısının dərmanının məhz azadlıq olacağını vurğulayır. Onun fikrincə “arizi qəmlər əlindən” ciyəri dağlanan, ürəyi şişən Sabirin dərdinə həkimlər, dava-dərmanlar fayda verə bilməzdi. Çünki onun xəstə edən millətinin dərdi, millətini ağrıdır, bu dərd indi də milli şairləri narahat edir və bu dərd yalnız xalqımız öz azadlığına, istiqlalına qovuşanda sağlacaq:

Həkimlər bilmədi, bir xəstəliyin
Dərmanı həmişə eyni deyildir.
Həkimlər bilmədi, dərdli şairin
Dərmanı – azadlıq, loğmanı – eldir. (3,213)

Artıq 70-ci illərdə milli ruhlu şair kimi SSRİ rəhbərliyinin və xüsusi xidmət orqanlarının “diqqətini cəlb edən” Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına təqiblər açıq şəkil aldı. Onu dərs dediyi Azərbaycan Dövlət Universitetinin auditoriyalarından kənarlaşdırmaqdan tutmuş əsərlərinə

çapına qoyulan yasağa qədər bir sıra ağır sınaqlar gözlüyürdü. Belə bir şəraitdə şair özünün yazdığı kimi “inandığı dostlarının məsləhəti ilə” “Leninlə söhbət” (1974) poemasını yazdı. Şair sonralar əsərin yazılma səbələrini bu cür izah edirdi: “Özümü hücumlardan qorumaq və hakim ideologiyaya zidd olmadığını “sübut etmək” üçün, bir sözlə, özümü “sığortolamaq” üçün inandığım dostlarımla məsləhəti ilə “Leninlə söhbət” poemamı yazdım. Fəsillərin başında Lenindən gətirdiyim misallarla demək istədiyim fikirlərə qalxan tuturdum”(4,489).

Müəllifin sonralar bir hissəsindən imtina etdiyi “Leninlə söhbət” poemasını oxuyanda həqiqətən də açıq-aşkar görünür ki, şair fəsillərin əvvəlində Leninin əsərlərindən gətirdiyi sitatlar və bu sitatların ovqatı ilə yazdığı misralarla yenə öz sözünü deyir, Leninin yazdıqlarının həyata keçmədiyini, bu sözlərin yalnız kağız üzərində olduğunu sətirlərin mənə ilə oxuculara çatırırdı. Şair əsərin “Xalq” adlandırdığı fəslində özünü xalqdan ayrı tutan, xalqın adından danışır amma xalqa qənim olan sovet və partiya rəhbərlərini hədəf seçirdi:

...Özünü xalqından üstün sananlar
Xalqın dühasından çox geri qaldı.
Xalqın ciyəriylə nəfəs alanlar
Xalqa enə-enə xalqdan ucaldı. (4,489)

“Leninlə söhbət” poemasından cəmi bir il sonra Bəxtiyar Vahabzadə özünün milli ruhlu daha bir əsərini – “Muğam” poemasını yazdı. Poemada xalqımızın gələnləri, musiqi mədəniyyəti həvəslə, yüksək sənətkarlıqla və bədii zövqlə qələmə alınmışdır. Poemayı oxuyanda bir daha oxucuya bəlli olur ki, şair həqiqətən də Lenin haqqında poemasını özünün də qeyd etdiyi kimi “özünü hücumlardan qorumaq, hakim ideologiyaya zidd olmadığını “sübut etmək” məqsədilə yazıb. Əsərdən aydın olur ki, onun üz tutduğu, bəhrələndiyi kitablar heç də Leninin kitabları, dövrün zamanın diqtə elədiyi kitablar deyil, özündə xalqımızın mədəniyyətini, folklorunu, tarixini daşıyan muğamlarımızdır, mənəvi abidələrimizdir:

...Çox kitablar oxudum, zənn elədim bəxtiyaram,
Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırır muğam. (4,389)

Şair “Leninlə söhbət” əsərindən dərhal sonra bu əsəri yazmaqla bir daha sübut və təsdiq etdi ki, həyat kredosuna, milli ədəbiyyatımıza, bütövlükdə xalqına, Vətəninə sadıqdır və bütün təqiblərə baxmayaraq ömrünün sonuna qədər də bu cür qalacaq, bu yoldan onu heç bir təqib və təzyiqlər, qadağalar çəkəndirə bilməz. Bu əsər “Gülüstan” poemasını yazmış

Bəxtiyar Vahabzadə qələminə cəmiyyətdə, xalqda olan inamı daha da möhkəmləndirdi. Oxucu onun əsl, ürəklə yazılmış əsərinin “Leninlə söhbət” deyil, məhz “Gülüstan”, “Muğam” kimi əsərlər olduğunu bir daha müəyyənləşdirdi. Oxucu bir daha əmin oldu ki, dünya nə qədər fırlansa da, “dünənin həqiqətləri bu gün tərs yozum olsa da”, “çox əyilməz başlar əyilsə də”, “dünənin alqışları” bu gün “ünvanını dəyişsə də”, “bütələr gəlsə də, getsə də” onun şairi dəyşməzdir, əqidəsində möhkəmdir:

Min-min illər bu dünya beləcə fırlansa da,
Bir yuvanın bülbülü min budağa qonsa da,
Aylar, illər, fəsillər bir-birini dansa da,
Dəyişməzdir əqidəm, çox da dünya fırlanır. (5,207)

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının növbəti mərhələsi xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizə apardığı illərə aiddir. Yaradıcılığa başladığı ilk illərdən etibarən öz şeirləri ilə xalqımızın düşüncə mədəniyyətinin, milli özünü dərkənin və milli şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynamış Bəxtiyar Vahabzadə milli azadlıq mübarizəmizdə öz şeirləri və ictimai fəaliyyəti ilə iştirak etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Əsərləri. I cild. Azərbaycan nəşriyyatı, 2001, 544 s.
2. Vahabzadə B. Əsərləri. II cild. Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 576 s.
3. Vahabzadə B. Əsərləri. III cild. Azərbaycan nəşriyyatı, 2002, 512 s.
4. Vahabzadə B. Əsərləri. IV cild. Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2002, 608 s.
5. Vahabzadə B. Əsərləri. V cild. Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2002, 504 s.
6. Vahabzadə B. Əsərləri. VI cild. Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2003, 776 s.
7. Vahabzadə B. Əsərləri. VII cild. Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2004, 356 s.
8. Vahabzadə B. Əsərləri. VIII cild. Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 848 s.
9. Vahabzadə B. Əsərləri. IX cild. Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 784 s.
10. Vəliyev Ə. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında hikmətli kəlamlar və aforizmlər// “Kaspi” qəzeti, 31 iyul 2015.

A.Bayramov

Literary-historical environment of Bakhtiyar Vagabzade Summary

The period of the beginning of the work of Bakhtiyar Vahabzade is characterized by specific inconsistency. During this period, the literary

method of poets and writers of socialist realism were required not to go beyond the criteria.

During this difficult period, Bakhtiyar Vagabzade oriented his works in the spirit of national literature. The traditions of our people were reflected in his works. Therefore, people gained sympathy to his works. The themes of his works occupy a special place in the national literature.

The next stage of creativity of Bakhtiyar Vagabzade belongs to the years of struggle of our people for independence. Bakhtiyar Vagabzade took part in the struggle for national freedom through his poems and public activities. In general, Bakhtiyar Vagabzade played an important role in the formation of literary and artistic thought in Azerbaijan.

From this point of view, his studies of his work are relevant every period.

А.Байрамов

**Литературно-историческая среда Бахтияром Вагабзаде
Резюме**

Период начала творчества Бахтияра Вахабзаде характеризуется специфической противоречивостью. В этот период литературного метода социалистического реализма поэтам и писателям требовалось не выходить за рамки критерий.

В этот сложный период Бахтияр Вагабзаде ориентировал свои произведения в духе национальной литературы. В его произведениях традиции нашего народа находили свое отражение. Поэтому в его произведениях народ обретал сочувствие. Темы его произведений занимают особое место в национальной литературе.

Очередной этап творчества Бахтияр Вагабзаде относится к годам борьбы нашего народа за независимость. Бахтияр Вагабзаде принял участие в борьбе за национальную свободу благодаря своим стихам и общественной деятельности. В целом, Бахтияр Вагабзаде сыграл важную роль в формировании литературно-художественной мысли в Азербайджане.

С данной точки зрения его исследования его творчества актуальны каждый период.

Rəyçi: İlham Məmmədli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shindi61@mail.ru

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF- KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5

NİZAMİ GƏNCƏVİ MƏHƏMMƏD ƏLİ RƏSULZADƏNİN TƏDQIQATINDA

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Əli Rəsulzadə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, milli kimlik, türk dili, tərcümə sənətkarlığı.

Key words: Nizami Ganjavi, Mahammad Ali Rasul-zade, emigrant literary studies, national identity, Turkish language, translation art.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Мухаммад Али Расул-заде, эмигрантские литературные исследования, национальная идентичность, турецкий язык, искусство перевода.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində həyatı, mühiti, şəxsiyyəti və yaradıcılığının öyrənilməsi miqyası baxımından heç bir ədəbi sima dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvi ilə müqayisə oluna bilməz. Dünya ədəbiyyatşünaslığında Nizaminin tədqiq coğrafiyası və səviyyəsi onun yaradıcılığına istənilən Şərq klassikindən daha çox maraq göstərildiyini söyləməyə kifayət qədər əsaslar verir. Öz dövrünün və bütün zamanələrin ən böyük şairi Nizami, şübhəsiz ki, mühacir tədqiqatçıların da diqqət mərkəzində olmuşdur. Təəssüf ki, sovet hakimiyyəti illərində mühacir tədqiqatçıların Nizaminin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı araşdırmaları elmi dövriyyəyə yaxın buraxılmamış, onların adlarının çəkilməsi belə yasaq olduğundan müvafiq nümunələrin varlığından çox məhdud sayda mütəxəssis xəbər tutmuşdur. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında mühacir tədqiqatçıların Nizamiyə dair araşdırmalarına çox cüzi hallarda istinad olunması isə, əsasən, elmi deyil, siyasi ideologiyadan doğan tendensiyalı xarakter daşımışdır. Odur ki, bütün uğurlarına baxmayaraq, sovet hakimiyyəti illərində əsas qoyulmuş və böyük inkişaf yolu keçmiş nizamişünaslığı mühacir tədqiqatçıların şairlə bağlı araşdırmaları olmadan bütöv hesab etmək mümkün deyildir. Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin 1991-ci ildə yenidən bərpasından sonra mühacir tədqiqatçıların Nizamiyə dair araşdırmaları Azərbaycanda çap edilməyə, elmi dövriyyəyə gətirilməyə başlanmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları

son 20-25 il ərzində mühacir tədqiqatçıların müvafiq irsinin təhlili və elmi dəyərləndirilməsi istiqamətində fundamental tədqiqatlar aparmaqdadırlar.

Hazırkı araşdırmalara görə, mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi haqqında ilk ayrıca məqalə 1934-cü ildə görkəmli tədqiqatçı Məhəmməd Əli Rəsulzadənin qələmindən çıxmışdır. M.Əli Rəsulzadə “Gəncəli Nizami” adlı məqaləsini İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə dərc etdirmişdir (1, s. 274-277). Məqalə yazıldığı dövr üçün böyük əhəmiyyətə malikdir və 1930-cu illər Azərbaycan nizamişünaslığının səviyyəsi baxımından da diqqətəlayiqdir. Məqalədə qoyulan əsas problem bu günümüz üçün də kifayət qədər aktualdır. Araşdırıcı Ədalət Tahirzadə məhz bu baxımdan məqaləni Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi haqqında ilk ciddi araşdırma hesab edir (2, s. 133). Şübhəsiz ki, məqalədə öz əksini tapan bəzi məsələlər 1930-cu illər ədəbiyyatşünaslığında mübahisəsiz qəbul olunurdusa, sonrakı dövrlərin araşdırmaları əsl həqiqətləri ortaya qoymuşdur. Ona görə də M.Əli Rəsulzadənin məqaləsi müəyyən yanlışlıqlardan xali deyildir. Bu yöndən mühacir tədqiqatçının araşdırmasına mühacirətşünas alim Nikpur Cabbarlının yanaşması özünü doğruldur: “M.Əli Rəsulzadənin “Gəncəli Nizami” məqaləsi Azərbaycan nizamişünaslığının çağdaş səviyyəsi baxımından zəif və nöqsanlı görünsə də, yazıldığı dövrdə mühüm elmi-metodoloji dəyərə malik idi” (3, s. 46).

M.Əli Rəsulzadə məqalənin əvvəlində Nizaminin həyatı, mühiti və müasirlərinə dair qısa məlumat vermiş, şairin Azərbaycan Atabəylərindən Eldəniz, oğlu Qızıl Arslan və onun oğlu Toğrulla həməsr olduğunu, sonuncu ilə şəxsən görüşdüyünü yazmışdır: “... bir zaman Toğrul şairin vətəni olan Gəncə şəhərinin 30 fərsaxlığına yaxınlaşdığı vaxt şairə qasid göndərmiş, görüşünə dəvət edərək Nizamiyə fəvqəladə iltifat göstərmişdir. Ayrıca Abxaziya (Gürcüstan) hüduduna yaxın bir kənd belə hədiyyə etmişdir” (1, s. 274). Qeyd edək ki, Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında əsəri yazdığı zaman Toğrul şahın taxta çıxdığını göstərmişdir:

Şahların şahıdır, vüqarlı, adi,
Adı Toğrul şahdır, özü rəhmdil.
Taxtū taca çatdı, səltənət qurdu,
Arslan şah yerinə təxtə oturdu.
Qoyarkən bu evin binasını mən... (4, s. 33).

M.Əli Rəsulzadənin məqsədi, özünün qeyd etdiyi kimi, Nizaminin tərcümeyi-halını yazmaq olmamışdır: “Bizi burada ən çox narahat edən məsələ şairin milliyyəti məsələsidir. Bu vaxta qədər şair haqqında söz söyləyənlər Nizamini ancaq fars olaraq göstərmişlər. Biz isə buradakı təcrübə ilə tam əksinə olaraq Nizaminin xalis türk olduğuna dair bir çıxır

açmağa çalışacağıq. Zira, Gəncədə doğulub, burada böyüyüb təhsil görən və ölən Nizamini tarixçilərimizin fars olaraq göstərmələri, bizcə, haqsızlıqdan başqa bir şey sayılmamaqdır” (1, s. 274). M.Əli Rəsulzadə bəzi tədqiqatçıların Nizaminin əcdadlarının “Qumdan gəlmə”sini əsas gətirərək onun farslığından bəhs etmələri ilə barışmamışdır. O, Qum ətrafında qədimlərdən türklərin də yaşadıkları ilə bağlı faktlara müraciət etmiş, “... hətta Qum yaxınlığında yaşayan müxtəlif türk əşirətlərinin bu gün belə fars dilini bilmədiklərini” vurğulamış və opponentlərinin bu “fakt”a görə Nizamini farslaşdırmağa çalışmalarının əsassızlığını önə çəkmişdir. Türklərin ta qədimlərdən Qum ətrafında yaşamalarına dair M.Əli Rəsulzadənin fikirləri ilə tamamilə razıyıq, amma iş burasındadır ki, Nizaminin bu və ya digər şəkildə Quma bağlılığını müasir tədqiqatçılar təsdiqləməirlər və bu məsələnin məqsədli şəkildə ortaya atıldığı qənaətinədiirlər: “Bəzi İran müəllifləri “İqbalnamə”dəki sonradan başqaları tərəfindən artırılmış beytlərə əsaslanaraq şairin İranın Qum vilayətindən olduğunu iddia etmişlər. Elmi cəhətdən əsassız olan bu mülahizə sovet alimləri tərəfindən inandırıcı şəkildə rədd olunmuşdur” (5, s. 80).

M.Əli Rəsulzadə Nizaminin türk olduğunu sübut etmək üçün məqalədə növbəti, bu dəfə daha doğru və məntiqli yanaşmasını ortaya qoymuş, məsələyə Nizaminin özünün “Leyli və Məcnun” poemasının “Kitabın yazılmasının səbəbi” bölməsində münasibətini əsas gətirmişdir. Tədqiqatçı fikirlərinin izahına qasidin hökmdardan məktub gətirməsinin təsviri ilə başlayır. Axsitan şairdən “Leyli və Məcnun” hekayəsini nəzmə çəkməsini istəyir. Şair tərəddüd edir. “O zaman oğlum Əhməd yanıma gəldi. Məsələni ona anladım. Oğlum mənə cəsarət verdi və mən də Şirvanşahın təklifini qəbul etdim” (1, s. 275). Qeyd edək ki, M.Əli Rəsulzadə Nizaminin oğlunun adını Əhməd kimi versə də, bütün elmi və ədəbi mənbələrdə, Nizaminin külliyyatında onun adının Məhəmməd olduğu göstərilməkdədir. M.Əli Rəsulzadə Axsitanın Nizamiyə məktubunu şairin nəzmə çəkdiyi şəkildə fars dilində təqdim etmiş, daha sonra onun tərcüməsini vermişdir. Təhlil zamanı gərəyimiz olduğundan məqalədən həmin hissələri olduğu kimi verməyi vacib sayırıq:

Der ziveri parisiiyyü tazi
İn taze erusra terazi
Dani ki men on suxen şinasem
Esbabi to ez kühen şinasem
Ta deh dehiyi gerabiyet hest
Deh penc dehi rehai ez dest
Binigerki zi hokkeyi tefekkür
Der merseleyi ki mekeşi dūr
Torki sifeti vefayma nist

Torkane soxen sezayma nist
On kez nesebi bolend zayed
Ura soxeni bolend bayed

Tərcüməsi: “Leyli və Məcnun” hekayəsini fars dili ilə bəzəndirməlisən. Mənim o sözü (fars dilini) tanıdığımı bilirsən və sən bu işdə bacarığının olduğunu da bilirəm. Türk sifətlik bizə vəfa deyil (Türkə bənzəmək bizim üçün vəfasızlıqdır). Türkcə danışmaq bizə yaraşmaz və layiq deyildir. Yüksək sülalədən doğan adama yüksək söz (danışmaq-dil) lazımdır” (1, s. 275-276). Bu misralardan çıxış edən M.Əli Rəsulzadə qeyd edir ki, “Leyli və Məcnun”un türkcə deyil, fars dilində yazılmasında şahın israr etməsi Nizaminin türkcəni əla bildiyini və hətta şairin özünə qalarsa, bu əsəri türkcə yazmaq niyyətində olduğunu göstərməkdədir. Yoxsa şah əsərin hökmən fars dilində yazılmasında israr etməzdi. Bu məntiqdən çıxış edən M.Əli Rəsulzadə Nizaminin – hələlik əlimizdə olmasa da - türkcə şeirlər yazdığına inamını ifadə etmişdir: “Şairin türkcə şeirlər yazdığı xəbərinin Şirvanşaha qədər gedib çıxması Nizaminin türk şairi olması ilə bağlı qənaətini bir daha qüvvətləndirir” (1, s. 275). Mühacir tədqiqatçı haqlı olaraq belə sual qoyur ki, Nizami fars olsaydı, şah ona türkcə yazmamağı, türkə bənzəməməyi təklif edərdimi? Bu da Nizaminin həm türk olduğuna, həm də türkcə şeirlər yazdığına dəlalət edir...

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da Nizaminin türklüyü məsələsindən bəhs olunarkən Axsitanın israrlı istəyinin Nizami tərəfindən nəzmə çəkilərək poemanın içərisinə daxil edilmiş parçasına istinad edilmişdir. Qeyd edək ki, tərcümənin səhihliyi və Nizaminin məlum parçada fikrini məcazlarla ifadəsi barədə müxtəlif fikirlər vardır. M.Əli Rəsulzadənin fars dilində təqdim etdiyi həmin parça Səməd Vurğunun tərcüməsində aşağıdakı kimidir:

Bu təzə gəlinə, çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb diliyə vur ona zinət.
Sözün sərrafıyam, sən ki bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçirəm mən.
Qüdrətin böyükdür, ona-on yarat,
Onda beş verməyi birdəfəlik at! (6, s. 47).

Qeyd edək ki, bir sıra elmi mənbələrdə, məsələn, “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı”nda tərcümədə qeyri-səhihliyə yol verildiyi göstərilir: “Axsitanın “türklük bizim vəfamızın sifəti deyildir, türksayağı sözlər bizə yaraşmaz” sözləri də “Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə” şəklində tərcümə edilmişdir...” (5, s. 108). Tərcümə ilə bağlı irad tamamilə yerindədir. Qeyri-səhih tərcümə ilə şairin məhz nəyə işarə etdiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı kimi, böyük söz ustasının milli kimliyi məsələsi üçün açar olan ifadələrin əslindən kənarlaşdırılması da xüsusi

çətinliklər yaradır. Nizaminin 1982-ci ildə “Yazıçı” nəşriyyatında ayrıca kitab şəklində buraxılan “Leyli və Məcnun” poemasının (6) elmi redaktoru və “Günəş kimi parlaq” sərlövhəli ön sözün müəllifi, akademik Mirzə İbrahimov da məhz poemadakı həmin parçanın müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən müxtəlif variantda tərcümə olunması məsələsinə toxunmuşdur (6, s. 10). İş burasındadır ki, tərcümənin qeyri-səhihliyi Nizaminin poetik fikrinin təhrif olunması ilə yanaşı, onun şərhində də yanlış nəticələrə rəvac verir. Məsələn, adını çəkdiyimiz nəşrdə izahların müəllifi, professor Mübariz Əlizadə “Qüdrətin böyükdür, ona-on yarat, Onda beş verməyi birdəfəlik at” misralarını aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “ Ona-on – saf qızıl, onda beş isə qarışıq qızıl mənasındadır. Yəni yazdıqların saf qızıl kimi bakir və qiymətli olsun, zəif misralar yazma!” (6, s. 292). Professorun mətndən kənara çıxdığı göz qabağındadır. Əvvəla, Axsitan Nizami kimi böyüklüyünə və sənətkarlığına yaxşı bələd olduğu bir şairə zəif yazmamaq barədə xəbərdarlıq etməzdi. Digər tərəfdən, mətndə söhbət dil məsələsindən, Axsitanın əsəri fars dilində görmək istəməsindən və bunda israr etməsindən gedir. Odur ki, “ona-on”, “onda beş” ifadələrinin saf, yaxud qarışıq qızıl mənalərini ifadə etdiyini düşünmək tamamilə məntiqsizdir. Əslində “ona-on” “bütöv, tam”, “onda beş” isə “yarım, yarımçıq” anlamındadır ki, Axsitanın nəzərinə, türk dili yarımçıqdır... Məsələyə başqa yöndən yanaşaq. M.Əlizadənin şərhindən çıxış etsək, onda haqlı bir sual yaranır: görəsən Nizami “saf qızıl” kimi bir əsər istəyən Axsitandan niyə incik düşməlidir ki? Nizaminin sonrakı misraları da məsələyə aydınlıq gətirir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,

Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım (6, s. 47).

Göründüyü kimi, Nizamini Axsitanın türk dilinə həqarətli münasibəti qeyzləndirmişdir, lakin şair, oğlu Məhəmmədin xahişindən sonra əsəri yazmağa başlamışdır. Akademik M.İbrahimov haqlı olaraq şairi qəzəbləndirən “onun ana dilinə - Azərbaycan dilinə təhqiranə münasibətdir” qənaətinə gəlmişdir (6, s. 9). Akademik böyük tədqiqatçı səriştəsi ilə əsl həqiqəti – Nizaminin həmin misralarının arxasında “gizlənənlər”i açmaq üçün tanınmış nizamişünas alimlər - Y.E.Bertels, M.Mübariz və R.Əliyevin tərcümələrini tutuşdurur və açıq, ümumi nəticədən acı təəssüfünü ifadə edir: “Fars dilini yaxşı bilən və uzun illər Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olmuş üç alimin tərcümələrindəki fərqlər göz qabağındadır. “Torki sifəti” və “Torkane soxən” ifadələrini şeirin ümumi ruhundan, şairin fikirlər və hisslər silsiləsindən ayıraraq öz istədiyi kimi tərcümə və şərh etmək bəzi tədqiqatçıları Nizami fikrindən uzaqlaşdırır” (6, s. 10). Zənnimizcə, məşhur tərcüməçi və nizamişünasların bir qismi siyasi rejimin “türk”, “türk dili” ifadələrinə münasibətini yaxşı bildiyindən, bir qismi isə həm bu, həm də türk dilinə, türklüyə şəxsi münasibətləri səbəbindən Nizaminin fikir və ifadələrinin

tərcüməsində pozuntulara yol vermişlər. Akademik Mirzə İbrahimovun problemlə bağlı fikir və mülahizələri isə elmiliyi ilə yanaşı, bir vətəndaş-alim münasibəti kimi diqqəti çəkir və onun gəldiyi nəticə bizi tamamilə qane edir. Elə buradaca qeyd edək ki, problemə yanaşmada M.Əli Rəsulzadə və akademik M.İbrahimovun mövqeləri üst-üstə düşür. Akademik yazırdı: “Nizami Şirvanşahlar sarayında hökm sürən zülmədən, haqsızlıqdan qorxmayaaraq “Leyli və Məcnun”da böyük bir cəsarətlə və çox kəskin şəkildə öz ana dilini sevdiyini bildirmiş, öz vətənpərvərlik duyğularını əks etmişdir. Bizcə, “Kitabın yazılmasının səbəbi” fəslinin əsas mənası budur” (6, s. 11).

Görkəmli mühacir alim Əhməd Cəfəroğlunun da Nizami və ana dili probleminə münasibəti M.Əli Rəsulzadənin və M.İbrahimovun (və şübhəsiz ki, bir sıra başqa tədqiqatçılarımızın) fikir və mülahizələri ilə üst-üstə düşür. Ə.Cəfəroğlu N.Gəncəvinin bir şair-mütəfəkkir olaraq Vətəni və xalqı qarşısında missiyasını yaxşı anladığını göstərmişdir: “... Ölkəsinə, onun acılı və isti həyat dəmlərinə, elinin tarixinə bu qədər sədaqət göstərən Nizami necə ola bilər ki, öz ana dilinə heç bir bağlılıq göstərməmiş olsun? ... Hər halda qəbul edilməlidir ki, Nizami XII əsr farsdilli azəri kultürünə mənsub olmasına rəğmən, daim milliyyətinə, ana vətəninə çox yaxın bir münasibət bəsləmiş və həmişə özünü bir azəri olaraq hiss etmişdir” (7, s. 7).

Problemlə bağlı son illərin akademik nəşrlərindən birində öz əksini tapan mülahizələr də kifayət qədər əsaslıdır: “Nizami bütün müsbət qəhrəmanlarına “türkanə” cizgilər aşılayır. Onun əsərlərinin az qala bütün səhifələrinə səpələnən “türk”, “türki”, “türkanə sifət” ifadələrinə diqqət yetirmək kifayətdir. Şair hər zaman, hər yerdə “azərbaycanlı”, “azərbaycanlıya mənsub” mənaları daşıyan bu ibarələri “ülvilik”, “gözəllik”, “igidlilik” anlayışları ilə bağlayır. Elə Şirvanşah Axsitanı da Nizami yaradıcılığındakı bu “türkanə ruh” qıcıqlandırır, əsəbiləşdirirdi...” (8, s. 474).

Məhəmməd Əli Rəsulzadənin Nizaminin milli kimliyi ilə bağlı fikir və mülahizələri, arqumentləri, şairin əsərlərindən çıxış edərək məntiqi yanaşmaları çağdaş ədəbiyyatşünaslar nəslə tərəfindən müdafiə olunmaqdadır.

Nizaminin milli kimlik məsələsi, heç şübhəsiz, şairin özünün də danışdığı və böyük ehtimalla həm də yazdığı milli dil və onun XII əsrdə mövqeyi məsələsini xeyli aktuallaşdırır. 1930-cu illərdə kiçik həcmli bir məqalədə M.Əli Rəsulzadənin bu problemə diqqət çəkməsi alqışalayıq olmaqla bərabər, onun professional, geniş biliyə malik bir tədqiqatçı olduğunu göstərməkdədir. M.Əli Rəsulzadə Axsitanın şairə əsəri hökmən fars dilində yazmalı olduğunu tapşırmasının arxasında başqa niyyətin də dayandığını yazmışdır. Bu, Şirvanşah Axsitanın XII əsrdə türk dilinin hakimliyini qəbul etmək istəməməsi ilə bağlıdır. M.Əli Rəsulzadə hədəfi tamamilə doğru müəyyənləşdirərək yazırdı: “Yuxarıda göstərdiyimiz kimi,

Şirvanşah şairi fars dilində yazmağa məcbur etməkdədir. Demək ki, türk dili hələ bu əsrdə Gəncədə hakim bir mövqedə olmuşdur” (1, s. 276).

Türk dilinin XII əsrdə hakim mövqedə olmasını, başqa sözlə, ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsini görkəmli dilçi alim Ə.M.Dəmirçizadə də təsdiqləmişdir. Alim Şirvanşah Axsitanın Nizamiyə məlum məktubunu - xatırlatmasını da həmin dövrdə türk dilinin mövqeyi ilə bağlamışdır: “Əgər o zaman Azərbaycan yazılı ədəbi dili formalaşmamış olsa idi, məktubda bu haqda xüsusi qeyd də zəruri sayılmazdı, həm də belə sifariş Nizami təhqir saymazdı və heç də əsəbiləşməzdilər...” (9, s. 87). Ə.M.Dəmirçizadə XII əsrdə türk dilinin (Azərbaycan dilinin) artıq ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsini şərtləndirən amilləri də nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrincə, həmin dövrdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin, xüsusən onun bədii qolunun formalaşması mədrəsələrdə təlim işi və tələbələrin bədii əsərləri öz dillərinə tərcümə etmələri və öz dillərində bədii əsərlər – şeirlər yazmaları ilə əlaqədardır. Alim fikirlərini davam etdirərək yazırdı: “Belə təcrübələr xeyli müddət davam etmiş və nəhayət, bədii dil – şeir dili formalaşmışdır. Artıq XII əsrdə formalaşmış şeir dilinin varlığını təsdiq edən ən dəyərli və mötəbər faktlar sırasında XIII-XIV əsrlərdən qalan bədii əsərləri xüsusi qeyd etməliyik” (9, s. 87). Deməli, Axsitanı qayğılandıran digər bir məsələ əslində türk ədəbi dilinin öz mövqeyini getdikcə gücləndirməsi, sarayların və poeziyanın dili olan fars dilinin nüfuzuna ciddi maneəyə çevrilməsi olmuşdur. M.Əli Rəsulzadənin fikrincə, Axsitan prosesin qarşısını almaq, türk dilinin nüfuz dairəsinin getdikcə genişlənməsini əngəlləməkdə Nizamidən yararlanmaq niyyətinə düşmüşdür: “Şirvanşah türk dilinin yayılmasının qarşısını almağa, yaxud heç olmasa qüvvətli bir şair olan Nizami qələmi vasitəsi ilə tamamilə söndürməyə çalışmışdır” (1, s. 276). Mühacir tədqiqatçının fikrincə, o zamanlarda qüvvətli bir ədəbi dil mahiyyətini qazanmış fars dilinin Şirvanşahlar tərəfindən himayə edilməsi heç də yersiz və mənasız deyildir. Bu himayə həmin dövrdə mövcud olan fars və türk dilləri arasındakı mücadilə ilə birbaşa bağlı olmuşdur (1, s. 276).

Məhəmməd Əli Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin doğma dili türk, eləcə də ərəb və fars dillərindən əlavə, yəhudi, nəsrani, pəhləvi dillərini də mükəmməl bildiyini yazmış, məqaləni nə vaxtsa böyük şairin türkcə şeirlərinin tapılacağına inamı ilə bitirmişdir. Məqalə 1930-cu illərdə qələmə alınsa da, bu gün də nizamişünaslıq üçün layiqli töhfə hesab edilməyə layiqdir. Mübaligəsiz söyləmək olar ki, M.Əli Rəsulzadənin kiçik həcmli bu məqaləsi ümumilikdə ədəbiyyatşünaslara kifayət qədər polemik material, inandırıcı dəlillər və informasiyalar vermək gücündədir.

Ədəbiyyat

1. Resulzade Mehmet Ali. Genceli Nizami // Azərbaycan Yurt Bilgisi. İstanbul, 1934, sayı: 31-32, s. 274-277.
2. Tahirzadə Ədalət. Məhəmmədli Rəsulzadə və Azərbaycan klassik ədəbiyyatı / Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 10-11 oktyabr 2016-cı il, s. 123-136.
3. Cəbbarlı Nikpur. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı: Elm, 2003, 172 s.
4. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
5. Səfərli Əliyar., Yusifov Xəlil. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 387 s.
6. Gəncəvi Nizami. Leyli və Məcnun. Bakı: Yazıçı, 1983, 303 s.
7. Caferoğlu Ahmet. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm noktaları. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1953, 26 s.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə 2-ci cild. Bakı: Elm, 2007, 632 s.
9. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979, 268 s.

Shahbaz Shamioglu (Musayev)

**Nizami Ganjavi in researches of Mahammad Ali Rasul-zade
Summary**

This article deals with the analysis of a research “Nizami from Ganja” by Mahammad Ali Rasul-zade, well-known emigrant scholar published in 1934 in the magazine “Knowledge about Azerbaijan” (“Azərbaycan yurt bilgisi”). The author of the article indicated that in the research of the emigrant scholar mainly two problems were analyzed; these problems were related to the national identity of Nizami and the status of the Turkish language during the 12-th century; it is to be noted that ideas and conclusions advanced by M.Ali Rasul-zade in the both directions were appreciated in comparison with the conclusions of the studies about Nizami by the Azerbaijani philologists. It was concluded that despite lack of materials about the object of the research, the emigrant scholar, resting upon the works of Nizami could substantiate the national identity of Nizami, as a Turk and that the Turkish literary language could strengthen its positions within the 12-th century. In addition, the author proved that M.Ali Rasul-zade has treated the problem in duly manner, so, the results of the aforementioned research could preserve their actuality for nowadays.

Шахбаз Шамиоглу (Мусаев)

**Низами Гянджеви в исследованиях Мухаммада
Али Расул-заде
Резюме**

В этой статье рассматривается анализ исследования «Низами из Гянджа» Мухаммада Али Расул-заде, известного эмигрантского ученого, опубликованного в 1934 году в журнале «Знание об Азербайджане» («Azerbaycan yurt bilgisi»). Автор статьи указал, что в исследовании эмигрантского ученого в основном анализировались две проблемы; эти проблемы были связаны с национальной идентичностью Низами и статусом турецкого языка в 12-м веке; следует отметить, что идеи и выводы, выдвинутые М.Али Расул-заде в обоих направлениях были оценены по сравнению с выводами исследований о Низами азербайджанскими филологами. Был сделан вывод о том, что, несмотря на отсутствие материалов об объекте исследования, эмигрантский ученый, опираясь на работы Низами, мог обосновать национальную идентичность Низами, как тюрка, и что турецкий литературный язык мог укрепить свои позиции в течение 12-го века. Кроме того, автор доказал, что М. Али Расулз-заде правильно рассмотрел проблему, поэтому вышеупомянутое исследование могло сохранить свою актуальность в наши дни.

Rəyçi: Abid Tahirli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

UDK 821

ŞƏLALƏ MAHMUDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shalalamahmudova@mail.ru

S.S.AXUNDOVUN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNİN YENİ TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: Uşaq ədəbiyyatı, Hekayə, mərhələ, problem-situasiya, motivasiya, tapşırıq, tədqiqat, informasiya, müzakirə, ümumiləşdirmə

Key words: children's literature, story, stage, problem-situation, motivation, task, research, information, discussion, generalization.

Ключевые слова: детская литература, рассказ, этап, проблема-ситуация, мотивация, задача, исследования, информация, обсуждение, обобщение.

S.S.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dramaturq, maarif xadimi və nasir kimi silinməz iz qoymuşdur. Ədib öz yaradıcılığında dövrünün acı həqiqətlərini gündəmə gətirməkdən çəkinməmişdir. S.S.Axundov XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan “Qaraca qız”, “Nurəddin”, “Abbas və Zeynəb”, “Əhməd və Məleykə”, “Əşrəf” hekayələri məzmunu, ideyası baxımından uşaq ədəbiyyatına daxil olan dəyərli nümunələrdəndir. Bu hekayələrdə gənc nəsllə dürüstlük, xeyirxahlıq, humanizm, qorxmazlıq, əməksevərlik, elmə, biliyə həvəs kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılır. 1912-1914-cü illərdə “Məktəb” jurnalında çap olunmuş və uşaqlar tərəfindən bu gün də sevilə-sevilə oxunan bu hekayələr orta məktəb dərslərlərində tədris olunur və aktuallığını qoruyub saxlayır.

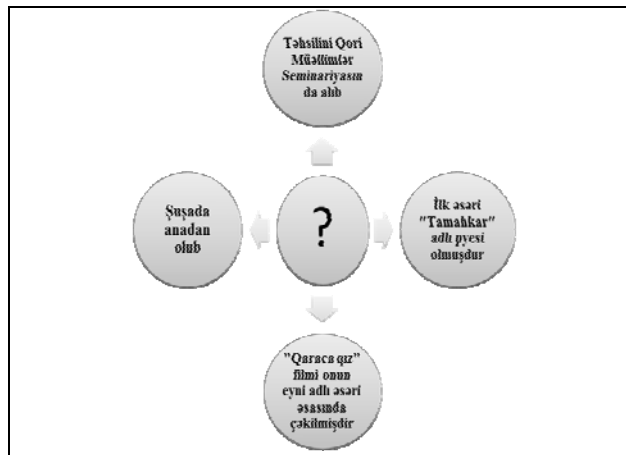
Ali məktəblərin ibtidai və məktəbəqədər fakültələrində tədris olunan uşaq ədəbiyyatı fənninin dərslər proqramlarında da S.S.Axundovun uşaq əsərlərinin tədrisinə xüsusi yer ayrılmışdır.

“S.S.Axundov və onun “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələrin məzmunu və ideyası” mövzusunda bir dərslər nümunəsinə diqqət yetirək. Bildiyimiz kimi, fəal təlim metodlarına əsasən, hər bir dərslər yeddi mərhələdən ibarətdir: I. Motivasiya; II. Tədqiqatın aparılması; III. İnformasiya mübadiləsi; IV İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili; V. Nəticə və ümumiləşdirmə; VI. Yaradıcı tətbiqetmə; VII. Qiymətləndirmə [3].

İlk növbədə müəllim problem-situasiya yaratmaq məqsədilə motivasiyadan istifadə edir. O, mövzu ilə bağlı bir neçə motivasiya qura

bilər. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək

1) “Anlayışın çıxarılması” üsulundan istifadə oluna bilər. Məsələn, lövhəyə diqqət yetirin və orada qeyd olunan məlumatların kimə aid olduğunu tapın.

2) Ədibin portreti lövhədən asılır və şagirdlərə: “Uşaqlar, portretə gördüyünüz kimdir?” – deyərək sual verilir.

3) Müəllim “Qaraca qız” filmindən bir fraqment təqdim edir və əsərin müəllifinin adını soruşur və s.

II Mərhələdə müəllim tədqiqat sualını qoymalıdır. Məsələn; Tədqiqat sualı: “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələrdə gənc nəsə hansı hislər aşılır?

Müəllim fərdlərlə, cütlərlə və qruplarla iş növündən istifadə edə bilər. Uşaqlar arasında sağlam rəqabət yaratmaq və dərslə daha aktiv keçməsi məqsədi ilə qruplarla iş növünü təqdim edək. Əvvəlcə tapşırıqlar ki, qrupa mövzu ilə bağlı ad seçsinlər. Məsələn, I qrup: “Nağıl”, II qrup: “Hekayə”, III qrup: “Yasəmən”; IV qrup “Ümid” adlarını seçə bilər. Sonra liderlər seçilir və onlar qrupa verdikləri adın mənasını açıqlayırlar. I qrupun lideri qeyd edir ki, “ədib beş hekayədən ibarət silsiləni “Qorxulu nağıllar” adlandırdığı üçün biz qrupa “Nağıl” adını verməyi münasib bildik”. II qrupun lideri qeyd edir ki, “biz silsiləyə daxil olan 5 əsərin janrını əsas götürərək qrupumuzu “Hekayə” adlandırdıq”. III qrupun lideri qeyd edir ki, “biz “Qaraca qız” əsərindəki xeyirxah və qayğıkeş qadın obrazını öz qrupumuza ad olaraq seçdik”. IV qrupun lideri isə qeyd edir ki, “ədibin hekayələrində oxucuya gələcəyə inam, ümid hissi aşılır, bu səbəbdən də qrupumuzu belə adlandırdıq”.

Tədqiqatın aparılması mərhələsində şagirdlərə mövzu ilə bağlı tapşırıqlar verilir. Bu zaman müəllim qabaqcadan hazırladığı işçi vərəqlərini qruplara paylayır. Tapşırıqlar aşağıdakı kimi ola bilər:

I qrupun tapşırığı: Ədibin hekayələrində təbiət necə təsvir edilir? Həmin hissələri dil-üslub baxımından təhlil edin və bu təsvirlərdən istifadə etməklə bir peyzaj tablosu çəkin.

II qrupun tapşırığı: Venn diaqramı əsasında “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb” hekayələrini müqayisə edin.

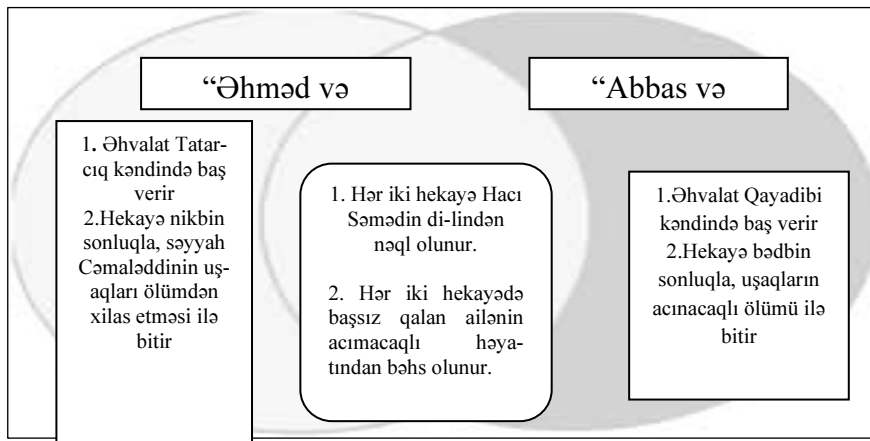
III qrupun tapşırığı: “Nurəddin” hekayəsindəki müsbət və mənfi obrazları qruplaşdırın və onları xarakterizə edən ifadələri seçib qeyd edin.

IV qrupun tapşırığı: Qaraca qızla Ağca xanım obrazlarını 2 hissəli gündəlik tətbiq etməklə səciyyələndirin. Hekayənin əsas ideyasını vurğulayın.

İnformasiya mübadiləsi mərhələsində tələbələr verilmiş tapşırıqlarla bağlı təqdimat edirlər.

I qrupun cavabı: Ədibin “Abbas və Zeynəb” hekayəsində bahar fəslinin əsrarəngiz təsviri verilir. “Bir qədər meşə ilə gedəndən sonra bir gözəl və səfalı seyrəngaha çıxdılar. Bu seyrəngah yaşıl, təzə və tər otlar, gözəl, ətirli, rəngli çiçəklərlə zینətlənmişdi. Rəngbərəng pərvanələr və arılar bu çiçəkdən o çiçəyə uçub bahar günəşi ilə oynayırdılar. Hər rəngə çalan cürbəcür cücülər otlara mərcan kimi sarılmışdı. Bir tərəfdən çiçəklərin qoxusu, bir tərəfdən quşların cəh-cəhi və bir tərəfdən də baharın xoş mehi insanı biruh edirdi. Seyrəngahın bir tərəfi qayaya dirənmişdi. Bu qayadan bir bulaq axıb şırıltı ilə aşağı tökülürdü. Suyun zərrələri havada, günəşin şəfəqindən almaz parçaları kimi parıldayırdı. Bu bulaq “Şırlanbulaq” adı ilə məşhur idi” [1, s.341]. Burada yazıçı pərvanələrin və arıların günəşlə oynaması, cücülərin otlara mərcan kimi sarılması, suyun zərrələrinin almaz parçaları kimi parıldaması kimi bənzətmələrdən istifadə edərək əsərin təsir gücünü artırmağa və oxucuda təbiətə məhəbbət hissi oyatmağa nail olmuşdur.

II qrupun cavabı:

III qrupun cavabı:

Müsbət obrazlar:

1. Nurəddin – ağıllı, savadlı, xeyirxah, humanist, yardımsevər, hazırcavab, düşüncəli
2. Hacı Nəsir- xeyirxah, əliaçıq, mehriban, alicənab, humanist, mərhəmətli, genişürəkli
3. Həlimə - adı kimi həlim xasiyyətli, ağıllı, mehriban
4. Bahar- xeyirxah, mehriban, mərhəmətli, sədaqətli, qayğıkeş
5. İmamverdi- xeyirxah, mehriban, dürüst, mərhəmətli, sədiq, qayğıkeş
6. Cənnətəli - yardımsevər, mərhəmətli, xeyirxah, ağıllı
7. Rəhim - adı kimi rəhimli, xeyirxah, yaxşılıqı unutmayan və s.

Mənfi obrazlar:

1. Gülpəri –acgöz, qəddar, ağılsız, acıdil, kobud, mərhəmətsiz, savadsız, oğru
2. Əmiraslan-pulgir, fərsiz, qumarbaz, əzazil, ağılsız, zalım, qəddar, savadsız, quldur, namərd, cani, oğru və s.

IV qrupun cavabı:

Qaraca qız (Tutu)	Ağca xanım (Xədicə)
8. Ata-anasını zəlzələdə itirmiş kimsəsiz qız	3. Hüseynqulu xanın əziz-xələf qızıdır
9. Qaraçı dəstəsində Yasəmən adlı qaraçı qızının himayəsinə keçir və ondan qaraçı rəqsini öyrənir	4. Azadlığı əlindən alınmış, hər gün anasının təkidi ilə mürəbbiyəsinin ona öyrətdiklərini könülsüzəcəsinə dinləyir, ciddi nəzarət altında tərbiyə olunur
10. Qarayanız, qaragöz, sağlam bədənli, əməksevər, qoçaqdır	5. Ağbəniz, zərif, bədəcə zəifdir
11. Hüseynqulu xan onu meşədə tapır və Piri babanın himayəsinə verir, xanın məclisində rəqs edərək onun qonaqlarını əyləndirir	6. Dostcanlı, mərhəmətli, səmimi, səxavətli, həlim, şən qız anasının qadağalarına baxmayaraq Qaraca qızla dostluq edir, ondan rəqs etməyi öyrənir
12. Saf, təmizürəkli, xoşniyyətli, həyatsevər, xoşxasiyyətli, Tutu Xədicə ilə	

dostlaşır 13. Fədakar, qorxmaz, məsum, həssas, xeyirxah qızcığaz dostı Xədicənin ayağındakı zəhəri souraraq onu ölümdən xilas edir və həyatını itirir	
---	--

Əsərin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, insanlar arasında təbəqələşmə olmamalı, dostluqda sədaqətli olmalı, Qaraca qız kimi fədakar, saf, təmiz, gözütox, əməksevər, qorxmaz olmalıdırlar. Yazıçı bu əsərdə arılar, qarışqalar haqqında bəzi məlumatlar da verir ki, bu da məktəbyaşlı oxucuda təbiəşünaslıqla bağlı elmi biliklər əldə etməsinə yol açır.

Informasiyanın müzakirəsi və təşkili mərhələsində tələbələrin hər biri digər qrupların cavablarına öz əlavələrini və münasibətlərini bildirirlər. Bu mərhələdə əldə olunmuş biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə mövzu ilə bağlı suallar vermək olar:

- 1) S.S.Axundov 5 hekayədən ibarət bu silsiləni nə üçün “Qorxulu nağıllar” adlandırıb?
- 2) “Əhməd və Məleykə” hekayəsində yazıçı oxucuya hansı hisləri aşılayır?
- 3) “Abbas və Zeynəb” hekayəsinin hansı hissəsi sizə daha çox təsir etdi?
- 4) “Nurəddin” hekayəsindəki Nurəddin obrazını yaratmaqla ədib gənc nəsli necə olmağa səsləyir?
- 5) “Qaraca qız” hekayəsindəki Pəricahan xanımın yerinə siz olsaydınız qızınızın bir qaraçı qızla dostlaşmasına razı olardınız mı?
- 6) “Əşrəf” hekayəsindəki Əşrəfin başına hansı hadisələr gəlir və siz əsərin hansı sonluqla bitməsinə istərdiniz?
- 7) Bu hekayələr sizə necə təsir bağışladı?
- 8) 5 hekayədən ən çox hansını bəyəndiniz və nəyə görə? və s.

Müəllim cavabları aldıqdan sonra ümumiləşdirmə aparmaq və yekun nəticə əldə etmək məqsədilə tələbələrə tədqiqat sualını xatırladır: “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələrdə gənc nəsle hansı hislər aşılanır? Tələbələr müxtəlif cavablar səsləndirirlər: “bu hekayələrdə gənc nəsle xeyirxahlıq, humanizm, dostluğa sədaqət, qayğıkeşlik, səxavətlik, qorxmazlıq, mərdlik, elmə, biliyə yiyələnmək və sair bu kimi müsbət keyfiyyətlər aşılanır, acgözlük, xəbislik, namərdlik, zülmkarlıq, savadsızlıq və elmsizlik, özündən zəiflərə əl qaldırmaq, onları incitmək kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir”.

Dərsin bu mərhələsində mövzu ilə bağlı biliyin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə test tapşırığı da vermək olar. Bu tapşırığı ümumi auditoriyaya ünvanladıda tələbələr arasında, sözün yaxşı mənasında, rəqabət güclənir və hər kəs sualı ilkin cavablandırmağa can atır. Bu da onların aktivliyinin, fəallığının artmasına, dərsin daha da maraqlı alınmasına gətirib çıxarır. Testlər aşağıdakı səpkidə ola bilər:

1. S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar” hekayələr silsiləsi hansı mətbu orqanda dərc edilirdi?

- a) İrşad
- b) Tərəqqi
- c) Dəbistan
- d) Rəhbər
- e) Məktəb

2. S.S.Axundovun qorxulu nağıllar silsiləsinə daxil olan hekayələrindən biri Hacı Səmədin dilindən nəql edilmir.

- a) Abbas və Zeynəb
- b) Əhməd və Məleykə
- c) Nurəddin
- d) Qaraca qız
- e) Əşrəf

3. Abbasla Zeynəbin meşədə yığdıqları bitki necə adlanır?

- a) Qamış
- b) Qulançar
- c) Dəvətikanı
- d) Pərpətöyün
- e) Baldırğan

4. Rəhimin Nurəddinin atasına bağışladığı kitab necə adlanır?

- a) Qurani-kərim
- b) Divan
- c) Qabusnamə
- d) Gülüstən
- e) Hophopnamə

5. “Əhməd və Məleykə” hekayəsində əhvalat hansı kənddə baş verir?

- a) İşıqlı
- b) Tatarcıq
- c) Qayadibi
- d) Dədəli
- e) Qarğabazar

6. Obrazlardan biri “Qaraca qız” hekayəsindəndir

- a) Cəmaləddin
- b) Əmiraslan
- c) Hüseynqulu
- d) İmamverdi
- e) Səfər

7) Yazıçı “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir” atalar sözünə hansı hekayədə müraciət etmişdir?

- a) Abbas və Zeynəb
- b) Əhməd və Məleykə
- c) Nurəddin
- d) Qaraca qız
- e) Əşrəf

8) Bəndlərdən hansında “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan qadın obrazlarının adı sadalanır?

- a) Gülbəniz, Yasəmən, Nərgiz
- b) Südəbə, Pəricahan, Fatma
- c) Tükəzban, Gülçöhrə, Bahar
- d) Fatma, Yasəmən, Gülpəri
- e) Təhminə, Həlimə, Mədinə

Yaradıcı təbiiyyətə hissəsində müəllim tələbələrə “S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan hekayələr məndə hansı təəssüratı oyatdı” mövzusunda esse yazmalarını tapşırıla bilər.

Qiymətləndirmə cədvəlində tələbələr tapşırığın yerinə yetirilməsində, əməkdaşlığa, fəallıqlarına, məntiqi təfəkkürlərinə görə qruplar üzrə və fərdi şəkildə qiymətləndirilə bilərlər. Müəllim aşağıdakı qiymət cədvəlindən də istifadə edə bilər:

QIYMƏTLƏNDİRMƏ CƏDVƏLİ				
QRUPLAR	MƏNTİQ	TAPŞIRIĞIN İCRASI	ƏMƏKDAŞLIQ	FƏALLIQ
ÜMİD				
YASƏMƏN				
NAĞIL				
HEKAYƏ				

Qeyd etmək lazımdır ki, S.S.Axundovun hekayələrinin tədrisi gənc nəslin yetişməsində, formalaşmasında müsbət rol oynayır. Bu əsərlər oxucuda cəsarət, qorxmazlıq, elmə, biliyə yiyələnmək, dostluqda sədaqətli olmaq, humanizm, xeyirxahlıq, əməksevərlik, həyata, ailəyə, insanlara məhəbbət, qayğıkeşlik kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Odur ki, bu əsərlərin interaktiv təlim metod və üsullarından istifadə yolu ilə öyrədilməsi şagirdlərin, eləcə də tələbələrin mövzunu daha dərinlən mənimsəməsinə yol açır, təlim prosesində onların fəallığını, əməkdaşlığını təmin edir. “Bu tipli

dərs modelləri tələbələrə passiv seyrçilikdən aktiv tədqiqatçıya çevirir, dərslə canlı maraq yaradır, onları diskussiyaya girməyə təhrik edir” [2, s. 160].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
2. Mahmudova Ş. Uşaq ədəbiyyatının interaktiv təlim metodları ilə tədrisi (metodik tövsiyə). I hissə, “Avropa” nəşriyyatı, Bakı, 2014.
3. Veysova Z. Fəal /interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait). UNİSEF, 2007.

Shelale Mahmudova

On the teaching of new methods of teaching children's works by

S.S.Akhundov

Summary

The article is devoted to the important role of S. Akhundov in the development of children's literature. He left an indelible mark in the history of literature as a prose writer, playwright, teacher and representative of education. Here questions, tasks and tests have been posed with the aim of conducting research, motivating new methods of teaching stories included in the “Terrible Fairy Tales” series by S. S. Akhundov. In accordance with the requirements of active interactive learning, seven stages were demonstrated during the course. It is reported that the lessons organized on motivation, research, information sharing, information dissemination, synthesis, creative application, assessment stages, improve the quality of teaching. There were questions, tasks and tests for the compilation of stories included in the series "Terrible Tales" by S. S. Akhundov. The methods of inserting concepts, the “Venn” diagram, a two-part diary, etc. were used. It was noted that teaching the subject in this way creates conditions for a deeper understanding of the topic. Students become more active during the lesson process, and their creative abilities grow. This can also be considered as an important factor in improving the quality of teaching.

Шелале Махмудова

**Об обучении новыми методами обучения
детских произведений с.с.ахундова
Резюме**

Статья посвящена важной роли С. Ахундова в развитии детской литературы. Он оставил неизгладимый след в истории литературы как прозаист, драматург, педагог и представитель просвещения. Здесь поставлены вопросы, задания и тесты с целью провести исследования, мотивирования новых методов обучения рассказов, входящих в серию "Страшные сказки" С. С. Ахундова. В соответствии с требованиями активного интерактивного обучения в ходе чтения курса было продемонстрировано семь этапов. Сообщается, что уроки, организованные по мотивации, исследованиям, обмену информацией, распространению информации, обобщению, творческому применению, этапам оценки, повышают качество преподавания. Здесь были поставлены вопросы, задачи и тесты для составления рассказов, включенных в серию "Страшные сказки" С. С. Ахундова. Были использованы методы вставки понятий, диаграмма «Venn», двухраздельный дневник и т. д.. Было отмечено, что преподавание предмета таким образом создает условия для более глубокого понимания темы. Студенты становятся более активными в процессе урока, и их творческие способности растут. Это также можно рассматривать как важный фактор повышения качества преподавания.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SEVƏR CABBARLI
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
cabbarli1957@mail.ru

**XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAIRİ SEYYİD ZƏRGƏR BADKUBİNİN
ƏLYAZMA İRSİ VƏ “MİZANÜL-ƏDALƏT” TƏRCÜMƏ ƏSƏRİ**

Açar sözlər: Seyyid Zərgər Badkubi, əlyazma, tərcümə,

Key words: Sayyid Zargar Badkoubi, manuscript, translation,

Ключевые слова: Сеид Заргя, Бадкуб, манускрипт, перевод,

XIX əsr ədəbiyyatı özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərin ədəbiyyatından təkcə ideyaməzmun əlvanlığına görə yox, həm də həyatı bədii əksətmənin forma və üsullarına, metod, üslub keyfiyyətlərinə, bütövlükdə ideya-estetik sisteminə - poetikasına görə seçilir. Klassik ədəbi janrlar (qəzəl, qəsidə, rübai, müxəmməs) bu dövrdə güclü təkamül prosesi keçirir, bədii dil əvvəlki dövrlərdən fərqlənən yeni bir inkişaf məcrasına düşür. Nəsr, dram üslubları, publisistika meydana gəlir. Qədim və orta əsrlərdə olduğu kimi XIX əsrdə də ədəbiyyatda başlıca yeri poeziya tuturdu. O, üç mühüm ideya-üslubi istiqamətdə davam və inkişaf edirdi: lirika, epik şeir və realist satira. Bu üç xətdən ən qüvvətli lirika idi. Əsrin birinci yarısında fəaliyyət göstərmiş Zakir, Bakıxanov, Vazeh, Nəbati, Heyran xanım, daha sonralar Şükuhi, Bixud, Bahar, Seyid Əzim, Natəvan, Kəminə, Nakam, Sərraf kimi şairlər öz əsərlərində insanın mənəvi dünyasının, təbii hiss və duyğularının, sevinc və həyəcanlarının təsvir və tərənnümünə geniş yer verirdilər. Onların yaradıcılığında məhəbbət mövzusu xüsusi yer tuturdu. Nizami, Füzuli, Saib, Vaqif kimi klassik sənətkarların yaradıcılıq ənənələrini davam etdirən XIX əsr şairləri insan həyatında məhəbbətin rolunu yüksək qiymətləndirir, ona dərin fəlsəfi mənə verirdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində, incəsənətində xüsusi yerə malik olan ədəbi məclislərin tarixi qədim əsrlərə gedib çatır. Təzkiyəçilərin və şer həvəskarlarının topladıqları məcmuələrdən aydın olur ki, hər bir dövrdə ölkənin mərkəzində saray şairləri ilə yanaşı xalqın özünün yaratdığı şairlər məclisi də olmuşdur. Həm də bu məclislər yalnız paytaxda deyil, irili-xırdalı şəhərlərdə və qəsəbələrdə də var idi. Həmin ədəbi məclislərin, şübhəsiz ki, ədəbiyyatın inkişafına müsbət təsiri olmuşdur. Bu məclislərdə şairlər bir-birinin yaradıcılığı ilə tanış olmuş, yeni yazılmış əsərlər haqqında fikir söyləmişlər.

Qeyd etməliyik ki, bu dövrdə şair və ədiblərin tərcümə ədəbiyyatına meylin artdığını müşahidə edirik. Mustafa ağa Nazir, Nizaminin “Xosrov və

Şirin” poemasını məhz bu dövrdə tərcümə etməyə başlamışdır. Bu haqda məlumat verən Firudin bəy Köçərli yazırdı ki, Nazirin başladığı və yarımçıq qoyduğu bu işi Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələkbər Sabir, Məşədi Əyyub Baki, Mirzə Nəsim Qüdsi, İbrahim Tahir davam etdirməlidirlər (6). Qeyd olunan ədəbi məclis üzvlərindən A.Bakıxanov, H.Yüzbaşov, M.Azər, H.Qaradağı, Ə.Cənnəti və başqaları Firdovsi, Nizami, Sədi, Cami, Nəvai, Krilov kimi şairlərin əsərlərindən bir çox tərcümələr etmişlər. Klassiklərin yaradıcılığındakı humanizm, didaktik, əxlaqi-tərbiyəvi, bəzən isə vəhdəti-vücut ideyaları həm şəxsi mütaliə, həm də tərcümə yolu ilə bu şairlərə qüvvətli təsir göstərmişdir.

XIX əsrin 30-cu illərindən sonar Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatında olduğu kimi, mədəniyyət və maarif sahəsində də bir yenilik nəzərə çarpır. Əsrin ikinci yarısında məktəb və mədrəsələrdə təlim-tərbiyənin ərəb və fars dilləri əvəzinə doğma ana dilində aparılması qabaqcıl ziyalılarımızı daha çox düşündürürdü. XIX əsrin ikinci yarısında yeni tipli məktəblərin yaranması ilə Azərbaycanda tədrisən ictimai-pedaqoji hərəkət formalaşmağa başladı. Tədrisdə yeni üsul (üsul-cədid) ideyası ortaya çıxdı. Mollaxanalarla yanaşı yeni tipli məktəblərin açılması, ərəb və fars dilləri ilə bərabər Azərbaycan dilinin tədris edilməsi bu dövrün əlamətdar hadisələrindən idi.

O dövrdə mətbuatın hələ o qədər də geniş olmadığı, yolların və rabitə vasitələrinin inkişaf etmədiyi bir şəraitdə ədəbi məclislərin fəaliyyəti böyük əhəmiyyət daşıyırdı.

Bu dövrdə Rusiyanın böyük şəhərlərində təhsil alan, eləcə də rus ordusunda zabıt kimi qulluq edən azərbaycanlıların sayı da getdikcə çoxalırdı. Onların dünyagörüşü genişləndiyi kimi, təbii olaraq, şüurlarındakı mütərəqqi ideyalar da qüvvətlənir, vətənə qayıtdıqdan sonar onlar xalqın məişətinə, ictimai həyatına müsbət təsir göstərdilər. Bundan əlavə, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh və başqaları Rusiyanın yazıçı, şair və ictimai xadimləri ilə yaxından dostluq edir, onların qabaqcıl ideyalarından bəhrələndirdilər. Öz növbəsində bu azərbaycanlı ziyalıların da rus şair və yazıçılarına təsiri olmuşdur. Bu qarşılıqlı təsir M.Y.Lermantovun “Aşıq Qərib”, B.Marlinskinin “Molla Nur”, “Amalat bəy” və s əsərlərində əksini tapmışdır. Hələ XIX əsrin əvvəllərindən ayrı-ayrı şəhərlərdə yeni şairlər və şeir həvəskarları görkəmli şairlərin ətrafına toplanaraq, mədrəsələrdə və ya evlərdə ədəbi müzakirə və mübahisələr keçirirdilər. Belə yığıncaqlara gələnlərin sayı getdikcə çoxalırdı. Şairlərin tez-tez bir yerə toplaşib müşavirələr keçirməsi, ayrı-ayrı şəhərlərdə xüsusi məclislərin yaranması üçün bir zəmin idi.

Bahar Şirvani hələ Şamaxıdan getməmiş şeir məclisləri təşkil edir, həvəskarları oraya toplayırdı. Nəseh Şirvani, Hacı Səftər kimi şairlər onun məclisində iştirak edirdilər.

Beləliklə, Azərbaycanın bir çox yerlərində ədəbi qüvvələr tədricən dərnəklər şəklində birləşməyə başladı. Getdikcə çoxalan belə dərnəklər müntəzəm şəkil aldığı üçün onlara toplandığı yerinə, şəraitinə yaxud iştirakçıların tərkibinə görə müvafiq adlar verilir.

XIX əsrdə yaranmış ədəbi məclislər əvvəlki dövrlərin saray məclislərinə nisbətən müstəqil idi. Belə ki, saraylarda təşkil olunmuş ədəbi məclislərə şairlər şahlar və ya onların təyin etdikləri məliküş-şüəralar tərəfindən seçilib qəbul edirdilər. XIX əsrdə isə mənsub olduğu sinifdən, varlı və ya kasıb olmasından asılı olmayaraq, hər bir şair, şeir-sənət həvəskarı rəğbət bəslədiyi, yığıncaqlarında iştirak etmək imkanına malik olduğu məclisin üzvü ola bilirdi. Buna görə XIX əsr ədəbi məclisləri bir növ demokratik, kütləvi yaradıcılıq ittifaqları səciyyəsi daşıyırdı.

XIX əsrdə “Divani-Hikmət” (Gəncə-Tiflis), “Gülüstən” (Quba), “Əncümənüş-şüəra” (Ordubad-Naxçıvan), “Fövcül-füsəha” (Lənkəran), “Beytüs-səfa” (Şamaxı), “Məcmuə-üş-şüəra” (Bakı), “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramüşan” (Şuşa) adlı məclislər yaranmışdı. Lakin bu məşhur məclislərlə yanaşı, Dərbənd, Şəki şəhərlərində, həmçinin Qazax və Ağdaşda da kiçik ədəbi dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. Bu şəhərlərin alim, şair və arifləri tez-tez bir yerə toplaşar, şeirə və ədəbiyyata, maarif və mədəniyyətə dair arifanə söhbətlər keçirirdilər.

Lakin bu dövrdə Azərbaycan dilində yazmaq meyli çox qüvvətlənmişdi. Məclis şairlərinin, demək olar ki, hamısı öz şeirlərini əsasən Azərbaycan dilində yazırdılar. Bu, o demək idi ki, orta əsrlərdən adət şəklini almış fars dilində yazmaq artıq öz əvvəlki mövqe və əhəmiyyətini itirmişdi. Məclis şairlərin klassik üslubda yazmaq məsələsinə gəlincə, demək lazımdır ki, bunun əsas səbəbini onların fars və ərəb dillərində təhsil aldıkları məktəb-mədrəsələrdə axtarmaq lazımdır. Bütün məşğələləri ərəb-fars dillərində keçən şagirdlər Sədi, Hafiz, Cami və başqalarının əsərlərini orijinaldan oxuyur, hətta həmin dillərdən tərcümələr edirdilər. Buna görə də mədrəsə təhsili görmüş şairlərin yaradıcılığında istər-istəməz klassik Şərq poeziyasının ənənəvi xüsusiyyətləri öz əksini tapmalı idi.

XIX əsr ədəbi məclislərində iştirak etmiş şairlərdən yalnız bəzilərinin haqqında tədqiqat işi aparılmışdır. Lakin ədəbi məclislərin yığıncaqlarında fəal iştirak etmiş, onların gedişinə qüvvətli təsir göstərmiş Mirzə Həsən Yüzbaşov, Həsənəli xan Qaradaği, Məmo bəy Məmai, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Mirzə İsa Xəyali, Mirzə Mehdi Naci, Mikayıl Seydi, Mir Möhsün Nəvvab, Molla Ağə Bixud və başqaları kimi onlarca şairlər vardır ki, onların ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində sadəcə adları çəkilir. S.Əzim, X.Natəvan, A. Bakıxanov, M.Şəfi, M.T.Sidqidən başqa məclis üzvlərindən heç birinin əsəri toplanıb nəşr edilməmişdir.

XIX əsrin ortalarında, “Gülüstən”, “Divani-hikmət” və “Əncümənüş-şüəra” məclislərinin zəifləmiş olduğu bir zamanda Şamaxıda “Beytüs-Səfa”, Lənkəranda “Fövcül-füsəha” yeni qüvvə ilə, həvəslə fəaliyyətə başlamışdı. Bu zaman Bakıda Mirzə Bağır, Mirzə Məhəmmədəli Binəva və digər onlarca şair yaşayırdı. Bakıda bir qrup şair var idi ki, onlar çayxana və xüsusi evlərdə, yaxud toy məclislərində meyxana və bədihələr deyərək, öz istedadlılarını yoxlamaq üçün yarışırıdılar. Bədihəguluq başqa şəhərlərə nisbətən Bakıda daha çox inkişaf etsə də, şairlərin hamısı onunla məhdudlaşmırdılar. Başqa bir qrup şair yetişirdi ki, onlar Azərbaycanda şöhrət tapmış ədəbi məclislərin təsiri ilə Məhəmməd ağa Cürminin mənzilində, bilavasitə onun rəhbərliyi altında özlərinin xüsusi məclisləri-“Məcməüş-şüəra”-nı (Şairlər məclisi)-ni yaratmışdılar.

Prof. F.Qasımzadə “Məcməüş-şüəra”nın 1880-ci illərdə yarandığını göstərir. Müəllifi məlum olmayan bir əlyazmada isə onun 1860-cı ildə təşkil olunduğu qeyd edilmişdir. H.Zeynallı da “Məcməüş-şüəra”nın 1860-cı ildə təşkil edildiyini söyləyir. “Şairlər məclisi” məcmuəsində isə “Məcməüş-şüəra”nın adı 1860-1870-ci illərdə təşkil edilən məclislər sırasında çəkilir.

Lakin “Məcməüş-şüəra”nın əsas üzvlərinin təvəllüd tarixləri göstərir ki, onlar 1860-cı illərdə ədəbi məclis təşkil edə biləcək dərəcədə yetkin olmamışlar. Bizcə, “Məcməüş-şüəra” XIX əsrin 70-ci illərində fəaliyyətə başlamış olsa da, o, yığıncaqlarının gedişi və məzmunu cəhətdən yalnız 1880-ci illərdə yetkin bir şəkil almışdır.

Təşkil edildiyi ilk vaxtlarda beş-on nəfər üzvü olan “Məcməüş-şüəra”nın sonralar otuzdan artıq iştirakçısı olmuşdur. Fəaliyyətinin müxtəlif dövrlərində aşağıdakı adları göstərənlər həmin məclisdə iştirak etmişlər: Məhəmməd ağa Cürmi (sədr), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Mirzəağa Dilxun (1870-1912), İbrahim Zülali, Vəhab Vahib, Mirzə Rzaqulu Həzarə, Mirzə Mehdi, Əlabbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir (1855-1901), Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Mikayıl Seydi (1862-1916), Mirzə Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Ağadadaş Müniri (1863-1940), Mirzə Hadi Sabit, Hüseyn bəy Vəhdəti, Əbdülhəsən Vaqif (1845-1914), Ağakərim Salik (1849-1910), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Seyid Zərgər (1880-1920), Məşədi Azər Buzovnalı (1870-1951), Şahin Nardarəni (1862-1909), Mirzə Məhəmmədəli Binəva (1822-1892), Məhəmməd İsmayıl Asi Buzovnalı, Nüsrət, Hacı Muxtar Müznib Zabrati, Mirzə Həsib Qüdsi (1828-1908), Balasadiq, Ahi, Qail, Qızxanım, Müztər, Mirzə Yusifli, Xürrəmi, Rahil, Sadiq Həsənzadə, Mirzə Bağır (1810-1882), Mina və başqaları.

AMEA Əlyazmalar İnstitutunda Bakı şairlərindən Məhəmməd İsmayıl Asinin qəsidə və növhəcatı, Müznibin mənzumələri, M.H.Qüdsinin dini mənzumələrdən ibarət “Gülşəni-Qüds” məcmuəsi və “Gülşəni-vəhdət” adlı farsca divanı, Sadiq Sidqinin müxtəlif şeirləri, A.Sürəyyanın avtoqraf

divanı, Cənnətinin Azərbaycan və fars dillərində yazılmış əsərlərinin çox hissəsi mühafizə olunur. Bunlardan başqa, bəzi cüng və fraqmentlərdə də “Məcməüş-şüəra” şairlərinin əsərlərindən nümunələrə rast gəlmək olur.

Digər ədəbi məclislər kimi, “Məcməüş-şüəra”nın da tərkibi zümrə cəhətdən müxtəlif olmuşdur. Lakin bu məclisin ən çox seçilən cəhəti onun iştirakçılarının xalqın ən aşağı təbəqəsinin nümayəndələri olmasıdır. Əgər Şuşa ədəbi məclislərinin tərkibi yoxsullaşmış bəy sinifinin və tacirlərin, Lənkəran məclisində kəndli şairlərin nümayəndələri iştirak edirdilərsə, “Məcməüş-şüəra”nın üzvlərinin əksəriyyəti xırda alverçi, müdərris, gəmi fəhləsi, rəssam və xanəndələr olmuşdur.

Bakı şəhərində, mərkəzdə yaşamaları “Məcməüş-şüəra” şairlərinin dövrü mətbuatla daha yaxından əlaqə saxlamaları üçün imkan yaradırdı. XIX əsrin əvvəllərində “Məcməüş-şüəra” şairlərindən Ə.Cənnəti, S.Zərgər, M.Seydi, M.Azər, M.H.Qüdsi və başqaları “Dirilik”, “Babayi-Əmri”, “Zənbur”, “Arı” və qeyri bu kimi dövrü mətbuatda çıxış etmişlər. Bunların içərisində özünün mütərəqqi, ideyaları ilə Ə.Cənnəti xüsusilə seçilirdi.

Bakıda təşkil olunmuş şairlər məclisindən “Məcməüş-şüəra”nın üzvü olan və “Seyyid Zərgər” təxəllüsü ilə tanınan Mirəbdülvahab Hacı Miragazadə Mirhəsənov 1880-ci ildə Bakıdan anadan olmuşdur. Şairin ulu babası vaxtilə Cənubi Azərbaycanın Səbzəvar şəhərlərindən köçərək Bakıya gəlmiş və burada yaşamışdır.

1915-ci ildə “Dirilik” məcmuəsi Sədidən qitələr seçib tərcümə etmək üçün elan verdiyi zaman Ə.Yusif, S.Zərgər, Ə.Cənnəti, M.Azər və başqaları bu müsabiqədə fəal iştirak etmişdilər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Məcmuəüş-şüəra”da tərcüməçiliyə xüsusi diqqət verilirdi. S.Seydi Nəvai əsərlərindən tərcümə etdiyi kimi, Müniri Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən “Rüstəmin Sədi ibn Vəqqasa məktubu” hissəsini, Məşədi Azər yenə də “Şahnaməsi”nin bir neçə parçasını nəzmlə tərcümə etmişdir. Bizim bu gün tədqiqata cəlb edərək nəşr etdirdiyimiz “Mizan ül-ədalət” də məhz bu dövrdə yaranmış bir əsərdir.

Tərcümə əsərinin adı və müəllifi haqqında daha dəqiq məlumatı əsərin sonundakı bu beytlərdən daha aydın görə bilirik:

Edüb şad rindani-ədliyəni,
Tamam eylə “Mizani-ədliyyə”ni!

Əgər yoxdur övladun, ey dağdar,
Sənə məktəb övladidir cümlə yar.

A biçarə, gəl etmə dərdin ziyad,
Edərlər səni hərfi-rəhmətlə yad.

Əya zarü müztər, əya xuncigər,
Sənə məktəb övladidirlər pesər.

Vətən alidir cümlə oğlanların,
Oğuldürlə tifi-səbəqi-xanların.

Əgər dutdi ətfal rahi-məzar,
Sənə bu kitabun qalır yadigar.

Əya Seyyidü Zərgəri niknam,
Kifayətdü, gəl eylə xətm-i-kəlam.

“Mizan ül-ədalət” Seyyid Zərgərin klassik fars şairi Sədinin “Bustan” əsərindən Azərbaycan dilinə mütərcimin özünün də qeyd etdiyi kimi nəzmən tərcümədir. Seyyid Zərgər yaşadığı dövrdə baş verən mənfi, neqativ hadisələri, maarifsizliyi də mövzu edərək nəzmə çəkmiş və buraya əlavə etmişdir. Adıçəkilən bu tərcümə kitab halında hicri 1330-cu (miladi 1912) ildə Bakıda nəşiri Hacı Mir Ağazadə Mirhəsənov Badkubəyi tərəfindən “Səda” mətbəəsinə nəşr edilmişdir (7).

Kitabın dibaçəsində (ön sözündə) bu əsəri tərcümə etməyin səbəblərindən söz açan, dövrün İslam ümmətinin inkişaf etmədiyini, bilik, elm, mədəniyyət, incəsənət baxımdan Avropadan geridə qaldığını vurğulayan Seyyid Zərgər bunun başlıca səbəbini mətbuatın zəifliyində görür: “Övladiküreyi-ərzini elm nuri ilə aləmi ziyalı və münəvvər etməyi, tərəqqi-təaliyə yetişməyi, əzhər və hüveyda olmağı halda bunun əksinə biz milləti-islamı isə keçmişdəki tarixi, elmi-fünuni tərəqqi və təkamülü cəhətlə fənayə verməkdəyiz. İslam millətinin bu hali-əsəfəngizinə və bu mərzə-möhlikinə bir çarə edəcək dərman varisə də, o da məkatib və mətbuatdır. Binaən ileyh mətbuati-islamiyyənin mənafeyi-mühümməsini durbin gözü ilə görən üdəbalarımızı gərək əhaliyi-islamiyyənin təzyini-əxlaqi cəhətlə nəfli və istifadəli kəlmələr və kitablar ilə qələmlərini işlətsin”. Bu geriliyin ortadan qalxması üçün isə yeni əsərlərin, tərcümələrin yazılmasına zərurət olduğunu qeyd edir. Millətin inkişafının yalnız elmdə, ədəbiyyatda, incəsənətdə olduğunu vurğulayan müəllif daha sonra yazır: “Lihaza bizlərə səğirən və kəbirən lazım və vacibdir ki, bu kimi mərzə cəhətimizin qabağın dutmaq xahişilə və öz əhali bielm və bifərasətlərimizi elm ilə oyandırmaq fikri ilə nəzmən və nəsrən məqalələr, ədəbiyyatlar, kitablar, tərcümələr, əsərlər, hekayələr qələmə alub, bütün nəvaqisati-İslamiyyənin rəf və afərinə qeyrət edəlim. Hər halda millətin tərəqqisi bağlıdır qələmi-üdəbayə” (7,3).

Seyyid Zərgər, xalqın, millətin maariflənməsində, mədəniyyətin

yüksəlməsində, əxlaqi dəyərlərin artamasında xüsusi əhəmiyyətə malik əsərlərin olduğunu qeyd edərək Sədinin “Busitan” əsərini bunlardan biri sayır, onun tərcüməsini məqsəduyğun və vacib hesab edir: “Vəli “Bustan”-i-Sədi əleyhirrəhmanın bəzi zamanəyə müvafiq farsî nəzmdən türki nəzmi lisaninə tərcümə edüb, o əsərlərdən müqəddəm çap edüb, qariyi-möhtərəm və möhtərəmələrin nəzərlərində cüvələnməyin məsləhət gördük” (7, 4).

Qeyd etmək lazımdır ki, Seyyid Zərgərin “Mizan ül-ədalət” adlı bu tərcümə əsəri 58 əxlaqi-didaktik, ibrətamiz mənzum hekayədən ibarətdir və bu hekayələr əsasən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, əxlaqi-mənəvi baxımdan yüksək səviyyədə formalaşmasında böyük rol oynayacaq mövzuları ehtiva etməkdədir. Burada yer alan mövzuların bir çoxu isə Seyyid Zərgərin yaşadığı zamana təsadüf edir və şair cəmiyyətdə gördüyü neqativ halları burada verməyə çalışmışdır.

Biz də inanırıq ki, Seyyid Zərgərin etdiyi bu tərcümə mövzusu baxımından dövrümüzdə mənəvi keyfiyyətlərin, əxlaqi dəyərlərin yüksəlməsində, bədii-estetik zövqün formalaşmasında böyük rol oynayacaqdır.

Olduqca təvazökar insan olan Seyyid Zərgər özünü o qədər də güclü söz ustası hesab etməsə də gələcək nəsillərin onu yalnız öz şeirləri ilə xatırlayacağına ümidvardır və bunu “Mizan ül-ədalət” tərcümə əsərinin əvvəlində verdiyi bu qəzəldə çox aydın şəkildə ifadə etmişdir:

Məzar içində dönə xakə gər dili-zarım,
Nə xəvf edirəm ki, qalır yadigar əşarım.

Məzar nəzmlərimdir, qılıb əhli-qələm,
Nə ehtiyacdu mən söyləmək, bilür aləm.

Ki, ey bu surəti-qəmginimə baxan insan,
Duayı-xeyr ilə yad eyləyin məni hər an.

Qulami-ali-Məhəmməddir, etiqađı şəhir,
Vəli nə sud ki, dünyada etdilər təkfir.

Əgərçi Seyyidi-Zərgərə yoxdu bir dilbənd,
Vətən məkatibi ətfalıdır ona fərzənd (7,1).

Bu gün Seyyid Zərgərin əsərlərini tədqiq edib nəşrə hazırlayanda biz bir daha onun bu mövzuda haqlı olduğunu gördük və inanırıq ki, gələcək nəsillər də bu təvazökar şairi unutmayacaq, hər zaman onu şeirləri ilə xatırlayacaqlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgərli Zaman. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası. Bakı, 2005, s. 5
2. ƏYİ-B-1248/11067
3. ƏYİ-A-24/467
4. ƏYİ-B-1453/3078, s. 2
5. Qarayev Nəsrəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, 2012, 327 s.
6. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1978, 599 s.
7. Mir Əbdül Vahab Hacı Mira Ağazadə Həsənov Bakui (Seyyid Zərgər). "Mizanül-ədalət" (Sədinin "Bustan"ından tərcümə), (əski əlifba ilə). Bakı, "Səda", 1912. 123 s.

С.Джаббарлы

Литературное наследие Саида Заргяра Бадкуби и перевод произведения «Мизанюль-Адалат»

(Резюме)

Данная статья подробно описывает одного из знаменитых поэтов начала 19-го века Саида Заргяра Бадкуби, а именно, перевод произведения «Мизанюль-Адалат», который является отрывком из дастана «Бустан», знаменитого персидского поэта Саади.

В статье так же так же предоставляется краткая информация о литературе, культуры и искусства азербайджана в XIX веке, в том числе и о собраниях азербайджанской литературы, которые имеют значительное место в азербайджанской литературе, в частности о «Маджмауш-шуара» («Собрание поэтов»). *Сеид Заргяр Бадкубе* был членом именно этого собрания.

Стоит отметить, что перевод Бадкуби представлен в данной статье, не только как богатое наследие азербайджанской литературы, но и произведение, обладающее эстетической, культурной и моральной ценностью.

The literary heritage of Said Zargar Badkoubi and the translation of "Mizanul Adalat"

(Summary)

This article describes in detail one of the famous poets of the early 19th century Said Zargar Badkoubi, especially, the translation of the work "Misanul Adalat", which is an extract from the dastan of the famous Persian poet Saadi "Bustan".

The article also provides brief information about literature, culture and art of Azerbaijan in the 19th century, including the assemblies of Azerbaijani literature, which have a significant place in Azerbaijani literature, in particular about the "Majmaush-shuara" ("Meeting of poets"). Seyid Zargyar Badkobe also was a member of this mentioned assembly.

It should be noted that the translation of Badkoubi is presented not only as a rich heritage of Azerbaijani literature, but also as a work that has aesthetic, cultural and moral value. We have studied and published the works of Seyyid Zerger and we have once again found that he is right in this regard and we believe that future generations will never forget this modest poet, always remember his poems.

Rəyçi: Nəsim Göyüşov
filologiya elmləri doktoru, dosent

AYBƏNİZ RƏHİMOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adını Əlyazmalar İnstitutu

aybənizrehimova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DINI-QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA CƏNGAVƏR QADIN SURƏTLƏRİ

Açar sözlər: dini-qəhrəmanlıq dastanları, Kitabı-Dədə Qorqud, Koroğlu, Kitabı-Battal Qazi, Xavərnamə

Ключевые слова: религиозно-героические дастаны, Китаби-Деде Горгуд, Короглу, Китаби-Баттал Гази, Хаварнаме

Key words: religious-heroic dastans, Kitabı-Dede Korqud, Koroglu, Kitabı-Battal Gazi, Khavarnamə

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında, eləcə də dini-qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəldiyimiz, gücü, qəhrəmanlığı ilə kişilərdən geridə qalmayan cəngavər qadın surətləri bir sıra türk dastanlarındakı cəngavər qadın surətlərinə bənzəyirlər. Bunlar məharətlə at sürən, ox atan, qılınç oynadan, güləşən, yeri gəldikdə düşmənlə savaşıyan, ideal kişi tipinə yaxın, bəzi tədqiqatçıların “qadın alplar” adlandırdığı qadın surətləridir. “Kitabı-Dədə Qorqud” dastanında bir neçə belə cəngavər qadın surəti vardır. Dastanın “Qam Börənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda haqqında söhbət gedən, oğuz bəylərindən Baybicanın qızı, Bamsı Beyrəyin beşikkərtimə adaxlısı və sonra həyat yoldaşı Banıçiçək “alplar dövrünün hər baxımdan kişi qeyrətli türk qızının təmsali”dir. (1,s.56). Banıçiçək onu görməyə gələn Beyrəyə ərə getməyə razı olandan öncə onunla at sürməkdə, ox atmaqda yarışır, güləşir. Beyrəyin daha güclü olduğunu gördükdən sonra ona ərə getməyə razı olur. Bu boyda Banıçiçəyin bir önəmli xüsusiyyəti də göstərilmişdir: O, sevdiyi həyat yoldaşına sədaqətli, fədakar bir qadındır. Bayburd hasarının bəyi toy gecəsi Beyrəyi otuz doqquz yoldaşı ilə əsir edir, onun ölüb-qaldığından heç kimin xəbəri olmur. Buna baxmayaraq, Banıçiçək on altı il Beyrəyi gözləyir və sonda ona qovuşur. Uzun ayrılıqdan sonra Beyrəklə ilk görüşü zamanı ona dedikləri sübut edir ki, Banıçiçək Beyrək əsir edildikdən sonra hər gecə ağlamış, onun fikrini çəkmişdir:

Beyrək gedəli Bam-bam dəpə başına çıxdığım çox.

Qarğı kibi qara saçum yolduğum çox.

Güz alması kibi al yanağım yırtmışım çox.

Gələnlə gedəndən sorduğum çox.

“Vardı, gəlməz bəg yigidim,

Xan yigidim Beyrək” deyü ağladığım çox (2, s.74).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda Trabzon təkurunun qızı, Sarı donlu Selcan xatun adlı digər bir cəngavər qadın surəti ilə rastlaşırıq. Əsərdə Selcan xatunun həm zahiri gözəlliyi, həm də igidliyi, cəngavərliyi barədə belə yazılıb: “Trabzon təkurunun bir əzim-görklü məhəbbət qızı vardı. Sağına-soluna iki qoşa yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməzdi” (2, s.104). Qanturalının Selcan xatunu öydüyü parça türk-oğuz dastanlarındakı gözəl qadın ideali barədə təsəvvür əldə etməyimizə kömək edir:

Yalab-yalab yalabıyan incə donlum!
Yer basmayıb yürüyən
Qar üzərinə qan dammış kibi qızıl yanaqlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Qələmçilər çaldığı qara qaşlım
Qurması qırq tutam qara saçlım!
Aslan uruğu, sultan qızı (2,s. 117).

Selcan xatunun atası belə bir şərt qoymuşdur: Kim sarayın həyatında saxlanan qoç, dəvə və aslanı yenərsə, qızını ona ərə verəcəkdir. Qanturalıya qədər təkurun qızını istəyən otuz iki kafir bəyi qoça məğlub olduqlarına görə başları kəsilmişdir. Qanturalı bu üç heyvana qələbə çalır, Selcan xatunu da götürərək vətənə qayıdır. Bundan sonra qızını Qanturalıya verdiyinə görə peşman olan Bayburd təkuru onların ardınca altı yüz nəfərlik atlı dəstəsi göndərir. Atlı dəstəsi onlara çatdıqda Qanturalı ilə Selcan xatun birlikdə düşmənlə döyüşürlər. Düşmən məğlub edilir. Selcan xatun qəhrəmanlıqlar göstərir, yaralanmış Qanturalını xilas edir, birlikdə evə gedirlər. Qanlı qoca oğlu Qanturalı ilə Selcan xatuna toy edir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, dastanda qızın, gəlinin, həyat yoldaşının hər cəhətdən ona bərabər olması gənc qəhrəmanın, oğlanın istəyi olmuşdur. Haqqında danışdığımız boyda Qanturalı atasına gələcək həyat yoldaşını necə görməsi barədə deyir: “Baba, mən yerimdən durmadan ol durmuş ola! Mən qaraquc atıma binmədən ol binmiş ola! Mən qanlı kafir elinə varmadın ol varmış, mana baş gətirmiş ola!”-dedi.” (2, s.104).

Dastanın başqa bir qəhrəmanı Bayandır xanın qızı, Qazanın arvadı Burla xatun döyüş meydanında ərini-həyat yoldaşını qılınc-qalxanla müdafiə edən bir qəhrəman, ailə namusunu hər şeydən üstün tutan bir qadındır. Dastanın “Dirsəxan oğlu Buğac boyu”nun qəhrəmanı Dirsə xanın xatunu da oxşar xüsusiyyətlərə sahib cəngavər qadınlardandır.

Qeyd edək ki, haqqında danışdığımız cəngavər qadın tipinə bir sıra türk dastanlarında da rast gəlirik. 865-882-ci illərdə Mikayıl Baştu tərəfindən eyni adlı bulqar-tatar qəhrəmanlıq dastanı əsasında yazılmış, əlimizə yalnız tərcüməsi çatmış “Şan qızı” əsərini nümunə gətirə bilərik. “Kitabi-Dədə

Qorqud”da olduğu kimi, burada Alp Barışın qızı Samar onunla evlənmək istəyən Boyan-İmenin Boyqaladan olmuş oğlu İciki sınaqlarından keçirir. Bu sınaq birbaşa İciklə Samar arasında gedir. Samar çox alpların kürəyini yerə vurmuş, Əjdahanın saqqalını yolmuş, Albastının üç dişini vurub salmış, Cilin bir qanadını qoparmış, Kubarın iki qabırğasını sındırmışdır. İcik qalib gəlir və Samarla evlənir. Akademik Tofiq Hacıyev hər cəhətdən bir-birinə bərabər olan bu qəhrəmanların hər ikisini nəcabətli nəslin nümayəndəsi kimi səciyyələndirərək yazır: “Həm də maraqlıdır ki, Samar mənfi-müsbət məzmunlu və sırf şər məzmunlu alpları məğlub etmişdir. İcik isə məhz Boyan-İmenin oğludur. Hətta Samarın atası elçiliyə gəlmiş İcikə belə üz tutur: “Xeyirxah Alp Boyanın oğlu igid İcik, nə niyyətlə gəlmisən?”. Deməli, nəcabətli nəsildən olan qəhrəmanın güclü xanım ilə nəsil törətməsi Baştunun baş türk ideyasıdır” (3, s.136).

Türkmənlərin “Göroğlu” eposunda Harmandəli, Gülayım kimi ideal qəhrəman kişi tipinə yaxın cəngavər qadın qəhrəmanlara rast gəlirik. “Göroğlu” dastanında adına ayrıca bir qol bağlanmış Harmandəli Arslan bəyin yeganə övladıdır, oğlan kimi böyüdülmüşdür. Atasından ayrı bir güşədə yaşayır. Şərt qoyulmuşdur ki, söz söyləməkdə və güləşdə onu yenənə ərə gedəcəkdir. Bir çox igidlər bu şərtə riayət etmək istəsələr də məğlub olurlar. Yaşlı bir qadın deyir ki, Göroğlu ona qalib gələ bilər. Həmin qadın Çandıbilə gedib Harmandəlinin şərtini Göroğluna çatdırır. Göroğlu Harmandəlinin yanına gedir. Cəngavər xanım güləşdə qalib gəlsə də Göroğlunu öldürmür. Məğlubiyyəti həzm edə bilməyən Göroğlu igidlərindən ikisini bir-bir Harmandəlinin yanına göndərir, lakin onların ikisi də məğlub olur. Harmandəli Göroğlunun igidləri olduğunu bilib onları da öldürmür. Bundan sonra Göroğlu bir müddət Aşıq Aydının şagirdi olur. Aşıq Aydın şagirdlərindən biri olan Kərəm Harmandəliyə qalib gəlib onunla evlənir (4, s.777).

Türkmən “Göroğlu” dastanındakı başqa bir qadın alp tipinin adı Gülayımdır. Dastanın “Gülayım ilə Erhasan macəraları” adlı qolunun qəhrəmanlarından biri olan Gülayım Ərzurum şahının qızıdır. Göroğlunun övladlığa götürdüyü Ephasanla onlar bir-birini yuxuda görmüş, aşıq olmuşlar. Erhasan Ərzuruma gedib Gülayımı qaçırır. Şah ordusuyla onların ardınca gəlib yaxalayır. Erhasan döyüşdə yaralanır. Gülayım dağ çiçəklərindən məlhəm düzəldib, Erhasanın yarasına sürtüb bağlayır. Sonra isə zirehini geyinib, silahını götürüb atasının ordusuyla döyüşü davam etdirir. Bu məqamda özünü çatdıran Göroğlu onları qurtarır və sonra evləndirir.

Göründüyü kimi, türkmən eposunun nəzərdən keçirilən nümunələri ilə Azərbaycan türklərinin dastanları arasında sujet ortaqlıqları vardır. Tədqiqatçısı Tilləgözəl Xocaxanovanın türkmən qəhrəmanlıq eposundakı

cəngavər qadınlara aid etdiyi on səciyyəvi xüsusiyyət Azərbaycanın, eləcə də digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq, dini-qəhrəmanlıq eposu üçün də xarakterikdir:

1. Qəhrəmanlar soylu bir ailəyə mənsubdurlar;
2. Qəhrəmanlar ailənin yeganə qızıdırlar;
3. Qəhrəmanlar yaxşı təlim-tərbiyə almışlar, maddi cəhətdən təminatlı, əxlaqlıdırlar;
4. Qəhrəmanlar qeyri-adi gözəlliyə sahibdirlər;
5. Ağillı, fərasətli, bilikli və mütərəqqi görüşüdürlər;
6. Qəhrəmanların ərə gedəcəkləri gənclər də yaxşı təlim-tərbiyə almış, maddi təminatlı və əxlaqlıdırlar;
7. Qəhrəmanlar ərə gedəcəkləri gəncləri ilk görüşdən, imtahan tamamlanmadan sevirilər;
8. Hər biri evlənəcəyi gənc oğlanı seçmək səlahiyyətinə sahibdir və onları müxtəlif sınaqlarla imtahandan keçirir;
9. Qəhrəman onunla evlənməyə layiq olan igidə sədaqətini və sevgisini sübut edir;
10. Qəhrəman sonda muradına çatır.

Ümumtürk folklor abidəsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra Anadolu ərazisində yaranmış ilk türk-oğuz dini-qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Battal-Qazi”də də bir sıra yaddaqalan qadın surətləri vardır. Əldə silah döyüşçü dəstəsi, qoşunları ilə diyar-diyar gəzib islam uğrunda mübarizə aparan Battal qazi bir gün bir gözəl yerə gəlib çıxır, burada bir gözəl qız görüb aşiq olur. Qızda ilk baxışdan Battal Qaziyə vurulur. Məlum olur ki, bu qız Battalın əmisi qızı imiş: “Nagah baxıb gördü bir böyük bağ. Və bağın içində bir qəsər, içəridə dürlü yemişlər. Seyyid didi:-Bu nə xub məqamdır. Əcəb, bu bağ kimin olə,- deyib atına minüb bağın qapısına gəldi. Birdən təfərrüc ilə nəzər edüb gördü ki, bir məhbub, simuzər içində qız nurə qərqr olmuş qəsrədən tışra çıxmış, təməşə edir. Bin Yusuf Misri – Züleyxanın Yusufu yanında yalan olur. Həman ol baxışda yüz min canü könüldən qıza aşiq oldu və qız dəxi bunu görüb divanə oldu. Dayəsinə didi: - Ay dayə, ol igid kimdür, heç bilürmüşən? Dayə didi: - Bəli, bilirəm. Qız sirrini dayəsinə didi. Dayə didi: - Bu Seyyid Battaldır, sənün əmin oğludur” (5,s.61).

Battal Qazi Əmirin yanına gedib gördüyü qəsrə kimin yaşadığını soruşur. Əmir cavab verir ki, sənün əmin Həsənin qızı Zeynəbdir. Əmirə yuxusunda Məhəmməd Peyğəmbər Battal Qazi ilə Zeynəbi evləndirməyi tapşırır. Səhər Əmir Həsəni çağırır əhvalatı ona danışır. O da bu xəbərdən sevinir. Toy edib qızı Battal Qaziyə verirlər. Bu əhvalatdan bir ay sonra casus xəbər gətirir ki, Rum qeysəri müsəlmanları o cümlədən Battal Qazini məhv etmək üçün böyük bir ordu göndərmiş və şərt qoyub ki, kim Battalı

öldürərsə taxt-tacımı ona verəcəyəm. Əmirlə Battal döyüşə hazırlaşırlar. Məlum olur ki, Zeynəb Battaldan ayrı qala bilmədiyindən o da buraya gəlmişdir. Zeynəbə kənarda bir çadır verirlər. Ağır döyüş gedir. Rum qoşunu böyük itkilər verir, düşmənin sərkərdəsi Şəmas əsir edilərək Battal Qazinin çadırına gətirilir. Müsəlmanların başının döyüşə qarışdığından istifadə edən Şəmas əlini açıb çadırdan qaçır. Bunu görən Zeynəb Şəmasın qaçdığını döyüşçülərə xəbər verir. Döyüş qurtarır, kafirlər məğlub olur. Lakin müsəlman döyüşçülər Battalı tapa bilmirlər, çünki o qaçan Şəmasın ardınca getmişdir. Battal Qazi Şəması tapıb onu əsir edir, geri dönür. Şəmas bu dəfə də əsirlikdən qaçır, bu dəfə yatmış Zeynəbin ağzını yaylıqla bağlayıb onu da özü ilə aparır. Atası Rum qeysərinə Battalın arvadını əsir etdiyini xəbər verir. Zeynəb xanımı Rum qeysərinin kiçik qızı Mahpəryüzə tapşıırırlar. Battal Qazi gecə Rum qeysərinin qəsrinin pəncərəsinə çıxır, Mahpəryüzlə həyat yoldaşı Zeynəbin söhbətini eşidir. Mahpəryüz Zeynəbə Battalın və silahdaşlarının rəsmini göstərir. Zeynəbin onları harada görməsi barədə sualına Mahpəryüz cavab verir ki, yuxuda Məhəmməd Peyğəmbəri gördüm, bu qırx pəhləvan da onun yanında idi. Mən xahiş etdim ki, mən bunlardan birisinə ərə versin. O isə mənə dedi ki, qırx gündən sonra pəncərədən girəcək şəxsə səni verirəm. İndi qırx gün tamam olmuşdur, mən həmin adamı gözləyirəm. Bu sözləri eşidən Battal Qazi içəri daxil olur. Battal Qazi hər iki qadını və bir sıra ev əşyalarını özü ilə götürüb oradan uzaqlaşır. Bundan xəbər tutan Rum qeysəri onların ardınca on minlik qoşun göndərir. Bir yerdə rastlaşırlar. Şəmas Battal Qazini döyüşə dəvət etmək istəyəndə Mahpəryüz irəli çıxıb cida ilə Şəmasın atını uzağa atır, özünü isə yaralayır. Mahpəryüzün kiçik qardaşı Raminin bacısından gördüyü yuxunu eşidir və islamı qəbul edir. Mahpəryüz, Raminin, Zeynəb Battal Qazi ilə birlikdə kafirlərə qarşı döyüşməyə başlayırlar. Müsəlmanlar kafir ordusunu darmadağın edirlər. Qələbədən sonra Battal Qazi ilə Mahpəryüzün toyunu edirlər.

Göründüyü kimi, burada Battal Qazi ilə bərabər onun əvvəlki müsəlman xanımı Zeynəb, islamı yeni qəbul etmiş Mahpəryüz kişilərlə eyni dərəcədə hünər, döyüşçü şücaəti nümayiş etdirirlər.

XIII-XIV yüzilliklərdə yazıya alınması təxmin edilən dini-qəhrəmanlıq dastanı “Xavərnamə”də Həzrət Əlinin islam carçısı kimi şücaət və qəhrəmanlıqlarından bəhs edilir. Lakin əsərin digər surətləri, o cümlədən, qadın qəhrəmanları da diqqətəlayiqdir. Dastanın bir yerində Həzrət Əlinin silahdaşı Malik Əjdər Xavər ölkəsinə gəlir. Burada mühafizəçilər dəstəsi əhatəsində gedən gözəl bir qız görür. İki gəncin ilk görüşdən bir-birini bəyənməsi əsərdə belə təsvir olunub: “Bir alay xadimlər əllərində nəzaran dəyənəkləri ilə, ardınca bir sürü qızlar çıqa gəldilər. Əmma orta yerlərində bir məhbub qız kim, yüzi ayın on dördünə bənzər. Qədd-qaməti sərvə-balaya

bənzər. Malik Əjdər yaqın gəlicək qız dəxi Malik Əjdərə nəzər saldı. Gördü kim, bir xub yigit, əmma təmam heybət və sələbət sahibi kim, ancaq olur qaflan arslaneyn heybət ilə aları-aları dörd tərəfə nəzər edər. Pəs ol qız yanında olan qızların birisinə ayıdır: “Ey aşiqin yaqıçı, görə şol qarşudə oturan yigit nə xoş sərfəraz, gözəl yigit olur. Zehi fərri-şəhamət, zehi heybəti-sələbət, bəhlivanlıq isə ancaq olur”-deyüb rəvan niqabın yüzündən saldurub kəndüyi Malik Əjdərə ərz eylədi.

Pəs Malik Əjdər dəxi qızın yüzün görəcək, canü dildən bunun cəmalinə heyran oldı...” (6, s.128).

Malik Əjdər öyrənir ki, bu gözəl qız Xavər padşahının qızı Gülüstənbənu dur. Şərt qoymuşdur ki, yalnız meydanın ortasında ona qalib gələn gəncə ərə gedəcəkdir. Gülüstənbənunun mühafizəçiləri ona baxdığına görə Malik Əjdəri vururlar. Dava başlayır, qan tökülür. Qız dalaşanları ayırır, Malik Əjdərin tərəfini tutur. Gülüstənbənu atasının yanına gedib Zal oğlu Rüstəm heybətli Malik Əjdəri ona tərifləyir. Atasını Malik Əjdəri saraya dəvət edir, qonaqlıq verir. Malik Əjdər şahənşaha özünü Mahan kimi təqdim edir, Məğribdən gəldiyini, kərkədanlarla döyüşdə əsgərlərini itirdiyini deyir. Şahənşah onu yanında xidmətə qəbul edir. Şahənşah meydanda onun qızı ilə evlənmək istəyənlərin yarışını keçirir. Malik Əjdər qalib gəlir. Gülüstənbənu atasına deyir ki, məhz Malik Əjdər onun əri olmağa layiqdir. Şahənşah gəncləri evləndirir. Göründüyü kimi, dastanda Gülüstənbənunun bilavasitə döyüşdə iştirak etməsi səhnəsi təsvir edilməsə də, onun cəngavər qadın olması açıq-aydın bəlli olur. Gələcək əri üçün imtahan təşkil etməsi onu Baniçiçək və başqa qadın alplara yaxınlaşdırır.

Ortaq türk dini-qəhrəmanlıq dastanı “Əbu Müslimnamə”də xaricilər və ya xəvaricilərlə döyüşən cəngavər qadınlardan bəhs olunur. Məlum olduğu kimi, xaricilər Əli ibn Əbu Talibin tərəfdarları ilə Müaviyənin tərəfdarları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin gedişində yaranmış ən erkən dini-siyasi partiyanın tərəfdarlarıdır. 657-ci ildə Süffeyn yaxınlığındakı vuruşda Əlidən incik düşüb onun Kufə yaxınlığındakı düşərgəsini tərk etmişdilər. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə aparırdılar (7, s.114). Əsərdə xaricilər islam düşməni kimi təsvir edilir, onlara qarşı döyüşən qadınların qəhrəmanlıqlarından danışılır. Çoxsaylı islam düşmənlərinə qarşı qəhrəmanlıqla döyüşən qadınların adları belə təqdim edilir:

Ki, Zürt xatun, biri Meymute anın,
Biri Gülsüm, biri Rabiə anın.
Biri Xurşidi Gülçöhrə Tuvana,
Necə təqdim edər Qəyyumü Dana (8, s.196).

Vəziyyət elə gətirir ki, mahir at miniciləri olan xanımlar piyada, düşmənlər isə atlı döyüşürlər. Düşmənlərin sayı on iki minə çatanda Allaha,

Peyğəmbərə dua edib, nəərə ilə hücumə keçirirlər. Allahın yardımını ilə bu dörd qadına yardım gəlir və bundan sonra düşmənlər məğlub olur.

Anadoluda və Azərbaycanda xalq arasında vaxtı ilə ən geniş yayılmış dastanlardan biri “Həzrət Əli dastanı” və ya “Həzrət Əli cəngləri”dir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, türk dastan mədəniyyətində bu əsərin özünəməxsus rolu olmuşdur. Dastanın özəyinin ərəb və ya fars dilindən tərcümə olduğu, yoxsa tamamilə türk müəllifinə aid olduğu hələ ki müəyyən edilməmişdir (9, s. 21). Hər halda, əlimizə çatmış dastanın oğuz türklərinin ortaq abidəsi olduğu şübhə doğurmur. Əsərin tədqiqatçıları və nəşrə hazırlayanlar Necati Demir və M.Dursun Erdem onun mövzusu barədə yazırlar: “Həzrət Əli cəngləri”nin mövzusu islamiyyətin yayılmasıdır. Həzrət Peyğəmbər zamanındakı büt-pərəstlik, cahillik, hiylə, cəmiyyətdəki çürümə ilə mübarizələr ön plandadır. Tanrının ədalətinin bütün dünyaya yayılması və insana insan kimi yanaşmasının öyrədilməsi də önə çıxan mövzulardandır” (9, s.23). İslamın yaranmasından sonra onun geniş bir coğrafiyada yayılması, bu proses zamanı qarşıya çıxan çətinliklər, hərbi əməliyyatlar, müsəlman döyüşçülərin fədakarlığı əsərdə mühüm yer tutur. Həzrət Peyğəmbər dastanının ən önəmli qəhrəmanıdır, bir sıra hadisələrin bilavasitə iştirakçısıdır. Əsərin ikinci önəmli qəhrəmanı Həzrət Əlidir. Həzrət Əlinin başçılığı və qəhrəmanlığı ilə islam yayılır, qalalar fəth edilir. Müsəlman döyüşçülər Ərəbistan və ətrafını, İran və Türkünstanı fəth etdikcə eyni zamanda qeyri-adi, möcüzəli qüvvələrlə, mifik surətlərlə də mübarizə aparmalı olurlar. Dastanda Məhəmməd Peyğəmbərin sevimli nəvələri, Həzrət Əlinin övladları Həzrət Həsən və Həzrət Hüseyin də qəhrəmanlıq və fədakarlıqları əksini tapmışdır. Nəslə yazılmış, lakin içərisinə müxtəlif şeir parçaları daxil edilmiş “Həzrət Əli cəngləri” səkkiz bölümdən ibarətdir. Bumüstəqil bölümlər birlikdə bütöv bir əsəri təşkil edirlər. Qeyd edək ki, “Həzrət Əli cəngləri” adlı, həcmcə daha kiçik olan bir qismi tamamilə yazılmış nəzmlə yazılmış əsərlər də mövcuddur.

“Həzrət Əli cəngləri”ndəki surətlər içərisində Sə’d ibn Vəqqasın qızı Dəlfiruz cəngavərliyi, döyüşkənliyi ilə diqqəti cəlb edir. O, atası, Səyyaf şahla birlikdə düşmən ordusu ilə döyüşür, çoxlu kafiri məhv edir, lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan silahdaşları ilə bərabər qolları bağlanaraq əsir edilir. Onu əsir edən Xavəran şah qızı gördükdə onun gözəlliyinə aşıq olur, əllərinin asılmasını əmr edir. Kafirlərdən biri Xavəran şah deyir: “Şahım, bu qız öylə yavuz qızıdır. Bir saat içində yüz adam həlak eylədi” (9, s.42). Buna baxmayaraq qızın qollarını açırlar. Sonra Həzrət Əli Dəlfiruzu da, silahdaşlarını da azad edir, kafirlər islamı qəbul edirlər.

Dastanlarımızın görkəmli tədqiqatçısı, professor M.H.Təhməsinin qeyd etdiyinə görə əksər qəhrəmanlıq dastanlarında məhəbbətə, məhəbbət dastanlarında isə qəhrəmanlığa yer verilməmişdir: “Bir sözlə, həqiqi

qəhrəmanlıq dastanlarında məhəbbət, həqiqi məhəbbət dastanlarında isə qəhrəmanlıq ya heç yoxdur, yaxud da yox dərəcəsindədir. Lakin bizdə elə dastanlar da vardır ki, bu iki xüsusiyyətin birləşdirilməsi, uzlaşdırılması yolu ilə yaradılmışdır” (10, s.178). Tədqiqatçı belə dastanlar içində “Şah İsmayıl-Gülzar”, “Novruz-Qəndab”, “Mehr-Mah”, “Tahir-Zöhrə”, “Xurşid-Mah və Mehri”, “Lətifşah”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Seyidi-Pəri”, “Şahzadə-Bəhram”, “Abbas-Dahadürüz”, “Dilsüz-Xəvangül”, “Məhəmməd-Güləndam”, “Seyfəlmülk”, “Hicran-İnsan” əsərlərinin adını çəkir. Bu dastanlardan “Şah İsmayıl və Gülzar” daha geniş yayılmış və xalq tərəfindən sevilən əsərdir. Övladı olmayan Zülal şah nəzir-niyazla yeganə övlad tapır. Yaman gözə gəlməsin deyə onu on beş yaşına qədər xüsusi binada saxlayır, günəş işığından belə qoruyur. Oğul bir şikar zamanı Gülzarı görür aşıq olur, arxasınca gedir, min bir əziyyətdən sonra onunla atasının vilayətinə dönür. Oğluna paxıllıq edən zalım Zülal şah oğlu şahzadə İsmayılın gözlərini çıxartdırır. Gözləri çıxarıldıqdan sonra şahzadəyə xariqüladə qüvvələr kömək edir, onu sağaldırlar. Əsərin sonunda Şah İsmayıl qələbə çalır, intiqamını alır, taxt-taca sahib olur, sevgilisinə qovuşur. Bu dastanda əvvəlcə Şah İsmayıl qarşı duran, onunla döyüşən, sonra isə yardım edən döyüşçü qadın-Ərəbzəngi surəti maraqlı kəsb edir. Akademik Həmid Araslı dastanın bu surəti barədə yazır. “Bu dastanda xüsusən Ərəbzəngi surəti daha gözəl işlənmişdir. Ərəbzəngi özünün qəhrəmanlığı və mərdliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir”(11, s.88). Kişilərdən namərdlik gördüyü üçün yol kəsib hərəmilik edən, kişilərə qan udduran Ərəbzəngi Şah İsmayıl tərəfindən məğlub edildikdən sonra xeyirxah işlər görür, Şah İsmayıl qələbə çalmaqda, sevgilisinə qovuşmaqda kömək edir. Ərəbzəngi surətini araşdıran M.H.Təhmasib onun bəzi cəhətləri ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarına bənzədiyini göstərmişdir: “Ərəbzənginin daxili aləmi, eləcə də bu daxili ilə həmahəng olan qəhrəmanlığı Dədə Qorqudun Banıçıqayını, Selcan xatununu xatırladır. Dastanın hətta Gülzarı götürüb geri döndükləri zaman bulaq başındakı vuruş epizodu “Qanturalı” boyunun həmin epizodunun, demək olar ki, eynidir. Fərq bircə burasındadır ki, istər Banıçıqək, istər Selcan xatun, istərsə də bu planda olan başqa nağıl qəhrəmanları oğlan tərəfindən məğlub edilib ərə getdikdən sonra bahadırlıqlarını itirirlər, Ərəbzəngi isə sona qədər yenilməz bir qəhrəman kimi iştirak edir” (10, s.183).

Beləliklə, tam mənası ilə qəhrəmanlıq və ya dini-qəhrəmanlıq dastanı olmayan abidələrimizdə də bu əsərlərdəki cəngavər qadınları xatırladan qadın surətlərinə rast gəlirik. Yazılı dastan abidəsi “Qəhrəmannamə”nin qəhrəmanı Sərvixuraman da cəngavər xanımdır. Hind rayının qızı üzü rübəndli Sərvixuraman xanım təkbətək döyüş zamanı Bəhram Səngəndaz, Mimöhtac, Zəncirzən, Qabil Xavəri kimi bir çox güclü pəhləvanları həlak

edir. Təmqaçı məğlub edib əsir alır. Üç yüz minlik Türküstan qoşununu qılınıcı ilə önünə qatır.

Sərvixuraman dastanının baş qəhrəmanı Qəhrəmana hücum edir. Onun belə bir şərti vardır: Yalnız təkbətək döyüşdə onu məğlub edən igidə ərə gedəcəkdir. Qəhrəman Sərvixuramana qalib gəlir. Döyüş zamanı onun rübəndi açılır, qız olduğu məlum olur. Bu məqama qədər Qəhrəman Sərvixuramanın qız olduğunu bilmirdi. Qəhrəman təəccüb içində qalır. Sərvixuraman ona aşiq olur. Lakin Qəhrəman qıza məhəl qoymur. O ram etdiyi altı ayaqlı canavarına minib gedir. Qız Qəhrəmanın ona qarşı etinasız münasibətindən pərt olur.

Qəhrəmanlıq və eləcə də dini-qəhrəmanlıq dastanlarımızda özünəməxsus xüsusiyyətlər ilə seçilən, qeyri-adi gücə malik, igid, cəsur, qəhrəman qadın surətləri vardır. Bu cür cəngavər qadın surətlərinə başqa türk xalqlarının dastanlarında da rast gəlmək mümkündür. Haqqında danışdığımız cəngavər qadınlar ideal qəhrəman kişi tipinə yaxın, kişilərdən fiziki gücü, mənəvi keyfiyyətləri ilə heç bir cəhətdən geri qalmayan alp qadınlardır. Onlar yalnız igidliyini imtahan etdikdən sonra gənc oğlanı seçib ona ərə gedir, sədaqətli və fədakar həyat yoldaşı olurlar. Onlar hər cəhətləri ilə həyat yoldaşlarına bərabərdirlər. Bu xanımlar əsil-nəcabətli ailələndirlər, əksər hallarda valideynlərinin yeganə qızıdırlar, çox gözəl təlim-tərbiyə almışlar, ağıllıdırlar, yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərə malikdirlər. Dini-qəhrəmanlıq dastanlarında islam dini uğrunda qəhrəmanlıqla döyüşən cəngavər qadın surətləri ilə rastlaşırıq. Bu qadınlar islamı yaymaqda, onun düşmənləri ilə mübarizə aparmaqda qeyri-adi qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirirlər. Qəhrəmanlıq və dini-qəhrəmanlıq dastanlarına aid olmayan bir sıra folklor abidələrimizdə də xüsusiyyətlərini sadaladığımız cəngavər qadın surətləri vardır.

Ədəbiyyat

1. Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət./ Nəşrə hazırlayan: Tofiq Hacıyev. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər/ Tərtib edən: Samət Əlizadə. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004.
3. Hacıyev Tofiq. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: "Elm", 2017.
4. Hojahanova Tyllaguzel. Türkmen Göroğlu dastanında kadın alplar. VI. Uluslararası Köroğlu sempoziumu.. "Göroğlu ve Türk Dünyası Destan kahramanları.
5. Kitabı-Battal Qazi/ Tərtibçi və ön sözün müəllifi: Aybəniz Rəhimova. Bakı: "Nurlan", 2009.

6. Xavərnamə (Dini-tarixi-qəhrəmanlıq dastanı). Nəşrə hazırlayan, müqəddimə və lüğətin müəllifi: Aybəniz Rəhimova. Bakı; "Elm və təhsil", 2017.
7. İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1989.
8. Demir Necati, Erdem Mehmet Dursun, Sibel Üst. Eba Müslimname. Ankara: Destan yayınları, 2007.
9. Demir Necati, Erdem. Mehmet Dursun. Hazreti-i Ali cenkleri. Ankara: "Destan yayınları, 2007.
10. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər). Bakı: "Elm", 1972.
11. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956.

А.Рагимова

**Образ женщин-воительниц в азербайджанских религиозно-героических дастанах
Резюме**

В ряде азербайджанских героических, в том числе и религиозно-героических дастанах можно встретить образ женщин-воительниц, которые борются, сражаются не хуже мужчин. В «Китаби-Деде Горгуд» красавица Банучичек вызывает Бейрека на соревнование в борьбе и стрельбе из лука, прежде чем выйти за него замуж. Другая героиня этого дастана Сельджан хатун с мечом в руке побеждает всех врагов и спасает своего раненного жениха. Женщины-воительницы являются необъемлемой частью тюркских героических и религиозно-героических дастанов. Так же, как и в «Китаби-Деде Горгуд» образ женщины-воительницы встречается и в других религиозно-героических дастанах. Образу женщины-воительницы, сражающейся с чужеземцами верхом на коне, соответствуют такие персонажи, описанные в имеющихся у нас копиях, как Гюлюстан Бану из «Китаби-Баттал Гази», Дилфируз из «Хавернамэ», дочь индийского раджи Сарви Хураман из «Гахраманнамэ», скрывавшая лицо вуалью, а также четыре женщины из «Абу Муслимнамэ». Образы женщин-героев встречаются также в дастанах ряда других тюркских народов. Среди действующих лиц туркменского эпоса «Гёроглу» есть две женщины-воительницы по имени Гармандали и Гюлайим, близкие по типу к идеализированному образу героя-мужчины.

**The character of female-warrior in the Azerbaijani religious-heroic epos
Summary**

The character of a female-warrior, wrestling or fighting like men, can be found in some of the Azerbaijani heroic, as well as religious-heroic epos. A beautiful Banuchichek of the “Kitabi-Dede Gorgud” challenges Beyrak to compete in wrestling and archery before marrying him. Another heroine of this epos – Seldjzan khatun defeats all enemies with sword in her hand and saves her wounded fiancé. The female-warriors are the unalienable elements of the Turkic heroic and religious-heroic epos. Apart from the “Kitabi-Dede Gorgud”, the characters of the female-warriors can be found in other religious-heroic epos as well. Such characters, as Gulustan Banu of the “Kitabi-Battal Gazi”, Dulfiruz of the “Khavərname”, Sarvi Khuraman – a veiled-face daughter of the Indian raja of the “Gahramannəme”, as well as four females of the “Abu Muslimname”, depicted in the copies we have at hand, do follow the pattern of the image of the female-warrior riding her horse into the battle against alien forces. Similar characters of the female-warriors are depicted in the epos of some other Turkic peoples as well. Two female-warriors – Harmandali and Gulayim by name are there among the characters of the Turkmen epos of “Geroglu” and they are close for their type to the idealized image of the male-hero.

Rəyçi: Azadə Musayeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏLƏKBƏR QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elekbergasimov@mail.ru

HÜSEYN CAVID DRAMATURGIYASININ NAXÇIVAN TEATRININ TƏRƏQQİSİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Naxçıvan Teatrı, rejissor, rəssam, aktyor, tamaşa.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, Нахчыванский театр, режиссер, художник, актер, спектакль.

Key words: Huseyn Javid, Nakhchivan Theatre, producer, artist, actor, spectacle.

1.1918-ci ilin məlum mart hadisələri zamanı Bakıda yaşayan və burada müəllimlik edən Hüseyn Cavid daşnaklar tərəfindən həbs edilmiş və bir müddətdən sonra xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində azad olunub İrandan keçərək Naxçıvana gəlmişdi. O zaman ziyalılar arasında böyük nüfuza malik olan və artıq görkəmli şair və dramaturq kimi tanınan və gəlişi böyük sevinclə qarşılanan Cavid əfəndinin təşəbbüsü ilə burada “Ədəbi məclis” təşkil olundu. Rza Təhmasib, Bəhrüz Kəngərli, Əli Xəlilov, Həsən Səfərli, Rza İsfəndiyarlı və teatrın truppasına yenicə qəbul olunmuş Mirhəsən Mirişli də bu məclisin fəal üzvlərindən idilər. Naxçıvan Teatrı bu dövrdə “El güzgüsü” adı ilə fəaliyyət göstərirdi. H.Cavid “El güzgüsü”nün üzvləri ilə görüşür, tövsiyələrini verirdi. Onun məsləhətilə Əbdülhəqq Hamidin “Hind qızı” əsəri teatrın kollektivi tərəfindən tamaşaya hazırlanır. Tamaşanın rejissoru R.Təhmasib, rəssamı B.Kəngərli olmuş, baş rollarda M.Mirişli, H.Səfərli və R.İsfəndiyarlı çıxış etmişlər. İlk tamaşadan toplanan pul qaçqınlara və yoxsul şagirdlərə paylanmışdır. 1918-ci ilin iyununda daşnak Andronikin başçılığı ilə erməni quldurları Naxçıvanın kəndlərini talan edir, bütün kənd əhalisini qılıncdan keçirir, güllələyir, diri- diri yandırır dırlar. Belə bir vəziyyətdə Naxçıvan şəhərində də normal həyat pozuldu və şübhəsiz ki, bir sıra təşkilatlar kimi teatr da öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı (1, s. 42). Demək olar ki, Şərurdan Ordubadadək bütün Naxçıvan ərazisinin işğala, əhalinin isə kütləvi soyqırma məruz qalması təhlükəsi yaranmışdı. Yerli camaatın qəhrəmancasına müqavimətinin tükənmək üzrə olduğu bir məqamda Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı altında türk ordusu sərhəddi keçərək Naxçıvan əhalisinə yardıma yetişdi. Xilaskar ordu qısa bir zamanda Naxçıvanın ərazisini onlardan təmizlədi. Xalq rahat nəfəs aldı və öz dinc yaşayışını bərpa etdi. O dövrdə Araz-Türk Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük xidmətləri olan Kazım

Qarabəkir paşa Naxçıvanda mədəniyyətin, maarifin də çiçəklənməsinə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. Bacarıqlı sərkərdə və təşkilatçı olmaqla yanaşı istedadlı bir şair və rəssam olan K.Qarabəkir paşa eyni zamanda bir teatr həvəskarı idi. Məhz buna görə o, Naxçıvanda teatr olduğunu bilən kimi Hüseyn Cavidin bilavasitə yardımını ilə yenidən fəaliyyətini bərpa eləyən “El güzgülü”nün üzvləri ilə tanış olur. Buradakı növbəti yığıncaqda Kazım bəy tərəfindən Naxçıvan Teatrının fəaliyyətini yenidən canlandırmaq təklifi irəli sürülür. Bu təklif böyük sevinc və rəğbətlə qarşılır. K.Qarabəkir paşa türk ordusunun tarixi qəhrəmanlığından bəhs edən Namiq Kamalın “Vətən və ya Silistrə” əsərinin tamaşaya qoyulmasını tövsiyə edir və teatrın rejissoru R.Təhmasibdən, rəssamı B.Kəngərliyə icazə alaraq həmin tamaşanın quruluşunda və səhnə tərtibatında yaxından iştirak edir. Tamaşanın ərsəyə gəlməsində Hüseyn Cavid də rejissora, rəssama və paşaya öz köməkliyini əsirgəmir. Əsərdə Hindistanın Pəncab vilayətinin hökmdarı olan Əşbərin öz xalqı ilə birgə Makedoniyalı İskəndərin işğalçı yürüşünə qarşı apardığı müharibədən bəhs edilir. Müvəffəqiyyətlə keçən ilk tamaşadan sonra teatrın bütün kollektivinin, H.Cavid başda olmaqla ziyalıların və teatrsevər gənclərin də iştirak etdikləri müzakirə zamanı K.Qarabəkir paşa çıxış edərək bildirmişdir ki, bir hərbiçi kimi o, müharibənin nə demək olduğunu çox gözəl bilir və müharibələrə kəskin nifrət bəsləyir. Paşa burada qeyd etmişdi ki, Cavid əfəndi hazırda bu mövzuda “İblis” adlı yeni pyes üzərində işləyir və bu mənzum əsərin bəzi parçaları ilə müəllif onu tanış etmişdir. Kazım bəy gələcəkdə bu əsərə də səhnə həyatı verilməsində öz köməyini əsirgəməyəcəyini açıqlamışdır. 1919-cu ilin yayında hamının intizarla gözlədiyi “İblis” pyesini yenidən tamamlayan H.Cavid əsərin ilk oxunuşunu Naxçıvan Teatrında keçirir. Kollektiv tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi və rəğbətlə qarşılanan bu pyesin müzakirəsindən sonra Hüseyn Cavid əsər üzərində bir daha işləyəcəyini, bəzi əlavə və düzəlişlər edərək onu yenidən məhz bu kollektivə təqdim edəcəyini bildirmiş, pyesə ilk səhnə həyatının da Naxçıvanda verilməsini arzulamışdır. Bundan sonra Bakıya gedən böyük dramaturqun bir daha doğma Naxçıvana gəlmək imkanı olmamışdır. 1920-ci ilin iyulunda Naxçıvanda sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. Bu dəyişiklik bütün sahələr kimi Naxçıvan Teatrına da sirayət etdi. Bakıda, Dövlət Dram Teatrında 1920-1922-ci illər ərzində Hüseyn Cavidin ardarda 4 əsərinin – “İblis” (1920), “Şeyx Sənan” (1921), “Uçurum” (1922) və “Şeyda”nın (1922) yeni quruluşda tamaşaya qoyulmasından (5, s. 128) ruhlanan naxçıvanlı sənətkarlar da həmin əsərləri hazırlamağa həvəsləndilər. 1923-cü ildə yaradılmasının 40 illiyi ərəfəsində Naxçıvan Teatrı hökumətin xüsusi qərarı əsasında “dövlət dram teatri” adlandırıldı. 1924-cü ildə artıq Bakıda məşhur aktyor sayılan Kazım Ziya Naxçıvan Dövlət Dram Teatrına baş rejissor təyin olunur. Onun buradakı birillik fəaliyyəti müddətində quruluş verdiyi iki

tamaşadan biri H.Cavidin “Şeyda” faciəsi olur. Elə həmin ildə A.Şərifzadə, M.Davudova, P.Tanailidi Naxçıvana gələrək yerli truppə ilə bərabər “Şeyx Sənan” və “İblis” tamaşalarında iştirak ediblər (2, s. 54). “K.Ziyanın benefisi”nə həsr olunmuş “İblis”də baş rolu A.Şərifzadə, Arif rolunu isə özü ifa etmişdi. “Şeyx Sənan” tamaşası da böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmışdı. “Bunun bir səbəbi Hüseyn Cavidin əslən Naxçıvandan olması ilə bağlı idisə, digər səbəbi tamaşanın bədii səviyyəsinin cazibədarlığı ilə əlaqədar idi.” Bu barədə “Yeni fikir qəzeti belə yazmışdı: “Bilet kassasının qabağında böyük qələbəlik müşahidə olunurdu və teatr maraqlısı o qədər idi ki, iki saat zərfində bilet qurtardı və çox adam biletsiz qaldı... Bu həmin Naxçıvandır ki, əvvəllər onlara bazarda bilet satmaq mümkün deyildi” (7, s. 72). “Şeyx Sənan” 1929-cu ildə Səməd Mövləvinin quruluşunda yeni tamaşası müvəffəqiyyətli alınır. Əsas rolların (Xumar, Zəhra, Dəli dəriş) bir neçə dublyoru olsa da, gələcəyin məşhur folklorşünas alimi, gənc Məmməd Hüseyn Təhmasib burada Şeyx Mərvan rolunun tək ifaçısı olub. Rəssamı Adil Qaziyev, musiqi tərtibçisi Heydər Təhməzbəyov olan bu uğurlu tamaşanın 5 may tarixli premyerasından sonra, mayın 28-də S.Mövləvi teatrın baş rejissoru təyin olunub. 1933-1934-cü il mövsümündə Naxçıvanda çalışan gənc ali-ixtisas təhsilli rejissor Yusif Yulduz da “Şeyx Sənan”ı yeni quruluşda tamaşaya qoymuşdur. 1936-cı ildə teatr “Şeyx Sənan” faciəsinə təkrar müraciət edir. Martın 24-də premyerası olan yeni və bir qədər orijinal quruluşun da rejissoru S.Mövləvi idi. Bu dəfə tamaşanın rəssamı Şamil Qaziyev, musiqi tərtibçisi Tapdıq Hüseynov olmuşdu. Bu tamaşa ilə Naxçıvan Teatrı Hüseyn Cavid dramaturgiyasına əlvida dedi. 1937-ci ilin amansız, qanlı-qadalı repressiyası bir sıra görkəmli ziyalılarımız kimi H.Cavid də Azərbaycandan, milli mədəniyyətimizdən qopardı. Teatrlarda nəinki onun əsərlərinin tamaşaya qoyulması qadağan olundu, hətta repertuarlarda olan tamaşalarının hamısı ləğv edildi. Beləliklə də 20 ilə yaxın bir müddət ərzində milli səhnəmiz Cavid dramaturgiyasından aralı düşdü. 1956-cı ildə repressiya qurbanlarına dövlət səviyyəsində bəraət verildikdən sonra, həmin ilin oktyabrında, Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında Ədil İskəndərovun rejissorluğu ilə “Şeyx Sənan”ın yeni quruluşda premyerası oldu. İlin sonunda Naxçıvan Teatrının kollektivi də “Şeyx Sənan”ı uzun fasilədən sonra yenidən canlandırmaq üçün səfərbər oldu. 1957-ci il martın 11-də ilk tamaşası olan “Şeyx Sənan”ın quruluşçu rejissoru Bakıdan dəvət edilmiş Ələsgər Şərifov idi. Bakıdakı yeni quruluşun ikinci rejissoru olan Ə.Şərifov “...pyes üzərində işləyərkən yeni səhnə təfsiri fikirləşmədi. O, Bakıdakı quruluşda pyesin səhnə yozumunun forma prinsiplərini Naxçıvanda hazırlanan tamaşada təkrar etdi” (7, s. 178). Teatrın baş rəssamı Məmməd Qasımovun orijinal tərtibatda dekor və geyimləri, Fikrət Əmirovun Bakı tamaşası üçün yazdığı musiqi və “Kor ərəbin mahnısı”, İbrahim Həmzəyevin, İsa Musayevin (Şeyx Sənan), Zəroş Həmzəyevanın (Xumar),

Roza Cəfərxanovanın (Zəhra), Mirhəsən Mirişlinin (Platon), Səməd Mövləvinin (Şeyx Kəbir), Əyyub Abbasovun (Keşiş), Hüsni Qubadovun (Kor ərəb) və digər iştirakçıların gözəl oyunları ilə zənginləşən bu yeni tamaşa böyük maraqla və rəğbətlə qarşılanmışdı. Həmin il keçirilən Respublika Teatr Festivalında İ.Həmzəyev Şeyx Sənan roluna görə I dərəcəli diplomla təltif edilmiş, Z.Həmzəyeva isə Xumar roluna görə festivalın laureatı adına layiq görülmüşdü (6, s. 13). 1962-ci ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı Hüseyn Cavidin 80 illik yubileyi münasibətilə repertuara daxil etdiyi “Səyavuş” əsəri üzərində ilin əvvəlindən hazırlıq işlərinə başladı. Premyera mayın 18-də böyük müvəffəqiyyətlə keçdi. Tamaşanın rejissoru İ.Həmzəyev, rəssamı M.Qasimov, bəstəkarı M.Məmmədov, rejissor assistenti Əsgər Əhmədovlu olmuşdur. Baş rollarda K.Hüseynov (Keykavus), Z.Həmzəyeva (Südəbə), F.Əlixanova (Rübəbə), M.Quliyev (Rüstəm), İ.Musayev və Ə.Məmmədov (Səyavuş), əsas rollarda Ə.Əliyev (Bəhram), A.Şahsuvarov (Vəzir və Tus), R.İsfəndiyarlı (Münəccim), İ.Cabbarov (Əfrasiyab), İ.Həmzəyev (Altay) iştirak edirdilər. Yubiley günlərində göstərilən bu tamaşaya təntənəli gecədə iştirak etmək üçün Naxçıvana gələn Mişkinaz xanımın gənc Turan xanım da baxmışdılar. Bu tamaşadan iki il sonra Naxçıvan Teatrı şəhərin mərkəzində tikilmiş, yeni, üçmərtəbəli, bugünkü möhtəşəm binasına köçdü və həmin vaxtdan C.Məmmədquluzadə adına Dövlət Musiqili Dram Teatrı adlandı. Çox təəccüblü haldır ki, bu yeni binada 1981-ci ilədək Cavid dramaturgiyası teatrın repertuarında görünmədi. Nəhayət, yenə də təxminən 20 ilə yaxın bir fasilədən sonra H.Cavidin “Şeyda” pyesi repertuara salındı. Quruluşçu rejissoru, vaxtilə Bakı Teatr Texnikumunda Cavidin tələbəsi olmuş, 1964-cü ildən bu teatrdə baş rejissor kimi fəaliyyətə başlamış Baxşı Qələndərli, quruluşçu rəssamı Məmməd Qasimov, bəstəkarı Məmməd Məmmədov olan tamaşanın premyerası mayın 20-də böyük uğurla və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Burda maraqlı bir faktı qeyd etmək yerinə düşər. Məhz bu premyeradan düz iki ay sonra Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin xüsusi qərarı oldu. Həmin qərar əsasında respublikanın bütün teatrları Cavid dramaturgiyasından nümunələrlə repertuarlarını zənginləşdirdilər. Bu nəcib addımı isə ilk dəfə, qərardan iki ay qabaq onun doğma Naxçıvan Teatrı və sevimli tələbələrindən biri atdı. Həmin qərar əsasında avqust ayında Naxçıvan şəhərində dahi şair-dramaturqun ev- muzeyi, 1982-ci ilin əvvəllərindən isə “Cavid” Poeziya Teatrı yaradıldı. Beləliklə, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı 1981-82-ci il mövsümünü də “Şeyda” tamaşası ilə açdı. Muxtar respublika rəhbərliyinin iştirak etdiyi tamaşada A.Şahsuvarovun (Məcid əfəndi), V.Əsədovun (Əsrəf bəy), R.Hüseynovun (Şeyda), İ.Bənəniyarlıının (Rauf), M.Quliyevin (Maks Müller), Z.Əliyevanın (Roza), T.Məmmədovanın (Mariya), Y.Haqverdiyevin (Məsud), İ.Abdullayevin (Qara Musa), Ş.Abutalıbovun (Yusif),

K.Hüseynovun (Məzarçı), R.Cəfərxanovanın (Qarageyimli mələk) və başqalarının oyunları alqışlarla qarşılanmışdır. “Şeyda” tamaşasında teatrın baş rəssamı M.Qasımovun bədii quruluşu da maraqla qarşılanmış və səhnədə hadisələrin yarımqaranlıq fonda, yuxarıdan asılmış qandal altında cərəyan etməsi yüksək qiymətləndirilmişdir. “Onun (qandalın - Ə.Q.) bir dairəsində qəzet təsvir olunur. Bu “Sədayi-həqq” qəzetidir. Quruluşçu rəssamın o illərdə dərc olunan məhz bu qəzeti seçməsi təsadüfi deyil. Haqqın səsi boğulmaqdadır. Səhnənin dərinliyində isə bu zəncirlə mənaca səsləşən və çar mütləqiyyətinin rəmzi olan ikibaşlı qartal təsvir olunur” (4, s. 44).

1981-ci ildə Azərbaycan KP MK-nın Hüseyn Cavidin 100 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd olunması haqqında qərarında Naxçıvan Teatrının ikinci səhnəsi kimi “Cavid” Poeziya Teatrının da yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu teatr 1982-ci ildə yaradıldı və açılış münasibətilə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının ədəbi hissə müdiri, şair-dramaturq Kəmalə Ağayevanın (sonralar Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdcüsü) məhz bu teatr üçün yenidən yazdığı “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” adlı mənzum pyesi əsasında eyniadlı tamaşanın məşqlərinə başlandı. Əsərdə Hüseyn Cavidin gənclik illərindən sürgün günlərində keçdiyi həyat yolu onun yaradıcılığından ən gözəl nümunələrlə həmahəng şəkildə, poetik təsvirdə paralel cərəyan edir. Tamaşada müəllifin Cavidə həsr etdiyi şeirlərin də yerli-yerində səslənməsi onun təsir qüvvəsini daha da artırırdı. Həmin ilin oktyabrında Naxçıvanda olan respublika rəhbəri Heydər Əliyev oğlu İlham Əliyevlə birlikdə “Cavid” Poeziya Teatrını da ziyarət etmiş, yaradıcı heyətlə görüşərək yeni teatrın yaranması münasibətilə onları təbrik etmişdir. H. Cavidin Sibirdən gətirilmiş nəşinin doğma Naxçıvanda torpağa tapşırıldığı gün – 1982-ci il noyabr ayının 3-də, axşam “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” tamaşasının premyerası ilə “Cavid” Poeziya Teatrının təntənəli açılışı oldu. Tamaşanın ilk baxışında muxtar respublikanın rəhbərliyi, Cavidin qızı Turan xanım, dahi Vətən oğlunun nəşini uzaq Sibir meşəsindən doğma yurduna qədər qədər çiynlərində gətirənlər, Bakıdan gəlmiş elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri və digər rəsmi qonaqlar, yerli ziyalılar iştirak etmişlər. Baxışdan sonra belə bir yekdil fikir ifadə olundu ki, bu gün səhər böyük Cavidlə cismani ayrılıq mərasimindən sonra bu tamaşa onu yenidən bizlərə qovuşdurdu. “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” tamaşasının quruluşçu rejissoru Azərbaycan SSR əməkdar artisti (hazırda xalq artisti) Vəqif Əsədov, quruluşçu rəssamı Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Qasımov, bəstəkarı isə Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi (sonralar xalq artisti) Ramiz Mirişli olmuşdur. “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” bu teatrın ilk tamaşası olmaqla yanaşı, həm də Cavid obrazını səhnədə ilk dəfə təcəssüm etdirən tamaşa olmuşdur. Bu, Azərbaycan dramaturgiyası və teatrı tarixində

də ilk və hələ ki, yeganə nümunədir. “Cavid” Poeziya Teatrında dahi dramaturqun “Ana” faciəsi (1983-cü il 29 sentyabr), eyniadlı poeması əsasında səhnəyə qoyulan “Azər” tamaşası (1983-cü il 10 dekabr) və “Uçurum” (1986-cı il 27 dekabr) pyesləri yüksək səviyyədə tamaşaçılara təqdim olunmuş, rəğbətlə qarşılanmışdır. Fəaliyyət göstərdiyi 7 il müddətində bu teatrın repertuarında digər müəlliflərin əsərlərilə yanaşı, Cavidin bu tamaşaları da sonadək yaşamış, gənc rejissor, rəssam və aktyorların püxtələşməsində mühüm rol oynamışdır. H.Cavidin 100 illiyinə hədiyyə kimi teatr “Şeyx Sənan” faciəsini 25 ildən sonra yeni quruluşda təqdim etmək təşəbbüsündə oldu. Tamaşanı quruluşçu rejissor Vəli Babayev və quruluşçu rəssam Mircəlil Seyidov hazırlamışdılar. Yenə də bəstəkar Fikrət Əmirovun musiqisindən istifadə olunan budəfəki “Şeyx Sənan” keçmiş quruluşlar kimi lazımi müvəffəqiyyəti qazana bilmədi və respublikanın teatr, həmçinin ədəbi tənqidi tərəfindən uğursuz qiymətləndirildiyindən növbəti mövsümdə repertuardan çıxarıldı.

H.Cavidin 100 illik yubileyi 1984-cü ildə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında böyük təntənə ilə qeyd olundu. Bədii hissədə dahi dramaturqun əsərlərindən parçalar göstərildi. Demək olar ki, yubiley günlərindən sonra, yenə də 15 ildən artıq bir müddətdə Naxçıvan Teatrında Cavid dramaturgiyası unuduldu. Yalnız 2000-ci ilin repertuarında “Topal Teymur” pyesi özünə yer tapa bildi. Bu əsər Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Əsas yaradıcı heyəti Kamran Quliyevdən (quruluşçu rejissor), Səyyad Bayramovdan (quruluşçu rəssam), Şəmsəddin Qasimovdan (bəstəkar) ibarət olan tamaşanın premyerası həmin il dekabrın 30-da oldu. Rollarda K.Quliyev (Teymur), N.Xuduyeva (Dilşad), S.Canbaxşiyev (Orxan), E.Kərimova (Almaz), V.Rzayev (şair Kirmani), S.Abbasova (Olqa), V.Rəcəbli (Sabutay), D.Xəlilov (İldırım Bəyazid), Y.Ramazanova (Meliça), Ş.Abutalıbov (Cücə) və başqaları çıxış etmişlər. 2003-cü ildə isə teatrın baş rejissoru Kamran Quliyev “İblis” faciəsini tamaşaya qoydu. Quruluşçu rəssam Əbülfəz Axundov, bəstəkar Ş.Qasimov idi. Əsas rolları H.Ağasoy (İblis), X.Hüseynov (ixtiyar şeyx), G.Qurbanova (Xavər), R.Xuduyev (Arif), E.Kərimova (Rəna), K.Quliyev (Elxan), Y.Allahverdiyev (İbn Yəmin) ifa etdikləri tamaşanın premyerası iyulun 10-da olmuşdur. Teatrın yaradıcı heyəti 2005-ci ildə yenə də ilk dəfə olaraq Cavidin “Afət” əsərinə müraciət etdi. Quruluşçu rejissor və baş rolun ifaçısı Yasəmən Ramazanova, quruluşçu rəssam Hüseynqulu Əliyev, bəstəkar Ş.Qasimov idi. Rollarda H.Ağasoy, M.Abbasova, B.Haqverdiyev, Z.Fətəliyev, X.Hüseynov, G.Qurbanova, C.Nəbiyev, V.Rzayev, Ş.Abutalıbov və digərləri çıxış edirdilər. 2007-ci ildə “Səyavuş” 45 ildən sonra yenidən tamaşaya qoyuldu. Quruluşçu rejissoru K.Quliyev, quruluşçu rəssamı Ə.Axundov, geyim

rəssamı H.Əliyev, bəstəkarı Y.Xəlilov olan “Səyavuş”un yeni səhnə həllində R.Xuduyev (Səyavuş), Ə.Əliyev (Rüstəm), H.Ağasoy (Keykavus), N.Hüseynquluyeva (Südabə), N.Xuduyeva (Rübabə), B.Haqverdiyev (Bəhrəm), Y.Allahverdiyev (Əfrasiyab), E.Kərimova (Firəngiz), V.Rəcəbli (Tus) və başqaları iştirak edirdilər. Tamaşanın premyerası müəllifin doğum günündə - oktyabrın 24-də olub.2012-ci ildə “Şeyx Sənan” teatrın repertuarına salındı. Tamaşanın quruluşçu rejissoru və baş rolun ifaçısı Azərbaycan Respublikanın Əməkdar artisti Tofiq Seyidov, quruluşçu rəssamı, respublikanın xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev, musiqi tərtibçisi sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Natəvan Qədimova, ikinci rejissor və rəqslərin quruluşçusu, Nurbəniz Niftəliyevadır. O, həm də Sevda rolunun ifaçısıdır. Hazırda səhnədə son tamamlama məşqləri gedir. Tamaşanın premyerası Cavidin xatirə gününə - dekabrın 5-nə nəzərdə tutulmuşdur. Əbədiyaşar Cavid dramaturgiyası 136 yaşlı Naxçıvan Teatrının formalaşması, sonrakı inkişaf mərhələləri və tərəqqisində özünəməxsus əhəmiyyət kəsb etmiş, teatrın repertuar zənginliyinə, yaradıcı heyətin püxtələşməsinə əvəzsiz töhfələr vermiş və yenə də belə töhfələri bəxş etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. 1.Hüseynzadə L.F. Naxçıvan Teatrı tarixindən. Bakı: Qarant, 2003, 63 s.
2. 2.Xəlilov Ə.T. Naxçıvan Teatrının tarixi. Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 93 səh.
3. 3.Qasimov Ə.M. “Cavid” Poeziya Teatrı. Bakı: Afpoliqraf, 84 səh.
4. 4.Qasimov Ə.M. “Şeyda” ilə görüş. “Qobustan”, 1982, № 4.
5. 5.Məmmədli Q.M. Cavid ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, 297 səh.
6. 6.Məşəl kimi yanan ürək. Bakı: Təbriz, 199, 64 s.
7. 7.Rəhimli İ.Ə., Vəzirov C.H. Naxçıvan Teatrı (1883-2008). Bakı: Aspoliqraf, 2008, 352 səh.

А. Гасымов

Влияние драматургии гусейна джавида в прогресс нахчыванского театра Резюме

В статье освещается показания и изыскания личной помощи коллективу великого поэта - драматурга Гусейна Джавида в направлении формирования и в репертуарной политике родного Нахичеванского театра в 1918-1919-годы. 1920-1936-х годах и 1956-2012-х годах, поставленные на сцене Нахчыванского театра на основе пьес Г.Джавида в хронологическом порядке исследуя спектакли

некоторые из них всесторонне были анализированны. В статье рассказывается о создании формирования прогрессе и успехах Тетра Поэзии Джавида действующий в 1982-1989 годах в городе Нахчиван В то же время дается информация о режиссерах художниках композиторах об исполнителях песен и ролей в перечисленных произведениях которые были поставлены на сцене этого театра здесь также поименно анализируются все спектакли театра и выражается желание возобновления и действия этого очага искусства

Особенно подчеркивается положительное влияние опыту и совершенству режиссеров, художников и актеров театра. В конце дается информация о театре поэзии «Джавид», который действовал как вторая сцена Нахчыванского театра в 1980-х годах.

A.Gasimov

**To affect the dramatic composition of huseyn javid's in progress of
nakhchivan theatre**

Summary

In the article the author investigates poet-dramatist Huseyn Javid's helping to forming and develop the native Nakhchivan Theatre during 1918-1919th years, also to its collective in repertory policy. The article describes the creation of the formation of the progress and success of Tetra Poetry Javid acting in 1982-1989 in the city of Nakhchivan. At the same time, information is given about the directors and artists of the conciliators about the performers of the songs and roles in the listed works that were staged on the stage of this theater are also analyzed by name all the performances of the theater and expressed the desire to renew and the action of this center of art The spectacles which had been prepared on the basis of Huseyn Javid's plays on the stage of Nakhchivan Theatre during the years of 1920-1936 and 1956-2012 are widely analysed according to their chronology consistency. The influence of these spectacles in forming of producers, artists and actors is especially emphasised. At the end the author gives information about "Javid" Poetry Theatre which operated in 1980 as the second stage of Nakhchivan Theatre.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
Akademik

İLKANƏ ƏMİROVA
Bakı Dövlət Universiteti
ilkanaamirova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARINDA “MEŞƏ” KONSEPTİNİN ASSOSİAYALARI

Açar sözlər: meşə, assosiasiya, xalq, xüsusiyyət, düşüncə.

Key words: forest, association, peoples, feature, thinking.

Ключевые слова: ассоциация, лес, особенность, люди, мышление.

Müasir dilçilikdə anlayışların konseptual strukturu barədə çoxlu tədqiqat əsərləri meydana gəlsə də, bu barədə yekdil fikir yoxdur. Konsept milli-mədəni xüsusiyyətə malik olduğundan məxsus olduğu xalqın düşüncəsində əsrlərlə, bəzən də minilliklərlə yaşayır. Ona görə də dil daşıyıcılarının şüurunda inkişaf prosesində həmin konseptlərin freymləri formalaşır və onlar müəyyən assosiasiyalarla arxıtep anlayışla bağlanır. Bu tipli assosiasiyalar social xarakter daşıyır, xalqın həyatına çökmüş, orada özünə möhkəm yer tutmuş stereotipləri ifadə edir. Nitq prosesində stimül-reaksiya prinsipinə müvafiq olaraq sözlərin yaratdığı assosiasiyalar təkcə sintaqmatik və paradiqmatik əlaqələri deyil, həm də fərdin-didaşıyıcısının fəaliyyəti ilə də bağlıdır; onların yaratdığı assosiativ əlaqələr sözün mənasının mühüm komponentləridir (2:7-22). Konseptlərin assosiativ əlaqələrini müəyyənləşdirmək üçün konseptlər üzrə eksperimentlər aparmaq özünü doğruldur (1). Eksperiment zamanı yaş həddinin nəzərə alınması da vacib şərtidir; yetkin insanların düşüncəsində həmin stereotiplər daha şəffaf görünür. Məsələn, biz istənilən həmsöhbətimizdə “ meşə” konseptinin yaratdığı assosiasiyaları müəyyənləşdirə bilərik. İstər-istəməz o, “meşə” ilə bağlı yaddaşında olanları stimül-reaksiya prinsipinə uyğun olaraq ifadə edəcəkdir. Bu müasir Azərbaycanlının yaddaşında həmin konseptin müəyyən epizodları olacaqdır. Lakin məsələyə tarixi-mədəni kontekstdən yanaşaq, onda milli-mədəni abidələrimizin verdiyi “reaksiyalar”ı mütləq nəzərə almalıyıq. Bu mənada Azərbaycan folkloru müasir dövrümüzdə “meşə” nin yaratdığı assosiasiyaların ümumi mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Bu kontekstdə verilən reaksiyaların həm qrammatik, həm də semantik aspekti özünü göstərir. Qrammatik aspekt deyəndə, əsasən, həmin konseptin söz, söz birləşməsi, tərkiblər və cümlə formasında ifadəsi nəzərdə tutulur. “Meşə” konseptinin yaratdığı assosiasiyaların ifadəsi zamanı onlardan hansına üstünlük verilməsi eksperimentin nəticələrinin statistik ümumiləşdirilməsini tələb edir (3). Məsələnin semantik tərəfi isə müasir dövrümüz cəhətdən aşağıdakı assosiasiyalarla səciyyələnə bilər: 1.yaşıllıq; 2.təmiz hava; 3 səfalı

yer; 4. bulaqlar; 5. meyvə bol olan yer; 6. müxtəlif heyvanların məskən saldığı yer; 7. ov məkanı; 8. odun yığılan yer; 9. istirahət yeri və s. Meşənin bir assosiasiyası dağla bağlıdır; ona görə də azərbaycanlı şüurunda meşəsi olmayan dağ xüsusi olaraq fərqləndirilmiş və “çılpaq dağ” anlayışı formalaşmışdır. Assosiasiyalar bir çox xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir:

1. Assosiasiyalar tarixi hadisələrlə bağlı ola bilər. Məsələn, İkinci Dünya müharibəsi illərində partizan müharibəsi zamanı meşə sığınacaq yer rolunu oynayır. Ona görə də xüsusən belarusluların yaddaşında “meşə” konseptinin partizan assosiasiyası vardır. Yaxud: qaçaqçılıq Azərbaycanda müəyyən tarixi dövr üçün spesifik olmuş və bu vaxt “meşə-qaçaq” assosiasiyası formalaşmışdır:

1. “Güllü oğlanlarını ölmüş görüb daha çadıra gəlmədi. Qaçdı getdi qalın **meşəyə**. Vəzir yenə çıxdı hər tərəfi gəzdi, qızdan bir əsər tapmadı, gəldi öz çadırına, gözlədi sabah açıldı. Qoşun yuxudan oyandı. Vəzir qoşunun içinə hay-küy salıb dedi ki, baxın, padşah oğlunun arvadı öz oğlanlarının başını kəsib **meşəyə** qaçdı. Qoşun əhli bir-birinə dəydi. Dedilər ki, vəzir neyləyəkdir, yaxamızı padşah oğlunun əlindən qurtaraq?” (Səh 214, III cild; “İtkin qız”).

2. “Dərədən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badəyi-sərsər kimi, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, axşam çıxan Məlik Ducar sübh namazını qızıl bulaqda qıldı. Ordan da atın minib getdi çatdı **meşəyə**. Atını yancidar eləyib buraxdı bir çəmənliyə, özü də yatdı. Xəbəri sizə kimdən verim, qaçaqlardan. Təllin üstündə bir neçə qaçaq o yana, bu yana baxırdı, gördülər ki, **meşənin** içində bir at var ki, onun kimi at heç yerdə ələ düşməz. Qaçaqqlar təllindən enib **meşəyə** gəldilər, atı tutub apardılar birbaşa təllə” (Səh 143, III cild; “Məlik Ducar”).

2. Assosiasiyalar dinamik təbiətə malikdir; onlar yenidən yarana və ya mövcud olan yavaş-yavaş sönməyə doğru gedə bilər. Bunun tarixi- sosial səbəbləri vardır. Məsələn: “meşə -sehrli varlıqlar məkanı”

“Tələt qatırı qocaya bağışlayıb, bir az yola çörək aldı, bir müddət yol gedəndən sonra bir **meşəyə** çatdı... Bir də gördü ki, **meşənin** içində bir yekə dev var, əlində də qara toppuz. Tələtin ürəyinə qorxu düşdü, qaçmaq istədi. Dev o saat Tələtin üstünü aldı: Tələtin biləyindən yapışib götürdü çiyinə, öz imarətinə apardı” (səh 117, IV cild; Tələnin nağılı). Müasir dövrümüzdə “meşə”nin yeni assosiasiyaları-rahatlıq, səfalı guşə, yaşıllıq və s. aktivləşmişdir; Tarixən mövcud olmuş “meşə-div” assosiasiyası isə sönməyə doğru gedir.

3. Tarixən mövcud olmuş assosiasiyalar transformativ şəkildə qorunub saxlanılır. Məsələn, “Filan yerdə bir qoca cadıkun var, qocalıp əldən düşüb. Əyər orda olsa, olacax buna əlac. Getdilər onu da gətirdilər, baxdı. Dedi: - Mənim filan yerdə bir kitabım var, əyər olsa, onda olacax buna əlac, onda olmasa, buna əlac yoxdu”(I cild.s.103. “Quş dili bilən İskəndər”).

Bu nağılda qoca cadikun vaxtilə meşədə sakın olmuş, insanlara çətin gündə kömək olan xeyirxah varlıqların(şamanların)transformasiyaya uğramış variantıdır; əvvəlki başlıqda verdiyimiz əlində kitab olan pirani qoca da bu modeli(qoca –xilaskar) özündə yaşadır.

“Meşə” konsepti ilə bağlı assosiasiyaları nəzərdən keçirək:

1.”Meşə-məkan” konsepti ilə bağlı müasir dövrümüzdə gəlib çatan assosiasiyalar, əsasən, məkana görədir, yəni nə ağacların bolluğuna, nə onların ucalığına, nə gözəlliyinə, nə də sıxlığına görədir: “Əhli süvarlar atlara baxmağa məşğul ikən, şahzadə Rəhman bağın digər tərəfində olan çarhovuzda əl-üzünü yumağa getdi.Qəzadan, Süsən də qızlardan ayrılıb həməən çarhovuzda əl-üzünü yuyurdu. Bu əsnədə Şahzadə Rəhman çarhovuzun başına yetişdi. Nə gördü hovuzun başında; bir ceyran misal qız əl-üzünü yuyur. Dünyada misli manəndə yoxdur. Qaşları kaman kimi, kiprikləri ox kimi, gözləri qan pıyaləsi kimi, sifəti on dörd gecəlik ay kimi, burnu Hind fındığı kimi, dişləri mirvari kimi, dodaqları .eh düşmüş qızılgül yarpağı kimi, zənəxdanda həbəşi xallar mixək dənəsi kimi, sinə Səmərqənd kağızı kimi, qollar qarğı kimi. Xülasə, qəddi-qaməti insan üzü görməmiş **meşələrdə** bitən sərv ağacı kimi. On dörd hörük siyah zilfi dal gərdənini büdrümüş, insan görəndə valeh olur” (səh 69, I cild: “ Axvay”). Bu misalda meşə məkan olaraq sərv ağacı və gözəllər məkanı kimi assosiativlik qazanır; assosiasiyalar o məkanda mövcud olanlardır.

2. “Meşə-gözəllik”; modeli ilə bağlı assosiasiyaların müasir variantları daha çox estetik istiqamətlidir:

*Başımın üstündə şətirli meşə,
Yuyunmuş, daranmış ətirli meşə,
O, yazda yaşıldı, payızda əlvan,
Bir ağac kəhrəbə, bir ağac mərcan,
Bir yarpaq günəşin şöləsində zər,
Bir yarpaq buludun gözüünü silər,
Dinim .ya dinməyim, dinməyim əlbət,
Qoy danışsın təbiət (Qabil. “Qoy danışsın təbiət”).*

Müasir Azərbaycan poeziyasında meşə metaforik tərzdə müxtəlif assosiasiyalarla özünü göstərir;gah lal-sükut içində, gah al-əlvan geyinən ,gah yazda oyanan(Ağaclar oyanıb meşə boyunca,Dolub budaqların boş dimdikləri:A.Laçınlı.” Təzələyəndə”) mövcudluq kimi.

3“Meşə-ayı”;Qədim tarixə malik assosiasiyalar müasir poeziyaya da gətirilir: *Meşədə yaşayan ayların da,Ortaq çıxmışdım armud payına. (A.Laçınlı.”Uşaqlığımdan qaçıram”).*

4.” Meşə-yaşillıq;

*Burda hər meşənin min bir ağacı,
Burda hər ağacın yamyaşıl tacı,*

*Burda hər tac üstə sarmaşıq saç
Hər saçın küləkdən darağı vardır. Burda hər budağın şeyda bülbülü,
Burda hər bülbülün qönçə bir gülü,
Burda hər qönçənin yaşıl bir tülü
Hər tülün xırdaca saçığı vardır. (M.Yaqub. "Burda").*
5. "Meşə-Odun"; "Meşə-ruzi";

1. "Keçəl evdən çıxdı, az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, dağlar aşdı, çaylar keçdi, gəlib bir **meşəyə** çıxdı. Keçəl acmışdı, yeməyə bir şey axtarırdı. Gördü ki, meşə doludu cir meyvəynən. bir az almadan-armuddan, gavalıdan dərib doldurdu xurcununa. Ürəyi əzilirdi, iki dənə gavalı götürüb ağzına atdı, elə gavalını yeyib qurtaran kimi bir də gördü ki, təpəsinin ortasından iki buynuz çıxdı. Nə qədər çalışdı ki, buynuzları qoparsın, gördü ki, mümkün olmur" (səh 39; V cild: "Şehirli Üzük")

2. "Həmid adlı yoxsul bir kişi var idi. Bu kişinin altı xırda uşağı var idi. Həmid kişi hər gün **meşədən** şələ ilə odun gətirib satar, aldığı pulla uşaqlarını yarı qarnı ac, yarı qarnı tox dolandırardı. Bir gün Həmid kişi yenə tezdən durdu. Əl-üzünü yudu, oturub bir az çörək yedi, sonra dəhrəsini, balatısını götürüb **meşəyə** odun yığmağa getdi. Az getdi, çox getdi, **meşənin** lap qalın yerinə çatdı. Bir də gördü bir şey od tutub yanır. Kişi yaxına gedib gördü alovun içində bir qutu var. Bu qutunun içindən səs gəlir." (səh 245, IV cild; "Yaxşılığa yaxşılıq").

6. "Meşə-azmaq", "meşə-azdırılmaq"; Müasir dövrümüzdə bu semantik model "meşə-xaos" modeli ilə birləşərək "qeyri-müəyyənlik "assosiasiyası yaradır: 1. "Kişi nə qədər yalvar-yapış elədi ki, ay arvad, insafın olsun, mən bu bir parça tüfülləri harda azıdım, yazıxdılar, gedərlər **meşədə** qurd-quş yiyər. Arvadın hırı tutmuşdu, elə nırx deyib durdu ki, əgər azıtmasan gününün qara eliyəcəm. Kişi çox götür-qoy elədi, gördü ki, ayrı əlacı yoxdu. Fatmaynan oğlunu götürüb getdi meşəyə" (səh 16; V cild: "Göyçək Fatma").

7. "Meşə-uşaq"; "Qarı gördü ki, qız bu sözdəri ürəkdən deyir, odu ki, onu yanına salıf apardı özü olduğu yerə. Qarının olduğu yer meşənin içində hündür bir dağın təpəsindəydi. Dağı çıxmağa heş yerdən yol yoxuydu, hər tərəfi sıldırım qayalıqıydı. Bircə yerdə gələ-götür bir cığır varıydı. Qarı qızı bu cığırnan çıxartdı lap dağın kəlləsinə. Burda zağa kimi bir yer var idi, ikisi də girdilər ora. Qız baxıf gördü bura yekə bir öy kimi yerdi, özü də gejdə qeybə çəkilən oğlanlarının ikisi də burdadı. Bu işə məhəttəl qaldı, öz-özünə dedi: "Xudavəndi, bu nə möcüzədi?" uşaxlarını bağrına basıf doyunca ağladı" (səh 266; V cild: "Naşükür qız")

8. "Meşə-ov"; "Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik elər köhnə hamam içində. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası yox,, burdan bir tazi keçdi, onun da xaltası yox. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı. Milçək mindik Kür keçdik, yabaynan doğa

içdik. Günlərin bir günüdə, Məmməd Nəsir tinində, biri varıydı, biri yoxuydu, bir ovçu Pirim varıydı. Bunun işi-peşəsi səhərdən axşama kimi dağda-daşda, meşədə ovçuluq eləmək idi” (s. 5; V cild: “Ovçu Pirimin nağılı”)

9.”Meşə-bulaq”; “Meşə-bulaq”; “*Qurban bayramı idi. Bütün Bəndərpuş əhli böyükdən kiçiyə qoyun aparıb, meşədə sərin bulağın başında kəsib, yeyib-içirdilər. Həsən də uşaqlara qoşulub meşəyə getdi*” (s.163 II cild: “Kəl Həsənin nağılı”). Bu model müasir poeziyamızda da işlənir.

10.”Meşə-bolluq”; “*Keçəl evdən çıxdı, az getdi, çox dayandı, çox getdi, az dayandı, dağlar aşdı, çaylar keçdi, gəlib bir meşəyə çıxdı. Keçəl acmışdı, yeməyə bir şey axtarırdı. Gördü ki, meşə doludu cir meyvəynən. bir az almadan-armuddan, gavalıdan dərib doldurdu xurcumuna. Ürəyi əzilirdi, iki dənə gavalı götürüb ağzına atdı, elə gavalını yeyib qurtaran kimi bir də gördü ki, təpəsinin ortasından iki buynuz çıxdı. Nə qədər çalışdı ki, buynuzları qoparsın, gördü ki, mümkün olmur*” (səh 39; V cild: “Şeirli Üzük”)

11. “Meşə- vahimə”; Bəzən meşədə mövcud olan müxtəlif varlıqların-divlərin, cinlərin, vəhşi heyvanların ümumiləşmiş obrazı əsasında “meşə-vahimə” assosiasiyası meydana gəlmişdir: “*İskəndər qocanın yanından çıxıb qoşunuynan, dəm-dəzgahıynan başladı zülmətə getməyə. Az getdilər, çox dayandılar, çox gedib az dayandılar, gəlib bir cəzirənin düzünə çıxdılar. Bu cəzinədə o qədər ilan, əjdaha varıydı ki, addım atmağa yer yoxuydu. Qoşun başladı bunları qıra-qıra getməyə. Səmma bu ilan – çayan qoşğunun yarısını öldürdü. Bir təhər ölüm-zülümnən burdan çıxıb getdilər. Qabaxlarına qalın meşə çıxdı. Elə yenicə atlardan, dəvələrdən düşüb bir az meşədə rahatlanmaq istəyirdilər, bir də gördülər hər tərəfdən şirlər, pələnglər, ayılar, qurdlar-quşlar, bütün vəhşi heyvanlar bunlara hücum elədi. İskəndər Zülqərneyn gördü ki, burdan tez çıxmasalar tamam qurılıb qurtaracaxlar. Gecəynən başladılar getməyə. Bir xeylax gedəndən sonra gəlib bir dağın başına çıxdılar*” (səh 141; V cild: “İskəndər Zülqərneyn”)

Ədəbiyyat

1. Мамедгасанова А.А. Концепты «дом», «семья», «очаг как особенности национальной ментальности». tverlingua.ru/archive/005/5_3_4.htm.
2. Тарасов Е. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. М., 1996, с. 7-22.
3. Уфимцева Н. Опыт экспериментального исследования развития словесного значения: Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.
4. Azərbaycan xalq nağılları I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005

5. Azərbaycan xalq nağılları I I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
6. Azərbaycan xalq nağılları I I I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
7. Azərbaycan xalq nağılları I V cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
8. Azərbaycan xalq nağılları IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005

И.Амирова

**Ассоциация концепции «лес» в
азербайджанских народных сказках**

Резюме

В статье описываются различные ассоциации понятия «лес». Азербайджанский фольклор позволяет нам создать обзор ассоциаций, созданных «лесом» в наше время. Как грамматический, так и смысловой аспекты реакций в этом контексте очевидны. Грамматический аспект относится в первую очередь к слову, фразовому сочетанию, композиции и предложению в виде комбинации понятий, созданных понятием «лес», из которых требуется статистическое обобщение результатов эксперимента.

Здесь 11 ассоциаций одной и той же концепции обсуждено в азербайджанских сказках и проанализированы на реальных примерах. Ассоциации характеризуются многими особенностями. Семантическая сторона может быть охарактеризована следующими ассоциациями в наше время: оранжерея, свежий воздух, развлекательных пункта, где живут разные животные, зона отдыха и т.д.

В статье делается вывод о том, что эти ассоциации сохраняются в умах азербайджанцев в течение тысяч лет и сохранились в наших народных сказках.

**The associations of the concept “forest” in azerbaijani folk tales
Summary**

The article describes the different associations of the concept of "forest". Azerbaijani folklore enables us to create an assortment of associations created by “forest” at the time. Grammatical, clear and cumulative aspect reactions in the context are understandable. Grammatical aspect refers to the first of the words, phrase phrases, composition and suggestion of combinations of consonants, created by the stereotypes, which are required by statistical analysis of experiments.

There are 11 associations are discussed in Azerbaijani folk tales and are analyzed in real examples. The association is characterized by a multitude of distinguished features. The semiconductor substitution may be characterized with the following associations in our time: greenery, fresh air, stunning vistas, springs, animal habitats, holiday resorts etc. In this article, the results of the association are preserved in the minds of the Azerbaijani population and are preserved in our national traditions.

Here are the 11 associations of the same concept in Azerbaijan tales and analyzed with actual examples. The article concludes that these associations have been preserved in the minds of Azerbaijanis for thousands of years and have been preserved in our folk tales.

Rəyçi: Abbas Abbasov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

САБИНА ТАРВЕРДИЕВА

Бакинский славянский университет
Доктор философии по филологии, доцент
sabina@mail.ru

ФЕМИНИЗМ КАК ЧАСТЬ СОВЕТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ

Açar sözlər: sovet, ideologiya, qadın, hüquq, cəmiyyət.

Ключевые слова: советская, идеология, женщина, право, общество.

Key words: Soviet, ideology, female, right, society.

Советский период истории можно охарактеризовать как наиболее благоприятный период решения женского вопроса, когда на высоком правительственном уровне ставились требования по повышению роли женщины в общественно-политических процессах общества. Объявили декларацию о равноправии полов, необходимости повышения грамотности, интеграции в обществе. Но здесь была другая крайность.

«В отличие от Запада, где типичным было противопоставление мужественности и женственности, мужского и женского, в СССР рождение «женской темы» было реакцией на унификацию половых различий, характерных для советской идеологии» (3, стр. 98).

Можно говорить о стирании границ личностного характера, портрета человека. Это было попытка глобализации идеи выбора человека, в бесправном обществе, когда подавлялось «Я» во имя «Мы» и в данной ситуации было очень много лицемерия и лжи. На уровне документов и законов всё было более чем хорошо, а какого было бы положение на самом деле, можно было судить по деталям и характеристики времени. И только с 80-х годов XX века начинается новый виток развития изучения «женской темы». Этот же фактор отмечает Н.Пушкарёва в своих исследованиях. «Говоря о причинах предпосылок признания женских и гендерных исследований в России перестроечной эпохи стоит упомянуть и переход сексуальной революции в России из скрытой фазы в явную» (2, стр. 101).

Следует отметить, что одновременно с другими вопросами предметом обсуждения стали разносторонние ракурсы жизни современников. И эти ракурсы отличались от особенностей предыдущих исторических этапов. Но новый этап должен был рассмотреть «женский вопрос» вне всякого политического, социального заказа или же нажима. Нужно отметить, что Россия и Запад вели в разных направлениях исследования с одной и той же идеей. Вопрос прав женщин звучал одинаково, но воспринимался по-разному, ввиду политической составляющей

данного вопроса. Но одно остаётся неизменным: «женская тема» не смогла стать основной темой общества, ни на Западе, ни в России.

«Женская тема» в истории по-прежнему считается чем-то иллюстративным и по меньшей мере экзотическим, в то время как в литературоведении анализ «женских образований» в том или ином произведении – направлений исследований абсолютно традиционное, равно как изучение «мужской» и «женской» составляющих в экономических исследованиях (труды, зарплаты и т.д.)» (3, стр. 102). Причин данного фактора много. Исследователи, различая восприятие «женского вопроса» Запада и России, объясняют опять же политическую составляющую вопроса. «Западный феминизм как теория насчитывает несколько столетий, а российский – всего полтора века, потому что российское культурное прошлое имело многовековые традиции уважения и индивидуальному и приватному. А марксистская идеология умело сформировала отношение к феминизму как к чему-то чужому, агрессивному, по меньшей мере – экзотическому» (3, стр. 103). В России и по сей день феминизм воспринимается как нечто «приводное», «чужое». Феодально-патриархальная Россия идею феминизма воспринимала как «чужеродное». Если причиной данного подхода с одной стороны является менталитет, история и традиции народа, с другой стороны причиной является тот фактор, что для рассмотрения «женского вопроса» нужен междисциплинарный формат. Иначе невозможно всесторонне изучить данный вопрос.

За «женскую тему» разом взялись социологи, психологи, сексологи, философы. Учёные смежных с историей гуманитарных наук, используя свои методы анализа, свой понятийный аппарат, доказывали многогранность и междисциплинарность не только «женской темы» как таковой, но и проблемы женщины в русской истории. (3, стр. 107).

Если говорить об аспектах изучения «женского вопроса», следует выделить несколько не уступающих друг друга в важности направлений история – религия – экономика – реализация. Все эти аспекты должны быть рассмотрены под девизом «Право выбора!». Ученые изучали данный вопрос с разных аспектов: история рассмотрения женского вопроса нашла отражение в работах М.И.Селевского, Д.М.Мордвовцева, Е.П.Карновича, Н.А.Пушкарёвой, Ю.М.Лотмана, Н.А.Миненко. Ракурс Семья и Женщина рассматривается в работах Н.Б.Лебина, М.В.Шкаровский, И.С.Кон, В.В.Учёнова, А.Г.Харчев, С.И.Голод, С.А.Некрасов, Г.А.Заикина, А.И.Антонов. Проблемы Реализации женского потенциала рассматриваются в работах Г.А.Машика, Н.К.Захарова, И.С.Баскакова, Н.К.Захарова, А.И.Посадская, Н.М.Рома-

шевская. Политическая подоплека гендерного равноправия, в работах Э.А.Павлюченко, С.Г.Айвазова, А.А.Емкина, Г.Г.Силласте, С.А.Ушакина.

Религиозная подоплёка формирования вышеназванных исследований всегда есть, так как рассматривая историю женщины, невозможно исключить божественную концепцию роли женщин в истории человечества. Как видим, в исследованиях ученые попытались охватить широкий аспект рассмотрения и изучения основного вопроса. Таким образом, научная мысль готовилась к формированию гендерных концепций XXI века. Среди обилия гендерных исследований можно с ответственностью говорить о том, что на сегодняшний день нет исследования, где рассматривается полная картина с учётом всех этапов развития человечество. Но XX век оказался рубежом основания и развития нового витка изучения гендерных стереотипов, проблем. Именно XX век сложилась наиболее детальная и подробная картина, когда можно было поговорить о феминисткой идеологии, феминистской критике и феминистской эстетики. Объединялись разные спектры одной большой проблемы, создавая тем самым новое направление. Синтез вопросов социологии, психологии, философии, истории с женской составляющей. В различных этапах истории при формировании феминистской эстетики феминистская идеология объединяло в себе различные идеологии. Это, наверное, закономерно, так как это своеобразный поиск союзников. Феминистская эстетика в этом ракурсе оказалась не исключением. Это своеобразный калейдоскоп гуманитарных наук, созданная на стыке правовых, социальных, исторических, философских наук феминистской эстетики.

С политической точки зрения именно марксизм оказался «родственной» для феминисток. Политическая концепция борьбы марксизма была близка к феминисткам. Например, Н.Пушкарёва в своей работе в главе «Почему брак марксизма с феминизмом оказался несчастлив?» отмечает пять подпунктов, в которых феминистки нашли выражение своих политических взглядов для борьбы. Высказывание Энгельса в разделении труда и его истоках можно применить ко многим аспектам половых разделении. Он пишет: «Разделение труда, которое в начале было разделением труда в половом акте, стало потом разделением труда, совершавшиеся само собой или «естественно возникли» потребностям». (2, стр 14) Думаю, что не только в вопросе разделения труда, вообще в решении вопроса роли женщины в общественных процессах, источник нужно искать в недрах формирования общества и семьи, как социальной ячейки вообще. Н.Пушкарёва ищет обоснования К.Марксом и Ф.Энгельсом господства мужчин, но вопрос остаётся открытым. На данный аспект

обращает внимание и другой исследователь О.А.Ворошина. В свою очередь, можно подчеркнуть, что какой бы социально-политический окрас не имел мужской мир, главенство всегда должны быть у мужчин. Вне всяких политических и исторических подтекстов социальные роли не меняются. Глава мужчины - подчинённая женщина.

Существование частной собственности и классовой структуры общества – вот основные, согласно Ф.Энгельсу, причины дискриминации индивидов по признаку пола (а именно женщин) (3). «Экономическая составляющая всегда была основополагающей в вопросе решения женского вопроса. Марксисты видели 4 фактора экономической дискриминации женщин: 1) финансовая зависимость женщин от мужчин 2) дискриминационная политика мужского союза 3) необразованность женщин 4) согласие женщин работать и за низкую оплату» (3, стр. 132). Но на наш взгляд, на первом месте должна быть политика мужского общества, на пути к дискриминации, в результате чего недопуск женщин к профессиональному росту, к получению образования и как итог материальная зависимость и низкая оплата женского труда. Однако, если вытащить данную гипотезу из узкополитического контекста марксизма, можно применить вообще к понятию феминизма. Марксистская теория решения женского вопроса заключалась во внедрении женщин в социальную жизнь, убрав тем самым проблему социальной, экономической дискриминации. Но на наш взгляд, марксистская теория была схожа с религиозным решением «женского вопроса». Ведь религиозные деятели для распространения своих религиозных воззрений использовали женщин, тем самым признавали роль женщин в обществе. Марксистская теория же, предлагала женщинам роль лишь в рамках классовой борьбы.

Поставив в центр проблемы интересы класса в целом (рабочих), классики марксизма представляли дискриминацию женщин частным случаем всей социальной дискриминации. Чтобы от неё избавиться, женщинам предлагалось влиться в ряды работников наёмного труда, принять активное участие в классовой борьбе, которая ведёт к социалистическому перевороту. А уж в обществе, свободном от дискриминации, эксплуатации и угнетения, казалось тогда, будут созданы условия для действительного равенства мужчин и женщин (3, стр. 133). Однако одно осталось неизменным. В очередной раз роль и место для женщины определяют мужчины. Это не выбор женщины своей жизненной позиции. Это очередное использование женщины. Женщин можно было рассматривать, как часть силы для внедрения общей политической цели. Но существование своей самостоятельно поставленной цели у женщин было недопустимо. Все, марксисты-

теоретики, все эти «присваиватели женских интересов – К.Маркс, Ф.Энгельс, и В.И.Ленин – считали (вполне в патриархальном духе), всю так называемую «женскую работу» не престижной, унижительной, в терминологии В.И.Ленина – «отупляющей» (по странным обстоятельством монотонную работу на фабрике основатель первого социалистического государства унижительной и отупляющей не называл) (2, стр. 137). Примечателен тот факт, что независимо от смены исторической эпохи и исторических личностей не меняется восприятие женского труда, место женщины и роль женщины в обществе. Также, распределении труда в семье и обязанности женщины в доме, рассматривается как вполне законное и никакой речи о смене ролей ни дома, ни в обществе речи не может быть. Об этом Ф.Энгельс пишет: «Мужчина перестаёт быть мужчиной, а женщина – женщиной». Это положение не может придать мужчине ни настоящей женственности, ни женщине – мужественности, оно самым позорным образом унижает оба пола и в каждом из них человеческое достоинство (2, стр. 137).

Если вдуматься получается то, что именно женщина обязана работать и дома и на производстве. Причём домашний труд воспринимается как должное, а за труд на производстве женщина получает мизерную оплату. К сожалению, ни К.Маркс, ни Ф.Энгельс не размышляли о том, кто же будет выполнять эту работу по воспитанию детей, стирке, готовке, когда она станет отраслью общественного производства (3, стр. 140). То есть очередной раз речь идёт об эксплуатации женского труда в семье и обществе. Прогрессивным в данной концепции было то, что женщина вышла за границы «дома», предусматривается её внедрение в обществе и в политической борьбе. Свобода выбора так же стало предметом разговора.

Исходя от вышеуказанных аргументов, мы можем с полной уверенностью отметить, что «женский вопрос», столь активно обсуждаемый в первые годы становления советской власти и в последующие годы, в корне своем остался неизменным. Несмотря на принятые законы и утвержденные правила, Женщина опять осталась за рамками адекватного восприятия ее сути, значения, и ее места в обществе. Основной концепцией было эксплуатация.

Список использованной литературы

1. Гендер и общество в истории. Под ред. Л.П.Репиной, А.В.Стоговой, А.Г.Суприянович. Санкт-Петербург, Алатейя 2007.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. т. 3, стр. 7.

3. Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание. Санкт-Петербург, Алатейя 2007.

S.Tarverdiyeva

Feminizm sovet ideologiyasının bir hissəsi kimi

Xülasə

Məqalədə sovet ideologiyası kontekstində feminism, qadın hüququ məsələlərinin inkişaf və öyrənilməsi aspektləri araşdırılmışdır. Göstərilmişdir ki, sovet təbliğatının tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq, qadının cəmiyyətdə rolu və əhəmiyyəti probleminin həllində vəziyyət dəyişməmişdir.

O yalnız yeni siyasi və mental çalarlar qazanmışdır. Problem isə kökündə aktuallığını və kəskinliyini qorumuşdur. Diqqəti çəkən daha bir məqam da ondan ibarətdir ki, yeni siyasi ideologiyanın yayılmasına baxmayaraq, qadına verilən missiya və əhəmiyyət dəyişməz olaraq qalır. O yalnız müxtəlif maraqlar üçün istifadə olunur. Bu tendensiya sovet dövründə də saxlanılır. Burada əsas obyekt Qadın olan, onun taleyi, reallıqlarını əks etdirən, problemin öyrənilməsinə həsr olunan araşdırmalar və tədqiqatçılar haqda məlumat verilmişdir.

S.Tarverdiyeva

Feminism as a part of soviet ideology

Summary

This article investigates main aspects of development and study of “woman’s issue” in the context of the soviet ideology. It is noted that after becoming a part of the soviet propaganda, the issue of women’s role and importance in the society has not been resolved. It has been overgrown with political and mental spirals.

However, it has preserved its relevance. This article lists the research of scientists and their works, where the main object is a Woman, her fate and reality in a historical movement. Another point to note is that, despite the spread of the new political ideology, the mission and importance to women remain unchanged. It is only used for different interests.

This tendency is also maintained during the Soviet era. The main object here is the woman, her fate, her realities, research on the problem, and researchers.

Rəyçi: Flora Nacıyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NİGAR İSMAYILZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsi
nigarismailzadeh@gmail.com

TƏKKƏ ƏDƏBİYYATININ ŞEİR ŞƏKİLLƏRİ VƏ JANRLARI

Açar sözlər : Təsəvvüf, təsəvvüf ədəbiyyatı, təkkə, ilahi eşq, şeir şəkli, janr
Ключевые слова: суфизм, суфийская литература, текке, божественная любовь, размер, рифмовка
Key words : sofizm, sofi literature, tekke, devine love, rhythm, rhyme

Ədəbiyyat mütəxəssislərinin yekdil fikrinə görə təsəvvüf ədəbiyyatının xüsusi bir nəzm şəkli yoxdur. Mütəsəvvüflər əsasən aşiq tərzli xalq şeirindən və klassik divan ədəbiyyatından aldığı nəzm formalarından istifadə etməklə dini-fəlsəfi fikirlərini təbliğ etmişlərdir. O baxımdan təsəvvüf şairləri hecəda, əsasən də qoşma, gəraylı və bayatı formasında şeirlər yazdıqları kimi divan ədəbiyyatının qəsidə, rübai, mürəbbə, beyt, misra, tərdi, təxmisi, təşti, müsəbbə, mütəssə, tərkibbənd, tərcibənd, müstəzad, qitə, tuyuq, müxəmməs, müsəddəs, müsəmmə, müəşşər, məsnəvi, qəzəl və s. kimi nəzm şəkillərindən də istifadə etmişlər. Divan ədəbiyyatının nəzm şəkillərinin çoxu təkkə ədəbiyyatında işlədilsə də, bəzi şeir şəkilləri ya işlədilməmiş, ya da çox nadir halda işlədilmişdir.

Təkkə şairləri zaman-zaman dəyişik şeir növlərində yazmaları ilə bərabər daha çox aşiq tərzində yazmışlar. Bunun əsas səbəbi təkkə şeirinin geniş xalq kütləsinə ünvanlanmasıdır. Ona görə də təkkə ədəbiyyatının nəzm şəkilləri həm xalq ədəbiyyatının, həm də divan ədəbiyyatının şeir formasıdır. Belə olduqda isə təkkə şeirinin strukturunun müstəqil olmayıb adlarını çəkdiyimiz iki ədəbiyyatın təkrarı səviyyəsində olduğu nəzərə alınmalıdır. Ancaq təsəvvüf əhli ilahi eşqi tərənnüm edərkən məzmun baxımından fərqli mövzulara müraciət etdiklərindən özlərinə məxsus janr formalaşdırmışlar. Bu janrlar həm forma, həm məzmun, həm də musiqi ilə vəhdətdə olması janrı müəyyənləşdirən əsas element olmuşdur. Təbii ki, təsəvvüf ədəbiyyatını orijinal edən də onun məzmununa uyğun forma seçməklə yaratdıqları yeni ədəbi janrlardır.

Beləliklə, təkkə ədəbiyyatının özünəməxsus şeir şəkli olmasa da özünəməxsus janrları olduğunu deyə bilərik. Belə ki, divan ədəbiyyatının janrlarına diqqət etsək bunu açıqca görmək mümkündür. Məsələn, tövhid, nət, mədhiyyə, həcv, mərsiyyə, həzl, fəxriyyə, lugaz, müəmma, saqinamə, surnamə, qəzavatnamə, şəhrəngiz, məsnəvi janrlarına təsəvvüf ədəbiyyatında demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyildir, ya da çox az rast gəlinir. Eynilə

aşiq tərzli heca vəznli şeirin də nəğmə, qoçaqlama, bayatı, oxşama, gözəlləmə, taşlama, ağıt, dastan, müəmma, ninni kimi janrlara da rast gəlmək olmur. Bunun yerinə təkkə şeirində ilahi, ayin, nəfəs, şathiyyə kimi janrlar vardır və bu janrlar şeirin vəzninə görə deyil, məzmununa və musiqi ilə əlaqəsinə görə müəyyənləşmişdir. Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Türk ədəbiyyatşünaslığında bizim janr kimi təqdim etdiyimiz, ilahi, nəfəs, dəmə, dövriyyə, nutuk, hikmət, şathiyyə, tapuğ və s. təkkə ədəbiyyatının nəzm şəkilləri adlanır.

Məzmunu və musiqiyə görə təyin olunan təkkə ədəbiyyatı janrları şəkil və forma baxımından divan və xalq ədəbiyyatının özəlliklərini daşıyır. Məsələn ilahi hecəda yazıldığı kimi əruz vəznində də yazılır, dövriyyələr də eyni ilə hər iki vəznə yazıla bilər. Bu xüsusiyyət digər janrlar üçün də məqbuldur. Divan ədəbiyyatında qəzəlin vəznə və qafiyəsi sabit, məzmunu isə nisbətən dəyişəndir (8, 58).

Bunu məsnəvi, rübai, tərci-bənd, müxəmməs və s. haqqında da demək mümkündür. Aşiq şeirində də heca vəznə və heca sayı janrın əsas göstəricisidir. Bir sözlə divan və xalq ədəbiyyatında janrı təyin edən əsas ünsür şəkil və formadırsa, təkkə ədəbiyyatında əsas ünsür məzmun və musiqidir.

Təsəvvüf ədəbiyyatı sadəliyinə və şeirlərinin çoxu hecəda olduğu üçün xalq ədəbiyyatına yaxındır. F.Bayatın dediyi kimi, din və təsəvvüflə bağlı qavram, duyğu, düşüncə, qayda və qanunları xalqa çatdırmaq üçün hər hansı bir təriqətə bağlı şairlər tərəfindən yazılan şeirlərə təsəvvüf xalq ədəbiyyatı deyilir (3, 289). Təsəvvüf ədəbiyyatının janrları özünəməxsusluğuna, fəlsəfəsinə və poetikasına görə xüsusi bir hadisədir. F.Bayatın (3, 287-308), A.Güzəlin (6, 45-47) və digər alimlərin (1, 199-234) əsərlərindən yararlanaraq təkkə ədəbiyyatının janrları haqqında qısa məlumat verə bilərik.

1. İlahi. Mütəsəvvüf şairlər tərəfindən yazılan, dini, əxlaqi və ilahi fikirləri ehtiva edən şeirlərə, yəni daha çox Allahın birliyini, əzəmət və qüdrətini mədh edən və ya təlqin edən, ilahi eşqi vəsf edən əsərlərə ilahilər deyilir. Bunlar heca vəznində yazıldığı kimi əruzla da yazılır. İlahi sözünün lüğəti mənası “Allaha aid”, deməkdir. İlahilər divan ədəbiyyatındakı tövhidlərə bərabərdir. Yunus Əmrənin ilahilərinin təkkə ədəbiyyatındakı yeri çox önəmlidir. İlahilər təriqətlərə görə fərqli adlarla adlanırlar (6, 589). İlahilərin ən gözəl nümunələrini Yunus Əmrə yaratmışdır:

Canlar canını buldum
Bu canım yağma olsun
Assı ziyandan geçdüm
Dükkanum yağma olsun
.....

Yunus ne hoş dimişsin
Bal ü şeker yemişsin
Ballar balını buldum
Kovanım yağma olsun (7, 116).

2. Ayin: Ayin ümumi mənasıyla mərasim anlamındadır. Ayin şeir janrı sufilərə məxsus bəzi hal və hərəkətləri təənnüm etmək üçün ilk dəfə İran ədəbiyyatında işlədilmiş, daha sonra türk təkkə ədəbiyyatına da keçmişdir. Təriqətlərdə ayin, zikir və səma əsnasında oxunmaq və çalınmaq üçün dəyişik musiqi məqamları ilə bəstələnən şeirlərdir. Əsasən mövləvi təkkələrində, səma məclislərində oxunur. XVI əsrin təkkə şairi Şahinin aşağıdakı ayini buna misal ola bilər:

Kurbanlar tıqlanıp gülbank çəkildi
Gaflet uykusundan uyana geldim
Dört kapı sancağı anda dikildi
Öryan büryan olup meydana geldim.

Yolumuz On İki İmama çıkar
Mürşidim Muhammed Ahmed-i Muhtar
Rehberim Alidir sahib Zülfikar
Kulundur Şahiya divana geldim (7, 354).

3. Tapuğ: Gülşəni təriqətində dini mərasim sırasında musiqi ilə oxunan ilahilərə verilən addır. Türk xalq ədəbiyyatında və təriqət şeirində təəvvüf mövzularını işləyən şeirlərə gülşəni təriqəti nümayəndələri tapuğ deyirlər. Bəzi ləhcələrdə tapuk və ya tapzuk (tapzuğ) adları ilə də bilinir. Tapuğların da özlərinə xas nəğməsi və musiqisi vardır. Təkkə ədəbiyyatında ən çox tapuğ yazan şair Tamaşvarlı Aşık Həsəndir. Aşağıda Tamaşvarlı Aşık Həsənin Əsrəfoğlu Rumiyə cavab şeiri tapuğa misal ola bilər:

Arı vardır uyup gezer
Teni tendən seçip gezer
Canan bizden kaçıp gezer
Edep erkân yol bizdedir.
Kuldur Həsən Dədəm kuldur
Manayı söyleyen dildir
Elif Hakka doğru yoldur
Cim ararsan dal bizdedir (13).

4. Durak: Əsasən xəlvəti təkkələrində bir və ya iki zakir tərəfindən oxunan ilahilərə deyilir. Ümumiyyətlə xəlvəti təriqətində zikrin birinci hissəsini təşkil edən Kəlime-i Tövhiiddən sonra İsm-i Cəlal zikrinə keçmədən öncə bir yaxud da iki zakir tərəfindən mahnının hər hansı bir şöbəsində oxunan, sərbəst bəstələnmiş şeirlərə durak deyilir. Şeirinin birində “Bende-i Al-i Abayım Ehi-i Beytin kemteri. Sevmezem Al-i Yezidi Caferiyem Caferi”

deyən XVI əsrin məşhur xəlvəti şairi Seyid Nizamoğlunun sinaniyyə təriqəti başda olmaqla bir çox təriqətlərdə oxunan məşhur durakı aşağıdadır:

Bu aşk bir bahr-i ummandır
Buna hadd ü kenar olmaz
Delilim sır-ı Kur'andır
Bunu bilene de ar olmaz
Süre geldik ezeliden
Pirim Muhammed Ali'den
Şerab-ı la-yezaliden
İçenlerde humar olmaz (7, 429).

5. Cumhur: Mövləvi və bəktəşi dərğahlarından başqa digər təkkələrdə oxunan ilahilərin ümumi adıdır.

6. Nəfəs. Bəktəşi və məlami şairləri tərəfindən yazılan şeir şəklidir. Ələvi-bəktəşi ilahilərinə nəfəslə bərabər, demə, deyiş də deyilir. Nəfəslər əsasən bəktəşilik fəlsəfəsi və vəhdəti-vücut mövzusunda olur. Bununla bərabər bəktəşi şairlərinin nət və Hz.Əli haqqındakı şeirlərinə də nəfəs deyilir. Nəfəslərin qafiyə sistemi qoşmanınkı ilə eynidir. Nəfəslər daha çox yeddili, səkkizli, on birli heca vəznində olur. Nəfəslər bəktəşi ayini-cəmlərində bəstələnərək sazla oxunur. Bu tərz şeirlərdə rindanə, qələndəranə, istehzalı bir üslup hakimdir. Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatında, əsasən Pir Sultan Abdalın nəfəsləri məşhurdur:

Eğər ekilir de bostan olursam
Şu halkın dilinə destan olursam
Kara toprak senden üstün olursam
Bu yıl bu yayladan Şâh'a gidelim (16).

7. Tövhid. Tövhidin lüğəti mənası "birləmək"dir. Divan və dini-təsəvvüf türki ədəbiyyatlarında Allahın varlığına və birliliyinə dair yazılan mənzum və mənşur əsərlərə tövhid deyilir. Könlü iman və irfanla yögrulmuş təkkə əhli tövhidlə bağlı şeirlərini bir ibadət, şövq və həyəcanla yazmışlardır. Hətta müstəqil tövhidnamə yazmayan şairlər də ya bir beyiddə, ya da ümumiyyətlə əsərlərində mövzuyla əlaqəli ifadələrə yer vermişlər. Sufi şairlərin yazdıqları tövhidlər dərinliyi, məna tutumunun alleqorikliyi ilə seçilir. Tövhidlərdə əsasən Allahın birliliyi, ucalığı, isim və sifətləri, kənz-i məhzi və vəhdəti-vücut mövzuları yer alır (9, 8). Xüsusən XVI əsrin xəlvətiyyə şairi Əziz Mahmud Xudainin təkkə şairləri arasında çox məşhur olan və hər beyti daxili qafiyəli, ona görə də dörd misra kimi də oxunan "Tövhidə gəl, tövhidə" adlı şeiri məşhurdur:

Sen seni ne sanırsın, fəniyə dayanırsın
Üş bir gün uyanırsın, tevhide gel tevhide.
Uyanagör gafletten, geç bu fani lezzetten
İç kevser-i vahdetten, tevhide gel tevhide.

Hüdayiyi guş eyle, şevke gelip çuş eyle
Bu kevserden nuş eyle, tevhide gel tevhide (2, 56).

8. Münacat. Allaha dua məzmunlu şeirlərə deyilir. Bu sözün mənası fısıldama, qulağa demə, Allaha dua etmə, yalvarma anlamlarına gəlir. Ayrıca bu şeirlər Hz.Məhəmməd üçün də yazılır. Əski şairlər divanlarına tövhidlə bərabər münacatlar da qoyurlar. Münacatlar ayə və hədislərdən gətirilən misallarla daha təsirli hala gətirilir. Yunus Əmrədə olduğu kimi :

Gelmedün hakkumda benim kem didön
Togmadum asi ben-i Adem didön
Çön sana değmedi Yunusdan ziyan
Sen bilirsün aşikara vü nihan
Değmesin senden dahi budur cevap
Son sözüm Vallahu alem bis-sevab (7, 168).

9. Nət. Bir şeyi dəyərləndirib, tərif edərək anlatmaqdır. Təkkə və divan ədəbiyyatında Hz.Məhəmmədi (sav) tərif etmək məqsədiylə yazılan mənzum və mənsur əsərlərə nət deyilir. Nətlərdə xüsusən Hz.Məhəmmədə duyulan sevgi və hörmət dilə gətirilir, peyğəmbərin möcüzələri anladılır, aləmin onun nuru ilə yaradıldığı söylənir. Bundan başqa digər peyğəmbərlər, vəlilər, din böyükləri, mürşidlər, xəlifələr haqqında da nətlər yazılmışdır. Şeir divanlarında nət tövhid və münacatdan sonra gəlir. Ancaq sadəcə nətlə başlayan divanlar da vardır. Mənzum nətlər şeirin bütün formalarında yazıla bilər. Ancaq ədəbiyyatımızda qəsidə tərzində yazılan nətlər daha çoxdur. Yunus Əmrənin şeiri belədir:

Ali ile Hasan Hüseyn anda
Sevgisi gönülde mahabbet canda
Yarın mahşer günü olur dīvânda
Ya Muhammed canım arzular seni...
Yunus medh eyledi seni dillerde
Dillerde dillerde hem gönüllerde
Ağlayı ağlayı gurbet illerde
Ya Muhammed canım arzular seni (7, 182).

10. Meraciyyə. Merac “göyə çıxma” mənasına gələn söz olub Hz.Məhəmmədin rəcəb ayının 27-ci gecəsi Burak adlı atla göyə çıxması, orada Cənab-i Haqq ilə görüşməsidir. Merac Hz.Məhəmmədin (sav) Allaha ən yaxın olduğu andır. Bundan başqa peyğəmbərimiz orada başqa peyğəmbərlərin ruhları ilə də görüşmüşdür. Meraciyyələrin mövzusu Quranın İsra surəsindən alınmışdır.

XIV-XV əsrin böyük şairi Süleyman Çələbinin “Miracı Hazreti Peygamber” əsəri ən məşhur olanıdır:

Gel beri ey aşk oduna yanıcı
Kendüyi maşuka aşık sanıcı

Dinle gel miracın ol şahın ayan
Aşık isen aşk oduna durma yan
Bir düşənbiş gecəsi tahkik haber
Leyle-i kadr idi o gece meğər (12).

11. Mövlud. Hz.Məhəmmədin doğumu haqqında yazılan mənzum əsərlərə mövlid deyilir. Mövludun lüğəti mənası “doğulma, birinin doğduğu yer və zaman”dır. Mövlud Hz.Məhəmmədin anadan olduğu günü qeyd etmək üçün düzənlənən şənliklərdə oxunur. Mövludlarda peyğəmbərin anadan olması ilə bərabər onun həyatı, göyə çıxması, ölümü kimi mövzular da olur. Bundan başqa ələvi-bəktəşi ənənəsində Hz.Əlinin doğumundan bəhs edən mövludlar da var.

Amine hatun Muhammed annesi
Ol sadeften toğdı ol dör danesi
Çönki Abdullahdan oldu hamile
Vakt irişdi hefte və eyyam ile
Hem Muhammed gelmegi oldu yakın
Çok alametler belördi gelmedi (10, 205).

12. Hilyə. Peyğəmbərlər ilə dörd xəlifənin tərifı, müsəlmanlara misal olacaq davranışlarından bəhs edən əsərlərdir. Hilyələrin qaynağında hədis və tarix kitabları durur. Hz.Əlinin Hz.Məhəmməd haqqında söylədikləri keyfiyyətlər hilyələrin əsas mövzusunu təşkil edir.

13. Ramazaniyyə. Şairlərin ramazan ayının gəlməsini təbrik edən şeirlərinə ramazaniyyə deyilir. Ramazan ayının özəllikləri, fəziləti, orucun faydaları və s. haqqında yazılan şeirlərdir. Bu şeirlər əksəriyyətlə heca vəznində dördlükler şəklində yazılır (14).

14. Mədhıyyə. Din və dövlət böyüklərini tərifləmək üçün yazılan mənzum və mənsur əsərlərdir. Dörd xəlifədən ən çox Hz.Əli və qismən də Hz.Əbubəkır üçün mədhıyyələr yazılmışdır. Bəktəşi ədəbiyyatındakı mədhıyyələr, əsasən, Hz.Əli, Hacı Bəktəş Vəli, Balım Sultan və digər bəktəşi böyüklərinə aid mənzumələrdir.

15. Hikmət. Fəlsəfə mənasında olan hikmət sözü dini-irfani anlamda Allahın kəlamlarını söyləmək mənasında işlədilmişdir. İlk dəfə şeirlərinə hikmət adını Əhməd Yəsəvi vermişdir. Xoca Əhməd Yəsəvinin hikmətlərinin toplandığı kitaba da “Divan-ı hikmət” adı verilmişdir. Hikmətlərin fikri tərəfini dini-təsəvvüfı ünsürlər, forma tərəfini isə heca vəzni təşkil edir (4, 47).

Hak taala iman ata kildi bizqə
Ul Mustafa rasuli edi bizqə
Durud aytsanq kuvvət berur dinibizqə
Yok ersə kilğanlarım, yalğan erur (11, 89).

16. Nutuk. Təkkə ədəbiyyatında, təriqətə yeni girən dərvişlərə yol göstərmək və təriqətin dərəcələrini, ədəb və ərkanını öyrətmək üçün mürsidlər və böyük təkkə şairləri tərəfindən yazılan şeirlərə verilən addır. Bu janrın ən böyük təmsilçisi Qayğusuz Abdaldır (5, 348).

17. Dövriyyə. Dövrün mənası “dolanmaq, dairəvi bir hərəkətlə dönmək”dir. Təkkə ədəbiyyatında, kainatın və insanın Allahdan çıxıb, təkrar Allaha dönməsi fəlsəfəsinə görə yazılan təsəvvüf şeirlərinə dövriyyə deyilir. Allahdan gəldik, Allaha da dönəcəyik inancını əsas alan dövriyyələr türk ədəbiyyatında ən çox ələvi-bəktəşi şairlər tərəfindən işlədilmişdir. Dövriyyələrin mövzusu təsəvvüfün əsasında duran dövr nəzəriyyəsidir. Bu dövr hərəkətli dairəyə bənzədilir. Dövriyyələr, mütləq varlıqdan insana, insandan əslinə dönüşənə qədər davam edən dövrü anladan şeirlərdir. Kısaca demək lazımdırsa dövriyyələr insanın var olması haqqında təkkə şeirləridir ki, dövr nəzəriyyəsinin bədii və sadə izahıdır. Dövr nəzəriyyəsində Hz.Məhəmmədin “Mən nəbi ikən Adəm su ilə palçıq arasındaydı” hədisi əsas götürülmüşdür (15).

18. Şathiyyə: Dini-təsəvvüf ədəbiyyatda bəzən satirik və həcv mövzulu şeirlərə “lətifə, zarafat, əyləncə” mənasına gələn şathiyyə deyilir. Allaha zarafatla, bir az da ərkyana müraciət edən şeirlər şathiyyədir. Sonraları şəriətə tərs düşən və ya anlamsız kimi görünən düşüncələrin əslində vəhdəti-vücut fəlsəfəsindəki irəli bir görüşü bildirdiyi və bu görüşləri çox həssas bir şəkildə söyləmək fikri şathiyyələrin əsas mövzusu oldu.

Şathiyyə dodaqlarda təbəssüm yaratmaq məqsədi ilə deyilən şeirlərdir ki, təkkə ədəbiyyatında Allah ilə ehtiyatsız, zarafatyanə, xüsusi dostanə bir əda ilə danışır macasına yazılan əsərlərə verilən addır. Ancaq zamanla bəzi şathiyyələr şəriət qaydalarından uzaqlaşdığı üçün xoş qarşılanmamaşdır. Bu şeirləri şəriət əhli küfriyyət adlandırmışdır. Əslində şəriət qaydalarına uyğun gəlməyən şathiyyələrdə də bəzi fəlsəfi rəmzlər izah edilmişdir.

Kazanlarda katranların kaynarmış
Yir altında balıqların oynarmış
On bu dünya kadar ejderhan varmış
Şərbət mi satarsun yilancı mısın (7, 488).

Təkkə ədəbiyyatının bəhs edilən janrları ilə yanaşı Məktəl-Mərsiyyə, Salamnamə, Gövhərnəmə, Dolabnamə, Hicrətnəmə, Vilayətnəmə, Vücutnamə, İbrətnəmə, Qəzavatnamə, Təriqətnəmə, Mədətnəmə, Əlifnamə kimi janrları vardır.

Bu janrlar təsəvvüfün bədii, sözlü tərəfi olub təkkə ədəbiyyatının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Erman Artun. Dini-tasavvufi Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri. İstanbul, 2010.
2. Aziz Mahmud Hüdayi. Divan-ı İlahiyyat. Hazırlayanlar M. Tatcı, M. Yıldız. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2005.
3. Bayat F. Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı., Elm və təhsil 2011.
4. Bax. Bayat F., Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri, Bakı: Ağrıdağ, 1997.
5. Dilçin Cem. Örneklerle türk halk şiir bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
6. Güzel A. Dini-tasavvufi türk edebiyatı. Ankara, Akçağ 1999.
7. Özmen İsmail. Alevi-bektaşî şiirleri antolojisi. C.2. Ankara: TTK yayınlar, 1998.
8. Taşlıcalı Yahya Bey Divanı. Hazırlayan M. Çavuşoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1977.
9. Timurtaş F.K., Şeyhinin Husrev u Şirini, İstanbul, 1969.
10. Tenolcay N., Türkçe mevlit metinleri, İstanbul, 1950.
11. Yasaviy A., Devani Xikmat, Toşkent, 1992.
12. <https://www.antoloji.com/mevlid-2-siiri/>
13. www.sarki-sozleri.net/kurbani-kilic-esrefoglu-al-haberi-bizdedir
14. <https://www.forumlordum.net> > ... > Ramazan Ayına Özel
15. www.diledebiyat.net/turk-edebiyati.../tekke-siiri-nazim-turleri
16. <https://www.liseedebiyat.com/ders...9.../5297-nefes-ornekleri.html>

Нигяр Исмаилзаде

Стихотворные формы и жанры в суфийской поэзии

Резюме

Согласно исследованиям литературоведов, суфийская литература не имеет специальной поэтической формы. Суфисты, используя поэтические формы, заимствованные в основном из народной поэзии и классической литературы Диван, пропагандировали литературно-философские идеи. В этом контексте, суфийские поэты, создавая стихи с учетом количества слогов, использовали также поэтические формы литературы Диван. Суфийские поэты больше писали в стиле ашугов. Это, прежде всего, объяснялось тем, что суфийская поэзия была предназначена для широких народных масс. Поэтому поэтические формы суфийской литературы - это стихотворные формы как народной литературы, так и литературы Диван. Однако, суфисты, воспевая божественную любовь, обращались

к различным по содержанию темам, поэтому сформировали характерную для них жанровую форму. Илахи, нефес, деме, деврийе, нутук, хикмет, сатхийе, тапуг и пр. называются поэтическими формами суфийской литературы. Эти жанры, как художественная, словесная сторона суфизма, способствовали наполнению суфийской литературы богатым содержанием.

Nigar Ismailzadeh

**The Poetic Forms and Genres of Sufi Literature
Summary**

According to the studies by the experts of literature there is no specific type of verse in Sufi literature. Sufis mainly used folk poetry and classical Divan poetry in order to spread their religious and philosophical thought. Therefore, they both employed syllabic meter and the prosody of the Divan literature. Moreover, they tended to write in the moved of a lover, because Sufi literature targeted their mass population. For this reason, the poetic forms of Sufi literature are forms of both folk literature and Divan literature. However, when Sufis rhymed the divine love they addressed various topics, and thus for their metaphorical themes they developed their own genre. For example, ilahi, nafas, dawriya, nutuq, hikmat, shathiyya, tapugh are some of poetic forms of Sufi literature. They are the esthetic, literal aspects of Sufism, and they caused the enrichment of Sufi literature.

Rəyçi: Vasim Məmmədəliyev
Akademik

ARAZ XƏLİLOV
AMEA Hüseyn Cavid adına Ev Muzeyinin
Cavidşünaslıq şöbəsinin müdiri,
filologiyaümrə fəlsəfə doktoru
araz2007@gmail.com

BƏDİİ MÜQƏDDİMƏDƏ ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ PROBLEMI

Açar sözlər: "Təhvətül İraqeyn", ənənə, novator, bədii müqəddimə

Ключевые слова: «Тохфатул-Ирагеин», традиции, новизны, преамбуле

Key words: "Tohfatul-Irageyn", tradition, novelty, preamble

Hər bir bitkin əsər və ya toplu bir sıra tərkib hissələrindən ibarət olur ki, bunlar az və ya çox dərəcədə bu və ya başqa yazılı nümunədə öz əksini tapır. Bu komponentlər sırasında giriş, əsas mətn və yekun, yaxud nəticə hissələrini göstərmək olar. Giriş adətən irihəcmli, əsas etibarilə epik mündəricəli əsərlərdə öz əksini tapır. Kitabın bu hissəsində sənətkarın özünü və onun içərisində yaşadığı cəmiyyəti düşündürən müxtəlif ağırlı problemlər qoyulub həll edilir. Bədii müqəddimədə eləcə də sənətkarları ən çox düşündürən problemlərdən biri də bədii-estetik yaradıcılıq məsələləri, sənətin gerçəkliyə münasibətidir.

Qeyd etməliyik ki, hər hansı bir əsərin girişi ilə bədii müqəddimə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Xüsusən poemaların girişində bu, özünü daha bariz şəkildə göstərir. Belə ki, poemalar adətən tövhid, minacat, nə, peyğəmbərin meracı, zamanə padşahının mədhi, padşaha təzim xitabı kimi rəsmi bölmələrlə açılır ki, onu şərti olaraq "rəsmi müqəddimə" adlandırmaq lazım bildik. Əlbəttə, ucdantutma bütün poemalarda rəsmi müqəddimənin heç də bütün komponentləri iştirak etmir. Ancaq Tanrıya və onun elçisinə müraciət demək olar ki, istisnasız olaraq bütün əsərlərin başlanğıcında özünü göstərir. Bəzi poemaların giriş hissəsində ancaq rəsmi müqəddimə özünü göstərir ki, bunlara nümunə olaraq XII əsr poemalarımızdan anonim "Dastani-Əhməd Hərami" və Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif", Yusif Məddahın "Vərqa və Gülşə", Şah İsmayıl Xətayinin "Dəhnamə" və b. poemaları göstərmək olar.

Klassik Azərbaycan poeziyasında ədəbi-estetik görüşlərin öz əksini tapdığı ən mühüm materiallardan biri bədii müqəddimədir. Klassik sənətkarların bir çox ədəbi-nəzəri görüşləri öz əksini müxtəlif janrları əhatə edən və ümumilikdə bədii müqəddimə adı altında birləşdirilə bilən yazılarda tapmışdır. Buna görə də bədii əsərin başlanğıcında verilən və müəllifin ideya-estetik qayəsinin açılmasına xidmət göstərən bu cür özünəməxsus girişlərin elmi baxımdan araşdırılması maraq doğurmaqla yanaşı, həm də bu

və ya başqa janrın inkişaf dinamikasında sənətkar mövqeyini üzə çıxarmağa xidmət göstərə bilər.

Əfzələddin Xaqaninin bədii müqəddimələrində problemin qoyuluşu

XII yüzillikdə Azərbaycan ərazisində formalaşan və azərbaycanlı şairlər tərəfindən yaradılan özünəməxsus poeziya məktəbinin ən böyük nümayəndələrindən biri də, heç şübhəsiz ki, Əfzələddin Xaqanidir (1126-1199). Şairin 1154-cü ildə, yəni Nizaminin ilk poeması olan “Sirlər xəzinəsi”ndən iyirmi il öncə qələmə aldığı və Azərbaycan ədəbiyyatında ilk epistolyar lirik-epik poema sayılan “Təhfətül-İraqeyn” əsərində bədii müqəddimənin ilk ünsürlərinə rast gəlmək olar. Sonralar Nizami poemalarında görəcəyimiz bədii müqəddimə sistemi bu poemada özünü göstərməyə də, hər halda, bədii müqəddimənin məğzinə daxil olan motivlər poemanın müxtəlif hissələrində özünü göstərməkdədir. Xüsusi halda, poemanın başlanğıc hissələrindən olan “Dibaçə”, “Fəxriyyə”, “Düşmənləri tənqid”, avtobiografik qeydər, “Öz vəziyyətindən şikayət” və nəhayət, klassik bədii müqəddimə elementi olan “Kitabın yazılma səbəbi haqqında” hissələrində Xaqaninin ədəbi-nəzəri və ideoloji-estetik görüşləri bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Əlbəttə, bütün bunlar, çağdaş ədəbi-nəzəri görüşlərdən daha çox, fəxriyyə xarakteri daşıyır və Xaqani öz sənətini başqalarından fərqləndirən konkret xüsusiyyətlər haqqında çox xəsisliklə məlumat verir.

Ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatında bədii müqəddimənin klassik formalarından olan dibaçənin ilk nümunəsinə də məhz Xaqani poemasında rast gəlirik. Böyük şair kimi tanınmasına baxmayaraq, həm də zamanəsinin böyük nasiri olan Xaqani “Təhfətül-İraqeyn” poemasının dibaçəsində yazır:

“... Dünən Dəclə sahilində bu sözləri yazırdım. Dəclə isə lətafətlə dadlı nəfəs alırdı. Bu dad və ləzzət iki vasitə ilə yayılırdı: biri dilə gəlib ibarə olur, digəri qəlbə keçib mənə yaradırdı. Qəlbim bu mənəni barmaqlarıma axıdır, barmaqlarım isə qələmin ucuna verirdi. Beləliklə, hər əsən külək Dəcləyə gözəllik bəxş edərək mənim qələmimin vasitəsilə kağıza köçürdü. Bu zaman gözümlün bəbəyi Dəcləyə deyirdi: “Ey ilahi çay! Sən qəlbində gövhərmi əritmişən? Ya aşıqlərin göz yaşısən? Sən axan ulduzmusan, ya dövr edən fələk?” Dəclə cavab verirdi: “Yox, mən fələk deyiləm, kərəmət dəryasından bir hissəyəm” (4, s.27).

Daha çox ədəbi-nəzəri fikirlərin qoyulduğu Füzuli dibaçələrindən fərqli olaraq, Xaqani sanki öz poetik fikirlərini burada sadəcə olaraq nəsr dili ilə ifadə etmişdir. Bundan başqa, dibaçədə bir növ əsərin yazılma səbəbi və səfəronü duyğular da öz əksini tapmışdır. Poemanı yazarkən cəmi 28 yaşında olan Xaqani artıq özünü oturmuş və şan-şöhrətli bir sənətkar kimi təqdim edir:

“...Bu “töhfə”ni nəzmə çəkən əcəm Həssanı Xaqaniyi – Həqayiqi o böyük padşahın xidmətində olub onun xələtini aldığı zaman xəzinəyə girərək gücü çatdığı qədər ləl-cəvahirat götürüb dövlətləndi... vəhdət dünyasını ələ gətirib qane oldu və rahatlıq çadırını qurub, hərisliyi və tamahı nökrələr kimi dalda-qabaqda saxlayıb böyükklərin ağıl və elmindən sağ və sol əlini doldurdu” (4, s. 27).

Dibachədə maraq doğuran momentlərdən biri də şairin Həcc səfərində özünü yüz nəcib oğlu olan bir türklə müqayisə etməsidir:

“Sonra dövlət Məkkəsinə yol ara, onun halqasını iki əllə tutub o türk kimi de: “Ey mənim evim, mən sənin kimi ev görməmişəmsə, sən də mənim kimisini görməmişən.”

Deməli, sən Kəbə ilə üzləşə bilərsən. Əgər o türkün yüz nəcib oğlu var idisə, sənin də yüz min qəribə övladın var: budur, hər birini onun qapısına qulam et və hər birinə min dinar qiymət qoy” (4, s. 28).

Poemanın başlanğıc hissələrindən biri olan “Fəxriyyə” bölməsi bu baxımdan əyani material verir. Şair özünü öz ədəbi mühitindəki mücərrəd opponentinə tutaraq belə deyir:

Sənətkarlıq nədir? Bilmək istəsən,
Gəl məndən sən onun sirrini öyrən.

Kamal mayasında bir zərrə idim,
Günəş məqamına indi yüksəldim.
İndi söz günəşi aləmdə mənəm,
Şairlərdən üçqat ucadır rütbəm.

Ay kimi dövrəmdə gəzirlər onlar,
İlham mayasını məndən alırlar.

Mənsiz bir heçdirlər, parlasalar da,
Ardınca sürünər onlar dünyada.

Gecə solğun işıq saçsa da qəmər,
Günəş doğan kimi o, tamam sönər (4, s. 17).

Şair “sənətkarlıq sirri” terminini işlətsə də, təbii ki, rəqiblərin öyrənəcəyindən ehtiyat edərək bu “sirri” açmır, yalnız başqa sənətkarlarla özünü obrazlı şəkildə müqayisə etməklə kifayətlənir. Belə məlum olur ki, Xaqani – qədim Şərq astrologiyasına görə dördüncü göydə yerləşən – Günəşdir; onun dövrəsinə ay kimi fırlanıb, ondan ilham – işıq alan başqa

şairlərin yeri isə birinci, yəni ən aşağı fələkdə – göydədir. Xaqaninin rütbəsinin başqa şairlərdən üçqat uca olmasının səbəbi də elə budur.

Xaqaninin sənət rəqibləri ancaq gecələr zəif işıq saçır ki, bununla da şair onların kəmfürsətlik etdiklərini, gecə oğrusu olmaları fikrini qabartmaq istəmişdir.

Poemanın giriş hissəsində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də – zamanədən şikayət fonunda şairin müəyyən dərəcədə sənət və sənətkar haqqında görüşlərinin əks olunmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xaqanidən sonra poema müəlliflərinin zamanədən şikayət etməsi bir növ ədəbi dəb halına düşür ki, bu da, irəlidə görəcəyimiz kimi, Füzulidə kəskin keyfiyyət dəyişikliyinə uğrayır. Xaqaninin “Öz vəziyyətindən şikayət” başlığı altında verdiyi və əslində zamanədən şikayət janrına daxil olan poetik parçada konkret olaraq hər hansı bir fiziki və ya psixoloji ovqat təsvir edilmir; ancaq ümumi və mücərrəd sözlərlə – şəkvaiyyə janrının tələblərinə uyğun şikayətlər irəli sürülür, özlüyündə aydındır ki, zamanədən şikayət dedikdə ümumiyyətlə fələkdən, dağdan-daşdan, meşədən-dənizdən, bir sözlə, ətraf təbii mühitdən şikayət deyil, birbaşa nalayiq insani münasibətlərdən, başqa sözlə, ətraf ictimai mühitdən giley-güzar nəzərdə tutulur. Klassik poeziyada geniş yayılmış “fələk” obrazı da məhz özlüyündə yaramaz ictimai mühiti ifadə edir. Klassik şeirdə onun bir sıra sinonimləri də vardır. Bunların arasında daha çox yayılanlarından dünya, qəza, dövrən, dəhr və s. obrazların adlarını çəkmək olar.

Xaqaninin zamanədən şikayətlərini heç də həmişə birmənalı və ya müstəqim mənada qiymətləndirmirlər. Bəzi şərqşünaslar Xaqaninin özünün də xarakterində bir şəxsiyyət kimi naqisliklər olduğu və buna görə də ətrafındakı sənətkarlarla yola getmədiyi fikri irəli sürülür. Xüsusi halda, Xaqani dövrünün araşdırıcılarından biri olan akademik Ziya Bünyadov Atabəylər dövrünün mədəni həyatı haqqında yazdığı oçerkdə Xaqaninin xarakteri haqqında aşağıdakı qeydləri etmişdir:

“Xaqaninin bədrəftar, qılıqsız xasiyyəti Mücirəddin Beyləqani və Rəşidəddin Vətvat kimi görkəmli şairlərlə arasının dəyməsinə və nəhayət, şirvanşah Axsitanın narazılığına və onun əmri ilə Xaqaninin uzun müddət həbsxanada saxlanılmasına səbəb olmuşdur” (2, s. 223).

Göründüyü kimi, burada çağdaş hüquq terminləri ilə ifadə etmiş olsaq, “günahsızlıq prezumpsiyası” nəzərdən qaçırılmışdır. Qarşıduran tərəflərin biri, yəni “Mücirəddin Beyləqani və Rəşidəddin Vətvat kimi görkəmli

şairlərlə arasının dəyməsin Xaqaninin “bədrəftar və qılıqsız xasiyyəti” ilə izah edilmişdir. Əgər şairin özünün əsərlərinə müraciət etsək, tamamilə başqa mənzərənin şahidi olarıq. Əlbəttə, burada Xaqanini də ideallaşdırmaq və bütün günahı onun həmkarlarının üzərinə yıxmaq olmaz. Hər halda, bu işdə orta bir yol tutub, hər iki tərəfli dinləmək lazımdır.

Xaqanının poemasının giriş hissəsinə müraciət etsək, orada konkret adlar çəkilməyə də, müəyyən şəxslərdən şairin əziyyət çəkdiyi aydın olar. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, məsələ heç də Xaqaninin “bədrəftar və qılıqsız” olmasında deyil, ümumilikdə Şirvan saray mühitində şairlərin düşdüyü, çox vaxt “darıxmamaq üçün” süni şəkildə yaradılan ağır psixoloji durumda olmuşdur. Belə güman etmək olar ki, Qədim Romada qladiator döyüşləri kimi, XII əsr Şirvan sarayında da şair döyüşləri turnirləri keçirilmiş...

Şübhə yoxdur ki, Şirvan sarayında bu cür qladiator-şair döyüşlərinin əsas təşkilatçıları saray əyanları və xüsusən də şairləri həmişə qısqanan kinli vəzirlər olmuşlar. Vəzirlərin saraydaxili çəkişmələrdə necə mühüm rol oynadıqları və ya oynaya biləcəkləri haqqında orta əsr qaynaqlarında kifayət qədər məlumat vardır. Örnək üçün onlardan yalnız birinə – böyük türk siyasi xadimi Əmir Teymurun vəsiyyətlərində alçaq vəzirlərə verilən xarakteristikaya nəzər salmaq kifayətdir. “Vəzir götürmək tüzüyü” (qaydası – A.X.) bölməsində deyilir:

“Hansı vəzir qeybət gəzdirsə, uydurma sözlərə əhəmiyyət versə, zülmkarlıq, sitəmkarlıq eləsə, özünün xoşuna gəlməyən adamları aradan götürmək xəyalına düşsə, onu vəzirlikdən çıxarmaq lazımdır. Nəsli və zəti xarab, paxıl, kin-küdurət saxlayan qaraqəlbli adamlara qətiyyət vəzir vəzifəsi vermək olmaz. Pozğun, qaraqəlbli, zətiqırıq adam vəzirlik eləsə, dövlət və səltənət tezliklə arada qalacaq” (3, s. 223).

Heç də təsadüfi deyil ki, məşhur mediyevist alim Adam Mets özünün “Müsləman renessansı” adlı fundamental əsərinin iki bölməsini vəzirlərə həsr etmişdir (8, s. 81-98).

Xüsusən Xaqaninin və Nizamının yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi XII əsrdə vəzirlərin siyasi həyatda daha fəal və daha çirkin rol oynadığının şahidi oluruq. Bu dövrün tədqiqatçılarından akademik Ziya Bünyadov vəzirlərin bu növ fəaliyyətinə aid çoxsaylı misallar gətirdikdən sonra vəzirlik institutu barəsində Sultan Səncərin aşağıdakı sözlərini örnək kimi verir: “Ən böyük vəzifə vəziratdır. Cəmiyyətin bütün işi və insan əməllərinin düzgün gedəsi onunla bağlıdır. Vəziratın işinin nəticəsi ölkənin şöhrəti, gözəlliyi, intizamı və dövlətin qanunauyğunçuluğudur” (2, s. 174).

Xaqaninin və o dövrün başqa saray şairlərinin bəxtindən Şirvan sarayında məhz bu cür qüdrətli, ancaq mənfi sifətli vəzirlər və saray əyanları fitnə-fəsadlar törədir və şairlərin həyatını faciə ilə doldururdular. Bunun bir səbəbi də vəzirlərin əsas etibarilə qeyri-türk etnoslarından olub, türklərin istedadlı şairlərinə ksenofob nəzərlərlə baxmasından irəli gəlirdi:

“Azərbaycan Atabəylərinin dövlət aparatında atabəydən sonra ikinci şəxs vəzir vəzifəsinin icraçısı idi. Bütün bürokratik aparatın rəhbəri sayılan vəzir dövlət başçısının birinci müşaviri idi. Atabəylərin vəzirləri də səlcuq

sultanlarının vəzirləri kimi bir qayda olaraq milliyyətə türk deyil, məmurlar mühitinin ərəb-fars mənşəli qulluqçularından olurdular. İnzibati-maliyyə aparatındakı qalan vəzifələri də qeyri-türklər tutmuşdular” (1, s. 371)

Vəzirlərin saray ədəbi-mədəni mühitindəki mənfi və insanlığa yaraşmaz rolu xüsusi halda Xaqani poemasının bədii müqəddiməsində öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. C.2. Bakı: Elm, 1998.- 596 s.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225) Bakı: 1988, 268 s.
3. Əmir Teymurun vəsiyyətləri // Dirçəliş – XXI əsr, № 98-99. Bakı: 2006, S.222-225.
4. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987. - 647 s. 43. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1955.- 477 s.
5. Kəndli-Herisçi Q. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü və mühiti. Bakı: Elm, 1988. - 592 s.
6. Kəngərli G. Füzuli sehri. Bakı, 2003.- 96 s.
7. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002. - 244 s.
8. Мед А. Мусульманский ренессанс. Москва: 1973, 473 с.

A. Halilov

A question of tradition and innovation in an artistic preface

Summary

The article researches the question of tradition and innovation in artistic prefaces. Here is analysed some elements in the artistic preface of the work “Tohfatul-Iraqeyn”, the first lyric-epic epistolary poem of the Azerbaijani literature written by Afzaladdin Khagani, an eminent Azerbaijani poet of the 12th century. These elements which are considered as a topical question in the Azerbaijani literary criticism, are systematically researched on the basis of the literary-theoretical materials.

The main points of the artistic prefaces are found in the works of the most Azerbaijani classical authors and they are considered as component elements of the structure of the work. About these main points have been spoken in the scientific- literary criticism and in the research of other sciences from the different standpoints. That's why the research of this subject remained as a topical issue for many years. On the other hand, the

formation of the artistic preface as a literary genre depends on the revealing of its features and development conformity, and the definition of the role of this genre in the history of the Azerbaijani literature.

Especially, in the middle ages the scientific-theoretical sources on the literary criticism and poetics were not enough and the existed ones reflected the absolute theoretical-poetic features, so, artistic prefaces took a significant role in filling the voids. The elucidation of this feature of the artistic prefaces is one of the topical questions of the contemporary literary criticism.

The artistic prefaces might be looked through as the most important materials reflected the literary-aesthetic views in the classical Azerbaijani poetry. The literary-theoretical views of the classical authors reflected in the works consisted of different genres and in the works generally titled artistic prefaces.

From this point of view, the scientific research of such special introductions of the works of art that elucidate the ideal-aesthetic thoughts of the authors is not only interesting, but also can reveal the attitude of the author in the dynamics of the development of different genres.

А.Халилов

**Вопрос традиции и новаторства в художественном
предисловии
Резюме**

В статье исследуется вопрос традиции и новаторства в художественных предисловиях. Здесь проанализированы некоторые элементы в художественной предисловии к работе “Tohfatul-Iraqeyn”, первая лирико-эпического эпистолярное стихотворение азербайджанской литературы, написанной Афзаладдина Хагани, выдающегося азербайджанского поэта 12-го века. Эти элементы, которые рассматриваются как актуальный вопрос в Азербайджанской литературной критике, систематически исследуются на основе литературно-теоретических материалов.

Основные положения художественных предисловий встречаются в творчестве большинства азербайджанских классиков и рассматриваются как составные элементы структуры произведения. Об этих основных моментах говорили и в научно-литературной критике, и в исследованиях других наук с разных точек зрения. Именно поэтому исследование этой темы оставалось актуальным на протяжении многих лет. С другой стороны, формирование художественного предисловия как литературного жанра зависит от выявления его особенностей и

соответствия развития, определения роли этого жанра в истории азербайджанской литературы.

Тем более что в Средние века научно-теоретических источников по литературоведению и поэтике было недостаточно, а существующие отражали абсолютные теоретико-поэтические особенности, поэтому художественные предисловия играли значительную роль в заполнении пустот. Выяснение этой особенности художественных предисловий является одним из актуальных вопросов современной литературной критики.

Художественные предисловия можно рассматривать как важнейшие материалы, отражающие литературно-эстетические взгляды в классической азербайджанской поэзии. Литературно-теоретические взгляды классических авторов, отраженные в произведениях, состояли из разных жанров и в произведениях под общим названием художественные предисловия.

С этой точки зрения, научное исследование таких специальных введений произведений искусства, которые освещают идеал-эстетические мысли авторов, не только интересно, но и может выявить отношение автора к динамике развития различных жанров.

Rəyçi: Əzizağa Nəcəfov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ RƏHMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
irade@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA ELÇİNİN MÖVQEYİ

Açar sözlər: Elçinin yaradıcılığı, dramaturgiya, yazıçı, Azərbaycan ədəbiyyatı, psixologizm

Ключевые слова: творчество Эльчина, драма, писатель, азербайджанская литература, психология

Key words: Elchin's creativity, drama, writer, Azerbaijani literature, psychology

Elçinin dramaturgiyası həm öz problematikasına, həm də strukturuna görə çağdaş tamaşaçıya çox yaxındır. O, pyeslərində şəhərdə yaşayan insanın kövrəkliyindən, köməksizliyindən yazır, onun dəyərini görməyən dərin qatlarda axtarır. Dramaturqu hər şeydən çox adi qəhrəmanın daxili sarsıntıları cəlb edir. Elçin parlaq yaradıcı bir fiqur kimi şəxsiyyət və zaman münasibətlərinə insan rakursundan – daxildən nəzər yetirir. İnsanın daxili aləminə güclü sirayət edən dramaturq dövrün ictimai-siyasi, sosial-psixoloji ziddiyyətlərini insanın iç dünyasında axtarmağa yönəlir. İntəhasız mütaliyəyə və yüksək bədii təhlil mədəniyyətinə malik olan bu sənətkarın dramaturji əsərlərində bədii təfəkkürlə tənqidi təfəkkürün güclü vəhdətini görürük. Onun milli teatr sənətindəki varolma faktı milli sənət düşüncəmiz, yaradıcı təcrübəmiz və onun elmi dərk edilməsindən ötrü elə bir “həqiqət anı”dır ki, bu varolma faktını ehtiva edən anlayışlar yalnız Elçindən ötrü əlamətdar və həlledici sayılmaz; çünki ömrünü fəal yaradıcılıq şəraitində keçirən yaradıcı şəxsin nailiyyətləri, eyni zamanda, mədəniyyətimizin durumunu əks etdirən aynadır. Elçinin teatra gəlişi son dövrdə müasirlərinin istəklərinə cavab verməyə çətinlik çəkən bu sənət məbədinə yeni nəfəs, can, qan və dirilik suyu gətirdi. Zaman göstərdi ki, dramaturgiya Elçindən ötrü təsadüfi və ya müvəqqəti “məşğulət” deyil və nasir, ədəbiyyatşünas-tənqidçi Elçinin özəl dramaturji poetikası mövcuddur ki, onun predmetini, baxım bucağını və ifadə vasitələrini dramaturq dünya komedioqrafiya məkanından əxz edərək milli ədəbi və teatr prosesinə daxil etmiş, ona güclü inkişaf təkanı vermişdir. Müəllif xalq gülüş mədəniyyətinin (qaravəlli) zəminində milli klassik dramaturgiya ənənələrini komedi del-arte (italyan) və vəziyyətlər komediyası (fransız) ilə ustalıqla sintez edərək özünəməxsus komik bir üslub yaratmağa nail olmuşdur. Elçinin elmi və ədəbi nailiyyətləri, yaradıcı metodu və özəllikləri düşünüşlü və ardıcıl şəkildə dramaturgiyada öz

ekvivalentini tapmışdır. Azərbaycan milli teatr prosesini kifayət qədər uzun müddət və dərinləndirən araşdırmaq cəhdində bulunan teatrşünas kimi tam məsuliyyətlə söyləməliyəm ki, Elçinin trilogiyası ("Ah, Paris, Paris!...", "Mənim sevimli dəlim", "Diaqnoz D") oynanıldığı zaman teatr prosesimizə nə qədər təsir göstərdisə, bir o qədər də onun inkişaf istiqamətlərinə və gələcəkdə baş verəcək teatr hadisələrinin keyfiyyətlərinə təsir göstərməkdədir. Elçinin güclü gülüş potensialına malik olan komediyaları, bu məzhəkə – parodiyalar yeni dramaturji strukturun, tam yeni tipli konflikt və kolliziyaların, yeni məzmunlu xarakterlərin yaranması üçün güclü zəminə çevrildi. Məncə, dünya mədəniyyət tarixini, bəlkə də, hamımızdan yaxşı bilən Elçinin özü də çox gözəl anlayır ki, onun pyesləri artıq öz həyatlarıyla yaşamağa başlayıblar və insanlardan fərqli olaraq ömürləri gerçək amillərdən asılı deyil... Zaman göstərdi ki, "öz həyatıyla" yaşayan sənət əsərlərinin taleyi insanların hökmlərindən asılı olmur. Mistikaya qapılmaq istəməsəm də, deməliyəm ki, əsl istedadlı əsərlərin yaşam tarixi hələ də dərk etmədiyimiz, bəlkə də çox sadə olan, amma adi gözlə görünməyən qanunlarla tənzimlənir. Elçin dramaturgiyası milli dramaturgiyamızda bu vaxta qədər rast gəlmədiyimiz yeni mövzuları, gözlənilməz süjet kombinasiyalarını, düşüncə və hisslərin stereotipdən uzaq bir formada ifadə edilməsi ilə fərqlənən yeni insan tiplərini, obrazlarını yaratdı. Bu pyeslərdə dramaturqun "mövcudluq effekti"nin parlaqlığı, maraqlı dramatik, lirik, komik subyektlərin varlığı, aktual mədəni konflikt-qarşıdurmalar, yeni dövrə xas davranış tipi və ona adekvat dünyaduyumu yüksək peşəkarlıqla bir-birinə hörülüb. Ştrixləri, detalları, intonasiyaları, süjet gedışatlarını mükəmməl şəkildə seçən dramaturq gah məişət motivləri ilə xəyali romantik çırpıntıların bir-birinə bağlandığı komediyalar yazır, gah da mədəniyyətini, ruhunu qoruma instinkti itirən insan obrazlarını yaradır. Düzdür, həyatın mənasının itirilməsi hissi çox zaman bu insanlar tərəfindən şəxsi faciə kimi yaşanır. Elçin qəhrəmanın həyatının "astar üzünü" ustalıqla sərgiləyə bilir. "Gözə görünən və görünməyən ara pərdələri qaldıraraq əsl mahiyyətə, nüvəyə çatmaq meyli bu yazıçıya xas olan bir keyfiyyətdir" (Məmməd Arif). Elçinin dramaturq manerasının özünəməxsusluğu zaman-zaman onun dramaturgiyasında baş verən struktur dəyişikliklərini aşkarlamaq imkanı yaradır. Bu pyeslərdə qəhrəmanların evolyusiyası ilə birlikdə dram əsərinin strukturu da dəyişikliyə məruz qalır.

Elçin teatrı özündə gerçək dramatik materialın dolğun əhatə edilməsi sayəsində müxtəlif imkan və xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçilir. Onun pyeslərində dramatik əməlin də forma və strukturu köklü dəyişikliyə məruz qalır. Əməl-fəaliyyət kolliziyaları bu dramaturgiyanın təməli əsasdır. Sözügedən pyeslərdə (24 pyes) personajların arzu və istəklərini bəyan etmək üsulları, bir sözlə, onların özünüifadəsi fərqlidir, daha dəqiq desək, yenidir.

Dramatik gərginlik ərazisi iştirakçıların fəallığı nəticəsində yaranır. “Teleskop” pyesində müəllif parlaq teatral dildə çox ustalıqla qurduğu həyat tarixçəsini tamaşaçıya nəql edir. Həmdəmlik hisslərinin, milli dramaturgiyaya gətirilməmiş yeni həyatı layların (dramaturq sanki arxeoloq missiyasını yerinə yetirir), mövzu və problematikanın bədii obrazlar vasitəsilə oxucu və tamaşaçıya çatdırılmasında Elçinin fəvqəladə misilsiz xidmətləri var. Bu pyeslərin qəhrəmanları adi insanlardır. Elçinin sehrli qələmi bu insanların sanki adi görünən niqablarını, örtüklərini qaldıraraq, onların qeyri-adi daxili dünyasına nüfuz edə bilir. Dramaturq oxucu və tamaşaçıya bu insanların gündəlik yaşamlarının gözəgörünməz gözəlliyini görükdürür və adi insanın möcüzəsi bizi heyretə salır. Parlaq real-fantastik-mistik naxışlardan hörülən bu pyeslərin “içinin içində” gizlənən insan faciələri bizi sarsıdır. Böyük Mirzə Fətəlidən, ölməz Mirzə Cəlildən, novator İlyas Əfəndiyevdən, bənzərsiz Sabit Rəhmandan üzü bu yana gələndə Elçinin möhtəşəm dramaturq fiquru bu sırada üzvi şəkildə özünə yer tutur: komediyalarında dramaturqun sehrli gülüş güzgüsünə baxırıq, burada gülüş və göz yaşlarını – həyatın iki fərqli üzünü bir-birinə sıx hörülmüş halda görürük və bir də görürük ki, dramaturqu, deyəsən, gülüş yaman cəlb edir.

Yaşının müdrik çağında yazdığı pyeslərdən fısqıran yaşam sevinci Elçini ruh baxımından qoca dünyanın sirlərini açmaq əzmində bulunan gənc bir dəliqanlı kimi təqdim edir ki, bu da həqiqətdir. Həmkarlarının, ələlxüsus, gənc həmkarlarının yaradıcılığına olduqca həssas münasibət bəsləyən, ədəbi prosesi (həm də teatr prosesini) diqqətlə izləyib, düzgün səmtə istiqamətləndirən, hər maraqlı, ümidverici fakta həmənəcə reaksiya verən, istedadın bəhrəsinə uşaq paklığı ilə heyrtlənmək və heyran qalmaq qabiliyyətini bu günə qədər itirməyən yazıçı istəsə də, istəməsə də, öz yaradıcı potensialını hər an açıqlamış, səngimək bilməyən yaratmaq şövqünü nümayiş etdirmiş olur və bununla, özünün hələ fəth edilməmiş zirvələrini də açıqlayır ki, bu da danılmaz həqiqətdir. Elçinin sənətkar həyatının qeyri-şərti göstəricisi isə ondan ibarətdir ki, uzun bir zaman kəsiyində milli sənət təfəkkürümüzdə, ədəbi və teatr prosesimizdə “Elçin” adlandırdığımız “insan amili” öz məhsuldar işini görüb, görür və inşaallah, hələ uzun bir müddət zəhmətini əsirgəməyəcək. Elçin yeni dövrün Azərbaycan dramaturgiyası və teatrında parlaq ədəbi hadisədir. Ədəbi yaradıcılığın müxtəlif istiqamətləri Elçin yaradıcılığında cəmlənmişdir. Razılaşın ki, belə bir təzahür tez-tez rast gəlinən hal-hadisə deyil. Elçinin çox cəhətli yaradıcılığının rüşələri, kökləri dərində axtarılmalıdır. Ədəbiyyat və sənət tükənməz insan təbiətinə doğru yönəldiyindən, əsl sənətkar kimi Elçin də insan hisslərinin, istək və ümidlərinin sərhədsiz dəryasına baş vurur. Və beləliklə də, bizə – oxucu və tamaşaçıya dünyanın sonsuz və tükənməz mənəvi-ruhsal qatına yaxınlaşmaq, ona azacıq da olsa, toxunmaq imkanını yaradır. Nasir Elçinin xoşbəxt taleyi

olduğu kimi, dramaturq Elçinin də xoşbəxt teatr taleyi var. Onun pyeslərini həm oxucular, həm tamaşaçılar, həm də teatr sənətçiləri sevirilər. Bu pyesləri rejissorlar həvəslə tamaşaya hazırlayır, aktyorlar sevə-sevə oynayırlar. Elçinin pyesləri nəinki Azərbaycan teatrlarının repertuarının bəzəyidir, onlar, eyni zamanda, xarici ölkə teatrlarında da qurulmuş parlaq tamaşaların ədəbi əsasıdır. Onun dramaturgiyasını xarici ölkələrdə tanıyırlar, sevirilər və oynayırlar... O, böyük eşqlə, həvəslə yeni-yeni, gözəl pyeslər yazır və inanırıq ki, yeni yazılacaq pyeslərdə də özünün bədii ifadə vasitələrini yeniləşdirməkdə davam edəcək. Elçinin həyata, yaradıcılığa, tədqiqat obyektinə olan insana, yeni mövzulara marağı bitməz-tükənməzdir. O, “uzun... incə... bir yol”dadır (Yunis İmrə). Bu yol onunla birlikdə həm dramaturgiyamızın, həm teatrimızın, həm də onun müasirləri olan bizlərin yoludur... Elçinin pyeslərindən xeyirə, işıqlı insanlar arasındakı münasibətlərin qələbəsinə inam arzusu ilə ayrılırdıq və bu humanist missiya Elçinin yüksək keyfiyyət nişanlı əsərlərini son dərəcə xarakterizə edir.

...Bu düşüncələrlə də yeni Azərbaycan dramaturgiyasında özünün bəlli bir “yeri-yurdu” olan Elçinin özü və pyesləri barəsində mülahizələrimizi bitiririk...Elçinin yaratdığı xalis sənət əsərlərinə gəldikdə, onlara nə isə diləmək mənim iqtidarımda deyil – onlar çoxdandır ki, sənət aləminin zaman və məkanında öz həyatlarını yaşayır və zaman baxımından bircə göstərici tanıyır – əbədiyyət!

Ədəbiyyat:

- 1.Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə. 5 cild. Bakı, Çinarçap 2002
- 2.Muxtar İmanov. Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, Gənclik, 1988
- 3.Nizami Cəfərov. Elçinin yaradıcılıq yolu. Bakı, Çinarçap, 2007

İ.Rəhmanova

Elchin`s top in modern Azerbaijan drama Summary

Modern Azerbaijan drama was formed due to a rich and progressive Azerbaijani and world literature traditions, has turned to morally social force.

Elchin is a strong representative of a contemporary drama and prose, and generally, his compositions attract attention outside the country. Originality of his talent, distinctive manner of writing, his appeal to topic of human life and everyday life, philosophy and psychology depth of his creativity attract the attention of a wide range of readers and art scientific society. His

creativity is a multi-genre and multifaceted. Well-known Elchin is a folk writer, publicist and orator, playwright and critic. Drama is an important sphere in Elchin's creativity. In this article have been investigated of Elchin. Elchin who has exception services for the progress of our science and culture has always lightened the development way of our national literature during his half - centuried creative activities. This prominent scientist had based on leans against the national thinking and consciousness of the development inclinations of our literature and had given special importance to the investigation of the examples of national literature.

И.Рахманова

**Позиция Эльчина в современной
Азербайджанской драме
Резюме**

Современная азербайджанская драма была сформирована за счет богатых и прогрессивных азербайджанских и мировых литературных традиций, превратилась в морально социальную силу.

Эльчин является сильным представителем современной драмы и прозы, и в целом его композиции привлекают внимание за пределами страны. Оригинальность его таланта, отличительная манера письма, его обращение к теме человеческой жизни и повседневной жизни, философия и психология глубины его творчества привлекают внимание широкого круга читателей и искусствоведческого общества. Его творчество многогранно и многогранно. Известный Эльчин - народный писатель, публицист и оратор, драматург и критик. Драма - важная сфера творчества Эльчина.

В этой статье были исследованы проблемы Эльчина, который имеет услуги исключение для прогресса нашей науки и культуры всегда освещали путь развития нашей национальной литературы во время его половиной - столетие творческой деятельности. Этот выдающийся ученый на основе опирается на национального мышления и самосознания склонностей развития нашей литературы и дал особое значение для исследования примеров национальной литературы.

Rəyçi: Abdulla Abasov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

XƏDİCƏ QURBANOVA
Bakı Slavyan Universiteti
xadija@mail.ru

KLASSİK İNGİLİS POEZİYASINDAN
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ POETİK TƏRCÜMƏNİN DURUMU

Açar sözlər: Bayron, məcazlar, fonetik bədii ifadə vasitəsi, sintaktik bədii ifadə vasitəsi, qeyri-düzgün poetik tərcümə, əlavə olunan söz və ifadələr.

Ключевые слова: Байрон, тропы, фонетические художественные средства выражения, синтаксические художественные средства выражения, неправильный поэтический перевод, добавленные слова и выражения.

Key words: Byron, tropes, phonetic trope, syntactic trope, inexactly poetical translation, added words and expressions.

Bayronu ingiliscə oxuyub anlayan kəs bu böyük insanın poeziyasına istər-istəməz vurulur. Bu poetik ümmanda məcazların bol çeşidi, söz və ifadələrin yerli-yerində işlənməsi, qafiyələrin ən gözəl biçimdə və səs tutumuna görə seçilməsi, misraların ayrı-ayrı sintaktik və fonetik bədii ifadə vasitələri ilə bəzənməsi, ortaya qoyulan fikir və düşüncələrin heyratəddici dəqiqliyi və dərinliyi ölməz Bayron poeziyasına platonik görkəm verir. Elə bir insaflı tədqiqatçı yoxdur ki, Bayron yaradıcılığının bədiiliyini qınasın. Bu baxımdan Mikayıl Rzaquluzadə çox haqlıdır deyəndə ki, *"Bayron ona görə böyükdür ki, əsərləri zaman və məkanla məhdudlaşmır. Bu əsərlər hər dövrdə, hər ölkədə xeyir ilə şərin, nur ilə zülmətin, haqq ilə nahaqqın əbədi mübarizəsində bilavasitə iştirak edir, buna görə də həmişə müasirdir."* (9) Bu məqalə şairin "Mazepa" poemasına mənəvi səyahət edir, oradakı dəyərli poetik inciləri oxuculara ərməğan gətirir. Bu incilər yalnız və yalnız əlahəzrət olan faktlara söykənir, bir də müqayisə-tutuşdurma-təhlil səpkisinə.

Mazeppa

Mazepa (poema)

3-cü bəndin son misraları (1,332):

That steed from sunset until dawn
His chief would follow like a fawn.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,249):

O at sahibindən əl çəkməyərək
Düşərdi dalınca körpə quzutək.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

O at günəş batışından dan yeri sökülüncə
Cavan maraltək sahibinin ardınca düşərdi.

Göründüyü kimi, mütərcim on bir hecanın tutumunu aşmasın deyə, *from sunset* "günəş batışından" və *until dawn* "dan sökülüncə" ifadələrini ixtisara salıb. Bundan başqa, *fawn* sözünü "körpə quzu" təqdim edib. Düzünə qalsa, *fawn* "bir ilədek cavan maral" deməkdir (2,561). Nümunədə *from sunset* "günəş batışından" ifadəsi "axşam düşəndən" üçün və *until dawn* "dan sökülüncə" ifadəsi "səhər açılınca" üçün perifraz sayılır. Perifraz –tropun bi növü olub, insanın, predmetin, hadisənin və bu kimilərin onların xarakterik əlamətləri ilə əvəz olunması deməkdir. "Cavan maraltək sahibinin ardınca düşərdi" misrasında təşbeh (bənzətmə) var. Bu təşbeh həm də müfəssəl təşbeh sayılır. Səbəb odur ki, təşbehi müfəssəl edən "bənzəyən-bənzədilən-bənzətmə qoşması-bənzətmə əlaməti" adlı dördkük ortadadır.

4-cü bəndin 3-4-cü misraları (1,332):

Felt if his arms in order good
The long day's march had will withstood,

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,250):

Ağacın altına pal-paltarını,
Ehtiyat barıtı, silahlarını,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Yoxladı, görən onun silahları hazırmı
Uzun gün marşına yaxşı duruş gətirməyə,

Diqqətə çatdıraq ki, *long day* "uzun gün" birləşməsindəki *long* "uzun" sözü epitet, bədii təyindir, çünki hansısa gözlə görünən varlığın, əşyanın uzunluğu olur. Silahların duruş gətirməsi metaforik ifadədir. Keçmiş zamanın perfect formasında işlənmiş *had withstood* feilinin mənalardan biri poetik anlamda "duruş gətirmək"dir (3,1462). Bu duruş gətirmək məsdərini poetik tərcümədə, yeri gəlmişkən, görmürük.

4-cü bəndin 24-25-26-27-ci miraları (1, 332):

Than thee, Mazeppa, on the earth
So fit a pair had never birth,
Since Alexander's days till now,
As thy Besephalus and thou.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8, 250):

Axtarıb arasan qərinələri,
Böyük İsgəndərin vaxtından bəri
Tay olmaz özünə, Butsefalına,
Atın sənə layiq, sən də ki ona.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Sənə tay-bərabər, Mazeppa, yer üzündə
Sənə yaraşan cüt əsla doğulmayıb,
İsgəndərin günlərindən indiyə qədər,
Butsefalın sənə, sən ona yaraşan kimi.

Bayronun dəqiq qafiyə seçimi heyranlıq doğurur. Birinci hecası uzanan ikili "earth-birth" cütlüyü və "au" diftonqlu təkhecalı "now-thou" bu qəbil qafiyələrdəndir. Butsefal, nəzərə yetirək, Makedoniyalı İsgəndərin atının adı idi. Şair özünün Mazepa adlı qəhrəmanının atını həmin Butsefala bənzədir. Bu bənzətmə ilə hiperbola yaranır, çünki Bayron bu atı görə bilməzdi. *Alexander's days* "İsgəndərin günləri" birləşməsi "İsgəndərin dönəmi" üçün perifrastikdir. Son olaraq deyək ki, orijinalda "İsgəndər" adının önündə "böyük" sifəti yoxdur. Onu mütərcim qoyub ki, 11 heca dolsun.

4-cü bəndin 36-37-ci misraları (1,332):

With every now and then a blow,
And ten to one at least the foe,

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,251):

Düşmən on qat artıq, sözün doğrusu,
Hər addım başında ölüm qorxusu,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Həm hər an qorxuyla qarşılaşır,
Düşməyə gəlincə, birə on artıq,

Sitatda birhecalı, uzanmayan *blow* "qorxu" və *foe* "düşmən" həm qafiyə, həm də inversiyaya uğrayıblar. Bədii ifadə vasitəsi kimi inversiya qafiyə və poetik gözəlliyin yaranmasına xidmət edir. Əminliklə deyirik ki, poeziyada inversiya tətbiq olunmasaydı, poetik əsər ərsəyə gəlməzdi. İnversiya istənilən dildə, o sıradan ingilis və Azərbaycan dillərində yazılan poeziya nümunələrində bir çox funksiyalar yerinə yetirir. Mahirə Hüseynovanın qənaətinə, "inversiya yer aldığı mətnlərdə məntiqi ayrılma, enfatik, funksional-üslubi, ritmik-melodik, arxitektəonik, struktur-qrammatik, kommunikativ kimi funksiyaları yerinə yetirir" (10,9). With "ilə" sözünü və and "və" bağlayıcısının misralarının başında yer alması polisindeton prosesini yaradıb. Azərbaycan dilində "və" bağlayıcısı, az da olsa, misranın başında dura bilər, "ilə" qoşması heç zaman dura bilmir. Düşmənin birə on artıq olması mübaligəni (hiperbolanı) göz önündə canlandırır. Şair bu artırma ilə oxucunun diqqətini düşmənin güclü olmasına və qarşıda ağır döyüşlərin olacağına yönəldir.

4-cü bəndin 56-57-ci misraları (1,332):

He made no wars, and did not gain
New realms to lose them back again;

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,251):

Özgə torpağında onun gözü yox,
Dava eləməzdi, könlü, gözü tox.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

O, dava eləməzdi və tutmurdu
Yeni krallıqları ki, yenə itirsin;

Mütərcimin təqdimatında "gözü olmamaq" frazeoloji feili yer alır. Bayron, göründüyü kimi, belə ifadə işlətməyib. Digər tərəfdən, orijinalda *realm* "krallıq" ingilis dilində hüquqi termindir (3,1002). Bu termin bədii tərcümədə yoxdur. *Did not gain new realms* "yəni krallıqlar tutmurdu" ifadəsi "özgə torpaqlarını işğal etmirdi" ifadəsi üçün perifrazdır. Bayronun düzgün qənaətinə, işğalçı kral özgə torpaqlarını tutsa da, onları geri alacaqlar. Hər bir işğalçının sonu belədir. Bədii tərcümədə məsələnin bu cür qoyuluşu yoxdur.

5-ci bəndin 3-4-cü misraları (1,333):

That there were few or boys or men,
Who in my dawning time of day,

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,253):

İgid oğlanlardan, cəngavərlərdən
Heç kəs aparmazdı mənə rəqabət,

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Bir neçə oğlan ya da kişi vardı,
Onlar günümün səhər çağındaydı,

Mütərcimin verdiyi "igid oğlanlar", "cəngavərlər", "heç kəs aparmazdı mənə rəqabət" ifadələri ingilis variantında yoxdur. Sitatın ikinci olan "Who in my dawning time of day" misrasını mütərcim "Ömrün səhər çağıydı, zirəkdim, zirək" təqdim edib. Amma "zirəkdim, zirək" orijinalda yoxdur. Qeyd edək ki, "Onlar günümün səhər çağındaydı" ifadəsi "Onlar mənim kimi yeniyetmə idilər" ifadəsi üçün perifraz sayılır. *Perifraz, yeri gəlmişkən, "sintaktik-semantik fiqur olub, əşyanın ya da hərəkətin təksözlü adını təsvir yolu ilə çoxsözlü ifadəyə dəyişməkdir* (13,198)

5-ci bəndin 10-11-ci misraları (1,333):

For time, and care, and war have plough'd
My very soul from out my brow;

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8, 253):

İllər, qovğa-qayğı, sərt vuruşmalar
Alnımda kotantək şırımlar açmış;

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Zaman, qayğı, dava şırım açıblar
Könlümün özündən alnıma kimi;

Mütərcimin yazdığı "kotantək" ifadəsinin orijinalda olmadığını nəzərə çatdıraraq bildiririk ki, zaman-qayğı-dava kimi mücərrəd anlayışların alına şırım açması metaforik ifadədir. Könlün özündən alına kimi şırım açmaı isə hiperbola sayılır. Bayron mübaliğəni araya gətirməklə Mazepanın keçirdiyi sarsıntının dərin kök saldığını önə çəkir. Poetik tərcümə şırımın alına çatdığını deyir, onun könlüdən başladığını göstərmir. Nümunədə zaman-qayğı-dava məhfumlarının ard-arda düzlüyü göstərir ki, birinci ikincini, o

da üçüncünü yaradır. Həm də bu anlayışlar klassik ingilis poeziyasında sintaktik bədii ifadə vasitəsi olan *enumeration* hesab olunur.

5-ci bəndin 26-27-ci misraları (1,333):

And yet I find no words to tell
The shape of her I loved so well.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,253):

Söz tapa bilmirəm vəsf edirəm bəri
Qurbanı olduğum nazlı nigarı.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Söz tapa bilmirəm, necə vəsf edirəm
(Bir zaman) elə çox sevdiyim qızı.

Hər ikisi qoşa "ll" samitilə bitməklə təkhecalı *tell* və təkhecalı *well* qafiyədir. "Qurbanı olduğum" xalqımızın işlətdiyi deyimlərdən biridir. Ona ən yaxın ingilis variantı "I beseech you" (2,122) deyimidir ki, "xahiş edirəm, rica edirəm, yalvarıram" deməkdir. Göründüyü kimi, ingiliscə "qurbanın olum" deyimi yoxdur. Ona görə mütərcimin onu şeirə gətirib yazması doğru deyil. Bədii tərcümədə "nazlı" təyini gözə çarpır. Orijinalda bu təyin də yoxdur. "Söz tapa bilmirəm" deyimi dünya dillərinin çoxunda işlək olan deyimdir, o sıradan ingilis və Azərbaycan dillərində. Düşünürük ki, bu frazeoloji ifadə həm də metaforadır.

5-ci bəndin 28-31-ci misraları (1,333):

She had the Asiatic eye,
Such as our Turkish neighbourhood
Hath mingled with our Polish blood,

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,254):

Asyalı gözü-tək mənalı, dərin,
Bizim polyaklarla qonşu türklərin
Qanından yaranan kərdiyar kimi;

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Onun asiyalı gözləri vardı,
Bizim polyak qanı ilə qarışan
Türk qonşumuzda olduğu kimi,

Öncə diqqətə çatdıraq ki, bədii tərcümədəki "mənalı", "dərin", "kərdiyar" sözləri orijinalda mövcud deyil. İzahlı lüğətimizə görə, "kərdiyar–buğda ilə arpanın qarışığıdır" (4,685). Bayron türk ilə polyakdan yaranan qızı təsvir etmək üçün "kərdiyar" anlamında ingiliscə heç nə demir.

Ardı olaraq vurğulayaq ki, *Asiatic* "asiyalı" təyini gözlər üçün və *Polish* "polyak" təyini qan üçün epitet, bədii təyin rolunu ifadə edir. Nəzərə çatdıraq ki, "*epitet təsvir olunan hər hansı hadisə və ya əşyanın səciyyəvi əlamətini təyin edir, təsvirə ifadəlilik, konkretlik və canlılıq gətirir*" (6,75). "Gözlər" tərcümə etdiyimiz orijinaldakı "eye" sözü sinekdoxa nümunəsidir.

Çünki sinekdoxada tək ilə çox və çox ilə tək nəzərdə tutulur. Ola bilməz insanın bir gözü asiyalı, yəni qara olsun, bir gözü olmasın.

5-ci bəndin 33-34-35-36-cı misraları (1,333):

But through it stole a tender light,
Like the first moonrise of midnight;
Large, dark, and swimming in the stream,
Which seem'd to melt to its own beam;

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,254):

Onların şöləsi zərif və titrək,
Zülməti doğrayan ay ziyasitək.
İri, qəvvas gözlər dünyada təkdi,
Sanki öz nurunda əriyəcəkdi.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

O gözlərdən titrək işıq axırdı,
Gecə yarı ilk görünən ay kimi;
İri, qara, suda üzən (o gözlər),
Elə bil nurunda əriyəcəkdi;

Qeyd edək ki, "*Like the first moonrise of midnight*" misrası səmanın bir anının gözəl təsviridir. Bədii tərcümədəki "Zülməti doğrayan ay ziyasitək" ifadəsi onun önündə zəifdir. Bir də ki, günəşin ziyası olur, ayın nuru. Demək, "ayın ziyası" qeyri-düzgün ifadədir. *Tender* "titrək" sifəti bədii təvir vasitəsi olan epitetdir. Çünki "titrəmə" işi insana xas olan işdir, canız varlığa yox. *Like the moonrise of midnight* "Gecə yarı ilk görünən ay kimi" misrasında təşbeh adı ilə tanınan bənzətmə vardır. Burda bənzəyən, bənzədilər, bənzətmə qoşması göz önündədir. Onu da vurğulayaq ki, "ışıq-gecə yarı - ilk görünən ay" ifadələri səmanı təsvirə çəkərkən Bayronun ənənəvi ifadələridir. Which seem'd to melt to its own beam "Elə bil nurunda əriyəcəkdi" misrasında xəfif bir hiperbola özünü göstərir. Şairin təvir etdiyi gözəl gözlərin "large, iri", "dark, qara", "swimming in the stream, suda üzən" olmaqla üç təyini var. Mütərcim "qara" təyini ixtisar edib və "suda üzən" təyini qeyri-düzgün olaraq "qəvvas" verib. Qəvvas, yəni dalğıc suda üzür, suyun altına girərək, hansısa işi görür. Bunlardan əlavə, swimming in the stream "suda üzən" mürəkkəb təyini gözlərə aid edildiyindən epitet yaradır.

5-ci bəndin 41-42-43-44-cü misraları (1,333):

A brow like a midsummer lake,
Transparent with the sun therein,
When waves no murmur dare to make,
And heaven beholds her face within.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,254):

Alnı da dalğasız göl kimi hamar,

Bir göl ki, gün düşər dibində daşa,
Ləkəsiz, qüsursuz bir güzgü tutar,
Göylər öz hüsnünə edər tamaşa.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Alnı yay ortası bir gölə bənzər,
Harda ki o günəş aydın (görünə),
Dalğa tərپəşməyə cürət etməyə,
Göylər də baxsınlar onun üzünə.

Sitatda uzanmayan təkhecalı "lake-make", uzanmayan ikihecalı "therein-within" qafiyədir. Şeirin ölçüsünə görə, *there* "orda" zərfinə "in" morfemi qoşularaq, həmin anlamda "therein" zərfi yaranıb. Bu üsul klassik Azərbaycan poeziyasında da rastlanır. Belə ki, bəzi sözlərin ortasına əruzun tələbilə "i" sait əsi artırılırdı. Beləliklə, "astan-asitan", "bağban-bağiban", "peşman-peşiman" və sair kimi fonetik dəyişmələr olurdu. Füzulidən bir nümunə (11,43):

Şiveyi-şümşad qəddin görsə, eylər *bağiban*
Etidali-sərverdən əlbəttə səlbə-etiqad.

Bayronun variantında qızın alnı yay ortası bir gölə bənzədilir. Ona görə ki, yayın ortasında isti çox olur, külək də olmur. Mütərcim onu "dalğasız göl kimi hamar" verib. Demək, orijinalın siqlətini, orijinallığını tərcümə azaldıb. Mütərcim üçüncü misrada "Dalğa tərپəşməyə cürət etməyə" poetik ifadəsini bəsitləşdirərək, "Ləkəiz, qüsursuz bir güzgü tutar" təqdim edib. Dördüncü misrada qeyri-düzgünlük var. Belə ki, göylər öz hüsnünə tamaşa etmir, bu qızın üzünə baxır. Bütün bu gözəlliklər yerdə olur, göydə yox. Ona görə də göylər yerdəki gözəlliyə baxmalıdır, özünə yox. *A brow like a midsummer lake* "Alnı yay ortası bir gölə bənzər" bədii təsvir vasitəsi olan təşbeh (bənzətmə) nümunəsidir. *When waves no murmur dare to make* "Dalğa tərپəşməyə cürət etməyə" metaforik ifadədir. And heaven beholds her face within "Göylər də baxsınlar onun üzünə" misrasında da metafora vardır.

5-ci beytin 45-46-47-48-ci misraları (1,333):

A cheek and lip - but why proceed?
I loved her then, I love her still;
And such as I am, love indeed
In fierce extremes -in good and ill.

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,254):

Xəyalı qarşımda canlandı tamam,
O dodaq, o yanaq.... Mən nə deyim, nə;
Daha başınızı çox ağrıtmıram,
Sevirdim mən onu, sevirəm yenə.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

Dodağı, yanağı nədən yoxalıb?
Mən onu sevirdim, sevirəm yenə;
Nə qədər mən varam, sevgi, doğrusu,
Alışar, (olsam da) sağlam ya naxoş.

Nümunədə uzanan ikihecalı "proceed-indeed", uzanmayan təkhecalı "still-ill" həmqaftıyadır. Birinci misrada "cheek-proceed" cütlüyündə *assonans* baş verib. Səbəb odur ki, hər ikisində "ee" sait birləşməsi təkrarlanır. Assonans, diqqətə çatdıraq ki, "*Misra və ifadədə eyni yaxud yaxın saıtların təkrarıdır*" (5,441) Dörd misra ardıcılığı poetik tərcümədə pozulur. Belə ki, "Xəyalı qarşımda canlandı tamam" adlı 1-ci misra orijinalda yoxdur. Orijinalın 1-ci misrası poetik tərcümənin 2-ci misrasında, orijinalın 2-ci misrası poetik tərcümənin 4-cü misrasında yer alır. Üstəlik, "And such as I am, love indeed" misrası qeyri-düzgün olaraq "Daha başınızı çox ağrıtmıram" formasındadır. Sonuncu olan "In fierce extremes - in good and ill", yəni "Alışar, (olsam da) sağlam ya naxoş" ifadəsi poetik tərcümədə əks olunmur. "Dodağı, yanağı nədən yoxalıb?" misrasında həm ritorik sual, həm də metafora var. Sevginin alışması da metaforik ifadədir.

6-cı bəndin 3-4-cü misraları (1,333):

There are ten thousand tones and sings
We hear and see, but none defines –

Ə.Rzanın poetik tərcüməsi (8,254)

Eşq əhli hər şeyi tez qanan olur,
Eyhamdan, qaş-gözdən söz qalan olur.

X.Qurbanovanın filoloji tərcüməsi:

On min ifadə, işarə vardır,
Eşidib görürük, heç biri dinmir–

Orijinalın 3-4-cü misraları poetik tərcümənin 5-6-cı miralarında. Demək, misra ardıcılığı pozulub. Ən önəmlisi odur ki, bədii tərcümə qətiyyənlə orijinala uyğun gəlmir. Axı orijinal on min ifadə və işarənin varlığından, insanların onları eşidib görməsindən, onların işə dinməməsindən danışır. Birinci misrada "there-thousand" cütlüyündə "th" samit hərflə birləşməsinin təkrar olması *alliterasiya* adlı fonetik bədii ifadə vasitəsini ortaya qoyur. Üstəlik, 1-ci misrada *enumeration* "sədalənləmə" adlanan sintaktik bədii ifadə vasitəsi də özünü göztərir. Bu sədalənləməni ərsəyə gətirən, ayrı-ayrı anlayışlı, "tones-signs" cütlüyüdür. Sətatda on min ifadə və işarənin olması hiperbolanı yaradır. Şair "on min" deməklə, ifadə və işarələrin yoxluğunu oxucunun diqqətinə çatdırır. Axı mübəliğə "*Təsvir yaxud təəənnüm edilən hadisənin, predmetin, xarakterin, keyfiyyətin həddindən artıq böyüdülməsidir*" (7,114). On min ifadə və işarənin heç birinin dinməməsi metaforanı yaradır. İnsan dinə bilir, abstrakt varlıq yox.

Gördüyümüz kimi, *"Metafora sözü ilkin anlamda işlətmir, elə buna görə də onun mənə quruluşunda dəyişiklik baş verir."* (12, 211)

Ədəbiyyat

1. Byron, The poetical works of lord Byron. London, 1912, 924 p.
2. English-Azerbaijani dictionary, Baku, "Sharg-Qarb", 2004, 1571 p.
3. Muller V. Complete English-Russian dictionary. Yekaterinburg, 2007, 1536 p.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II c., Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 790 s.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1-ci c., Bakı, 1976, 590 s.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV c., Bakı, 1980, 592 s.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII c., Bakı, 1983, 624 s.
8. Dünya, Orijinaldan tərcümə toplusu, Bakı, "Yazıçı", 1983, 350 s.
9. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 1968, 27 yanvar
10. Filologiya məsələləri, №3, Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 395 s.
11. Füzuli M., Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, "Altun kitab", 2005, 322 s.
12. Большая энциклопедия, том 29, Москва, "Терра", 2006, 592 с.
13. Большая энциклопедия, том 36, Москва, "Терра", 2006, 592 с.

Kh.Gurbanova

The Situation of the Poetical Translation with the Classical English Poetry in Azerbaijani Language Summary

The statue examines the condition of the poetic translation of the classic English poetry into the Azerbaijani language. In this article are researched 36 homistiches of Byron's English poetries. Their poetical and philological translation into the Azerbaijani. The poet who made poetical translation broke the ranks of some English hemistiches. Added words and expressions in order to fill 11 syllabuses and abbrevinted important words and expressions of the original. There are not the poetical translation of some words as from sunset. Until down, had withstood, realms, cheek, lip and ets. The translator added some words as "Kotantək, qurbanı olduğum, mənalı, dərin, kərdiyar, ay ziyası, qəvvas" and ets. By the way, we can say that the condition of the poetic English poetry with the poetic translation of the Azerbaijani language is ignored. Too many moments that require fixes.

Х.Гурбанова

**Состояние поэтического перевода с классического английского
поэзии на азербайджанский язык**

Резюме

В статье исследуется состояние поэтического перевода с классического английского поэзии на азербайджанский язык. Здесь анализируются 36 строк стихов Байрона на английском языке, а также их филологический и поэтический перевод на азербайджанский язык. Поэт, сделавший поэтический перевод нарушил порядок строк в стихотворении. Для заполнения 11 слогов он добавил от себя дополнительные слова и выражения. Переводчик сократил важные слова и выражения. Перевод таких английских слов, как sunset, until dawn, had withstood, realms, cheek, lip и т.д. отсутствует. Переводчик добавил многие слова: kotantək, qurbanı olduğum, mənalı, dərin, kərdiyar, ay ziyası, qəvvas и т.д., которые отсутствуют в оригинале.

Таким образом, можно отметить, что состояние поэтического перевода с классического английского поэзии на азербайджанский язык считается неточным. Очень много моментов, которые требуют исправлений.

Rəyçi: Rafiq Novruzov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KƏRİMULLA MƏMMƏDZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
kerimullah@mail.ru

**SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ “DİVAN”ININ ANKARA ƏLYAZMA
NÜSXƏSİ**

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, “Divan”, əlyazma nüsxəsi, yeni qəzəllər, Seyid

Əzimin ədəbi irsi

Ключевые слова: Сеид Азим Ширвани, Диван, рукопись, новые газели,

Литературное наследие Сеид Азима

Key words: Seyid Azim Shirvani, “Divan”, manuscript, thenew ghazals, Seyid Azim’s

literary heritage

Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsidir. O, klassik Şərq poeziyasının mütərəqqi ənənələrinin yeni dövrdə qüdrətli varisi, böyük Mirzə Fətəli Axundovun maarifçilik və islahatçılıq ideyalarının alovlu davamçısı və müdafiəçisi, Həsən bəy Zərdabinin ideya silahdaşı, məslək və mübarizə yoldaşı, Nəriman Nərimanovun təbiri ilə desək “cəngi və qəhhar” poeziyasının yaradıcısı, böyük xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirin ustadı, məşhur maarif xadimi, realist yazıçı, filoloq, alim S.M.Qənizadənin müəllimi olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından sonra Azərbaycanda qüvvətlənən maarifçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan Seyid Əzim M.F.Axundovun başladığı ədəbi inqilabı poeziya sahəsində davam və inkişaf etdirmiş, maarifçi realist şeirin dəyərli nümunələrini yaratmaqla doğma ədəbiyyatımıza misilsiz xidmət göstərmişdir. Onun gözəlliyi və təmiz məhəbbəti tərənnüm edən parlaq lirikası, hakim və istismarçı təbəqələrə, mədəni geriliyin müxtəlif təzahürlərinə qarşı çevrilmiş kəskin satiraları, vətənpərvərlik, xalqlar arasında dostluq, insana məhəbbət, xeyirxahlıq, vəfa, sədaqət kimi bəşəri hissləri təbliğ edən öyüd və nəsihətləri, hikmətamiz hekayələri və təmsilləri Azərbaycan bədii təfəkkürünün inkişafı tarixində orijinal bir mərhələ təşkil edir (1,1).

Seyid Əzim Seyid Məhəmməd oğlu Mir Cəfərzadə 1835-ci il iyul ayının 10-da Azərbaycanın qədim şeir-sənət ocağı Şamaxı şəhərində, dindar mühitdə, bir din xadiminin ailəsində anadan olmuşdur. Şairin həyatı, xüsusilə uşaqlıq illəri və gəncliyi o qədər də fərəhli keçməmişdir. O, yeddi

yaşında ikən atası vəfat etmiş, anası Gülsüm xanımla dəbdəbə və təntənəsi pozulmuş ata-baba ocağında sıxıntılı bir həyat keçirməli olmuşdur. Bu vəziyyətdən narahat olan şairin Dağıstanda yaşayan ana babası Molla Hüseyn onları axund olduğu Yaqsay kəndinə aparıb himayə etmişdir. Oğul övladı olmayan Molla Hüseyn bütün məhəbbətini balaca nəvəsinə salmış və onun təlim-tərbiyəsi ilə ciddi surətdə məşğul olmuşdur. Yaqsay kəndi şairdə xoş xatirələr saxlamışdır.

Seyid Əzim 1853-cü ildə Dağıstandan doğma vətəni Şamaxıya qayıdır. Artıq o, 18 yaşlı yetkin və kamil bir gənc idi. Seyid Əzim bir il sonra ailə həyatı qurur. Bundan sonra o, təhsil almaqdan ötrü müəyyən yollar axtarır. Mükəmməl təhsil almaq üçün yollandığı müsəlman Şərqində ilk dayandığı ünvan İraqın dini elm hövzəsi hesab edilən Nəcəf-ül-Əşrəf şəhəri olur. Bir müddət sonra isə Seyid Əzim Bağdadda, bir qədər də Şamda nümunəvi mədrəsələrdə müxtəlif dini elmləri, Şərq fəlsəfəsini, ərəb ədəbiyyatını, İslam tarixini, ərəb dilinin qrammatikasını öyrənir (1, 6).

Çətin və məşəqqətli təhsil illərindən sonra Seyid Əzim, dini və dünyəvi məsələlərə yiyələnən ziyalı kimi vətənə qayıdır. Bununla belə şair daim həyatı dərinlən öyrənmək, bilik dairəsini daha da genişləndirmək, müşahidələrini dərinləşdirmək arzusu ilə çırpınır. Səyahət etmək arzusu ilə yaşayan şair Şamaxının zəngin adamlarından sayılan Əlabbas adlı bir şəxsin xahişini qəbul edib, onunla Məkkəyə həcc ziyarətinə gedir.

Ziyarət başa çatdıqdan sonra Seyid Əzim Qahirəni və ərəb ölkələrinin digər şəhərlərini gəzib dolaşır, Türkiyə və İranda olur. Səfər zamanı çoxlu alim, arif və ziyalı adamlarla görüşüb həmsöhbət olur. Vətənə döndükdən sonra isə Hacı Seyid Əzim kimi məşhurlaşır (1, 7).

Təhsilini və səyahətini başa çatdırıb, vətəndə həmişəlik məskunlaşan Seyid Əzim burada da əvvəl gördüklərinə oxşamayan bir vəziyyətlə qarşılaşır. Artıq xalqda ictimai məsələlərə maraq qüvvətlənmişdi. Avropa tipli məktəblərdə oxuyanların sayı artırdı. Real həyatdan, faydalı məzmunundan, rəğbətli formadan məhrum şeirlərə maraq azalmışdır. Hər tərəfdən ictimai mübarizələrin əks-sədasını poeziyaya gətirmək istə-yənlərin gur səsi eşidilirdi.

Bütün bunların təsiri altında S.Ə.Şirvani həyat yolunu dəyişdi, özünün dediyi kimi, “məscid yolun tərk” edib, məktəbə, elmə, təhsilə üz tutdu. Geniş mənada bu o demək idi ki, şair başına əmmamə qoyub, əba-qəbaya bürünüb ruhani dəstəsinə qoşulmadı. Əksinə, şəxsi mənafeyini və rifahını xalqa xidmətdən üstün tutan ruhaniləri iti qələminin nişanəsinə qoydu. Onların əba və əmmamə altında gizlənmiş hiylə və xəyanətlərini yüksək vətəndaşlıq cəsarətilə aləmə faş etməyə başladı. Beləliklə, Seyid Əzimlə onun üzvü olmağa hazırlaşdığı dindarlar mühiti arasında məfkurə döyüşləri şiddətləndi. Məşhur jurnalist və yazıçı Cəlal Ünsizadənin (1854-

1932) də yazdığı kimi, öz həvsiyyətləri ilə bəy və ruhaniləri tənqid edərək onlar haqqında olan həqiqətləri sadə bir dillə xalqa çatdırdı və bununla da hər yerdən təcrid olundu (1, 6-7).

Seyid Əzim təkcə şair kimi deyil bir o qədər də pedaqoq kimi də məşhurdur. Belə ki, 1874-cü ildə Şamaxıda qabaqcıl ziyalı və mütərəqqi din xadimi Hacı Səid Ünsizadənin təşəbbüsü və səyi ilə “Məclis” adlı müasir tipli məktəb yaradılarkən Cəlal Ünsizadə ilə bərabər S.Ə.Şirvani də orada müəllim işləməyə dəvət olundu. Daha sonra isə uzun illər bu təhsil ocağına rəhbərlik edən Seyid Əzim dövrünün mütərəqqi pedaqoqu kimi məşhurlaşdı və hətta o dövrün təhsil orqanlarının demokratik görüşlü nümayəndələri Seyid Əzimin pedaqoji təcrübəsini xalq arasında yaymağı və Bakı, Quba, Lənkəran, Salyan və b. şəhərlərdə “Məclis” tipli məktəblər açmağı təklif edirdilər (1, 8).

1886-cı ilin ortalarında Qafqaz Canişininin Mülki işlər üzrə dəftərxanası pedaqoqun xalq maarifi sahəsində xidmətlərini nəzərə alıb, onun sinədə daşımaq üçün Stanislav lenti üzərində “Səyinə görə” sözləri yazılmış gümüş medalla təltif olunması barədə məsələ qaldırdı. Bununla əlaqədar rəsmi idarələr arasında iki il yazışma, məşvərət və məsləhətləşmə davam etdi. Seyid Əzim gümüş medalı yalnız 1888-ci il may ayının 10-da ala bildi. Qərribə burasıdır ki, şair bu fərəhli hadisədən on gün sonra, 1888-ci ilin 20 mayında, ömrünün çiçəklənən çağında qəflətən vəfat etdi və Şamaxının Şahxəndan qəbiristanlığında dəfn olundu (1, 10).

Seyid Əzim Şirvani ədəbi yaradıcılığa XIX əsrin 50-ci illərində 18-20 yaşlarında lirik şair kimi başlamışdır. O, klassik şerin qəzəl, qəsidə, rübai, qitə, tərkibbənd, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad kimi şəkillərində dəyərli poetik nümunələr yaratmış, müasirləri arasında “məliküşşüəra” kimi şərəfli bir ada layiq görülmüşdü.

Seyid Əzim yeni poetik forma icad etməmişdir. Lakin o, ənənəvi klassik Şərq şeir janrları çərçivəsində “polad kimi bitkin və möhkəm, qəlbin dərinliklərindən aşıb gələn şeirlər” yazmış, əski formalarda müasir həyat məsələlərini, insan münasibətlərini real şəkildə ustalıqla əks etdirmişdir. Başqa sözlə, min illər boyu inkişaf edib gələn və pozulmaz qanunları, mizanları, xüsusi mövzuları, təsvir predmeti, obyektləri və subyektləri olan və əksər hallarda romantik tülə bürünən şeir formaları Seyid Əzim qələminin qüdrəti sayəsində real həyat həqiqətlərinin, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında kəskin ziddiyyətlərin, dünyəvi hisslərin, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, ülvə məhəbbətin ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Xüsusilə, XIX əsrin ikinci yarısında tərəqqi hərəkətinin qarşısında keçilməz maneəyə çevrilən, cəmiyyətdə mürtəce rol oynayan, “öz şəxsi mənafeləri üçün Quranı və peyğəmbər tərəfindən qoyulmuş şəriət təliminin mənasını istədikləri kimi təhrif edən vaizlərin və axundların təlimini alt-üst etmiş”, fiziki və mənəvi

zülümün təzyiqi altında əzilib paymal olan məzlum kütləyə həqiqəti anlatmışdır.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii zövqü klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan şerinin çoxəsrlik ənənələri zəminində cilalanıb formalaşmışdır. O, ƏbuNüvvəs, İmrəqəys, Firdovsi, Nizami, Xaqani, Xəyyam, Sədi, Hafız, Rumi, Cami, Füzuli kimi qüdrətli sənətkarların ədəbi irsini dərinlən öyrənib mənimsəmiş və onlardan ardıcıl surətdə yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Şairin bütün yaradıcılığı boyu klassik şeir formalarına (bəzən sıx, bəzən seyrək müraciət etməsindən asılı olmayaraq) xüsusi maraq göstərməsinin bir səbəbi də sözün müsbət mənasında Şərq ədəbiyyatı klassiklərinə aludəçilik göstərməsi olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq Seyid Əzim Şirvani lirikası öz məzmun və mündəricəsi etibarlı ilə orijinal ahəngdə səslənir və sələflərinin yaradıcılığından bir sıra əlamətləri ilə seçilir.

Seyid Əzim Şamaxıdakı “Beytüs-Səfa” şairlər məclisində fəaliyyət göstərməklə yanaşı, Bakı, Lənkəran, Ərdəbil, Şuşa, Dərbənd, Ordubad və s. qəza mərkəzlərindəki ədəbi məclislərin üzvləri ilə də müntəzəm surətdə yazışır, ölkədə poetik həyatın canlanmasında da mühüm rol oynayır.

Seyid Əzim Şirvani dünyagörüşünün bu xüsusiyyəti onun yaradıcılığının realist istiqamət almasında həlledici rol oynadı. Şair əski poetik formalarda təzə əsrin qabaqcıl ictimai meyllərini təbliğ etməklə milli şeirdə maarifçi-realist metodu əsaslandırmağa nail oldu. Buradan irəli gələrək real həyat məsələləri və insan münasibətləri lirikasının məğzini təşkil etdi. Onun əsərlərində artıq orta əsr şairlərinin romantik insan səciyyələrindən, ağılın qail olmadığı məsələlərin təsvirindən əlamət qalmadı. O, müxtəlif funksiya icra edən əski poetik formaları cəsarətlə müasir həyat məsələlərinin xidmətinə verdi. Real hadisə və insan münasibətlərinin təsviri Seyid Əzimin yaradıcılıq uğurlarını təmin etdi.

Seyid Əzim bədii yaradıcılıq aləminə, əsasən, qəzəl yazmaqla gəlmişdir. Şərq şerinin bu populyar şəkildə əsər yazmağı şair yaradıcılığının bütün mərhələlərində davam etmişdir. Ədəbi ənənəyə, janrın şərab və qadın məhəbbətinin tərənnümü ilə məhdudlaşan ilkin funksiyasına sadıq qalaraq məhəbbətdən doğan iztirabların, ayrılıq dərdi, vüsəl həsrətinin, sevnə, eşq atəşinə yanan aşiqin təmiz hisslərinin təsviri Seyid Əzim qəzəllərinin mühüm bir qismi üçün səciyyəvi idi.

Şairin yaradıcılığı mövzu, motiv, janr baxımından çox zəngindir. Onun şeirləri təkcə rindanə və məhəbbətanə qəzəllərlə məhdudlaşmır, şairin yaradıcılığında sarkazm dolu satira, mənzum hekayə, təmsil, mərsiyə və s. janrlar da geniş yer tutmaqdadır. Onun, dövrünün mütərəqqi, qabaqcıl ziyalıları, məşhur şairləri ilə məktublaşmaları isə Azərbaycan ədəbiyyatında epistoliar irsin ən gözəl, ən dəyərli nümunələrindəndir.

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən bir çox dövrlərdə tədqiq olunmuşdur. Onu “köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci” şairi adlandıran Xeyrulla Məmmədov, Süleyman Rüstəmov şairin həyatını və ədəbi irsini geniş şəkildə tədqiqata cəlb etmiş ədəbiyyatşünaslardırlar (1).

Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli, Nəsimi, Xətai qədər məşhur olan şairin qəzəlləri şeir toplularının, cümg və məcmuələrin, şeir məclislərinin bəzəyi kimi, Azərbaycan poeziyası ilə bir vəhdət təşkil edən muğamın da ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Onun qəzəlləri üzərində oxunan muğamlar şairin vətəninə sərhədlərini aşaraq öz məşhurluğu ilə seçilmişdir.

Əsərləri XIX əsrin sonlarından başlayaraq çap olunan Seyid Əzimin günümüzdə qədim çap nümunələri ilə yanaşı əsərlərinin əlyazma nüsxələri də gəlib çıxmışdır. Şairin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda şeirlərindən ibarət iki “Divan” və müxtəlif cümg və məcmuələrdə onlarla şeiri qorunmaqdadır. Şairin bu günə qədər bizə məlum olan əlyazmaları yalnız bunlardan ibarət idi və onun əsərlərinin nəşrində də qədim çap kitabları ilə yanaşı bu iki əlyazmadan da müəyyən qədər istifadə olunmuşdur. Lakin bizim ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə aid əlyazmalarla bağlı apardığımız genişmiqyaslı tədqiqatlar zamanı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün çox əhəmiyyətli sayıla biləcək bir əlyazma nüsxəsi ilə qarşılaşdıq. Türkiyə Cümhuriyyəti Ankara Milli Kitabxanasında elmi ezamiyyətdə olarkən orada apardığımız tədqiqatlar zamanı Seyid Şirvani “Divan”ı adı ilə qeyd olunmuş bir əlyazma nüsxəsi diqqətimizi çəkdi. Əlyazmanı incələyərkən onun Azərbaycanın böyük şairi Seyid Əzim Şirvaniyə aid olduğunu aşkar etdik. Ümumiyyətlə, burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər ki, dünyanın bir çox əlyazma kitabxanalarında Azərbaycanlılara aid yüzlərlə, minlərlə əsərlər var ki, hələ də həsrətlə öz tədqiqatçısını gözləyir. Elə doxsan min əlyazma əsərin qorunduğu Ankara Milli Kitabxanasında apardığımız araşdırmalar zamanı “Şirvani”, “Naxçıvani”, “Bərdəi”, “Ağdaşi”, “Ordubadi”, “Təbrizi”, “Talışi”, “Ərdəbili” və s. nisbəli 150-dən artıq Azərbaycanlı olmasına heç bir şübhə olmayan müəllifin yüzlərlə əlyazma nüsxəsinin mövcudluğu buna bariz nümunədir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərəfimizdən aşkarlanmış Seyid Əzim “Divan”ının Ankara nüsxəsindən əlavə bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına məlum olan iki əlyazma nüsxəsi də vardır ki, onlar haqqında da burada qısa da olsa məlumat verməyi məqbul gördük.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan birinci nüsxə D-306 şifrəsi altında mühafizə olunur. Əlyazmanın katibi Şamaxılı Nəcəfqulu Hacı İmanoglundur. İstinsax tarixi h. rəbiül-əvvəl 1309-cu (m. oktyabr, 1891) il olaraq qeyd edilmişdir. Ölçüsü 24,5x10 sm, həcmi

250 vərəqdir. Hər səhifədə 20 sətir olmaqla nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Sərlövhələr sülüs xətti ilə yazılmışdır. Açıq qəhvəyi rəngli dəri cildi var. Burada Seyid Əzimin çox sayda qəzəl və digər janrda olan şeirləri yer almaqdadır. Əlyazmada yer alan poetik nümunlər əlifba sırasına görə düzülmüşdür. “Divan”ı tərtib edən Mirzə Həbib ibn Məşhədi Sadiq Şamaxıyyələsildir (5).

Seyid Əzim Şirvani “Divan”ının AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan ikinci nüsxəsi isə M-146 şifrəsi altında mühafizə olunan nüsxədir. Əlyazmanın katibi və köçürülmə tarixi məlum deyil. Hər səhifədə 35 sətir olmaqla şikəstə nəstəliq xətt ilə Avropa kağızına köçürülmüşdür. Ölçüləri 34x21 sm, həcmi 102 vərəqdir. Başlıqlar da mətn kimi qara mürəkkəblə və yalnız 95a-97a səhifələri arasında qırmızı mürəkkəblə verilmişdir. Əlyazmanın dibaçəsi D-306 şifrəli nüsxə ilə eynidir. Burada yer alan şeirlərin bəziləri əvvəlki nüsxədə yer almayıb (4).

Dünyanın dörd bir yanına yayılmış Azərbaycan əlyazma kitabları və onların müəllifləri haqqında yeni məlumat əldə etmək üçün elmi ezamiyyətdə olduğum Türkiyə Cümhuriyyəti Ankara Milli Kitabxanasında apardığım araşdırmalar zamanı burada mühafizə olunan çoxsaylı Azərbaycanlı müəlliflər arasında “Seyid Şirvani” adlı müəllifin “Divan”ı diqqətimi çəkdi. “Divan”da yer alan poeziya nümunələrini tədqiq edərkən bu əlyazmanın böyük Azərbaycan şairi Seyid Əzimin qəzəllərindən ibarət olduğunu müəyyən etdim. Türkiyədə məşhur kitab kolleksioneri olan Fəxri Bilgənin varislərindən alınmış və Ankara Milli Kitabxanasında mühafizə edilən bu əlyazmanın fotosuratını əldə etməyə müvəffəq oldum. Azərbaycan ədəbiyyatına qarşı böyük sevgi və rəğbəti olan bir tədqiqatçı kimi məndə böyük maraq oyadan bu əlyazmanı geniş tədqiqata cəlb etməyi özümə borc bildim.

Seyid Əzim Şirvani “Divan”ının tərəfimizdən ilk dəfə olaraq aşkarlanan və elm aləminə təqdim olunan üçüncü əlyazma nüsxəsi isə Türkiyə Cümhuriyyəti Ankara Milli Kitabxanası Nadir Əsərlər və Əlyazmalar şöbəsində qorunur. Katibi və köçürülmə yeri qeyd edilməyən əlyazma hər səhifədə 17 sətir olmaqla incə təliq xətt ilə köçürülmüşdür. Ölçüsü 20,7x15, həcmi 90 vərəqdir. Ortasında basma dairəvi şəmsəli (Əlyazma kitabların cildinə, baş səhifələrinə vurulan günəş şəkilində bir qəlib, rəsm–K.M.) medalyonu olan yeni, qəhvəyi dəri cildi vardır. Əlyazmanın əvvəli və sonundan bir neçə vərəq naqis olsa da çox yaxşı şəkildə mühafizə olunmuşdur. Əlyazmada 400 ədəd tam, 2 ədəd isə yarımçıq qəzəl vardır. Burada yer alan qəzəllər klassik divan ənənəsinə uyğun olaraq yəni, qafiyə olan son kəlimənin axıncı hərfinə əsasən əlifba sırası ilə sıralanmışdır (6).

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Seyid Əzimin əsərləri hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq müxtəlif şəhərlərdə və mətbəələrdə həmin dövrün çap imkanları daxilində nəşr olunmağa başlamışdır. Belə ki, şairin əsərləri ilk dəfə “Divan” adı altında toplanaraq 1895-ci il Təbrizdə nəşr edilmişdir (1, 33). Seyid Əzim əsərlərinin üçcildliyinə yazılmış ön sözdə professor Xeyrulla Məmmədov şairin əsərlərindən ibarət məhz bu nəşrin adını çəkir. Araşdırmalarımız zamanı isə Seyid Əzimin yenə Təbrizdə hicri tarixlə 1332-ci ilin şaban ayında yəni, miladi tarixlə 1904-cü ilin iyununda çap olunmuş bir əsəri haqqında məlumatları və bu daşbasma nəşrin bir nüsxəsini də əldə etdik. Daşbasma nüsxənin üzərinə “Divani-Hacı Seyid Şirvani” yazılsa da araşdırmalarımız zamanı məlum oldu ki, bu şairin digər bir əsri olan “Rəbiül-ətfal”ın daşbasma çap nüsxəsidir (2). Bu əski nəşrdə əsasən şairin satirik şeirləri, mənzum hekayələri yer almışdır. Burada bir faktı da qeyd edək ki, Seyid Əzimin qeyd olunan bu əsərinin qədim nəşri ilə müasir dövr nəşrləri arasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, şairin bu əsərinin istər sovetlər dövründə, istərsə də müstəqillik illərində hazırlanmış nəşrlərində xüsusilə din və təsəvvüflə bağlı olan hissələri ixtisar edilmişdir.

Sonrakı dövrlərdə şairin əsərləri 1950-ci ildə iki cildə nəşr edilmişdir (3). Daha sonra isə şairin ədəbi irsi Süleyman Rüstəmov tərəfindən toplanaraq 1969-cu ildə yenidən nəşr edilmişdir (7). Şairin əsərlərinin 2005-ci ildə latın qrafikası ilə hazırlanmış yeni nəşri də adıçəkilən bu nəşr əsasında çap edilmişdir (1).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Seyid Əzimin əsərləri toplanaraq üç cildə nəşr edilmişdir. Şairin qəzəlləri isə əsərlərindən ibarət üçcildliyin birinci cildində yer almışdır (1). Burada şairin 306 qəzəli verilmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, şairin tərəfimizdən aşkarlanan Ankara əlyazmasında isə 400 qəzəl yer almaqdadır. Bu da o deməkdir ki, Seyid Əzimin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına məlum olmayan yeni əsərləri bu əlyazma nüsxəsində ortaya çıxacaqdır. Qeyd olunan bu mühüm faktı nəzərə alaraq əlyazmada yer alan qəzəlləri şairin məlum olan qəzəlləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etdik. İlk olaraq əlyazmada sonu “əlif” hərfi ilə bitən 13 qəzəllə şairin əsərlərindən ibarət yeni nəşrdə yer alan qəzəllər arasında müqayisə apardıq. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Seyid Əzim qəzəlləri müasir dövrdə nəşr olunarkən də ənənəvi divan prinsiplərinə uyğun şəkildə sıralanmışdır. Müqayisə zamanı məlum oldu ki, Ankara nüsxəsində olan ilk 13 qəzəldən 10-u Seyid Əzim qəzəllərinin yer aldığı müasir nəşrdə verilməmişdir. Sonu “bey” hərfi ilə bitən 16 qəzəldən isə müasir nəşrdə tam olaraq 8 ədədi yer almamışdır. Bu tendensiya əlyazma nüsxəsində yer alan bütün qəzəllərin tədqiqi zamanı müşahidə edilməkdədir.

Şairin qəzəlləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tam şəkildə nəşr olunmasa da Türkiyəli ədəbiyyatşünas alim, dr. Ömər Bayram Seyid Əzimin

qəzəllərini AMEA Məhəmməd Füzuli adına əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və yuxarıda da qeyd etdiyimiz iki – Bakı əlyazma nüsxələri əsasında 2013-cü ildə Ankarada nəşrə hazırlamışdır. Kitabın ön sözündə müəllif şairin yalnız iki əlyazma nüsxəsindən söz açır ki, bunlar da yalnız “Divan”ın iki Bakı nüsxəsidir. Azərbaycanda nəşr olunan nümunələrdən fərqli olaraq dr. Ömər Bayramın bu nəşrində Seyid Əzimə aid daha çox qəzəl yer almaqdadır. Belə ki, müəllif, şairin əsərlərinin əvvəlki nəşrlərini də əsas götürərək əlyazma nüsxələr əsasında 600-dən çox qəzəl təsbit edərək öz nəşrinə salmışdır (8).

Amma Türkiyə türkçəsi ilə hazırlanan bu nəşrdə türk mətnşünaslığına aid transkripsiya əlifbasından istifadə edilməmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan dilində olan bir çox sözlərin yazılışı müasir Türkiyə türkçəsinə uyğunlaşdırılaraq verildiyi üçün orijinal mətnlə nəşr arasında nəzərə çarpacaq qədər fərqlər ortaya çıxır. Və düşünürük ki, bu təbii olaraq Azərbaycan oxucusuna Seyid şeirlərində olan axıcı, rəvan, həzin ruhu duymağa mane olur.

Bunu nəzərə alaraq qeyd olunan bu əlyazma nüsxəsinin geniş filoloji-tekstoloji tədqiqata ehtiyacı olduğunu qeyd etməliyik. Burada ortaya çıxan maraqlı bir fakt isə Azərbaycan ədəbiyyatının sütunlarından sayılan Seyid Əzim Şirvaninin yeni əsərlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına tanıtılmasıdır ki, bu da ədəbiyyatşünaslığımızda, xüsusilə Seyid Əzim yaradıcılığını tədqiq edənlər tərəfindən böyük marağa səbəb olacaqdır.

Ümid edirik ki, dünyanın dörd bir yanına yayılmış Azərbaycan əlyazmaları ilə bağlı apardığımız gələcək tədqiqatlar zamanı Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli və sairə kimi klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin yeni-yeni əsərlərinin üzə çıxarılması bizlərə – əlyazmaşünas tədqiqatçılara nəsib olacaqdır.

Sonda onu da qeyd etmək istərdik ki, tərəfimizdən aşkarlanan Seyid Əzim Şirvani “Divan”ının Ankara nüsxəsini incələyərkən bu nüsxədə yer alan qəzəllər arasında olan fərqlər və şairin qəzəllərinin tam şəkildə indiyə qədər nəşr olunmaması, əsərlərinin müqayisəli tənqidi mətninin hazırlanmaması bizdə belə bir fikir yaradı ki, şeir məclislərində, Azərbaycan xalqının şah əsəri sayılan muğamlarda, ədəbi məclislərdə dillər əzbəri olan Seyid Əzim qəzəllərinin əldə mövcud olan bu üç əlyazma nüsxəsi əsasında yenidən işlənərək nəşr olunmasına böyük ehtiyac vardır və biz də yaxın gələcəkdə bu şərəfli, məsuliyyətli missiyanı yerinə yetirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Ümid edirik ki, bizim təşəbbüsümüz Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığında, incəsənətində və bütünlüklə Azərbaycan mədəniyyətində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilərək böyük rəğbətlə qarşılanacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, "AVRASİYA PRESS", 2005, 400 s.
2. Hacı Seyid Əzim. "Rəbiül-ətfal"ı. (əski əlifba ilə dəşbasma). Təbriz, hicri 1332, 259 s.
3. Şirvani Seyid Əzim. Əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, 1950, 168 s.
4. ƏYİ, M145, Seyid Əzim Şirvani "Divan"ı, əlyazma nüsxəsi (ərəb əlifbası ilə).
5. ƏYİ, D-306, Seyid Əzim Şirvani "Divan"ı, əlyazma nüsxəsi (ərəb əlifbası ilə).
6. Seyid Şirvani "Divan"ı. Ankara Milli Kitabxanası, əlyazma nüsxəsi, Hk.23/985
7. S.Ə.Şirvani. Əsərləri. Üç cildə, II cild, Bakı, Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1969, səh. 297
8. Seyid Azim Şirvaninin gazelleri. Türkiyə türkçəsində nəşrə hazırlayan: Ömer Bayram. Ankara, 2013, 356 s.
9. www.yazmalar.gov.tr

Kerimulla Memmed-Zade

**A manuscript copy of Seyid Azim Shirvani's
"Divan" in Ankara
(summary)**

Seyid Azim Shirvani, the last great poet of classical Azerbaijani literature, has a great and rich literary work. In a rich heritage of the poet was broadly represented the poems in genres of ghazal, rubai, gaside, marşıye, and also poetic stories, fables, parables, epistles, literary works.

He also wrote a literature textbook. The most important achievement of Said Azim are the poems in genres of ghazal. A manuscript copy of the "Divan" from his ghazals is also preserved in Ankara in the National Library of Turkey. A manuscript copy of Seyid Azim Shirvani's **"Divan" in Ankara.**

This article is devoted to the recently discovered manuscript of the Shirvani's "Divan" and the ghazals given in the mentioned manuscript.

Керимулла Меммед-Заде

**Рукописная копия «Диван»а Сеида Азима Ширвани в
Анкаре
резюме**

Сеид Азим Ширвани, последний великий поэт классической азербайджанской литературы, обладает большим и богатым литературным творчеством.

В богатом наследии поэта широко представлены стихи в жанрах газели, рубайи, касыды, марсие, а также стихотворные рассказы, басни, притчи, послания, литературоведческие работы, создал он и учебник по литературе. Самым важным достижением Саид Азима является, конечно же, его газели.

Рукописная копия «Дивана» из его газелей также сохранилась в Анкаре в Национальной Библиотеке Турции. Эта статья посвящена недавно открывшейся рукописи «Дивана» Ширвани и газелям, указанным в этой рукописи.

Rəyçi: Azadə Musayeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

LEYLA ƏLİYEVƏ
ADU
leyla@mail.ru

DEN BRAUNUN “İNFERNO” VƏ DANTENİN
“İLƏHİ KOMEDİYA” ƏSƏRLƏRİ ƏDƏBİ PARALELLƏR
MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: Dante Aligyeri, “İlahi komediya”, Den Braun, “İnferno”, ədəbi paralellər

Ключевые слова: Данте Алигьери, «Божественная комедия», Дэн Браун, «Инферно», литературные параллели

Key words: Dante Alighieri, “Divine Comedy”, Dan Brown, “Inferno”, literary parallels

Dünya şöhrətli amerikalı yazıçı Den Braunun (Dan Brown) (1964) sayca altıncı romanı olan “İnferno” əsəri “Mələklər və iblislər”, “Da Vinçi şifrəsi” romanlarının davamı olaraq yazılmış, Publishers Weekly siyahısında ən uğurlu bestseller kimi qeyd edilmişdir. Dante Aligyerinin “İlahi komediya” poemasının süjet xəttinə uyğun yazılması səbəbindən əsər Amerika ədəbi tənqidində çoxsaylı müzakirələrə yol açmışdır.

“İnferno” sözünün hərfi mənası “cəhənnəm” və ya “çirkab”, digər tərəfdən “böyük alov” kimi də izah edilir. Eyni zamanda “İnferno” orta əsərlər mütəfəkkiri, intibahın böyük şairi Dante Aligyerinin “İlahi komediya” əsərinin birinci hissəsinin adıdır. Məhz Dantenin “İlahi komediya”sının birinci hissəsində təsvir edilən cəhənnəm dairələri Den Braunun “İnferno” romanının süjeti ilə qaynayıb-qarışır, əsərin ideya-məzmununa aydınlıq gətirir. Elə bununla bağlı Dantenin vətəni Florensiyada cərəyan edən və bəşəriyyətin məhvindən, gələcək fəlakətlərdən xəbər verən hadisələr “İlahi komediya”nın süjeti ətrafında oynanılır.

“İnferno” romanının “İlahi komediya” ilə şifrələnməsi və onunla oxşar səslənməsi kimi fikirlər Qərb ədəbi tənqidində yetərincə vurğulanmış, yazıçının ilham mənbəyi kimi qeyd edilmişdir. Amerikalı tədqiqatçı Ceyms Kid “Inferno's codes are largely inspired by Dante's Divine Comedy” (4) “İnferno”nun şifrələri geniş mənada Dantenin “İlahi komediya”sından ilham almışdır” fikrini irəli sürmüş, digər tənqidçi Ceyk Kerik isə “Inferno draws heavily for inspiration on The Divine Comedy (in Brown's words “one of history's most celebrated writings”)(5) “Tarixin ən məşhur yazıçılarından sayılan Den Braunun sözləri ilə “İnferno” “İlahi komediya”dan ilhamlanır” –

deyir və əsərin “İlahi komediya”yla səslənməsini bildirmişdir. “İnferno”nun sözün bütün mənasında Dantenin “İlahi komediya”sına uyğunluğundan bəhs edən ədəbi tənqidçi Con Stokun gəldiyi qənaət də maraq doğurur: “By the end of Inferno, readers will have reacquainted themselves with The Divine Comedy’s Inferno and its nine circles of Hell, as well as Purgatorio and Paradiso” (7) “İnferno”un sonunda oxucular “İlahi komediya”nın “Cəhənnəm”i və onun doqquz çevrəsi, eləcə də “Əraf” və “Cənnət” ilə yenidən tanış olacaqlar”.

“İnferno” romanı eyni zamanda italyan intibahının daha bir dahisi Sandro Bottiçellinin “Cəhənnəm xəritəsi”ni də əks etdirməklə, özündə cəhənnəmin planının bədii detallarını canlandırır. Bununla da Den Braun Dantenin məşhur əsəri ilə yanaşı orta əsrlər rəssamlıq sənətini də əsərinə “köçürür”.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Dantenin təsvir etdiyi cəhənnəm səhnələri bir çox yazıçıların ideya mənbəyi olmuş, şərin, fitnə-fəsadın təsviri kimi bədii əsərlərdə canlanmışdır. Bu sırada C.Çoser, C.Milton, O.Balzak, C.Bayron, Qöte, M.Bulqakov və X.L.Borxesin də adını çəkmək olar.

“İnferno”nun ideyası da məhz insani günahlarla bağlı olub, bəşəriyyətin mövcudluğuna təsir edəcək hadisələrə toxunur, yer üzündə yaşayan canlı varlıq-insanın gələcəyini sual altına qoyur. Dünyada yüzrlər insanlar günah işlədir və onlar özləri də bilmədən kainatdakı mövcudluqlarına ziyan verirlər. “İnferno” romanında təsvir edilən günah hissləri Dantenin cəhənnəm sakinlərinin günahları ilə eyni səslənir. Dantenin cəhənnəm əzablarına düçar ola biləcək təkəbbür, qısqanclıq, paxıllıq, acgözlük, qəzəb, tənbellik, xəsislik kimi təsvir etdiyi insani günahlar müasir insanın həyatında yeni şəkil alır. İnsanlar o qədər hissiyatsız və “pozucu”durlar ki, onlarda mənəvi dəyərlər böhrana uğrayır və bu səbəbdən cəhənnəmə gedən yolların qarşısı alınmaz görünür.

Əsərin baş qəhrəmanı Bertran Zobristə görə cəhənnəmin ən böyük günahlarından biri insan qətlidir və onu məhv etmək, eyni zamanda bəşəriyyəti və mərhəmət hissini məhv etməkdir. Gələcəkdə baş verəcək insan qırğınına dəf etmək üçün o, insanların çoxalmasının qarşısını almalı, bunun üçün xüsusi kimyəvi maddəni ixtira etməlidir. Dantenin pərəstişkarı olan alim bəşəriyyətin yox olmasının qarşısını alacaq alternativ yol – onların azalması ideyasını irəli sürür və bununla da “qurtuluşun” yolunu kəşf edir. Bertran Zobristə görə insanların yer üzündə saysız-hesabsız şəkildə çoxalması gələcəkdə cəhənnəmin yaranmasından xəbər verir. Alimə görə bu hadisə aclıq və səfalətin, ümitsizliyin və çarəsizliyin baş almasına yol açacaq və bu səbəbdən insanların sayını azaltmaq lazımdır. Bu problemin

həlli bəşəriyyətin xilas, insan adlı varlığın birdəfəlik yox olmasının qarşısını alacaqdır.

Əsərin süjet xəttində Bertran Zobristin yerin resurslarının tükənməsinin qarşısını alan “qurtuluş” planı və onu zərərsizləşdirməyə çalışan dünya səhiyyə təşkilatı üzvlərinin qarşıdurması, bu qarşıdurmada iştirak edən əsərin iki baş qəhrəmanı ətrafında cərəyan edən hadisələr dayanır. Alimin insanları daha dərin böhrandan qurtarmaq naminə kəşf etdiyi kimyəvi maddənin axtarışı personajlar arasında gedən mübarizədə, yazıçının təsvir etdiyi simvolik cəhənnəm dairəsində baş verir.

Bertran Zobristə görə onun kəşf etdiyi kimyəvi maddə dünya əhalisini azaldacaq və orta əsrlərdə olduğu kimi vəbanın təsirindən yer üzünü tərk edən insanlardan sonra yenidən dirçəliş, “qurtuluş” baş verəcək. Alimin bu fikri ilə əsərin digər personajı dünya səhiyyə təşkilatının direktoru Elizabet Sinski razılaşmır və ona “müharibə” elan edir. Baş verən hadisələr Bertran Zobristi onu qoruya biləcək firmaya müraciət etməyə vadar edir və müqaviləyə əsasən bir il ərzində alimin gizliliyi təmin olunur. Sonrakı hadisələr bu problem ətrafında baş verir və yazıçının Dante süjetinə “göndərmələri” ilə davam edir.

Əsər “İlahi komediya”nın cəhənnəmindən, bu hissənin mətnindən istifadə edilən iqtibaslardan və xatırlamalardan ibarətdir. Bertran Zobrist obrazının açılmasında iştirak edən “İlahi komediya” mətnləri Den Braun romanının mürəkkəb struktur-kompozisiyasından xəbər verir. Bertran Zobristin yenidən dirçəliş, “qurtuluş” ideyasının vacibliyi əsərdə “İlahi komediya”nın müəllifi Dantenin özünün də nə vaxtsa müasirləri tərəfindən başa düşülməməsinə, önün əbədi əzabına işarə edir: “Onlar əvvəllər olduğu kimi yenə də məni təqib edir, böyük əzmlə izimə düşüb məni qarabaqara izləyir və onların ayaq səsləri daha yüksək səslə eşidilir. Artıq neçə illərdir bu təqib davam edir. Onların məni tapa biləcək qorxusu yeraltında gizlənməyimə səbəb oldu... Ərafda yaşamaq.. ölü kimi yaşamaq.. mən kölgəyəm...”(2; s.3).

Göründüyü kimi roman həm “İlahi komediya”ya, həm də onun müəllifi Dantenin bioqrafiyasına işarə edir. Orta əsrlərin şairi Dantenin tərcümeyi-halından məlumdur ki, o, siyasi görüşlərinə görə Florensiyadan qovulmuş, ömrünün sonuna qədər sürgündə yaşamışdır. Sürgünə son qoyub evinə qayıtmağın ağır şərtlərini qəbul etməyən dahi mütəfəkkir Florensiyaya işləmədiyi günahları boynuna alıb qayıtmaqla deyil, hamının tanıdığı şair kimi dönməyi tərcih edir. Bertran Zobristin təqibə məruz qalması səhnələrini Dantenin taleyi ilə eyniləşdirən Den Braunun ədəbi paralelləri süjet xəttinə aydınlıq gətirir. Əgər Dante siyasi görüşlərinə görə təqib edilir və sürgündə yaşayırsa, Bertran Zobrist də elmi ixtiralarıyla qəbul edilməyən “qurtuluş” planına görə təqiblərə, sonda isə sui-qəsdə məruz qalır: “Yalvarıram, qoy bəşəriyyət ona qoyub getdiyim bəxşişin mənasını anlasın. Mənim hədiyyəm

– gələcəkdir. Mənim hədiyyəm – qurtuluşdur. Mənim hədiyyəm – İnnodur. Mən pıçıltıyla “amin” deyirəm... və son addımı – uçuşuma atıram” (2;s.4). “İnnod”nun proloqunda təsvir edilən Bertran Zobristin son monoloqu Dantenin “İlahi komediya” poemasının süjet xətti ilə eyni səslənir.

Dante “İlahi komediya”-sında günaha batmış bəşər nəslinin həyatını qaranlıq meşə kimi təsvir edir və bu meşədə onun qabağına çıxan üç vəhşi heyvanı insanın qüsurlu əməllərinin simvolu kimi canlandırır. Əgər Dante üçün qaranlıq meşə insan günahları ilə “dolub-daşırsa”, Zobrist üçün qaranlıq meşə müasir dünya, bəşər nəslinin yoxa çıxmasına etinasızlıq, baş verəcək fəlakətlərə “susar” insandır. Bertran Zobrist bunu yer kürəsinin həddən artıq insanlarla “dolub-daşması”, elə bununla bağlı planetdəki həyat resurslarının tükənməsi və insanın təbiətində mövcud olan günah hissi ilə əlaqələndirir. Alimə görə insan aclıq və səfalətə davam gətirməyib günah işlədəcək, yaşamaq, həyatda qalmaq üçün cəhənnəmin günahlarına batacaqlar.

Bertran Zobrist bəşəriyyəti məhvə aparan insan əməllərini və onun təbiətində gizlənən qüsurlu nəfsini Dantenin təsvir etdiyi cəhənnəm dairələrindəki günahkarlarla eyni tutur, insan övladının məhvindən danışır: “Yəqin, insan çoxluğunun sağlamlıq problemi ilə bağlı olmasını anlayırsınız. Amma bununla belə, anlamalısınız ki, bu, insanın qəlbinə, iç dünyasına toxunacaq. İnsanın çoxalmasıyla o kəslər ki oğurluğu bacarmırdı, oğru olacaq ki, ailəsini dolandırın. O, kəslər ki, qatil ola bilməzdilər, övladlarını yedizdirmək üçün öldürəcəklər. Dantenin cəhənnəm günahları olan xəsislik, acgözlük, satqınlıq, qətlər və digərlər üzə çıxacaq... bəşəriyyəti bürüyəcək, bizim susqunluğumuzdan istifadə edib çoxalacaq. Biz insan ruhunun döyüşü ərəfəsindəyik” (2;s.47). Bertran Zobrist insanların dünyada sürətlə çoxaldığını deyir və elə bununla bağlı baş verəcək fəlakətlərin qarşısının alınmasını irəli sürür.

Digər tərəfdən Dantenin təsvir etdiyi cənnətdən qovulan iblis təkəbbürlüdür və elə bu səbəbdən tanrıya itaət etmir. Tanrı dərğahından qovulan iblis Dantenin “İlahi komediya”-sında cəhənnəmin düz ortasında yerləşir. Den Braunun yaratdığı Bertran Zobrist obrazı da qeyri-adi intellektə malikdir və onu əhatə edən insanlardan fərqlənir. İblis də tanrı dərğahında digər mələklərdən fərqlənirdi və elə bu fərqlilik hər iki obrazı yaxınlaşdırır. İblis kimi Bertran Zobrist də təkəbbürün, qiyamın simvoludur.

“İlahi komediya” əsəri Den Braunun süjet qurmasında istifadə olunur və bu üzdən “İnnod”-nın qəhrəmanı professor Lenqdon öz axtarışlarında Dantenin cəhənnəm “dairəsindən” yararlanır. Lenqdon Dantenin təsvir etdiyi cəhənnəmlə Botiçellinin cəhənnəmini əbədi əzabların məkanı, şeytan diyarı adlandırır: “Dantenin dəhşətli cəhənnəmini canlandıran Botiçellinin təsviri əzabların yeraltı məkanı – odun-alovun, tüstünün, iylənmiş arxların və

şeytanların qaynaşdığı dairənin mərkəzidir. Cəhənnəm doqquz müxtəlif dairədən ibarətdir.. Cəhənnəmin doqquz dairəsində günahkarlar günahlarının dərəcəsinə uyğun yerləşirlər.

Yuxarıdan aşağıya görürük: yolunu azanları iblislər qamçılayır... yaltaqlar insan nəcisində üzür.. rüşvətxor rahiblər başı aşağı, ayaqları yuxarı basdırılıblar... cadukarların başları arxaya burulub.. satqın siyasətçilər qaynar qazanda yanır.. ikiüzlülər ağır qurğuşun paltarlarda gəzir... oğruları ilanlar dişləyir.. ayrılıq salanlar iblislər tərəfindən ikiyə parçalanır.. və nəhayət yalançılar xəstəlikdən tanınmaz hala düşüblər.. Dərinə düşdükcə daha dəhşətli görüntülər ...cəhənnəmin sonuncu dairəsində şeytanın özü yaşayır” (2; s.164). Lenqtonun dilindən səslənən cəhənnəm dairəsi Dantenin “İlahi komediya” əsərinin süjet xəttini yenidən təsvir edir, eyni zamanda da Den Braun qəhrəmanının gerçəkliyə münasibəti əzabların gözü ilə əks olunur.

Bertran Zobristin elmi fikirlərinə, bəşəriyyəti xilasa aparan “qurtuluş” planına bəraət verən Robert Lenqton Avropada yüz illər bundan əvvəl insanların günahlara batdığını və inam hissindən məhrum olduğunu söyləyir. Onların ilahi toxunuşa möhtac olduğunu və dünyanı dəyişə biləcək nurdan işıqlandığını, bu şəfqətin ölü canlıları təmizləyib daha ali varlığa çevrildiyini deyir. Amerikalı tədqiqatçı Bob Minzeşaymer də məhz Lenqtonun bu fikrini vurğulayaraq Dantenin “komediya”sında komikliliyin yoxluğundan söz açır, Den Braunun “İlahi komediya”ya istinadını qeyd edərək yazır: “It's a question Brown addresses in *Inferno*, filled, like all his novels, with historical asides. Langdon explains that the *Inferno* was part of Dante's *The Divine Comedy*, which by modern standards, "has nothing comedic about it" (6). “Den Braunun “*Inferno*”da müraciət etdiyi məsələ bütün romanlarında olduğu kimi tarixi hadisələrdir. Lenqdon “Cəhənnəm”i komik baxış bucağından dəyərləndirilməyən, müasir standartlara uyğun, Dantenin “İlahi komediya”sının bir hissəsi kimi izah edir”.

Əsərin əvvəlində Lenqtonun yaddaşının itməsi Dantenin özünün “İlahi komediya”da çaşqınlıq içində yolunu azması səhnəsiylə paralelləri görmək olur. Məhz hər iki qəhrəman hara düşdüyünü, harada olduğunu bilmir. Dante cəhənnəmə düşəndə ətrafda baş verənləri anlamır, insan əzabları onu dəhşətə gətirir. Lenqton da eyni hissləri yaşayır, baş verənləri xatırlamır, ağır hissindən əzab çəkir: “Ayaqlarının altında cəsədlər çoxalır. Artıq onlar yüzlərlə, bəlkə də minlərlə idi.. bəziləri hələ sağ idi və qıvrılırdı.. ağlagəlməz əzablarla can verirdi.. onlar odun alovunda qovrulur, biri-birini didirdilər. Çayın üzərində əzablı ah-nalə əks-səda verirdi.

Lenqton inildəyərək özünə gəlirdi.. Ağrı ona güc gəlir, nə baş verdiyini xatırlaya bilmirdi” (2; s.5). Lenqtonun xəstəxanada özünə gəldiyi an gördüyü qarabasmalar Dantenin cəhənnəmini xatırlayır, şairin “göndərmələrini” əvəz edir.

Dantenin Ərafa keçidi yeni günün başlanması, cəhənnəmdən qurtulmasına işarədirsə, Lenqton da Zobristin elmi ixtirasının dəhşətindən qurtulub, onu anlamağa başlayanda Dante kimi İnnodan Ərafa keçid edir.

Göründüyü kimi Dantenin “İlahi komediya”sındakı “İnnod” əsər boyu iştirak edir, süjet xəttinə “yeridilərək” şifrələrin açılmasından, qəhrəmanların yaşadıkları problemlərə qədər davam edir. “İnnod” baş verəcək faciələrin xəbərdarlığı, bəşəriyyətin düçar olacağı fəlakətlərin simvoludur. Den Braunun orta əsrlərin ədəbi abidəsinə müraciəti bu üzdən anlaşılan və başa düşüləndir. Yazıcının bununla bağlı müsahibələrinin birində ona ünvanlanan cavabı da maraq doğurur: "I do something very intentional and specific," he says. "I blend fact and fiction in a modern and efficient style to tell a story. Some people understand that and they're my fans. Some people don't and they're my critics" (6). “Çox spesifik və məqsədli bir şey edirəm” deyər o qeyd edir. “Bir hekayəni anlatmaq üçün gerçək və uydurmanı müasir və təsirli şəkildə qarışdırıram. Məni başa düşən insanlar məni sevənlərdir. Başa düşməyənlər isə tənqidçilərimdir” - deyən Den Braun özünəməxsus yazı üslubu ilə qələmə aldığı, tarix və uydurmanın sərhədlərində yaranan “İnnod” romanında tarixdən nəticə çıxarmağı dilə gətirir. Elə bu nəticə Bertran Zobristin obrazında bütün mənfi və müsbət keyfiyyətləri ilə elmin ixtirasına təkən vermiş, bəşəriyyəti baş verəcək gələcək fəlakətlərdən qurtarmağa sövq etmişdir. Bertran Zobristə görə “ölümdən sonra yaranış başlayır və bu həmişə belə davam edir. Cənnətə düşmək üçün cəhənnəmdən keçmək lazımdır” (2; s.36).

Əsərin digər qəhrəmanı Robert Lenqton da cənnətdə ilahi nurla “qarşılaşan” və tanrı sevgisi ilə nicat tapan insanı vəsf edən Dante kimi “İlahi komediya”dan ilhamlanaraq oxşar hissləri yaşayır: “Dantenin sözləri səhifələrdən süzülərək ürəyinə axdı, Lenqton o qədər məmnun idi ki, sanki bütün sözlər, kəlmələr onun üçün yazılmışdı. Oxuduqca yenə o fikrə gəldi ki, Dante öz əsərində cəhənnəmdən daha çox ən ağır sınaqlardan çıxan bilən insan iradəsindən danışır.

Göydə ay bədirlənir, parlaq işıq saçır. Gözünü kitabdan çəkən Lenqton göyün ənginliyinə baxdı və fikrə daldı.. Göyün üzü bərq vuran işığa bürünmüşdür”(2; s.459).

“İnnod” romanının epiloqu Dantenin “İlahi komediya”sının sonunu xatırladır. Dante də cənnətdə tanrı ilə qarşılaşdığını güman edəndə onun gözüne ilahi nur görünür. Göründüyü kimi “İnnod” romanı “İlahi komediya” ilə həm ideya, həm də məzmun yaxınlığı ilə əlaqəlidir.

Den Braunun özünün də qeyd etdiyi kimi dahi Dantenin təsviri “İnnod”-nun yaranmasına təkən vermiş, əsərin ideya-məzmununun açılmasında yardımçı olmuşdur: “I think I’ve always known – certainly since

I started writing the Langdon books – that I would one day get around to writing about the Inferno. It was only when I considered Dante as prophesy that I found a way to bring him into the modern world of genetic engineering” (3). “Xüsusilə, Lenqdon haqqında kitablar yazdığımдан bəri hər zaman bilmişəm ki, bir gün “İnferno” haqqında yazmağın yolunu tapacam. Dantenı peyğəmbər kimi düşündükdə onu genetik mühəndisliyin müasir aləminə gətirmənin yolunu tapdım”.

Ədəbiyyat:

1. Dante Aligyeri. İlahi komediya. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 592 s.
2. Brown Dan. Inferno, London: Bantam, 2013, 461 p.
3. Brady Tara. Dan Brown: From Da Vinci's Jesus code to Dante's hellishly Divine Comedy// The Irish Times. Oct. 27, 2018
4. Kidd James. Damn Brown and his infernal codes// The Independent. 1June, 2013
5. Kerridge Jake. Inferno by Dan Brown, review. Crime and thriller critic // The Telegraph. 14 May, 2013
6. Minzesheimer Bob. Dante's 'Inferno' inspired Dan Brown's 'Inferno' // USA TODAY. May 14, 2013
7. Stock Jon. Dan Brown's Inferno: a sneak preview// The Telegraph. 18 Mar 2013.
8. Parker Deborah, Parker Mark. Interpreting Dan Brown's Inferno: Reading Between the Lines. St. Martin's Press. 2013, 50 p.

Л.Алиева

Литературные параллели в произведениях «Инферно» Дэна Брауна и «Божественная комедия» Данте Резюме

Роман американского писателя Дэна Брауна «Инферно» создавался под влиянием поэмы Данте «Божественная комедия», с чем связана параллельность их сюжетных линий. Роман «Инферно» - современная форма изображенного Данте ада, отражение авторского воображения.

Образ главного героя романа Зобриста является в то же время прототипом дьявола - жителя ада Данте. Оба образа представлены в произведениях как символы высокомерия и бунта. Роман «Инферно» повторяет «Божественную комедию» как с идейно-содержательной, так и композиционной точки зрения.

Иной герой романа Ленгтон в определенной степени напоминает самого Данте. В изображении Дэна Брауна он имеет сходства с биографией Данте и персонажем «Божественной комедии» Данте.

L.Aliyeva

**Literary Parallels in the Works
“Inferno” by Dan Brown and “Divine Comedy” by Dante**

Summary

The novel “Inferno” by American writer Dan Brown was influenced by the poem the “Divine Comedy” by Dante that is why there is parallelism between their storylines. The novel “Inferno” is the modern form of the hell shown by Dante, reflection of the author’s imagination.

The main character Zobrist is the devil’s prototype who is Dante’s resident of the hell. The both characters are shown in the works as the symbols of arrogance and revolt. The novel “Inferno” reiterates the “Divine Comedy” both in terms of idea-substantive and formation.

The other novel’s character Langdon to some extent has similarities with Dante himself. The writer shows this character’s similarity with biography of Dante and the character of the “Divine Comedy” Dante.

Rəyçi: Aynur Sadiqova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SONAXANIM İMANOV
AzTU
sonaxanim@mail.ru

**AZƏRBAYCAN XALQ CUMHİRIYYƏTİ DÖNƏMİNDƏ VƏ
SOVET EPOXASINDA CƏFƏR CABBARLININ HƏYATI VƏ
YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ**

Açar sözlər: yazıçı, dramaturgiya, ideologiya, mətbuat, Cəfər Cabbarlı
yaradıcılığı

Ключевые слова: писатель, драматургия, идеология, пресса, творчество
Д. Джаббарлы

Key words: writer, dramaturgi, ideology, press, creativitı Djafar Djabarlı

QISA XÜLASƏ: Cəfər Cabbarlı 1899-cu ildə Bakıdan uzaqda olmayan Xızı rayonunda kasıb ailədə anadan olmuşdur. Atası gözlərini itirəndə o, balaca bir oğlan idi və onların həyatı çox çətinləşdi. Balaca Cəfər erkən yaşlarından ailəsinə kömək etməli oldu. O, oxumağı çox sevirdi və təhsil almaq istəyirdi. 1909-cu ildə o, rus-tatar məktəbinə qəbul olundu. 1914-cü ildə o bu məktəbi bitirdi və Politehnik Məktəbinə daxil oldu. Burada o, ilk şeiri olan “Bahar”ı məktəb jurnalında çap etdirdi. O, ədəbi fəaliyyətə bir şair kimi başladı, lakin dramları ilə məşhurlaşdı. O, təkcə ən yaxşı dramaturqlardan biri deyil, həmçinin, istedadlı şair və hekayə yazarı idi. “Gülər” və “Dilbər” hekayələri daha əvvəl yazılıb və inqilabdan sonrakı Şərqdə qadın azadlığı və hüquqları probleminə həsr olunub. “Firuzə” hekayəsi onun yaradıcılığında xüsusi bir yer tutur və o 1934-cü ildə nəşr olunub. İlk nəşrdən sonar bu hekayə bütün Azərbaycan ozucuları arasında məşhur oldu. Hekayənin bu məşhurluğu yazıçıya yeni şöhrət gətirdi. Bu hekayədə C. Cabbarlı əsil Şərq qadınını əks etdirirdi. Burada o, Bakının köhnə və yeni həyatını əks etdirirdi. Onun dram əsərləri “Sevil”, “Almas” və 1905-ci ildə sovet dönməsində yazılmışdır. Onun dram əsərləri Azərbaycan klassik dramaturgiyasının ən yaxşı nümunələri hesab olunur. Cəfər Cabbarlı elə bir nadir yaradıcı simadır ki, onun haqqında az qala bir əsrə yaxındır ki, bu və ya digər səviyyələrdə zamana və şəraitə uyğun tədqiqat işləri aparılmamışdır. Sovet sistemində 70 il bizə təbliğ olunmuşdur ki, C. Cabbarlı “Azərbaycan Sovet dramaturgiyasının banisidir”, “C. Cabbarlı bolşevik ideologiyasıdır” və s. Sonralar ciddi araşdırmaçılar (A. Rüstəmli) tərəfindən arxivlər açılarkən bir çox mətləblər üzə çıxdı və məlum oldu ki, C. Cabbarlı “bolşevik ideologiyasından” çox milli istiqlalımız və azadlığımız üçün çalışan və bu yolda bir çox məhrumiyyətlərə məruz qalan milli və həm də bəşəri düşüncəyə malik bir fədai olmuşdur. Azərbaycanın istiqlalına, Azərbaycan

bayrağına ilk şeir yazıb onu öyən və rəmzlərini mənalandıran, qururla vəsf edən qələm və düşüncə adamları olan biri, bəzi məqamlarda elə birincisidir. Təsədüfi deyildir ki, ümummilli liderimiz, eyni zamanda böyük və əzəmətli istiqlalımızın əvəzsiz banisi Heydər Əliyev C.Cabbarlı ilə bağlı demişdir: “C.Cabbarlı mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın böyük, dahi insanların biridir. Ulu öndərin bu fikrindən qaynaqlanaraq demək olar ki, C.Cabbarlı nəinki Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin təkamülündə, mənəvi dəyərlərin zənginləşməsində, eləcə də milli şüurun təşəkkülündə, vətənpərvərlik duyğularının oyanmasında dilimizin saflığında, azadlıq və istiqlal məfkurəsinin yaranmasında misilsiz xidmətlər göstərmiş milli sənətkardır. Təbii ki, C.Cabbarlı barmaqla sayılacaq elə nadir simalardandır ki, onun haqqında bu gün də hər bir ziyalının az-çox ümumi məlumatı var. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranışı ilə ilıq bir bahar kəsimi gətirdi. Uzun onilliklər Rusiya İmperializminin boyunduruğu altında əzilən, alçaldılan insanlar talehin qismətiylə milli dövlətin təsirindən qürur hissi keçirirdilər. Dövlətçilər quruculuğu istiqamətində özünü büruzə verən ən kiçik yeniliklər belə cəmiyyətdə böyük maraq və məhəbbətlə qarşılanırdı. Milli istiqlal ideyaları, vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq mövzularının tərənnümü hər bir sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatda, sənətdə ön plana keçirdi. Məlum olduğu kimi C.Cabbarlı Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə parlamentdə stenoqrafçı vəzifəsində çalışmaqla yanaşı, ədəbi-mədəni mühitdə fəal iştirak edirdi. Gənc dramaturq olmasına baxmayaraq, C.Cabbarlının “Ədirmə fəthi” “Ulduz və ya Trablis müharibəsi” “Bakı müharibəsi” pyesləri də oynanılır, tamaşaçıların diqqətini özünə çəkirdi. Bakı şəhərinin qurtuluşundan və Nuru Paşanın qəhrəmanlığından bəhs edən “Bakı müharibəsi” əsəri C.Cabbarlının bir il öncə 1918-ci il noyabrın 10-da Bakı İctimai Yığıncaqlar binasında Qafqaz İslamı Ordusunun 15 sentyabr qələbəsi şərəfinə düzənlənən rəsmi dövlət ziyafətində verdiyi sözün əməli nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bakıda Qurtuluş bayramından bir gün sonra sentyabrın 16-da Milli ordumuzun Osmanlı mehmetçikləri ilə birgə daşnak-mənşevik tör-töküntüləri üzərində tarixi qələbənin bir illiyinə həsr edilmiş C.Cabbarlının “Bakı müharibəsi” dramı tamaşaya qoyuldu. Nuru paşanın qəhrəman, xilaskar, tədbirli general obrazı kimi uğurlu alındığı dövrün mətbuatında öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın XX əsrin əvvəllərində ən ağır, ziddiyyətli dövrünü bədii çalarda və dramatik tonda özündə əks etdirən tarix olmaqla “Bakı müharibəsi” zalım və qatil erməni hərbi bəndələrinə, onlara arxa, dayaq duran rus bolşevizminə qarşı amansız müharibə aparan Nuru Paşaya, Mürsəl Paşaya, Məhəmməd Tofiq bəyə minnətdarlıq çələngi idi. Azərbaycan azadlığı, bütövlüyü uğrunda rəşadət və qəhrəmanlıq göstərmək şəhid olmuş qardaş türk əsgərlərinin şərəfinə ucaldılmış ilk bədii abidə olmaqla, “Bakı müharibəsi”pyesi Türkiyə- Azərbaycan qardaşlığına tarixi

nümunə, əvəzsiz yardımı üçün Azərbaycanın Türkiyəyə ehtiramı idi. C.Cabbarlı bu əsərə qədər Türkiyə xalqının yaxın keçmişinə “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” adlı 2 pyes həsr etmişdir. Məzmun və mahiyyət etibarilə birbirilə sıx bağlı olan bu 3 pyes gənc dramaturqun Azərbaycanda və Türkiyədə cərəyan edən hərbi-siyasi hadisələrə yaradıcı münasibətini əks etdirirdi. Fəal və coşqun yaradıcılığı ilə dövlət quruculuğu prosesinə yaxından köməklik göstərən C.Cabbarlı həqiqi vətənpərvər, istiqlal ideyalarına sadıq milli ruhlu türkçü idi. 1919-cu ilin ilk günündən onun bədii yaradıcılığında xüsusən poeziyasında vətənpərvərlik ruhu, ölkəsinə, onun əsrarəngiz təbiətinə, zəngin sərvət və nemətlərinə, milli dövlətinə, azadlıq və istiqlal ideyalarına sevgisi güclü, tükənməz və təkrarsız olmuşdur. Tədqiqatçı alim A.Rüstəmov qeyd edir ki, “Azərbaycan” qəzetinin 1 yanvar 1919-cu il sayında çap etdirdiyi “Sevimli ölkəm” şeirini C.Cabbarlı, çox ehtimal ki, milli himnimizə mətn kimi yazmışdı. Onu da qyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə kitablardan “Ölkəm” adı ilə verilən və əsassız redaktələrə məruz qalan əsərdə bilərəkdən unudulan bəndlər olmuşdur.

Yanar dağlarında yalov coşarmış,
Ona tapınmaya ellər qoşarmış,
Bir çağ varmış ölkəm azad yaşarmış,
Bu yollarda izləri var ölkəmin.

C.Cabbarlı müstəqil dövlətin atributlarında biri olan milli bayrağa həsr etdiyi ilk şeiri “Sevdiyim” adlanır. Azərbaycan bayrağına həsr etdiyi ikinci şeirində ona ünvanlanan suallara cavab arayırdı şeirdə mənalandırmaların bir qismi həqiqətə söykənsə də, bəzi yozumlar müəllifin öz fikrinin məhsulu idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bu dövlət atributuna saysız-hesabsız şeirlər, nəğmələr həsr olunsa da, milli bayrağın simvolik açılışını ilk dəfə poeziyada məhz C.Cabbarlı etmişdir. Başqa sözlə desək onun Azərbaycan bayrağına şeirini rəmzlərimizin ilk poetik əlifba dərslisi hesab etmək olar. Milli ruhlu Azərbaycan gəncliyinin maariflənməsində, ictimai süurun oyanışında C.Cabbarlının poetik irsinin əhəmiyyəti böyükdür. 1938-ci ildə Mirzə Bala Məhəmmədzadə yazırdı: “Cəfərin hürriyyətçiliyi və millətçiliyi türk hürriyyətçiliyi və millətçiliyi idi. Yurdçuluq onun mərkəzində türk millətinin geopolitik durumundan doğurdu. C.Cabbarlının tanınmış ictimai-siyasi xadimlər məclis üzvləri ilə birbaşa təmasları gənc sənətkarın dünyagörüşünün formalaşmasında, sürətlə cərəyan edən hadisələrin mahiyyətinin dərk olunmasında əhəmiyyətli təsirə və çəkiyə malik idi. C.Cabbarlının hələ kifayət qədər vaxt sərf etmədiyi siyasi dünyagörüşünə yaxın dostu Mirzə Bala Məmmədquluzadənin təsiri böyük olmuşdur. Məhz onun təsiri ilə C.Cabbarlı 1919-cu ilin oktyabrında Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavət” partiyasına daxil olur. Bu hadisə özünün ikinci qurultayına hazırlaşan partiya üçün daha əlamətdar idi. Qurultayda C.Cabbarlının kəskin

alovli və ağırlı çıxışı haqqında sonralar dostu M.B. Məmmədzadə yazırdı: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında milli istiqlal ideyalarının gerçəkləşməsində müstəsna xidmətləri olan “Müsavat” partiyasının ikinci qurultayında fəal iştirak edən C.Cabbarlıya nə qədər qəribə olsa da, səsləndirdikləri kəskin tənqidi fikirlərə görə radikal sol müsavətcilər adı verildi. C.Cabbarlının 1920-ci ilin fevral-aprel aylarında yazıb çap etdirdiyi poetik nümunələrdə bədbin ruhlu misralar, kədərli, qəm-qüssəli fikir və duyğular üstünlük təşkil edirdi. Türk siyasi düşüncəsinin qaynar nöqtəsi sayılan parlamentdə gördüklərinə biganə qala bilməyən. Milli dövlətin uğurlarına sevindiğini bildirən, əslində isə ciddi məsələlərdə sürüşkən və yaygın mövqe tutan sosialistlərin, hümmətçilərin və ittihadçıların saxta aldadıcı səmimiyyətini parlamentdə onlarla üz-üzə dayanan stenoqrafçı yaxşı görürdü. Cümhuriyyətin süqutundan bir həftə əvvəl “Qurtuluş” jurnalının ikinci sayında çap olunan “Yaşamaq” şeirində C.Cabbarlı parlament üzvlərinin çoxundan daha mübariz, uzaqgörən olduğunu, fikir və düşüncələrini ictimai auditoriyaya daha aydın, sərbəst və cəsarətlə çatdırmağı bacardığını göstərdi. Hələ ümumi düşmənlərə istiqlal əleyhidarlarına qarşı vətən oğullarının birləşmək şansı olsa da, “milli” solların hərəkətləri gənc Cümhuriyyətin uğuruna yuvarlanmasını sürətləndirdi. Həyatını Azərbaycan müstəqilliyi ilə əbədi bağlayan insanlar üçün azadlıq itkisi ölümə bərabər idi. Məmməd Əmin Rəsulzadənin təbirincə desək, Azərbaycan Milli Məclisin sonuncu iclasında XI Qırmızı ordunun təhdidi və təzyiqi altında parlament üzvləri “öz edamlarına özləri qol çəkdikdən” sonra bir qrup gənc vətənpərvər Azərbaycanın taleyi ilə bağlı yığışb vətənin azadlığı yolunda gələcək fəaliyyətlərini müəyyənləşdirməyi Milli hərəkəti yaratmağı qərara aldı. Bu hərəkətin rəhbərliyində təmsil olunan üç nəfərdən biri C.Cabbarlı idi.

Ədəbiyyat:

1. A.Rüstəmli “C.Cabbarlı Cümhuriyyəti dönəmində”
2. A.Rüstəmli “C.Cabbarlı : həyatı və mühiti”
3. Y.Axundlu “C.Cabbarlının həyatı və mühiti yeni təfəkkür işığında” 525-ci qəzet 2012 il.
4. Xanəli Kərimli “C.Cabbarlı irsinə yeni baxış” 525-ci qəzet 23.09.2010

С.Иманова

Джафар Джаббалы и азербайджанская народная республика

Резюме

Джафар Джаббарлы был выдающийся писателем-драматургом Народной Республики Джумхурият и советской эпохе. Он был

стенографистом в парламенте. В Народной Джумхурии он был активным пропагандистом нового Народного Правительства. В молодые годы он написал несколько пьес таких как, "Победа в Адернах", "Траблинская война" и "Бакинская война".

Особенно отличается его пьеса «Бакинская война» где он охарактеризовал героические действия Нури паши благодаря которым освободил Баку от армянских-большевистских захватчиков. Кроме того, Джафар Джабарлы написал несколько стихотворений таких как, "Моя Родина", "Моя любовь", "Освобождения" и др. Он был членом Мусаватской партии и активно участвовал на втором съезде этой партии. Общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев высоко ценил творчество Джафара Джабарлы и добился поставить его памятник в центре города около метро "28 Мая". Азербайджанский народ всегда будет помнить и ценить великого писателя-драматурга Джафара Джабарлы на вечные годы.

S.Imanova

**Djafar Djabarly and national republik azerbaijan
Summary**

Djafar Djabarly was a prominent writer and playwright in the years of National Republic (Jumhuriyet) and he was a stenographer at the Parliament. He was an active propagandist of the new national government. At the early ages he wrote some plays such as "Victory in Adirna", "Trqabzone war" and "Baku war".

Especially his "Baku war" is separated, where he gave a characteristic of the hero Nuru pasha who thanks to him Baku was cleaned of Armenian-bolshevik capturers. Besides Djafar Djabarly wrote some poems like "My motherland", "My love", "Freedom" et c. He was a member of Musavat party and took an active part at the second meeting. Our national leader Geydar Aliyev had always highly appreciated the activity of Djafar Djabarly and ordered to put a monument of the writer in the centre of the city, near the subway "28 May". Azerbaijan people will always remember and appreciate the great writer and playwright Djafar Djabarly.

Rəyçi: Rauf İsmaylov
Filologiya elmləri doktoru, professor.

GÜLSÜMXANIM HASİLOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu

QORQUDŞÜNASLIĞIN MÜHÜM BİR İSTİQAMƏTİ: EPOSUN TƏRCÜMƏLƏRİ

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinlən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevəcəkdir.

Heydər Əliyev

Açar sözləri: "Kitabi Dədə Qorqud", epos, tərcümə, tədqiqat

Ключевые слова: эпос, «Книга Деде Коркута», перевод, история исследования

Key words: epos, "The Book of Dede Gorgud", translation, the history of research

Giriş. Qorqudşünaslıqda son illərin ən mühüm hadisələrindən biri 2015-ci ildə baş vermişdir. Həmin ilin fevral ayının 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd olunması haqqında" sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncam Ulu Öndər Heydər Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasətin və çoxşaxəli tədbirlər planının uğurlu davamıdır.

2015-ci il sərəncamından sonra həyata keçirilən tədbirlərdən ən əhəmiyyətli tədqiq etdiyimiz problem baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu sərəncama əsasən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi görkəmli alman şərqşünası və diplomatı Henrix Fridrix fon Ditsin 1815-ci ildə alman dilinə tərcümə edərək çap etdirdiyi "Basatın Təpəgözü öldürməsi" boyunu 25 dilə çevirərək nəşr etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qorqudşünaslıqda eposun tərcüməsi istiqamətində belə bir möhtəşəm addım indiyədək atılmamışdır. Bir ildə "Basatın Təpəgözü öldürməsi" boyu - türk,

alman, ingilis, fransız, rus, çin, yapon, hind, ərəb, fars, yunan, yəhudi, macar, italian, ukrayna və s. tərcümə edilmişdir. Mühüm yeniliklərdən biri həmin boyun Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların – xınalıq, tat, kürd, talış, udi, ləzgi, gürcü və s. dillərə tərcümə edilməsi olmuşdur.

Eposun tərcümə tarixinə ümumi bir nəzər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları (Dastanlar Drezden nüsxəsində “Kitab-i Dedem Korkut ala lisan-i taife-i Oğuzan”, Vatikan nüsxəsində “Hikayet-i Oğuzname-i Kazan Beg ve gayri” adı ilə keçir) uzun zamandır ki, dünya türkoloji elminin heç zaman aktuallığını itirməyən, tükənməz tədqiqat obyektlərindən biri və birincisidir. İki əsrlik tədqiqat tarixinə malik bu dastanların tərcümə tarixi də qədimdir. Bəllidir ki, qorqudşünaslığın dünya türkoloji fikrində bir istiqamət kimi formalaşması tarixi 1815-ci ildə alman şərqşünası Henrix Fon Ditsin adı ilə bağlıdır. Prof.F.Mustafayevanın dediyi kimi, “bu da həqiqətdir ki, bütün dünya qorqudşünaslığı görülmüş və görülməli işlər üçün, ilk növbədə, alman şərqşünaslığına minnətdar olmalıdır” (1, 25). Bu dastanların tərcümə tarixi də elə bu görkəmli şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, 1815-ci ildə H.F.Dits “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə çap etdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” elə bir unikal mədəniyyət hadisəsidir ki, onun tədqiqat tarixi ilə tərcümə tarixi üst-üstə düşür. Hər hansı bir əsər elm aləminə tanınandan sonra tərcümə olunursa, “Kitabi-Dədə Qorqud”un qismətinə tərcüməsi ilə birgə tanılmaq düşmüşdür. Bu da həmin abidənin möhtəşəmliyini, unikallığını bir daha sübut edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” zaman-zaman Avropa, eləcə də dünya elmi ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmiş və müxtəlif dillərə dəfələrlə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümələr, ilk növbədə, dastanların yayılmasına şərait yaratmışdısa, digər tərəfdən qorqudşünaslığın daha rəngarəng və bir-birindən maraqlı elmi mülahizələrlə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Çünki, “ədəbi-elmi təcrübə təsdiq edir ki, böyük sənət əsərləri digər mədəniyyətlərlə müqayisədə, onların nəzər nöqtəsində bütün qatları ilə açılır və dərk olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dünya xalqlarının dillərinə tərcüməsi və qiymətləndirilməsi təcrübəsi sübut edir ki, bu abidənin başqa mədəni kontekstlərdə dəyərləndirilməsinin tədqiqi xüsusi elmi məzmun kəsb edir” (1, 6). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tərcümə tarixinə, məntiqi olaraq, alman tərcümələrindən başlamaq lazımdır:

“Kitabi-Dədə Qorqud” alman dilində. Bildiyimiz kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un tam şəkildə alman dilinə çevrilmələrindən öncə Henrix Fon Dits bu eposa silsilə məqalələr həsr edərək onu elm aləminə, türkologiyaya tanıtmışdır – *Diez, H.F.. Denkwürdigkeiten von Asien in Künsten und wissenschaften. – bd. I-II. – Berlin, 1811-1815.* Onun başladığı bu iş sonralar alman alimləri tərəfindən davam etdirilmiş (V.Qrimm – *Wilhelm Grimm. Die*

Sage von Polyphem, Abhandlungen der König. Akad. der Wissenschaften zu Berlin, 1857, 1887; T.Nyoldeke və b.) və dastanların alman dilinə yeni və əsaslı tərcümələri ilə nəticələnmişdir.

Yuxarıda qeyd etdimiz kimi, dastanların alman dilinə tərcüməsi və ümumiyyətlə, tərcümə tarixi “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”un H.F.Ditsin tərcüməsində çap olunmasından başlayır – *Diez H.F. Der neuentdeckte oghusische Cyklop, Halle-Berlin, 1815, s.1-105*

Prof. F.Mustafayevanın qeyd etdiyi kimi, alman filoloji fikrində dastanların tədqiqi və tərcüməsi Valter Rubenlə yeni mərhələyə qədəm qoyur (1,91). 1944-cü ildə Valter Rubenin kitabı işıq üzə görünür - *Walter Ruben. Ozean der Marchenstrome. Teil I: Die 25 Erzählungen des Damans (Vetalapancavimsati) / Mit Elnm Manhang uber die 12 Erzählungen des Dede Korkut. - Helsinki, 1944. - 287 s.* Bu kitabda müəllif əvvəlcə ümumi məlumatlar vermiş və sonra hər boyun almanca qısa məzmununu vermişdir. Amma bu tərcümələr əslində həcm etibarilə bir o qədər də qısa deyildir. Məsələn, Prof.S.Sakaoğlunun verdiyi məlumatlara görə, birinci boy 5,5 səhifə, ikinci boy 3 səhifədən artıqdır. Amma ən uzun tərcümə Bamsı Beyrək boyunun qısa məzmunudur ki. V.Ruben bu boyun məzmununu almanca 22 səhifə həcmində sığdırmışdır (2, 838). Rubenin kitabının sonunda əlavələr bölməsi də vardır ki, burada izahlar və şərhlər verilmişdir.

Dastanların alman dilinə ilk tam tərcüməsi Yoaxim Hayn tərəfindən edilmişdir - *Joachim Hein. Das Buch des Dede Korkut. Ein Nomaden epos aus türkischer Frühzeit aus dem oghusischen übersetzt und erlantert von. - Zurich, 1958, Manesse Bibliothek der Weltliteratur, 368 s.* Bu kitab giriş, son söz, tərcümə mətnlərindən ibarətdir. Burada həmçinin tərcüməçinin yazdığı izahlar da yer almışdır.

Dastanlar 1995-ci ildə ikinci dəfə tam şəkildə alman dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu tərcümə tanınmış türkoloq Ahmed Şmide tərəfindən edilmişdir – *Dede Korkuts Buch. Das Nationalepos der Oghusen. Aus dem oghusischen Türkisch von H.Achmied Schmiede. Ministerium für Kultur Verlag Anadolu, 1995, 271 s.*

Kitabda tərcümə ilə yanaşı, türk qorqudşünası Adnan Binyazarın bu nəşrə yazdığı ön söz, A.Şmidenin özünün ön sözü, habelə nəşrin sonunda, yenə də tərcüməçinin son sözü əks olunmuşdur. Maraqlıdır ki, tərcüməçi ön sözdə Yoaxim Haynın tərcüməsini də böyük ehtiramla yad edir və Hayn tərcüməsindən sonra bu dastanlara müraciət edilməməsini də təəssüflə bildirir.

A.Şmidenin bu tərcüməsindən dastanın II boyu prof. Saim Sakaoğlu tərəfindən götürülərək kitabına salınmışdır (2,839)

Sonralar A.Şmidenin tədqiqatları yenidən nəşr olumuşdur. Məsələn - *H.Achmed Schmiede. "Kitab-i Dedem Korkut" dastanlarının Dresden nüshası. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 196+155 s.*

Biz alman dilində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tərcümələrinə geniş yer ayırmaq fikrində deyilik. Çünki uzun illərdən bəri dastanların alman tərcümələrinin yüksək elmi səviyyədə tədqiqi prof. Flora Mustafayeva tərəfindən aparılmışdır. F.Mustafayeva "Kitabi-Dədə Qorqud"un alman filoloji fikrindəki yeri və alman tərcümələrinin poetikasına dair çoxsaylı elmi tədqiqatları mövcuddur. Alimin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının alman nüsxələri ilə birbaşa tanışlığı, mətnin orijinallarına istinad etməsi, habelə, dastanların alman dilinə hələlik sonuncu sayılan tərcüməçisi Ahmed Şmide ilə mövzu ətrafında elmi yazışmaları onun bu işə necə böyük məsuliyyət və həssaslıqla yanaşdığını göstərir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" italyan dilində. Bildiyimiz kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının ikinci nüsxəsi Vatikanda qorunan nüsxədir. Bu nüsxənin faksimilesi 1952-ci ildə çap edilmişdir – *Ettore Rossi. Il "Kitabi-Dede Korkut", Roccinti epico-cavallerechi dei Turchi Oguz. Tradotti e annotati con "Facsimile" del Ms.Vat.Turco, 102. – Citta del Vaticano, 1952. – 364 s.* Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq 6 boydan ibarət nüsxəni Vatikan kitabxanasından İtalyan türkoloqu Ettore Rossi 1950-ci ildə aşkar etmiş (3) və dərhal elm aləminə tanıtmışdır – *Ettore Rossi. Un nuovo manoscritto del "Kitabi-Dede Korkut" // "Rivista Degli studi orientali". – Roma. – 1950. – № 25. – s.34-43*

Ərəb, türk, yunan dillərini mükəmməl bilən Ettore Rossi Roma Universitetində Türk dili və ədəbiyyatından dərslər demiş, Türk dil bilgisi və fars qrammatikası kitablarını yazmış (*Manuale di lingua turca, Roma, Istituto per l'Oriente, 1939; la Grammatica persiana, Roma, Istituto per l'Oriente, 1947*), Vatikandakı digər türk əlyazmalarını tədqiq etmişdir (*Elenco dei manoscritti turchi della Biblioteca Vaticana, 1953*).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları barədə məqalələrlə - *Ettore Rossi. Osservazioni preliminari per una edizione critica del Kitabi-Dede Korkut // "Rivista Degli studi orientali". – Roma. – 1952.- № 27. – s.68-73* - çıxış etdikdən sonra Ettore Rossi dastanları italyan dilinə tərcümə etmiş və 1952-ci ildə 364 səhifə həcmində çap etmişdir. Ettore Rossi tərəfindən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının tərcüməsi o cəhətdən əhəmiyyətlidir ki, burada Vatikan nüsxəsinin faksimilesi, çox əhatəli izahlarla və geniş ön sözlə italyancaya tərcüməsi verilmişdir. Ettore Rossinin girişi 95 səhifədən ibarətdir. Rossi bu girişdə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına dair 1952-ci ilədək çap olunmuş əsərlərin bibliografiyasını vermişdir. Tədqiqatçı bu elmi tədqiqatlarda gəlinən nəticələri vermiş, Drezden nüsxəsi ilə müqayisələr aparmış, 12 boyun qısa məzmununu vermiş, oğuzlar və oğuznamələr, türk

ozanları, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tarixi, oradakı adət və ənənələr, yaşayış tərzı və s. bu kimi məsələləri ətraflı təhlil etmişdir. P.N.Boratavın verdiyi məlumata görə, Ettore Rossi bu ön sözündə özündən əvvəlki tədqiqatlardan, o cümlədən onun (*P.N.Boratavın – G.H.*) öz əsərlərindən, yetərli dərəcədə faydalanmışdır (4).

Ettore Rossinin tərcüməsi 1992-ci ildə yenidən çap olunmuşdur - *Ettore Rossi. İl “Kitabi-Dede Korkut”, Roccinti epico-cavallerechi dei Turchi Oguz. Tradotti e annotati con “Facsimile” del Ms.Vat.Turco, 102. – Citta del Vaticano, 1992. – 364 s. (5, 254).*

“Kitabi-Dədə Qorqud” ingilis dilində. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ingilis dilinə tərcüməsi nisbətən gec başlamışdır. Prof. Saim Sakaoğlunun verdiyi məlumata görə (2, 865) dastanlar iki il ara ilə 1972-ci və 1974-cü ildə Londonda çap olunmuşdur. Dastanın ingilis dilinə tərcüməsi onun daha geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına şərait yaratmışdır.

Birinci nəşr - *The book of Dede Korkut. A Turkish epic // Translated into English and edited by Faruk Sumer, Ahmet Uysal, Warren S.Walker. Austin – London, 1972, University of Texas, 214 p.* – Faruk Sümer, Uorren Bolker və Ahmet Uysal tərəfindən tərtib olunmuş və çap edilmişdir. Tərcüməçilər bu nəşrə 23 səhifəlik ön söz yazmış, burada “Kitabi-Dədə Qorqud”u tanıtmış, onun tarixi və coğrafiyası barədə geniş məlumat vermişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının ingiliscə bu tərcüməsi barədə çoxlu sayda resenziyalar yazılmışdır ki, onlardan görkəmli türk alimi və qorqudşünası Orhan Şaik Gökyayın iki yazısı daha önəmli sayılır: *Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkut Kitabının İngiliscə çevirileri // Türk Folklor araştırmaları, 16 (314), eylül, 1975; Orhan Şaik Gökyay. Destursuz bağa girenler. İstanbul, 1982*

Bu tərcümə 1991-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur - *The book of Dede Korkut. A Turkish epic / translated by Faruk Sumer, Ahmet Uysal, Warren S.Walker. Austin – London, 1991, 214 p.*

1998-ci ildə Prof. Saim Sakaoğlu Faruk Sümer, Uorren Volker və Ahmet Uysal tərcüməsindən bir hissəni – “Qazan xanın evinin yağmalandığı boy”un tərcüməsini kitabına daxil etmişdir – *The sack of the house of Salur Kazan / translated into English and edited by Faruk Sumer, Ahmet Uysal, Warren S.Walker // Sakaoğlu, S. Dede Korkut kitabı: incelemeler – derlemeler – aktarmalar. Konya, 1998, 1030 s. (2, 867-885).*

Dastanların ingilis dilinə növbəti tərcüməsi, dediyimiz kimi, 1974-cü ildə olmuşdur - *Geoffrey Lewis. The book of Dede Korkut. London, 1974, Penguin Book, 213 p.* Cefri Levis kitabda tərcüməçi, ön sözün və izahların müəllifi kimi təqdim olunmuşdur. Bu tərcümə ikinci dəfə 1983-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

Maraqlıdır ki, “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanlarının ingilis dilinə tərcümələri yalnız Londonda deyil, Türkiyədə də geniş vüsət almışdır. Pol Mirabelin tərcümələri müəyyən ara ilə dəfələrlə Türkiyədə nəşr olunmuşdur - *Paul Mirabile. The book of the Oghuz Peoples or legends told and sung by Dede Korkut. Istanbul, 1990; Paul Mirabile. Legends of dede Korkut. İstanbul, 1991, 175 p.; Paul Mirabile. More legends of dede Korkut. İstanbul, 1991. – 112 p.*

IV. “Kıtabı-Dədə Qorqud” fransız dilində. “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanlarının fransız dilinə tərcümə tarixi o qədər də qədim deyildir. H.Qocanın verdiyi məlumata görə, “Kıtabı-Dədə Qorqud” fransız dilində ilk dəfə 1998-ci ildə tərcümə və nəşr olunmuşdur – *Le Livre de Dede Korkut / traducteur Louis Bazin, Altan Gokalp. – paris: Gallimard, 1998. – 248 p.* Əslində, bu, dastanların fransız dilinə ilk tam tərcüməsidir. Çünki 1998-ci ilədək də Fransada və ya fransız dilində “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanlarına dair tədqiqatlar olmuşdur. Hələ 1953-cü ildə “Fransanın tanınmış türkoloqu” (6), yuxarıda adıçəkilən Lui Bazən “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanlarına, ümumiyyətlə, oğuznamələrə həsr olunmuş yazılarla mətbuatda çıxış etmişdir - *Bazin, L. Notes sur les mots “oguz” et “turk” // “Oriens”, t.9. – № 2. – 1953 (5).* Fransız dilində elmi mətbuatda dastanlara dair müxtəlif alimlərin, istər türk, istərsə də alman müəlliflərinin məqalələrinə də rast gəlmək mümkündür – *Boratav, Pertev Naili. Notes sur “Azrail” dans le folklore turc. – “Oriens”. – t.11. – 1951; Geographique des Dede Korkut. – Tradiete Plankhol. – “Aziatigie”. – 1966. – t.254. – № 2; Pelliot P. Sur la legende d Uguz-Khan en ecriture ouigaure. – “Toung Pao”. – vol.XXVII. – 1930; Roux Jean -Paul. Dieu dans le “Kıtabı-Dede Korkut”. – *Revue des Etudes islamique. XLIII/1. – 1975 və s.**

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanları fransız dilinə Lui Bazən və Altan Göyalp tərəfindən tərcümə olunmuşdur. 1998-ci il nəşrinə ön sözü isə türk alimi Yaşar Kamal yazmışdır. Amma onun ön sözündən əlavə, tərcüməçilər də öz növbələrində, tədqiqat xarakterli yazılarla kitabda çıxış etmiş, “Kıtabı-Dədə Qorqud” dastanlarına dair öz fikir və məlahizələrini təqdim etmişlər.

İstər Yaşar Kamalın, Lui Bazənin, istərsə də Altan Göyalpın bu ön sözləri Hamlet Qoca tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuş və Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə çatdırılmışdır (6).

“Kıtabı-Dədə Qorqud” macar dilində. 2008-ci ildə Macarıstanda Azərbaycan şifahi söz sənətinin iki möhtəşəm abidəsi “Kıtabı-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanları macar dilində işıq üzü görmüşdür - *Dede Korgut könyve. Azerbajdzani hosi eposz. Europai Folklor İntezet – L Harmattan Kiado, 2008, s. 5-9;*

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, eləcə də “Koroğlu”nun macar dilində Budapeştdə çap olunmasında Azərbaycan Respublikasının Macarıstandakı səfirliyi, xüsusilə səfir cənab H.Həsənovun böyük rolu olmuşdur. Dastanlara ön söz professor H.Ə.İsmayilov tərəfindən yazılmışdır ki, bu ön sözlər macar dilinə tərcümə olunmuş və kitablarda öz əksini tapmışdır – “*Kitabi dede Korgut*”, azad “*Korgut apo könyve*” // *Dede Korgut könyve. Azerbajdzani hosi eposz. Europai Folklor İntezet – L Harmattan Kiado, 2008, s. 5-9.*

Nəticə. Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tərcümələrinə etdiyimiz qısa və yığcam ekskurs Avropa elmi və ədəbi ictimaiyyətinin bu dastanlara göstərdiyi böyük marağı və ilginə bir daha nümayiş etdirir. Bu möhtəşəm abidənin indiyədək edilmiş tərcümələri hələ son deyil, artıq edilmiş tərcümələrin dəfələrlə yenidən nəşri onlara artan marağın göstəricisi olmaqla bərabər, bu prosesin gələcəkdə də davam etdiriləcəyinin təminatçısıdır.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyeva, F. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları alman filoloji fikrində. Bakı: Elm, 1999, 332 s.
2. Sakaoğlu, S. Dede Korkut Kitabı: incelemeler – derlemeler – aktarmalar. Konya, 1998, 1030 s.
3. Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, Dede Korkut Oğuznameleri, Yapı Kredi Yayınları: 1441; Kazım Taşkent Klasik. Yapıtlar Dizisi: 39, İstanbul 2001, 316 s. // <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler>
4. Boratav, P.N. Dede Korkut hikayelerindeki tarihi olaylar ve kitabın telif tarihi // <http://istanbul.edu.tr/enstituler/turkiyat/kutuphane/metin>
5. Kitabi-Dədə Qorqud’un bibliografiyası / tərtib edəni A.Xəlilov. Bakı, Örnək, 2000, 255 s.
6. Göyalp, A. Dastanın fransızca nəşrinə ön söz / tərcümə edəni H.Qoca // “Ədəbiyyat” qəzeti, 4 iyun 1999.

Г.Хасилова

**Одно из основных направлений коркутоведения:
переводы эпоса
Резюме**

“Книга Деде Коркут”а является древним героическим эпосом турков, в основном огузской группы. Этот эпос был известен мировой тюркологии начиная с XIX века. Исследования эпоса велись параллельно с его переводом. “Книга Деде Коркут”а не раз была переведена на Европейские языки. В статье на подробном библиографическом

материале ведется обзор переводов эпоса на немецкий, английский, французский, итальянский и венгерские языки. В 2015-ом году Бакинский Международный Центр Мультикультурализма издал первую песню “Книги моего Деда Коркут”а на 25 языках мира – турецком, немецком, французском, русском, китайском, индийском, арабском, персидском, греческом, ивритском, венгерском, итальянском, украинском и др., в том числе на языках малочисленных народов – хуналугов, татов, курдов, талышей, удинцев, лезгин, грузин, проживающих в Азербайджане. Этим центром также планируется издание эпоса на многих языках. В статье автор затрагивает историю перевода эпоса “Книга Деда Коркута”.

G.Hasilova

**One of the main directions of Gorgud study:
translations of the epos
Summary**

«Kitabi-Dede Gorgud» is the ancient heroic epos of turkis, basically oghuz groups. This epos was known world turkology since the XIX-th century. Epos researches were conducted in parallel with its translates. «Kitabi-Dede Gorgud» instead of time has been translated on the European languages. In article on a detailed bibliographic material conducted the review of translates of the epos on German, English, French, Italian and Hungarian languages. In 2015, the Baku International Center for Multiculturalism published the first song “The Book of Dede Gorgud” in 25 languages of the world - Turkish, German, French, Russian, Chinese, Indian, Arabic, Persian, Greek, Hebrew, Hungarian, Italian, Ukrainian, etc. ., including in the languages of national minorities - Khunalug, Tat, Kurd, Talysh, Udin, Lezgi, Georgians living in Azerbaijan. This center also plans to publish the epos in many languages. In the article, the author touches upon the history of the translation of the epos “The Book of Dede Gorgud”.

**Rəyçi: Kamran Əliyev
AMEA-nın müxbir üzvü**

УСНИЯ АЛИЕВА

Бакинский славянский университет

husniyya@mail.ru

О ФАКТОРЕ ВРЕМЕНИ В ПЕРЕВОДЕ И ЕГО ПРЕПОДАВАНИИ

Açar sözlər: bədii tərcümə, zaman məsafəsi, zamanın təsiri, mədəni-tarixi mühit, metodika.

Ключевые слова: художественный перевод, дистанция времени, влияние эпохи, культурно-историческая атмосфера, методика.

Key words: translation of artistic, distance of the time, influence of the time, culturally historical atmosphere, method.

Художественная литература как факт культурно-исторической жизни народа неизбежно несет на себе печать времени. Когда Ф.Стендаль говорил о том, что «литература – это зеркало у дороги истории», он подразумевал не только собственно-исторические жанры, а всю литературно-художественную жизнь соответствующей эпохи. Ведь в сравнении с другими видами искусства художественный текст по степени когнитивной силы и по охвату различных областей действительности обладает самыми широкими возможностями. Следовательно, искусство слова не только изображает жизнь в ее непрерывной динамике, но и само находится в постоянном изменении и развитии. Естественно, все это ставит перед художественным переводом задачи достаточно многогранного лингвокультурологического характера. Много-стильность и образность художественного произведения ставит переводчика перед выбором не только адекватных стилевых решений, но и требует сравнительно-сопоставительного анализа общечеловеческих, ментальных и индивидуальных особенностей текста, которые в той или иной степени носят печать соответствующей эпохи. Вопрос фактора времени или дистанции времени в художественном переводе мало изучен или совсем не изучен. Исключение составляют две статьи, написанные А.Андресом и А. Поповичем. По мнению этих авторов, фактор времени в переводе проявляет себя на двух плоскостях – это время между оригиналом и переводом, а также время между отдельными переводами одного и того же произведения. Однако наблюдения показывают, что проблема времени в переводе нуждается в более обстоятельном изучении как в учебе, так и в анализе на практике. Да, действительно, понятие времени по отношению к переводимому материалу носит неоднозначный характер. Однако формулировка «перевод и время

создания переводимого материала»- понятие достаточное растяжимое. Эта временная дистанция может быть относительно короткой или довольно длинной, которая измеряется веками, даже тысячелетиями. В качестве примера можно взять мифологические или сакральные тексты, которые своими корнями уходят в глубокую древность, где на ранних архаических стадиях языковых средств (особенно в мифах) общее выражалось через отдельное, не говоря уже о практике или способе обозначения вещей древними людьми. Иначе говоря, эти люди часто обозначали предметы и явления по смежности или причинно-следственной связи. И переводчик, учитывая все эти обстоятельства, должен комплексно решить задачи воспроизведения текста оригинала. Конечно, при сохранении духа далекого прошлого лексические затруднения неизбежны, но переводчик должен запомнить, что эти образы со всеми своеобразиями соотнесены не только между собой, но и вступают в непосредственный диалог с читателями-современниками самого переводчика. В этом плане печать времени с точки зрения структурно-семантических преобразований достаточно заметна в сакральных текстах, где лингвистические единицы в большинстве случаев употреблены в метафорических, философских или подтекстовых значениях. Следовательно, перевод и толкование подобных текстов требуют наличия широкой филологической базы; одни из них отдаленно сохраняют семантические особенности «первоисточника» (Don't hide your light under a bushel – 3 ажегши свечу, не ставят ее под сосудом. Матфей. 5:14-16 – т.е. не надо скрывать свой талант или умение), а другие приобрели совершенно другое значение. Например, Golden calf – Золотой телец. Исход. 32:4-12. Сегодня это выражение употребляется в значении стремления к деньгам, хотя в Библии это означало сотворение нового идеала или нового кумира.

Эти фразеологизмы сакрального происхождения с точки зрения когнитивной лингвистики, выступая в качестве религиозного концепта, с помощью двух – трех лексических единиц, в сознании людей может создать представление о достаточно содержательной истории (Crown thorns - Терновый венец. Марк. 15:17). По справедливому мнению, Е.С.Кубряковой, «концептуальный образ мира гораздо богаче и шире его словесного описания» (6, 90). Переводчик во внимание берет и тот факт, что большинство фразеологизмов религиозного или мифологического происхождения имеет общечеловеческое значение. И это естественно: люди тысячелетиями воспитывались на этих притчах, на этой морали, которые имеют общие корни. Имадеддин Насими по этому поводу говорил: «В единобожье разве есть высокий и низкий сан? Исканье истины одно – для мусульман и христиан!» (8, 19). При всей лексико-семантической сложности перевод этих выражений сегодня должен

восприниматься без затруднения и вместе с тем он должен сохранять в себе дыхание старины и интонацию священного писания. Говоря о факторе влияния времени на перевод следует отметить, что не всегда оправданы переводческие почести «золотой середины» в передаче лексики национально – специфического и историко-архаического характера. Модернизация и стилизация должны восприниматься как две крайности насилия по отношению стилистики переводимого текста. Переводческий принцип архаизации должен быть таким: «степень стилизации под старину в переводе должна определяться тем, насколько архаично звучит оригинал сегодня, как воспринимается он сегодняшними цивилизованными людьми», говорил С. Маркиш (9, 165). Иначе говоря, переводчик должен сохранить дух старины, колорит эпохи с учетом приближения текста минувших эпох к современному читателю.

Таким образом, вопрос времени создания оригинала и времени осуществления перевода следует рассматривать с разных позиций, включая переводы произведений одного и того же автора. Например, переводчик пушкинских творений «Евгения Онегина» и «Бориса Годунова» имеет дело с совершенно разными общественно-политическими или культурно-историческими атмосферами. Если первое произведение - «энциклопедия русской действительности» пушкинской поры (Белинский В.Г.), то второе – одна из самых сложных страниц истории России конца XVI и начала XVII веков, где на лицо все общественные и духовные (в том числе лингво-культурологические) атрибуты эпохи. Художественный перевод как составная часть духовной жизни народа не мыслим вне влияния творческих принципов соответствующей эпохи. Известный ученый-переводовед С. Маркиш пишет: «Художественный перевод всегда был неотъемлемой частью национальной литературы, развивался в согласии с запросами и требованиями своей эпохи, влиял на оригинальную литературу и, в свою очередь, сам испытывал на себе ее влияние» (9, 229). *Достаточно вспомнить переводческие принципы эпохи классицизма, романтизма, критического реализма. Переводчики-романтики «французской школы» со своей чрезмерной вольностью, по сути дела параллельно создавали собственные произведения. Для них важным было не сохранение особенностей оригинала, а вкус читателей-современников. Когда Вольтер называл Шекспира «варваром, лишенного всякого вкуса», тоже исходил из вкусов или принципов классицизма.*

Жить в обществе и творить без его требований очень трудно, особенно когда чувствуется сильное влияние официальной идеологии. В VII- VIII веках на мусульманском Востоке переводческое дело переживало бурное развитие. Оно носило приоритетный характер в

политике центральной власти халифата. И все это в дальнейшем создавало благополучное условие для развития посреднической литературы. Кстати, перевод в арабском языке означал толкование. По справедливому замечанию Н.И. Конрада, «наличие чрезвычайно развитого литературного посредничества как явление, было связано со специфическим у многих народов представлением о переводе, основанном на невыделении произведений на своих или чужих из общего потока письменного слова, на отсутствии представления об индивидуальном авторстве и понятия о точном филологическом переводе» (5,348). Благодаря посредническому переводу, широкое распространение здесь получила дидактическая литература, которая способствовала развитию жанра «адаб». Конечно, дидактическая литература имела место и в раннем средневековье, особенно в Сасанидской литературе маздакидов.

Традиция посреднического перевода дидактической литературы в Европе стала особенно интенсивно распространяться с начала формирования культуры Возрождения, которая продолжалась до конца XIX века. Эта традиция была созвучна с гуманистическими идеалами художественно-эстетической жизни эпохи. Что самое примечательное, источником для перевода в подавляющем большинстве случаев были тексты восточных авторов.

Говоря о факторе влияния официальной идеологии на перевод, с сожалением нужно отметить и случаи политизации перевода, которые «сопровождаются искажением смысла оригинала в угоду политической власти» (6, 78). В качестве примера могут служить многочисленные факты из истории художественного перевода, на что следует обратить внимание студентов в процессе обучения переводу. Нарушение единства лингвистических и экстралингвистических средств при переводе художественного текста неизбежно приводит к нарушению историзма в произведении. Полноценный перевод художественного текста должен сохранить и колорит национально-культурной атмосферы, и дыхание времени, которые являются основными свойствами духовной жизни эпохи. Изображение человека (его воспроизведение на языке перевода) вне связи со временем делает его безликим и неисторичным. «Вне климата своей эпохи человек лишается своих индивидуальных и социальных признаков. Потеря примет времени всегда оборачивается потерей человека, подменой его схематической отвлеченностью» (10, 114). Иначе говоря, облик времени в переводе не преобразуется одними голыми фактами. Чтобы создать эстетическую иллюзию достоверности необходима умелая проекция на литературу перевода. Для этого переводчик иногда

создает образную ассоциативность, которая в определенной степени у читателей переводного языка рождает аналогию или реминисценцию, которая связана с родной культурой.

Фактор времени, как уже отмечалось выше, проявляет себя и между отдельными переводами одного и того же произведения. Это продиктовано характером художественного перевода. Данный вид перевода характеризуется многократностью или повторяемостью. В переводоведении принято говорить, что язык перевода по сравнению с языком оригинала гораздо быстрее устаревают. Это означает, что оригинал пишется один раз, а перевод может осуществляться несколько раз. И каждый новый перевод реализуется для современных читателей, и поэтому он в лексико-семантическом плане должен соответствовать требованиям времени. По мнению А.Поповича, процесс устаревания перевода не может считаться «всеобъемлющим, потому что некоторые места перевода могут быть не подвержены ему» (12, 129). Язык и стиль перевода, также как и оригинала, объективно зависят от выразительной нормы. Попович дальше приводит свои доводы и добавляет следующее: «Теория литературного развития рассматривает проблему старения, прежде всего с позиции имманентно понимаемой исторической ценности, т. е. определяет, в какой мере перевод соответствует литературной структуре данного периода. Например, в развитии литературных форм, техники изображения» (12, 129).

Однако при всех этих своих доводах ученый умалчивает о главном. Ведь художественный перевод, являясь творческим поиском, не может оставаться на одном месте. С обогащением теории и практики перевода совершенствуется и техника перевода, которая способствует максимальной передаче идейного содержания и художественно-эстетического объема оригинала. Иначе говоря, каждый новый перевод по логике должен быть шагом вперед. Вместе с тем, хотелось бы еще раз подчеркнуть то, что не всегда новые переводы осуществляются по восходящей линии, следуя всем параметрам мастерства, но все же каждое новое время вносит свою лепту в новые создаваемые образцы перевода.

Таким образом, время в художественном переводе является понятием многоаспектным. Для достижения полноценной передачи культурно-исторических, индивидуально-авторских примет текста переводчик в некотором роде выступает в роли автора и исследователя исторического жанра. Здесь языковые и внеязыковые факторы требуют глубокого и взаимосвязанного анализа. «Стилевые своеобразия произведения в ряде случаев раскрываются переводчику

лишь тогда, когда для него ясно место автора в истории литературы и место произведения в истории творчества данного художника – то есть когда он ставит его для себя в определенный «историко-литературный ряд», -писал А.Андрес (1, 129-130). Методика преподавания курса по художественному переводу на факультетах перевода и журналистики свидетельствует о том, что сохранение примет времени оригинального текста имеет непосредственное отношение к принципам литературного творчества, требованиям культурной жизни народа, на язык которого осуществляется каждый новый перевод. Следовательно, будущие переводчики и журналисты, а также учителя средних школ для исчерпывающего освоения художественно-эстетического объема переводимого произведения, должны принимать во внимание культурно-историческую атмосферу создания оригинала и эпоху, изображаемую в переводимом произведении.

Литература

1. Андрес А. Дистанция времени и перевод (Некоторые мысли и наблюдения). Мастерство перевода. М., 1964.
2. Гавриловский К. И. Теория и методика обучения переводу. М., 2009.
3. Гак В., Григорьев Б. Теория, практика и методика перевода. М., 2008.
4. The Holy Bible Containing the Old and Testaments Authorized King James Version – NN Bible Society.
5. Конрад Н.И. О литературном посредничестве // В кн.: Запад и Восток. М., 1972.
6. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. ВЯ. М., 1994, №4.
7. Методика обучения переводу на слух. Сб. ст. М., 1959.
8. Насими Имадеддин. Избранная лирика в двух томах. Баку, 1976.
9. Маркиш С. Несколько заметок о переводах с древних языков. Мастерство перевода. М., Советский писатель, 1959.
10. Маркиш С. Ученым и переводчикам. Мастерство перевода. М., 1964.
11. Теория и методика обучения немецкому языку как второму иностранному. М., 2011.
12. Попович А. Проблемы художественного перевода. М., 1980.

H.N.Əliyeva

**Tərcümədə və onun tədrisində zaman amili haqqında
Xülasə**

Məqalədə bədii tərcümədə və onun tədrisində zaman amilinin rolu məsələsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, orijinalın yaranma tarixi və onun tərcüməsinin reallaşdığı vaxt arasındakı zaman məsafəsi bədii tərcümədə bir sıra xüsusi linqvistik və ekstralingvistik problemlərlə müşayiət olunur. Tədqiqatda haqqında söhbət gedən çətinliklərin tədris prosesində aradan qaldırılması metodlarına da toxunulur.

Doğma, doğma olmayan və kontaktda olan dillərin müqayisəli tipologiyasının tədrisi metodikası bilavasitə tərcümə qanunauyğunluqları ilə əlaqəlidir. Tərcümə, xüsusi ilə də bədii tərcümə, cəmiyyətin yaradıcı həyatının növü kimi birbaşa zaman amili ilə bağlıdır. Zamanın nəzərə alınması originalın yaranması və tərcümənin olmasında linqvistik və ekstralingvistik amillərlə şərtlənir. Başqa sözlə, zamanın bir çox əlamətləri tərcümə olunan dilin bədii-ədəbi prosesin tələbləri ilə uyğunlaşmalıdır. Bunu nə müəllim, nə də tələbə-tərcüməçilər unutmamalıdır.

H.N.Aliyeva

**About the factor of time in translation and its teaching
Summary**

The article examines the role of time factor in fiction and its teaching. It is noted that the length of time between the original date of creation and the time of its translation is accompanied by a number of special linguistic and extralinguistic problems.

The methods of eliminating the difficulties involved in the teaching process are also covered. The method of teaching comparative typology of native, non-native and contact languages is directly related to the translation norms. Translation, in particular the artistic translation, is related to the direct time factor as the type of creative life of society. Consideration of time is conditioned by linguistic and extralinguistic factors in origin and translation. In other words, many signs of the time must be matched with the requirements of the artistic-literary process of the translated language. Neither the teacher nor the translators should remember this.

Rəyçi: Rafiq Novruzov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SEVDA İSGƏNDƏROVA
ADMİU-nun "İnstrumental ifaçılıq"
kafedrasının müəllimi
sevdaisgenderova@gmail.com

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA MARŞ JANRI

Açar sözlər: marş, bəstəkar, orkestr, müşayət, ölçü, akkord, Üzeyir Hacıbəyli

Key words: mars, oerestra, composer, chord, scarcity, Uzeyir Hajibeyli

Ключевые слова: композитор, марш, аккорд, Узеиrom Гаджибейли

Musiqi sənətinin bütün inkişaf tarixi boyu qədim dövrlərdən başlayaraq, marşlar aktual bir janr kimi ictimai-siyasi mahiyyət daşıyıb, tarixlə, dövlətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə, müharibə və yürüşlərlə sıx bağlı olmuşdur. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında marş janrının mövzu dairəsi geniş və rəngarəng olmuş, bu janr özünün aktuallığı və nəzəri baxımdan təhlilini tələb edir. Hər bir bəstəkarın yaradıcılığında marş janrı onun üslubuna, yaradıcılıq dəsti-xəttinə və yarandığı dövrün bir sıra xüsusiyyətlərinə xas olan cəhətləri özündə əks etdirir. Bu janrın tarixi-nəzəri baxımdan və bəstəkar yaradıcılığının tərkib hissəsi kimi araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Azərbaycan dövlətçiliyinin, müstəqillik və azadlıq uğrunda başlanan demokratik hərəkətin nəticəsi kimi formalaşan dövlətimizin tərənnümü mövzusu marş janrına yeni kolorit gətirmişdir. Ənənəvi təfəkkürə və bəstəkarın yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq marşların hər birində ideya, məzmun və milli xarakter özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir.

XX əsrin birinci yarısından başlayaraq, marş janrı Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında geniş yer tutur. Bu illərdə cəmiyyətdə baş verən mühüm ideoloji, ictimai-siyasi dəyişikliklər bəstəkarlarımızın yaradıcılıq axtarışlarında özünü əks etdirir. Vətənpərvərlik yüksəlişi, xalqımıza məxsus olan qəhrəmanlıq şücaəti kimi mövzular aktuallıq kəsb edir. Marş janrında yeni dövrün ictimai-siyasi mühiti ilə bağlı mövzuların öz əksini tapması, bu janrın əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və burada xalq musiqisinin xüsusiyyətlərinin tətbiqinin izlənilərək təhlil edilməsi zərurətini yaradır.

Azərbaycanda marş janrının əsasını dahi Üzeyir Hacıbəyli qoymuşdur. (5, səh. 21). Onun 1919-cu ildə Əhməd Cavadın sözlərinə bəstələdiyi "Azərbaycan marşı" 1992-ci ildən Dövlət himni kimi qəbul edilmişdir. Himnin poetik mətnində şair Əhməd Cavadın bu himn üçün bəstələdiyi şeir

bəndləri öz müxtəlif misra ardıcılışmaları ilə diqqəti cəlb edir. Himnin birinci bəndi beş misradan ibarət olub, birinci bəndin birinci misrası “Azərbaycan” sözünün iki dəfə təkrarlanması ilə səkkiz heca, ikinci misrası on iki heca, üçüncü və dördüncü misralar on üç heca, beşinci misra isə on bir heca təşkil edir.

Üzeyir Hacıbəyli himndə istifadə etdiyi poetik mətnin hər misra və yarım misralarını öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək, melodik cümlələrin yüksək təsir etmə gücünə nail ola bilmişdir. Şeirin poetik mətnini melodiyaşız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Himnin tarixin müəyyən mərhələlərindən keçərək, bir çox təqiblərə məruz qalmasına baxmayaraq, müasir dövrümüzdə bu himn Azərbaycan xalqının yaddaşında həkk olunan və sevilə-sevilə oxunan bir musiqi əsərinə çevrilmişdir. “Azərbaycan marşı” görkəmli bəstəkarımız Aydın Əzimov tərəfindən orkestrləşdirilərək, əsərə yeni ruh və yeni səslənmə gətirilmişdir.

Dahi Üzeyir Hacıbəyli öz yaradıcılığında mahnı janrı ilə yanaşı himn, kantata və digər vokal instrumental janrlı əsərlərə geniş yer vermişdir. Onun XX əsrin əvvəllərində bəstələdiyi himn və marşlar mövzu baxımından əsasən vətənpərvərlik, mübarizlik, əzmlilik ruhunda olmuşdur. Bəstəkarın yazıb-yaratdığı dövrlərdə siyasi abu-havanın daima gərginliyi və dəyişkənliyi onun marşlarında öz əksini tapmışdır. Bəstəkar XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq yazdığı marşların əksəriyyətində özünün və Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən istifadə etməklə əbədi-poetik mətnə əsaslanmışdır.

1917-ci ildə bəstələdiyi “Milli marş” bəstəkarın öz sözlərinə yazılmışdır. 1930-cu ildə Məmməd Səid Ordubadinin sözlərinə “Əsgər marşı”, simfonik orkestr üçün Azərbaycan İşçi Teatrının on illiyinə həsr olunmuş “Təntənəli marş”, 1942-ci ildə Səməd Vurğunun sözlərinə “Döyüşçülər marşı”nı bəstələyir. (4, səh. 65).

Təhlil etdiyimiz “Milli marş” bəstəkar Sərdar Fərəcov tərəfindən redaktə edilərək, qarışıq xor və simfonik orkestr üçün işlənmişdir. “Rast” məqamı əsasında bəstələnmiş “Milli marş” əsərinin intonasiya xüsusiyyətlərində aşiq musiqisindən götürülmüş elementlərə təsadüf etmək mümkündür. Bu intonasiyalar “si bemol” “Rast” məqamının səssirasına uyğun olduğu halda, əsərin sonunda “Şur” intonasiyası “sol Şur” məqamının səssirasına uyğun olur.

“Maestoso” tempində, mürəkkəb 4\4 ölçüsündə bəstələnən “Milli marş” kuplet variasiya formasındadır: A+B+C.

Şeirdən bir misraya nəzər salaq:

Vurulur meydanda sinc-dəf,

Vurulur meydanda sinc-dəf

Düzülsün əsgərlər səfbəsəf,

Yeriyin şövqlə düşməyə tərəf

Burada birinci bənd dörd misralı, səkkiz-doqquz hecalı şeir mətninə əsaslanır. Birinci bəndin birinci və sonuncu misraları iki dəfə təkrar olunur. Üzeyir Hacıbəyli bir bəstəkar kimi marşın melodiyasından asılı olan intonasiya xüsusiyyətlərini istifadə edərək, əsasən melodiyanın tələb etdiyi qaydaya uyğun şeir misralarına müraciət etməyə üstünlük vermişdir.

Marş sözünün mənası fransız dilindən tərcümədə addımlamaq, irəli hərəkət etmək mənasını daşıyır. (2, səh.103).

Marş 4\4, bəzi hallarda isə 2\4 və 6\8 ölçülü, dəqiq ritmə malik olan pyes olub, kollektiv yürüşü müşayiət etmək üçün nəzərdə tutulur. Marş musiqisindən addımlayan insanların hərəkətini birləşdirmək üçün, onlarda müəyyən əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün istifadə olunur.

Azərbaycan bəstəkarlarının instrumental marşları da öz orijinal musiqisi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Belə marşlara Qara Qarayev "Marş", Müslüm Maqomayev "Radio marşı", Səid Rüstəmovun "Fasilə marşı", "Döyüşçülər marşı" "Qızıl əsgər" "Yürüş mahnısı" və sairə misal göstərmək mümkündür.

Dünya şöhrətli bəstəkar Qara Qarayev "Yeddi gözəl" və "İldırımli yollarla" baletləri, "Leyli və Məcnun" simfonik poeması, "Don Kixot" simfonik qravürləri, İki simli kvartet, Kvartettino, Skripka və fortepiano üçün sonata, Forteplano üçün iki sonatina, 24 prelüdiya, nəfəsli və estrada orkestri üçün əsərlər, kinofilmlər, teatr tamaşaları üçün musiqilər bəstələməklə dünya bəstəkarları arasında öz layiqli yerini tutmuşdur. Sadalanan əsərlərlə yanaşı bəstəkar xalq çalğı alətləri orkestri üçün "Marş"ın müəllifidir. Əsər sadə üçhissəli formada, *Alla breve*, c-moll tonallığında bəstələnmişdir. "Alla Breve" termininin işlədilməsi ilə əsər ikiyə sayılır. Marşın birinci mövzusu parlaq və yaddaqalandır. Burada ənənəvi marş metroritmi Azərbaycan xalq musiqisinə xas olan intonasiyalarla qovuşdurulmuşdur. Rəvan hərəkətli müşayiətin fonunda keçən akkordlar rəngarəng orkestr koloriti yaradır. Bu hissədə orkestrin tam, dolğun səslənməsindən istifadə edilmişdir. Dinamik kontrastların geniş *pianissimo* nüansından *fortissimo* nüansına kimi geniş amplitudası diqqəti cəlb edir. Lakin, buna baxmayaraq, musiqidə *forte* səslənməsi daha qabarıq əks olunur ki, bu da vahid bir obrazın, vahid emosional atmosferin yaradılmasına xidmət edir. Orta bölmədə isə partitura şəffaflaşaraq, əsas mövzu mahnıvari olub, zərif müşayiət fonunda balabanın ifasında səslənir. Balabanların partiyasını simli alətlər qrupunun axıcı hərəkətli ibarələri müşayiət edir. Tədricən səslənmə daha şəffaf xarakter kəsb edir ki, bu da solo balaban alətinin qabarıq göstərilməsinə şərait yaradır. Sonra isə bu mövzu növbə ilə orkestrin müxtəlif qruplarına keçir. Getdikcə onun səslənməsi daha hərarətli, dolğun olur.

Müslüm Maqomayevin *Radio marşı* Azərbaycan Radiosunun yaranmasına həsr olunmuşdur. Sadə üçhissəli formada bəstələnən *Marş* təntənəli xarakterli on iki xanəlik girişlə başlayır. İnsanda gumrahlıq hissi və qələbə əzmi yaşadan bu marşda milli folklorun intonasiya quruluşundan uzaqlaşmır, xalq musiqi vasitəsilə melodiyanın bütün elementlərini cilalayır. Marşın ritmi qətiyyətli olub təntənəli xarakteri ilə diqqəti cəlb edir.

Əsərin xarakteri ifaçının fərdi hisləri, fikirləri üzərində qurulmaqla onun zövqünə uyğun olaraq interpretasiya olunmalıdır. Səkkiz xanədən sonra tar və kamançalar qrupunun ifasında əsas melodiyanı eşidirik. Əsas mövzu tar və kamançaların ifasında iki dəfə təkrarlandıqdan sonra solo balabanın ifasına keçir və bu dəfə balabanların əsas mövzusu daha qabarıq, digər müşayiətedici alətlər isə nisbətən zəif tərzdə səslənməlidirlər. Qeyd etdiyimiz kimi görkəmli bəstəkarımız Səid Rüstəmov marş janrında rəngarəng əsərlər yaratmışdır. Bəstəkarın marşları Böyük Vətən müharibəsi illərində yazılaraq xalqımızda ruh yüksəkliyi yaratmış və qəhrəman oğullarımızı düşmən üzərində qələbəyə səsləmişdir. Bəstəkar vətənpərvərlik mövzusunda bəstələdiyi əsərlərdə: "Sərhədçilər marşı" "Qızıl əsgər yürüş mahnısı" "Döyüşçülər marşı" "İrəli" "Cəhbəyə" "Şanlı ordumuz" "Qəhrəmani" və.s. musiqi alətlərimizdən istifadə edərək milli koloriti zənginləşdirmişdir. 1944 - cü ildə Tiblisidə keçirilən "Zaqafqaziya baharı" musiqi festivalında bəstəkarın vətənpərvərlik mövzulu əsərləri və marşları səsləndirilərək bütün musiqi ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Tiblisi mətbuatı yazırdı: "Bəstəkar Səid Rüstəmovun vətənpərvərlik mövzulu əsərləri və marşları bütün dinləyicilərdə ruh yüksəkliyi yaratdı. Bu əsərləri dinləyən xalq mütləq qalib gələcək." (7, səh.10) "Qəhrəmani" pyesinin partiturasına daxil olunan zurna aləti öz şadraq səslənməsi ilə əsərə daha təntənəli səslənmə gətirmişdir. Üzeyir Hacıbəyli yazırdı: "Hələ əfsanəvi qəhrəman Koroğlunun dövründə zurnanın gur səsi və təbil səsi döyüşçülərdə mubariz ruh oyadır, onları qəhrəmanlıq göstərməyə və düşməne qələbə çalmağa çağırırdı." (7, səh.9) Sadə 2 hissəli formada 2/4 ölçüsündə bəstələnən bu marşlar öz melodiyası və orkestr fakturasının sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bəstəkarın özünəməxsus orkestrləşdirmə dəsti - xətti və xalq musiqisinə dərinədən bələd olmaqla bu musiqidən yaradıcılıqla qaynaqlanmasını müşahidə edirik. Bəstəkarın "Mən sülhə səs verirəm" mahnısı (sözləri: H.Hüseynzadə) oynaq marş ruhunda yazılıb, ciddi kəskin ritmli musiqisi bir növ yürüş mahnısını xatırladır. Müharibədən sonrakı illərdə bəstəkarlarımızın mahnı yaradıcılığında sülh uğrunda mübarizə mövzusu əhəmiyyətli mövzulardan biri olmuş bu janrda istedadla yazılmış mahnılar bütün dünyada sülhə səadətə can atan bəşəriyyətin mütərəqqi qüvvələrinin qələbəsinə inamı ifadə edir. "Mən sülhə səs verirəm" mahnısının musiqisi bəşəriyyətin sadəti keşiyində duran gənclərimizin surətini əks etdirir. Mahnının kuplet mövzusu əsasında müşayiət edən fortepiano aləti canlı akkordlarla musiqiyə həyəcan

və marş xarakteri gətirir. Fortepiano müşayiətinin akkord fakturası qətiyyətli melodiya və dəqiq ritmi ilə mahnıya marş xüsusiyyəti verərək musiqinin əsas komponentinə çevrilir. Kulminasiyada isə mövzu son dərəcə gərgin və həyəcanlı səslənir. Beləliklə, əsas Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən qoyulmuş *Marş* janrı sonrakı illərdə digər bəstəkarlarımız tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, Müslüm Maqomayev “Radio marşı”, Səid Rüstəmov “Döyüşçülər marşı”, Qara Qarayev “Marş”, Soltan Hacıbəyovun “Marş” və s. janrında yazılmış əsərləri musiqi mədəniyyətimizi zənginləşdirmişlər. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan bir dövlət olaraq müxtəlif tarixi dövrlərdə, xüsusən XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq böyük tarixi, siyasi və mədəni yol keçmişdir, bu zaman görürük ki, musiqi sahəsində də həmin dövrlər ilə bağlı olaraq marşlar yazılmış və bu əsərlər xalqın maariflənməsində böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı, Adiloğlu, 2002.
2. Bədəlbəyli Ə. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, Elm, 1969.
3. Ələsgərov S.; Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün orkestrləşdirmə. Bakı, Maarif, 1996.
4. Hacıbəyov Ü. Əsərləri, II cild. Bakı, Azərb EA, 1965.
5. Qasımova S.; Bağirov N. Azərbaycan Sovet Musiqi ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1984.
6. Qasımova S.; Tağızadə A.; Mehmandarova L. Azərbaycan musiqi tarixi kursuna dair müntəxabat. Bakı, Maarif, 1985.
7. Rzayeva G. Səid Rüstəmov yaradıcılığının Azərbaycan musiqi mədəniyyətində rolu. Bakı Gənclik nəşriyyat, 2015, səh. 119

С. Икендерова

Марш в творчестве Азербайджанских композиторов

Резюме

В представленной статье исследовано происхождение, история развития и особенности формирования жанра марш. Жанр марш, основание которого было заложено Узеиром Гаджибейли, нашёл свой путь развития в маршах Муслима Магомаева, Саида Рустамова, Гара Гараева, Солтана Гаджибекова. В статье были рассмотрены эссе-интонационные черты и метаритмические черты «Государственного марша» Узеира Гаджибейли, «Азербайджанский марш», «Радио марш» Муслима Магомаева. В то же время в статье упоминаются произведения нашего выдающегося композитора Саида Рустамова в жанре марш. Интересные факты о «Прорывном марше» композитора, «марш

воинов», песне «Я голосую за мир», была показана игра «Гахрамани». В результате автор приходит к такому выводу, что жанр марш, установленный Гаджибейли, нашел свое развитие в творчестве наших других композиторов в последующие годы. Таким образом, в разные периоды наши композиторы составляли самые яркие работы в этом жанре. Марши У. Гаджибейли и С. Рустамова привлекают внимание своей оригинальностью. Марш «Радио» М. Магомаева посвящен созданию национального радио.

S.Isgenderova

Marsh in the works of Azerbaijani composers

Summary

In the presented article the origin, history of development and features of the formation of the march genre are investigated. The march genre, the foundation of which was laid by Uzeyir Hajibeyli, found its development path in the marches of Muslim Magomayev, Said Rustamov, Gara Garayev, Soltan Gadzhibekov. The article reviewed the essay-intonation features and metarhythmic features of the "State March" by Uzeyir Hajibeyli, "The Azerbaijan March", and "Radio March" by Muslim Magomayev. At the same time, the article mentions the works of our outstanding composer Said Rustamov in the march genre. Interesting facts about the composer's "Breakthrough March", "Warriors March", the song "I vote for peace", the game "Gahramani" was shown. As a result, the author comes to the conclusion that the genre of march established by Gadzhibeyli found its development in the work of our other composers in the following years. Thus, in different periods our composers composed the most outstanding works in this genre. Marches U. Hajibeyli and S. Rustamov attract attention with their originality. Marsh "Radio" M. Magomayev devoted to the creation of a national radio.

Rəyçi:

Nadir Məmmədli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SEVDA XASPOLADOVA

ADU

sevdaxaspoladova61@mail.ru

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ ZAMANIN TƏLƏBİ KİMİ

Açar sözlər: təhsil, keyfiyyət, inkişaf, təlim, peşəkar.

Ключевые слова: образование, качество, развитие, образование

Keywords: education, quality, development, professional, training

“Başqasından alınan biliyin ancaq özünü istifadə etmək olar; toxumlığa yaramaz. Cücərə bilməsi üçün biliklər hər dəfə yenidən kəşf olunmalıdır”.

Əbu Turxan

Müasir dövrdə ölkəmizdə reallaşan təhsil islahatları baxımından həyata keçirilən bütün tədbirlər, ilk növbədə, maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsinə, cəmiyyətdə insan amilinin rolunun artmasına istiqamətlənmişdir. Bugün təhsilə əsas təşkilədiçi intellektual kapital olan insan kapitalının təkrar istehsalı kimi baxılır. Təhsil müəssisələrində tətbiq olunan yeniliklər təhsilin, təlim-tərbiyə prosesinin nəticələrinin keyfiyyətə yüksəldilməsinə, idarəetmədə keyfiyyət təminatına yönəlmişdir. Təhsil tələbatlarının həyata keçirilməsi şərtlərinin dəyişməsi təhsilin keyfiyyətinə diqqət artırmaq tələbini irəli sürür.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin və təlim-tərbiyə prosesinin idarə olunması aşağıdakı üç səviyyə ilə müəyyən edilir:

1-ci səviyyədə təhsil prosesinin bərabər hüquqlu, fəal subyekti olan şagird;

2-ci səviyyədə təlim prosesinin idarə edən, şagird və sinfin fəaliyyətini təşkil edən, tədris prosesinin gedişini istiqamətləndirən müəllim;

3-cü səviyyədə təhsili idarə edən sistem dayanır.

Ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, inkişafın təmin olunması istiqamətində bir sıra ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Məktəbdə müasir tədris təlim prosesinin qurulmasında həlledici faktorlardan biri olan keyfiyyətin idarə olunması məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi bilavasitə müəllimlərin fəaliyyəti və tədris prosesinin müasir tələblərə uyğun qurulması ilə şərtlənir. Dünyanın heç bir ölkəsində təhsilin keyfiyyəti, müəllim keyfiyyətinin dəyərini üstələyər bilməz. Təhsilin keyfiyyəti yüksək peşəkar müəllimlər tərəfindən təmin edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminin mərkəzində müəllim dayanır.

Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında ilk addım ixtisaslı müəllim hazırlamaq və onların əməyini layiqi səviyyədə dəyərləndirməkdən ibarətdir. Müəllim gələcəyin qurucusudur. Təhsilin keyfiyyəti müəllimdən, müəllimin peşəkarlığı isə ağıllı, müvəffəqiyyətli şagirdlərin yetişdirilməsindən asılıdır. Müasir dünyagörüşlü şəxsiyyət formalaşdırmağın, şəxsiyyətyönümlü təhsilin nə olduğunu müəyyənləşdirmək və alınan nəticələrə qiymət vermək üçün konkret standartlar olmadığından reallığa söykənən vasitələr axtarmaq lazımdır. Beləki daha keyfiyyətli təhsil sistemi düşünmək üçün 9 addımı qeyd etmək məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Məktəbə başlamadan əvvəl ailəsi tərəfindən uşağın dəstəklənməsi:

Yaxşı yetişmiş bir nəsil, ölkəmizin ən əhəmiyyətli sərmayəsidir. Təhsil ailədən başlayır. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə əvəzedilməz rola malikdir. Məktəbə başlamadan öncə uşaqda müsbət davranışlar formalaşdırmaq, biliyin dəyərini öyrətmək, öyrənməni həyat tərzini çevirmək, ictimai münasibətlər sisteminə cəlb etmək, fəaliyyət sahəsini genişləndirmək kimi vəzifələr ailənin üzərinə düşür. Məktəbdə sağlam bir şəkildə başlayan uşaqların öyrənməyə hazır olduqları müşahidə olunmalıdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ata-ananın böyük əksəriyyətinin öz qarşısına qoyduqları pedaqoji məqsədləri öz dəqiqliyilə fərqlənməlidir. valideynlərin bir qisminin pedaqoji məqsədləri çox vaxt aydın xarakter daşıyır ki, bu da uşaqların tərbiyəsi işinə ziyan vurmuş olur. Pedaqoqların hazırladığı anket sorğusu nəticəsində valideynlərin əksəriyyətinin öz uşaqlarının, hər şeydən əvvəl, dürüstlük, xeyirxahlıq, vicdanlılıq, kollektivdə işləmək bacarığı, böyüklərə sayqı, əməyə hörmət kimi şəxsi keyfiyyətlərini tərbiyə etmək istədiklərini bildirmişlər.

2. Dünya səviyyəsinə uyğun bir təhsil sistemini inkişaf etdirmək:

Hər bir ölkənin təhsil sistemi onun daxilində olan təlim-tərbiyə ocaqlarının, tədris müəssisələrinin məcmusu olmaqla bərabər, cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin xarakterindən, elmi-texniki tərəqqidən, sosial tələbatdan asılı olması ilə seçilir. Cəmiyyətin strateji vəzifəsi kimi təhsil sistemi daima aparıcı mövqedə dayanır. Ölkəmizdə təhsil sistemi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu ilə tənzimlənir. Sivil demokratik ölkələrdə təhsil sistemi demokratik, humanist, fasiləsizlik, dinamik, təhsilin fərdiləşdirilməsi və diferensiallaşdırılması, elmi-dünyəvi xarakteri, habelə təhsil müəssisələrinin siyasi və dini qurumlardan qeyri-asılılığı kimi prinsiplər əsasında yaradılır. Təhsilin inkişafı, eyni zamanda, ölkənin inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Dövlət siyasətinin mühüm strateji istiqamətlərindən ən başlıcası son illərdə təhsilin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətli yer tutmasıdır. Dövlətimizin təhsillə bağlı əsas məqsədi təhsil sisteminin səviyyəsini yüksəltmək, təhsili modernləşdirmək və müasirləşdirmək ideyalarını lahiyələr əsasında həyata

keçirtməkdir. Ölkəmiz təhsil mövzusunda liderlik qazanan ölkələrlə öz standartlarını müqayisə edir, qiymətləndirmə yanaşmalarını müzakirə edir, təhsilin keyfiyyətli tədrisi tələbini irəli sürür.

Bugün inkişaf etmiş ölkələrin təhsil qarşısında əsas hədəfləri şagirdlərə informasiya genişliyi, tədqiqatçılıq qabiliyyəti, elmi sahələrdə dərin konseptual anlayış bacarıqları verməkdir.

3. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil alması üçün xüsusi imkanların və şəraitin yaradılması;

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsinə əsasən hər bir vətəndaş təhsil almaq hüququna malikdir. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanuna əsasən dövlət onların təhsil alması və peşə hazırlığı keçməsi üçün lazımı şəraitin yaradılmasına təminat verir. 19 iyun 2009-cu il tarixdə qəbul olunmuş “Təhsil haqqında” Qanun vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinin ümumi şərtlərini müəyyənləşdirir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı sahəsində inklüziv təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində səmərəli işlər görülür. Xüsusi təhsil müəssisələrinin genişlənməsi, dəstəkləyici texnologiyaların təhsil sisteminə gətirilməsi, innovativ təcrübələrin tətbiq edilməsi, metodik vəsaitlərin hazırlanması, pedaqoji heyətin bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi nəticəsində artıq sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar daha rahat şəraitdə təhsil ala bilirlər [2].

4. Yüksək peşəkar müəllimlərin seçilməsini təmin etmək:

Təhsilin inkişafı ilk növbədə müəlim kadrlarının hazırlığından, onların peşəkarlığından keçir. Peşəkarlıq müəllim peşəsinin incəliklərini dərinlən bilmək, mövqeyini düzgün mənəyləndirmək, müdafiə edə bilməkdir. Səriştəli müəllim yaradıcı fəaliyyət göstərir, cəmiyyətdə öz peşəsinin nüfuzunu, şərəfini daim yüksəldir. Statistik hesablamalar göstərir ki, nailiyyət göstəricisi yüksək olan ölkələrdə təhsilin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək üçün müəllimlərin pedaqoji peşə səriştəliyi olmadan mümkün deyil. Müəllimlərin pedaqoji peşə səriştəliyi dedikdə, müəllimin müvəfəqiyyətli pedaqoji fəaliyyəti üçün onun peşə və şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusu başa düşülür. Səriştəli müəllimlərin müəyyənləşdirilməsi Cənubi Koreya və Finlandiya təhsil sistemində təlim proqramları vasitəsilə həyata keçirilir. Müəllimlərin işə qəbul dərəcəsi 10-15 faiz arasında dəyişir. Təlim proqramına hazırlıq mərhələsində namizəd müəllimləri ciddi və geniş seçim prosesi gözləyir. Peşə təlim proqramına qəbul ediləcək namizədlərin

kompetensiyaları qiymətləndirmə yolu ilə müəyyənləşdirilir. Bütün bu proseslər ekspert təlimçilər tərəfindən aparılır.

5. Şagirdlərin peşə seçimlərində düzgün istiqaməti müəyyənləşdirmək:

İnsan müəyyən seçimlər qarşısında qaldıqda düzgün qərar qəbul edə bilməsi onun ən mühüm keyfiyyətlərindəndir. Bu seçimlər içərisində peşə, ixtisas seçimi həyat üçün ən zəruri seçimlərdən hesab edilir. Lakin insan hər zaman bu seçimi istədiyi kimi müəyyənləşdirə bilmir. Bunun əsas səbəblərindən biri peşə seçiminin elmi əsasları haqqında onun müəyyən biliyə, informasiyaya malik olmamasıdır. Onlar özlərinin gələcək həyat yollarını müəyyənləşdirərkən öz bacarıq və qabiliyyətlərini düzgün qiymətləndirməli, istəklərinə uyğun qərar qəbul etməyi bacarmalıdırlar. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin peşə maraqlarının və peşə meyillərinin müəyyənləşdirilməsi, onlara gələcək peşə və ixtisas seçimində düzgün istiqamətin verilməsində müəllim böyük rola malikdir.

6. Liderlik proqramı hazırlamaq:

Təhsil müəssisələri insanların yetişdirildiyi bir mühitdir. Həm öyrədən, həm də öyrənən daima psixoloji dəstəyə, dəyərləndirilməyə və inkişaf etməyə ehtiyacları vardır.

Sidney J. Harrisin “Təhsilin son məqsədi güzgüləri pəncərəyə çevirməkdir” fikri “təhsil lideri” haqqındakı fikrimlə tamamilə üst-üstə düşür. Təhsil liderinin məzmununu koordinasiya, problem həll etmə, qərarların müəyyənləşdirməsi, müəllim heyətinin qiymətləndirilməsi, rəhbərlik tərəfindən keyfiyyətin idarə edilməsi kimi məsələlər əhatə edir. Məktəbdə təhsil fəaliyyətinin ümumi məqsədi bir ölkənin gələcəyi olan uşaqlara bilik, bacarıq qazandırmaq, onların sağlam və məhsuldar şəkildə yetişmələrini təmin etməkdir. Məktəbdə təhsil fəaliyyətinin başında məktəb rəhbəri-lider dayanır. Məktəbin məqsədlərini reallaşdıracaq, təhsil müəssisəsində elmi atmosferi qoruyacaq daxili strukturun idarəçisi- məktəb lideri olmalıdır. Məktəb rəhbərinin nüfuz qazanması üçün həm rəhbərlik anlayışı, həm də ictimai əlaqələr sahəsində bir sıra məlumat və bacarıqlara sahib olması lazımdır. İdarəetmə və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək və mövcud milli təhsil planı üzrə rəqəmsal və əsas bacarıqların səmərəli şəkildə əlaqələndirmələrinə kömək məqsədilə məktəb liderləri üçün təlim və dəstək proqramları işlənib hazırlanır.

7. Uğurlu bir karyera sistemi yaratmaq:

Məktəb və kolleclərlə əlaqədar həyata keçirilən təşəbbüslərin çoxu şagirdlərlə tədris mühitində sıx əlaqə yaratmağa, onlara praktiki dəstək göstərməyə əsaslanır. Bu məqsədlə təhsil sahəsində şagirdlər üçün mövcud olan peşə imkanları yaradılmalıdır. Onlar mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif

sahələr üzrə düzgün istiamətləndirilməli, gözlədikləri zəruri bacarıq, qabiliyyət və davranışların əldə edilməsi baxımından dəstəklənməlidirlər.

Təhsil müəssisələrində uğurlu bir karyera sistemi yaratmaq üçün şagirdlərlə planlı hərəkət etmək lazımdır. Bu işdə onları elmlə ətraf mühit arasındakı əlaqələr haqqında düşündürmək və özlərinin daxilində mövcud olan ətraf mühitə qarşı münasibətlər sistemini qiymətləndirmək lazımdır. Bu təcrübənin əsas məqsədi şagirdlərdə gələcək həyatlarını müstəqil şəkildə idarə etmə keyfiyyətini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman onlar necə araşdırma apardıqlarını və layihənin idarə edilməsi, kommunikasiya və komanda işi ilə əlaqədar bacarıqlarını necə inkişaf etdirdiklərini də nümayiş etdirə bilirlər. Göründüyü kimi, peşə və texniki sahədə təhsil proqramları qabaqcıl ölkələrdə sənaye ilə uyğun bir quruluşa malikdir. Bu da az inkişaf etmiş təhsil sistemlərinin ən böyük dilemalarından biridir.

8. Standartlar arasında harmoniyanın optimallaşması üçün nəzarət sistemi yaratmaq:

Bütün sahələrdə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. **Mütəxəsislər hesab edirlər ki, keyfiyyətin müəyyən olunması üçün obyektiv qiymətləndirmənin aparılması vacibdir. Ölkəmizdə təhsilin keyfiyyətli olub-olmaması həmişə aktual mövzulardan hesab edilir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.** Obyektin və ya sistemin vəziyyətini xarakterizə edən ölçülər standartla nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Bu qanunauyğunluq təhsildə də özünü belə xarakterizə edir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin qabaqcıdan müəyyən olunmuş meyarlara nisbəti ilə müəyyənləşir. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyən olunmasında əsas göstərici isə şagirdin təlim nəticələridir. Deməli təhsildə keyfiyyətin müəyyənləşməsi şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Lakin şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekun nəticəsi kimi ortaya çıxdığından, şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək bütövlükdə ölkənin təhsil sistemini, təhsili idarəetmə strukturlarının fəaliyyətini, təhsil müəssisələrinin və müəllimin tədris fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür. Eyni zamanda, keyfiyyətin faktiki vəziyyətini müəyyən etməklə kifayətlənməyib onun yaxşılaşması və idarə olunması problemini də həll etmək mümkündür. Ekspertlər isə hesab edirlər ki, təlim nəticələrinin müsbət dinamika inkişafı təhsil sahəsində aparılan islahatlarla birbaşa şərtlənir. Belə ki, bu sahədə məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi təhsilalanların keyfiyyətli təhsil alma tələbinin yerinə yetirilməsi üçün vacib amil hesab edilir.

9. Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yayılması:

Qabaqcıl təcrübə geniş mənada müəllimin peşəkarlığı, onun ustalıqı mənasında başa düşülür. Peşəkar müəllimlərin müəllimlərin iş təcrübəsinin öyrənilməsi təcrübələrinin davamlı inkişafını dəstəkləyən məktəblərin yaradılması, qabaqcıl pedaqoqların nailiyyətləri əsasında təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi təhsili idarəetmə orqanlarının diqqət mərkəzində olan məsələlərindəndir. Ən yaxşı məktəb modeli hazırlamaq ölkəmizdə təhsil sahəsində köklü islahatların, xüsusilə məzmun islahatlarının həyata keçirildiyi bir vaxtda xüsusi aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq sənədlərin təhlili göstərir ki, qabaqcıl pedaqoji təcrübə anlayışı ilə bağlı vahid fikir mövcud deyil. Peşəkar müəllimlərin iş təcrübəsinin tətbiqi gənc müəllimlər üçün daha faydalıdır. Gənc müəllimlərin inkişafı prioritet məsələ olmalıdır. Karyera nərdivanları müəllimlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və müxtəlif addımlardan ibarət olmasına imkan verməlidir. Bu mərhələdə pedaqoji mədəniyyət gözlənilməli, təhsil ocaqlarında davamlı inkişaf təmin edilməlidir. Karyerasının zirvəsinə çatmış müəllimlər sistemdə davamlı bir şəkildə digər müəllimlərə məsləhət xidmətləri təqdim etməlidirlər. Belə ixtisaslı müəllimlər tədris sistemi və metodlarında təkmilləşdirilmənin lazım olduğu sahələri müəyyənləşdirməlidirlər [4].

Stanford Universitetinin professoru Linda Darlinq-Hammond (21 dekabr, 1951) beynəlxalq meyarlar əsasında, keyfiyyətli və bərabər təhsil üçün tətbiq olunacaq siyahını aşağıdakı kimi təqdim edir:

1. Zəruri təhsil məqsədləri - 21-ci əsrin şagirdləri bugünün tələblərinə uyğun bacarıq və biliklərlə yiyələnməlidirlər. Təbii ki, bu prosesdə öyrənən qədər öyrədəndə məsuliyyət daşıyır.

2. Qarşılıqlı tədqiqat imkanları - şagirdlərə mümkün qədər təhsil imkanları təqdim edilməli, tədris planı, təhsil və məktəb imkanları daim qiymətləndirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Qarşılıqlı tədqiqat sistemi şagird üçün keyfiyyətli tədris və səmərəli öyrənmə imkanlarını özündə birləşdirən standartların inkişaf etdirilməsini təmin edir. Tədris prosesində səmərəli təcrübəni optimallaşdıran, çatışmazlıqları müəyyənləşdirməyə və aradan qaldırmağa imkan verən resursları hərəkətə gətirən strategiyalardan istifadə əsas şərt kimi qiymətləndirilir.

3. Bərabər resursun yaradılması - müəyyən təhsil standartlarına çatmaq üçün tələb olunan resurslar bütün şagirdlərə təqdim edilməlidir. Belə ki, şagirdlərin ehtiyacları ilə bağlı bir fond müəyyənləşdirilməli və bütün uşaqların ixtisaslı müəllimlərdən yararlanmasına imkan yaratmaq üçün tədbirlər görülməlidir.

4. Müəllimlər üçün güclü peşə standartları - müəllimlərin keyfiyyətli xidmət göstərməkləri üçün həvəsləndirici dəstəyə ehtiyacları vardır. Gərgin əməklə çalışan müəllimlərin zəhmətlərinin qarşılığı ödənməli və onların təkmilləşdirici təlimlərdə iştiraklarına şərait yaradılmalıdır.

Karyera inkişaf sistemləri peşəkar müəllimləri, pedaqoqları işlə təmin etməli, onlar üçün dəstəkləyici mühitin yaradılmasına kömək etməlidirlər.

Yuxarıda sadalanan standartlar beynəlxalq müqayisədə bir çox ölkələrdə müşahidə olunur. Məsələn, Finlandiya və Sinqapur kimi müvəffəqiyyətli təhsil sistemi olan ölkələrdə qeyd etdiyimiz məqamlara, müəllimlərin təkmilləşdirilməsinin dəstəklənməsinə qayğı göstərilir. Həqiqətən, bu ölkələrin təhsil sistemlərinin spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- ✓ müəllim hazırlığında doğru hədəfin müəyyənəşdirilməsinə nail olmaq;
- ✓ onları səriştəli və peşəkar müəllimlərə çevirmək;
- ✓ səriştəli müəllim tərəfindən hər bir uşağın təhsil almasını təmin etmək (Barber və Mourshed, 2007).

Müvəffəqiyyətli təhsil sisteminin yaranmasını müəllimlər həm sistemin inkişafında, həm də özlərinin təkmilləşdirilməsində görürlər. Başqa sözlə desək, bu ölkələrdə təhsil islahatları müəllimlərin qəbul edilməsi, peşəkar məsuliyyət və islahat (OECD, 2011b) yolu ilə də həyata keçirilir. Hər bir uşağın yüksək keyfiyyətli təhsilə yiyələnməsi cəmiyyətin xeyrinədir [3].

Bugün təhsilimizdə şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirən yaradıcı tapşırıqların tətbiqinə geniş yer ayıran kifayət qədər peşəkar müəllimlər var. Onlar dərs prosesində müasir-innovativ təlim metodlarından istifadə edir, İKT-nin tətbiqi, tədqiqatların aparılması, layihələrin hazırlanması və s. tətbiqinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Cənab nazir Ceyhun Bayramov öz çıxışında "Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və kadr hazırlığının təmin edilməsi daim diqqət mərkəzindədir. Bugün Azərbaycanda müxtəlif sahələrin tələblərini ödəmək məqsədilə yüksəkixtisaslı mütəxəssis və alimlər hazırlanır. 2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın uğurla reallaşdırılması gənclərimizin elmə daha yaxından cəlb olunması və dünya elminə inteqrasiyası baxımından atılmış mühüm addımlardan biridir. Eyni zamanda, "SABAH" qruplarının yaradılması, "Sabahın alimləri" respublikası müsabiqəsinin keçirilməsi, respublika və beynəlxalq fənn olimpiadalarının təşkili, "Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları"na dəyişikliklərin edilməsi və şagirdlərə uzunmüddətli güzəştli kreditlərin verilməsi onların təhsil alma imkanlarının genişləndirilməsində böyük rol oynayıb" deyə bildirmişdir. Bu mənada təhsilin keyfiyyətinə nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə Təhsil Nazirliyində "Monitorinq və qiymətləndirmə" şöbəsi yaradılmış, bir müddət sonra "Təhsilin statistikasını və keyfiyyəti" şöbəsilə əvəzlənmiş, hətta "Təhsil

haqqında" Qanuna "Keyfiyyətsiz təhsilə görə vurulan zərərin ödənilməsi" barədə ayrıca maddə salınmışdır [6].

Deməli Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası "təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruriliyini" qarşıya qoyub. Bu məqsədlə təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi məqsədlər müəyyənləşdirilir [2].

Belə ki, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyənləşdirilmiş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Obyektin və ya sistemin durumunu xarakterizə edən meyarlar standarta nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək olacaqdır. Onu da nəzərə alaq ki, təhsilin keyfiyyəti də əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş parametrlərə, yəni standartlara nisbəti ilə müəyyən edilir. Təhsil-sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi kimi qiymətləndirildiyindən deməli, keyfiyyətin də məhz nəticələr əsasında dəyərləndirilməsi birmənalı hesab edilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası 3. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası
2. Azərbaycan Respublikasında təhsil siyasətinə dair müxtəlif dövlət proqramları və qanunvericilik aktları, BMTİP Azərbaycan. İnsan İnkişafı. Dərslik (sınaq nüsxəsi). Bakı - 2013
3. Asrin, A.W. (1983). Educational Excellence. Aspirations and realities. In the preceedings. Midcl e States Association of College and Schools. Philadelphia.
4. Synder, C. W. (1990). Affective context of school as a patential indicator of teacher receptivity lo instructional change and teacher vvorklife quality. In D.W. Ghapman & C.A. Carrier, (Eds.) Improving Education
5. Телешова И.Г. Образование и человеческое развитие. В кн. «Человеческое развитие: новое измерение социальноэкономического прогресса». Под общ. ред. проф. В.П. Колесова. М: Права человека, 2008
6. https://www.google.az/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwif46aatP_dAhWGXiwKHVEoAHwQFjAAegQICRAB&url=http%3A%2F%2Fyap.org.az%2Faz%2Fview%2Fnews%2F24324%2Fceyhun-bayramov-tehsilin-keyfiyyetinin-yukseldilmesi-ve-

kadr-hazirliginin-temin-edilmesi-daim-diqqet-

merkezindedir&usg=AOvVaw2WKixZlpUqPfVkwqEMiXnX

7. <http://edu.gov.az/upload/file/emre-elave/2017/261/261-sayli-emre-elave1.pdf>

S.Xhaspoladova

**İmproving the quality of education is a requirement of time
Sevda Xhaspoladova, AUL, senior teacher**

Summary

Thus, the State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan "requires the reorganization of the education management system to improve the quality of education, the development of human resources in this area and the reputation of the teacher profession." For this purpose purposes are defined such as the creation of new information and reporting systems in the educational institutions for the efficient and transparent management model, the quality assurance and management of education. Thus, quality concepts in any field comply with established standards.

The closer the standard is to the criteria that characterize the status of the object or system, the higher the quality. It should also be taken into consideration that the quality of education is also determined by the ratio of the results obtained to the predetermined parameters, ie to the standards. As the education-systematized knowledge, skills and habits acquisition process is evaluated and its outcome, it is therefore unambiguous to evaluate quality based on results.

С.Хасполода

**Повышение качества образования
- это требование времени**

Резюме

Xaspoladova Sevda, ADU, старший преподаватель

Таким образом, Государственная стратегия развития образования в Азербайджанской Республике «требует реорганизации системы управления образованием для повышения качества

образования, развития людских ресурсов в этой области и репутации профессии учителя». С этой целью определяются цели, такие как создание новых информационных систем и систем отчетности в учебных заведениях для эффективной и прозрачной модели управления, обеспечения качества и управления образованием. Таким образом, концепции качества в любой области соответствуют установленным стандартам.

Чем ближе стандарт к критериям, которые характеризуют состояние объекта или системы, тем выше качество. Следует также учитывать, что качество образования также определяется соотношением результатов, полученных с заранее определенными параметрами, то есть стандартами.

Поскольку система образования, систематизированная в области образования, навыков и навыков, оценивается и ее результат, поэтому недвусмысленно оценивать качество, основанное на результатах.

Rəyçi Vidadi Bəşirov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İSAYEVA FƏXRİYYƏ
Mingəçevir Dövlət Universiteti
fxryysyv@mail.ru

TƏNHALAŞAN QƏHRƏMANLARIN XƏYALI VƏ XOŞBƏXT ÖMÜRLƏRİ

Açar sözlər: Tənhalıq, həqiqət, Nemət, Təhminə, stereotip, rəngli və rəngsiz yuxular, ağ limanlar, qırmızı gəmilər

Key words: Loneliness, Truth, Nemat, Tahmina, stereotype, colourful and colourless dream, white ports, red ships.

Ключевые

слова: Одиночество, истина, Немат, Тахмина, стереотип, цветные и черные сны, белая пристань, красные корабли

Ədəbiyyatda 60-cı illər nəsrinin özünü təsdiqini parlaq şəkildə özündə əks etdirən bir neçə əsərdən bəhs etmək mümkündür ki, onlardan biridə məhz “Ağ liman” povestidir. Belə ki, bu povest təkcə müəllifinin yox, sözün gerçək mənasında yeni milli nəsrin ilk mərhələvi əsərlərindəndir. Anar burada “Yeni Azərbaycan nəsrini”nin qəhrəmanını kəşf etmişdir və təsadüfi deyilki, sonrakı yaradıcılıq illərində Anar bir-birindən yaxşı, original, yeni həyat və məişət problemləri qaldıran əsərlər-hekayələr, povestlər yazsada “Ağ liman” onun nəsrinin zirvəsi olaraq qaldı. Anar janrından asılı olmayaraq, hər bir əsərində yeni və təkrarsızdır. Lakin “Ağ liman” yalnız bu cəhəti ilə yox, həm də ədəbiyyatda yeni bədii konsepsiyanın – insan və şəxsiyyət konsepsiyasının təşəkkülündə mərhələ təşkil edən əsər olması mənasından diqqətə layiq povest idi. Anar geniş dünya görüşə malik yazıçılardan biri olmaqla bərabər, eyni zamanda, son dərəcə milli və dünya ədəbiyyatına dərinləndirən bələd olan bir yazıçıdır. Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Ağ liman” və “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərlərində fərdi üslub xüsusiyyətləri daha qabarıq görünür. Biri digərini tamamlayan bu əsərlər xarakterlər yaradan, sözün həqiqi mənasında İnsana həsr olunan romanlardır.

“Ağ liman” povestinin bədii ləyaqəti, hər şeydən əvvəl, onun müraciət etdiyi qəhrəmanın obrazında idi. Anar povestdə bir çox qəhrəmanlar göstərirdi. Məsələn, sonradan Anarın ilk romanının qəhrəmanı olacaq Təhminə povestin parlaq və cazibədar obrazlarından biri idi. Ancaq bununla belə, povestin əsas qəhrəmanı heç şübhəsiz Nemət idi, nəşriyyat işçisi Nemət. Yazıçı məhz bu adamı, onun mühitini, ailəsini, sevincini və kədərini, daxili dramını povestdə açıb göstərirdi.

Nemət – özünü dərk etmək istəyən, həyatda yerini özü üçün aydınlaşdıran qəhrəman idi. O, sovet ədəbiyyatının 60 – ci illərdə artıq ənənəviləşmiş qəhrəman tipindən, qəhrəman konsepsiyasından, zahirən qurucu, fəal, həyatı dəyişdirən qəhrəman tipindən özünə qeyri-adi suallar verməsi ilə, həyatda, cəmiyyətdə, insan dünyasında öz yerini, öz fərdi “mən”ini öz yekrəngliyini, əvəzolunmazlığını, dərk etmək təşnəliyi, ehtirası ilə fərqlənir, müstəsnaqlıq təşkil edirdi. Povestdə müəllif Nemətin düşüncələrini birbaşa əks ettirməklə maraqlı psixologizmə nail olur: Nemətin başına qərribə bir fikir gəldi: “Trolleybus müəyyən marşrutla gedir. Yolunda çıxma bilməz. Bir balaca yolundan çıxsa, “buynuzları” hava telindən çıxar. Trolleybus hərəkətsizləşib qalar. Tramvay da sabit, dəyişməz yol üzrə hərəkət edir. Relsindən çıxsa qəzadır. Yaxşı bəs bu minik, bax bu marşrut avtobusu adlanan salxaq araba niyə hərgün, hər saat eyni yolla gedir, hər gün bazarın, poçtun, bankın, kinonun, hamamın, dəlləxananın qabagından keçir? Axı o hansı yolla istəsə gedə bilər, hansı küçəyə kefi gəlsə burula bilər?! Ağzında marşrutlu avtobus deyirsən. Onun taleyi daha mürəkkəbdir. Trolleybus və tramvayın yolunu dəyişməsinə texniki əngəllər mane olur. Avtobus isə mənəvi qadağaların əsiridir. Onun qadağası daxildəndir, qəbul olunmuş qayda-qanunlardan, razılaşdırılmış, təsdiqlənmiş hərəkət cədvəlindən asılıdır. O, bu cədvəli, bu bir dəfə qəbul olunmuş qayda qanunları poza bilməz, yolunu aza bilməz. Pozsa, azsa... Bəh, bəh, lap şeir çıxdı ki...”

Psixoloji paralelizm üç texniki hadisə - tramvay, trolleybus və avtobus arasında aparılır, lakin insan həyatı nə tramvay, nə də trolleybusla deyil, avtobusla müqayisə edilir, çünki məhz o “mənəvi qadağaların əsiridir”, qaydaqanuna tabedir, çünki, avtobusun da, insanın da “hərəkət cədvəli” var, ondan kənara çıxma bilməz... kifayət qədər sərt, birbaşa müstəqim obrazdır, lakin Anarın demək olar ki, əksər qəhrəmanları kimi Nemət də öz daxili monoloqunu nikbin sonluqla, insan zəkasının həyat hadisələrini tənqidi yolla dərk etməsini simvolizə edən qərribə bir lirik yumorla bitirir: “Pozsa, azsa...Bəh, bəh, lap şeir çıxdı ki...”

Doğurdan da insan belədir. Nə qədər sərbəst, azad olmaq fikrinə düşsə belə müəyyən qaydalara, qanunlara tabe olur, çərçivəyə salınır. Əgər o çərçivədən çıxmağa cəhd etsə, onda Təhminənin “gününə” düşər.

Maraqlıdır ki, əsər Nemətin yuxusu ilə başlayır və yenə də onun yuxusu ilə başa çatır və hər iki yuxu povestin qayəsinin, ideyasının açıılıqda əsas vasitə olaraq çıxış edir.

Birinci yuxusunda görür ki, o, Kislovodskdə dəmir yolu vağzalında Bakıya gedən qatara biletdən alır, kassada dayanıb, növbə gözləyir. Guya bu zaman kassaçı adamları növbə ilə çağırır və Nemət də öz nömrələrini eşidib kassaya yaxınlaşır:

“... kassaçı diqqətlə Neməti süzdü:

- Eyib olsun sənə, - dedi, - aldadıbsan bizi. Bir əyninin geyiminə bax.

- Nemət əvvəl öz geyiminə, sonra isə növbədə dayanmış yorğun, əzgin adamların geyiminə baxdı.

Növbədə dayanan kişilər və qadınlar eyni rəngli boz zolaq-zolaq pijama və xalat geymişdilər. Təkcə Nemətin əynində mavi rəngli saya pijama vardı.

Adamlar ona məzəmmətlə baxırdılar.

Bu zolaq-zolaq adamların içində Nemət qərib və əcaib görünürdü...”

N. Əliyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, “Povestin başlanğıcında verilən bu yuxu sonradan təsvir olunanları simvolik tərzdə ifadə edir, baş verənlərin mahiyyətinə varmaq üçün açar rolunu oynayır: Nemət həyata, özünün və ətrafının yaşayışına başqa cür baxmağa çalışan, onda nəşə bir məna arayan narahat bir insan kimi ətrafından – mühitindən seçilir: hər halda daxilən öz-özünü onlardan ayırır, ayırmaq istəyir. Çünki başqalarına normal təbii görünən həyat tərzini onu bezdirir; xırda hisslər, daima məişət və güzəran qayğıları, cılız dedi-qodular, kiçik ehtiraslar, saxta, zahiri münasibətlər – bir sözlə, bütün meşşan yaşayışı onun içində etiraz oyadır.

Qəhrəmanın yuxuda, rəyada gördükləri – bunun hansı formada olmasından asılı olmayaraq – həyatda, gerçəklikdə gördüklərinin eyni, yaxud davamıdır. Məsələ də burasındadır ki, Anar bir yazıçı kimi qəhrəmanların həyatının ən mühüm məqəmlərində hər dəfə onların rüyalarını təsvir etməklə oxucuya da məhz bu fikri aşılamaq istəyir; çünki o, yuxunun təbiəti barəsində elə belə də düşünür. Anar bu fikrini Nemətin timsalında çox dürüst göstərir.

Nemət öz maraqsız, gündəlik qayğılarla yüklənmiş mənasız həyatının yekrəngliyini yuxularına da köçürür. Buna görə də o, Təhminəyə şikayətlənir ki, indi yuxularının bütün fantaziyası qaçır.

“İndi yuxu görmürəm, həyatdan fraqmentlər, parçalar görürəm. Gündüzkü həyatımın davamını görürəm. Məsələn, gündüz yarım list tərcümə etmişəmsə, yuxuda dalını tərcümə edirəm, qonorarımı da alıram, ya da mağazada növbədə dayanıram, kimsə növbəsiz almaq istəyir, onu məzəmmət eləyirəm, ya da bazarda çənə-boğaz oluram. Ən böyük fantaziyam o olur ki, Kislovodsk – Bakı qatarına bilet alıram...”

Yazıçı onda baş verən bu təbəddülatla oxucusunu tanış etmək üçün əsəri birbaşa onun yuxusu ilə başlayır; yuxuda isə insanın ən məhrəm duyğuları, hətta özünə də tam aydın olmayan, lakin şüuraltı hiss etdiyi şeylər də sərbəst şəkildə üzə çıxır. Çünki burada artıq ayıq şüurun, rəşional məntiqin nəzarəti zəifləyir və insan bir növ öz fantaziyası ilə təkbətək qalır.

Hər şeydə məna axtaran Nemət gecə yarısı Təhminə zəng edib onunla

danışır, fikir mübadiləsi edir. Təhminə ona ağıllı sözlər deyir, ancaq bu cavablar onu təmin etmir, onamücərrəd görünür. Nemət konkret, aydın cavab istəyir. O, bilmək istəyir ki, nə üçün yaşayır, bu həyatda onun yeri, əvəzsizliyi nədir və nədədir?

“Başa düşürsən, mən bilmək istəyirəm ki, şəxsən mən – Namazov Nemət nə üçün yaşayıram, hansı amalla, hansı məqsədlə. Məni düzgün başa düş. Mən nihilist və skeptik deyiləm. Böyük mənada məqsədim də var. Cəmiyyətin məqsədlərini də başa düşürəm, xalqımın problemlərini də anlayıram. Ədalətli, azad, gözəl bir cəmiyyət. Bərabər hüquqlu insanlar, bərabər hüquqlu millətlər. Nə əzən var, nə əzilən. Bütün dünyada sülh, əmin-amanlıq. Ən uzaqölkələrdə belə aclıq, fəlakət, xəstəlik olmasın. Mən bütün bunları arzu edirəm. Bu məqsədlərin yolunda, necə deyərlər, canımı, qanımı verərəm. Çox yaxşı. Amma bax şəxsən mənim 33 yaşlı tərcüməçi Nemət Namazovun konkret məqsədi, işi nə olmalıdır? Mənim nə xüsusi bir parlaq istedadım, nədə böyük bir bacarığım varki, xariquladə işlər görüm. Mənim elədiyim işi isə, başqası da görə bilər, bəlkə məndən yüz dəfə yaxşı, ya məndən bir az pis, fərqi yoxdur. Hər halda mənim işimi başqası görə bilər. Bəs mənim necə deyərlər mütləqliyim, əvəzsizliyim nədir, mənim öz yerim hardadır ki, o yerdə məni heçkəs əvəz edə bilməz” (Anar. “Ağ liman” , Nurlan – Bakı 2009, səh 143)

Nemətin bu fikirləri gəlişigəzəl, təsirli fikirlər deyil, o necə deyərlər “dayaz yerdə dərin fəlsəfi fikirlər” söyləmək iddiasında da deyil. Bəlkə əksinə belə deyərkən, bu düşüncələr sistemi ilə o, tamamilə səmimi idi. Hətta qeyd etməliyik ki, Nemətin bir obraz, bir qəhrəman olaraq bütün siması, bütün ehtirası bu özünüdərkədir, özünüdəhlildədir, özünüaxtarışdır. O məhz bu cəhəri ilə, bu insani xisləti ilə “yeni Azərbaycan nəsr”nin əvəzsiz bir bədii kəşfi, yeni insan xarakteri idi.

Nemət həyatda darıxır, meşşan mühiti onu əzir, sıxır. O, bu mühitdən bezib və bütün bunları həyatından silmək istəyir. Nemətin bu hissi povestdə maqnitafon hadisəsində çox gözəl ifadə edilib. Təhminə onu başa salırki, maqnitafonda yazılanları silmək olar, bunun üçün xüsusi nöqtə var, onu bas, hər şey silinib getsin. Bu Nemət üçün qeyri-adi olur. Hiss olunur ki, o, belə bir əməliyyatın, belə bir möcüzənin HƏYATDA da olmasını da arzulayır.

Anarın qəhrəmanlarını etiraz etməyə sövq edən ən əsas səbəb – adıləşməyə, robot kimi hərəkət etməyə, yaşamağa etirazdır.

Nemət, Təhminə çalışırlarki həyatları mənalı olsun və onlar dünyadan köçəndən sonra onlardan bir şey qalsın. Səfdər dayının qəbristanlıqda qəbir daşlarına baxıb fikirləşməsi təsadüfi səhnə deyildir. Quru rəqəmlər Səfdər dayını da düşüncələrə qərq edir. “Adlar və rəqəmlər. Adlar və rəqəmlər. Yəni bu rəqəmləri bura yazmaq vacibdir? Yəni adamdan elə bu iki şey qalır? Adı və bu iki tarix. Axı niyə belə? Axı əslinə qalsa bu yazıların adamın

şəxsən özünə dəxli yoxdur. Adını özü qoymayıb. Familini də həmçinin, təvəllüdü, ölümü də özündən asılı deyil. Olmaz ki, bura adamın şəxsən özünə dəxli olan şeylər yazsınlar, məsələn, kim idi, bu dünyada nə iş görüb, nə iş qoyub gedib, ya məsələn, tutalım, xasiyyəti necə idi? Kimə nə yaxşılığı, nə pisiyi keçib..." (Anar. "Ağ liman". Nurlan – Bakı 2009, s. 97)

Bu fikirdən sonra Səfərdərin qədim bir əfsanəni xatırlaması da təsadüfi deyildir.

Nemət də, Təhminə də elə bu mənasızlığa qarşı çıxırlar.

Nemət həqiqətən ailə-məişət təfərrüatını öz həyatına köçürür. Bu prosesi həyatının rəmzi hesab edir. Qəhrəmanın fikrincə o da belə "dəyişməz, durğun və donmuşdur." Lakin onun araya salıb işlətdiyi "Yazılana pozu yoxdur" eyhamı rəmzi xarakter daşıyır. Dərin iztirab keçirən, öz ətrafında yaranan mühitə kinayəli yanaşan Nemət həyatı dərindən dərk etmək iqtidarında deyil, mühitin mənəvi-psixoloji təhlilini verə bilmir. O, meşşanlıqdan ibarət hesab etdiyi həyatını bəyənir, onu inkar edir. Gözəl arzular, "qayəli ömür yolu" əhval-ruhiyyəsi ilə yaşayır, amma bu həyat özərində hərtərəfli düşünə bilmir. Halbuki ağılı, savadı, zəkasının analitik imkanı bizdə buna şübhə doğurmur.

Nemət artıq alışdığı, vərmiş etdiyi həyatının "sönüklüyünü" qəfildən anlamağa başlayır. Taleyindən və yaşayışından narazı olan Nemət sıxıntını aradan qaldıra bilən qəhrəman tipi kimi yaradılmayıb. İnsanın əsil həyatı hansı hisslərlə, hansı arzularla yaşaması barədə düşüncələri ilə başlayır. Yəni insan yalnız aqlının, daxili xüsusiyyətinin tələbi ilə həyatın mahiyyətinə varmalı və müstəqil səy göstərməlidir. İstiqamətləndirməklə, diqtə etməklə, təlqin etməklə, təzyiq və "drijorluq"la qəhrəmanı əsl mənada müəyyən bir "sahilə" çıxarmaq mümkün deyil.

"Ağ liman" povesti Anar həqiqətini özünəməxsus vasitələrlə formalaşdıran dəyərli sənət əsəridir, həqiqəti insanın qəlbinə və idrakına aşılamağın orijinal nümunəsidir. Çünki gerçəkliyin mənzərəsi, obrazların daxili təkamülü, formalaşma prosesi – inandırıcı və təbiidir. Bəzi başqa əsərlərdə olduğu kimi qəhrəmanlar hər hansı bir maneəni tez bir zamanda dəf etmir, həyatın bütün ziddiyyətlərinə qətiyyətlə "sina gərmirlər", lakin öz ömürlərini yaşayırlar, taledən qaçmırlar, sadə və səmimidirlər. Anar "Ağ liman" povestində əsas niyyətini: Nemətin, Təhminənin, Zaurun qəlblərinə hakim kəsilən başqa cür yaşamaq istəyini formalaşdırır.

"Anar... "Ağ liman"da ənənənin sərhədini pozur və öz insan konsepsiyasının əkinçinin, fəhlənin, konkret həyat təcrübəsi və əmək meyarı ilə yox, ziyalının "mənəvi dəyər" və "əxlaqi sərvət" təsəvvürünü guşə daşı ilə yoxlayıb sınaqdan keçirir (estetik idealın sənət ünvanına yolu qırmızı gəmi ilə ağ limandan keçir)"

(Y. Qarayev "Ağ limandan başlayan yol" Anar. Seçilmiş əsərləri 2 cildə, I cild. Az. Döv. Nəşriyyatı. Bakı 1988, s. 6)

Anarın nəsr əsərlərinin əksər mövzuları göründüyü kimi, müasirlik, qəhrəmanları müasirlərimizdir. Bu real obrazlar bizdə o fikiri yaradır ki, deyək: "Bunlar ki bizim!" ya da "Biz ki elə onlarıq!"

Onun əksər qəhrəmanları "orbitindən çıxmış insanlar, faktla həqiqət arasında vurnuxan insanlar düşdükləri və ya özlərinin yaratdıqları çevrənin darlığında can çəkişirlər. Onlar "çərçivə" mühitinə sığmaq istəmir, bu mühitin içərisində, yan-böyründə öz antidünyalarını yaratmağa can atırlar. (Nemət, Təhminə, Zaur)

Anarın 60-80-ci illərdə yaratdığı əsərlərdə meşşan həyatın dözülməzliyinə, yekrəngliyinə çox güclü etiraz vardı.

Anar qəhrəmanlarının çabalayışları, etiraz psixologiyası milli şüurun başqa qatlarını da tərpədirdi. Barışmaq, güzəşt etmək, ipə-sapa yatmağın içərisində, bir barışmazlıq, güzəştə getməzlik, ipə-sapa yatmazlıq ruhu çırpınırdı.

Povestin sonunda Nemət ilə Təhminənin söhbətlərində tərəflər müəyyən detalları həyatın mənası baxımından müxtəlif cür dəyərləndirirlər. Məsələn, "pəncərə" onlarda qanadlı, qanadsız fikirlər doğuraraq rəmzi mahiyyət kəsb edir. Nemət ona durğunluğun, dəyişməzliyin rəmzi kimi baxırsa, Təhminəni xəyal pəncərədən daha uzaqlara, gələcəyə aparır:

"- Bilmirəm. Təhminə, heç bilmirəm keçmiş həyatıma nə ad verim. Durğunluq, ətalət, meşşan bataqlığı.

- Pah atonnan!

- Gülmə. Artıq bu cür yaşamaq mümkün deyil. İş, ev, ailə, maaş, qonarar, mebel, televizor, maqnitafon... mən bu çərçivədə boğuluram, Təhminə.

- Nemət, əzizim, qonarar da, televizor da, maqnitafon da pis şeylər deyil. Ancaq gərək onların əsiri olmayasan.

- Elədir. Bax bayaq evimin pəncərəsindən baxırdım. Pəncərənin axar-baxarı, mənzərəsi çox gözəldir. Bütün şəhər görünür... Ancaq mən düşündüm ki, bu mənzərə artıq mənim qəlbimi titrətmir, çünki bu mənzərəyə məhkumam. Ömürlük məhkumam. Heçbir zaman bu pəncərə qatar pəncərəsi kimi hərəkətə gəlib dəyişməyəcək. Bu pəncərəni xalça kimi dörd mismarla mənim həyatıma mıxlayıblar...

- Düz demirsən axı! Qatar pəncərəsi – filan, bütün bunlar gəlişigözəl sözlərdir, ancaq həqiqət deyil. Dünyada hər şeydən yüksək isə həqiqətdir.

- Niyə həqiqət deyil?

- Niyə? Bu saat deyim. Bax, deyirsənki, on ildir pəncərədən baxıb Akademiyanın binasını görürəm. Düz deyil. On il yox, heç üç il bundan qabaq da bu bina tikilməmişdi. Bu bir. İkinci deyirsən ki, ömrüm boyu eyni

mənzərəni görürəm. Bu da yalandır. Çünki bir ildən sonra, məsələn, tutaq ki, sirkin yeni binası hazır olacaq, onu görəcəksən. Ayrı təzə binalar tikiləcək. Yəni sən pəncərənin özü tərpməyəcək, ancaq ordan görünən mənzərə, həyat dəyişir, dəyişəcək, başqalaşacaq. Sən pəncərəni rəmzi mənada deyirsən, məndə rəmzi mənada deyirəm ki, pəncərədən diqqətlə baxsan, görərsən ki, həyat necə qaynayır, dəyişir. Hə susursan? Görürsən ki, mən haqlıyam... Bəzi adamlar... üçüncü nə pəncərədən görünən mənzərə var, nə də qapının dalındakı həyat. Ancaq güzgü, ancaq özü. İkinci qism adamlar pəncərədən baxır. Pəncərədən dünyanı, həyatı seyr edirlər, seyrçidirlər. Pəncərədən gördükləri yaxşılıqları, pislikləri ancaq kənardan müşahidə edirlər. Üçüncü qism adamlar qapını açıb həyata, insanların yanına çıxanlardır... Pəncərə, qapı, güzgü. Mən qapının tərəftarıyam..." (Anar, "Ağ liman". Nurlan – Bakı 2009, s. 142)

Bu bir qədər təfəssilatlı nümunə Nemətlə Təhminənin həyata baxışı, xarakterlərindəki özünəməxsusluğu tam açıqlayır. Pəncərə Nemətə durğunluğun, həyatının dəyişməzliyinin rəmzi kimi görünürsə, əksinə, Təhminə pəncərədən həyata baxır, onu inkişafda, dəyişmədə görür. Bununla belə o da pəncərədənsə qapıya üstünlük verir. Nemət çılgınlıq göstərir, romantikaya qapılır. Təhminə realistdir, düşüncədə analitikdir. Lakin hər ikisini birləşdirən ümumi cəhət saflıq, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə münasibətlərindəki yaxınlıqdır. Nemət həyat adamı olsa da, eyni zamanda ideal bəsləyən insandır.

Anar obrazlarının xarakterini dərinlən göstərən bədii vasitələri hədəfə sərrast yönəldir. Nemətin Təhminə ilə mükəlliməsi zamanı böyük Füzulidən nümunə gətirməsi təsadüfi deyil:

"Ey Füzuli şam-qəm əncamına yoxdur ümid,
Bir təsəllidir sənə ol söz ki, derlər var sübh."

Təbiidir ki, Dadaş Füzulidən bu beyti nümunə gətirməzdi. Gətirsə də Nemət kimi hisslə, zövqlə ruhuna çəkib yoxa bilməzdi. Çünki Təhminə kimi qıza Dadaşın göstərdiyi münasibə Füzuli eşqini yozmağa haqq verməzdi. Anar insan sərrafıdır və o, özü də buna qıymazdı. Çoxlarına adi, sadə, xırda adam kimi görünən Nemət görün həmin beytdən çıxan mənaları necə dəyərləndirir: "- Bir bu "derlər" sözünə bütün dünya poeziyasını dəyişməyəm. Başa düşürsən, "derlər", yəni görməyib, eşidib deyirlər. Kimsə deyib ki, haradasa sübh var, bircə bu təsəlli olmasa, şam-qəmdən, axşam qəmindən yaxa qurtarmaq olmaz."

Bir anlığa "Ağ liman" povestində Təhminənin, Nemətin ömür yolunun axar-baxarına varanda, onların həyat, tale, mənəvi-əxlaqi dəyər haqqında qənaətləri ilə yaxından tanış olanda, eyni zamanda görəndə ki, heç mirisi yaşayışlarından razı deyillər, ideallarını həyata keçirmək imkanları yoxdur, arzu, istək, real gerçəkliklə uyğun gəlmir, şərait romantik qanadları qırır,

onda ümid yuxuya – göy dənizə, həyatdan ayrılmış xəyala, ağın, qırmızının sevinc, məhəbbət və inam çalarına qalır.

Göründüyü kimi yazıçı bir-birinə hörmət bəsləyən iki şəxsin həyat, yaşayış, insanlıq, ideal haqqında düşüncələrinə elə axar verir ki, bu mülahizələr zahirən zidd görünə də bir-birini tamamlayır. Əlbəttə, bununla belə müəllifin hüsn-rəğbəti Təhminənin həyat haqqındakı mühakimələrinə bağlanır. Bu cəhəti vaxtilə M. Arif də “Ağ liman və qırmızı gəmilər” (1971) məqaləsində xüsusi vurğulayaraq Təhminəni ağıllı və kamil adam, ağ liman və ağ limanda qırmızı gəmilər görən insan hesab etmişdir. Təhminənin ömür yolunun müəyyən səhifələrini çevirdikdə həyat və insan, ömrün və yaşamağın mənası haqqında dərin düşüncələrinin heç də təsadüfən olmadığı qənaətinə gəlirsən. O, nəşriyyat idarəsində Dadaş kimisinin rəhbərliyi altında işləsə də, ali təhsilli filosofdur. Azərbaycan mədəniyyəti, musiqisi və incəsənəti haqqında mükəmməl təsəvvürə malikdir. Təhminə çox gözəl bilir ki, tale də bir cür “oyundur”, hökmü zaman verir. Bu hökmdə dünyanın, insanın, özünün kədərini duyur, əbədiyyətə ruhu saf, mənəviyyəti pak halda qovuşmaq istəyir. Ona görə də həyatın obyektiv gedişinə təsir edib, onu dəyişdirmir, bunun vacibliyini başa düşsə də, talenin açdığı yolla irəliləyir. Bununla belə şəxsiyyətin cılızlaşmasının, mənəvi yoxsulluğun qarşısını almağa çalışır.

Povestdə əsasən Nemət və Təhminə daha geniş təhlil edilir. Eyni zamanda Təhminə ilə Zaurun da romanının – yəni “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” əsərinin əsası qoyulur. Doğrudan da, Təhminə ilə Zaurun ilk görüşləri taleyüklü olub, onları məhəbbət macərasına aparan yola işıq salır, sevincli-kədərli, eyni zamanda unudulmaz günlərin təməlinin qoyulduğundan xəbər verirdi. Təhminə ilə Zaurun sujeti “İki-bir”, “Üçüncü”, “Zaurun Təhminəyə məktubu” fəsilərini əhatə edir. Bunlardan yalnız “Üçüncü”də Təhminə və zaurun münasibətləri qarşılıqlı əlaqə formasında verilir. “Məktub”da isə Zaurun Təhminəsiz keçən qəmli həyatı əks olunur.

Yazıçı povestdə Təhminəni əhatə edən mühit və vaxtın onu necə dəyişməsi haqqında konkret təsəvvür yaradır. Eyni zamanda, dəyişmənin, təkamülün qəhrəmanın həyatında bir boşluq yaratdığını da göstərir:

“Təhminə:

- Mən idarəyə gələndə uzun zaman işçilərlə dil tapa bilmirdim, dedi. – Mənə elə gəlirdi ki, heç vaxt onlarla dil tapa bilməyəcəm. Amma vaxt adamı bilirsən necə dəyişir?”

Povestin “Üçüncü” adlanan fəslində qəhrəmanlar təbii istəkdən, cismani ehtirasdan mənəvi kamilliyə yol çəkir, körpü salırlar.

“Zaur Təhminənin üzünü, saçlarını, iztirablarını, gülüşünü qumların haşiyəsində görürdü. Təhminə Zaurun sifətini qaranlıq göyün, ulduzların haşiyəsində görürdü. Və bu an varlığın hər hüceyrəsinə inanırdı ki, bu

ehtiras, bu intizar, bu ağır mütləq, mütləq nəticələnməli, sonlaşmalı, yeni bir həyata, yeni bir insana çevrilməli, onlar ikisi üçüncünü yaratmalıdırlar.”

Göründüyü kimi, “ikisi üçüncünü” yaratmalı deyəndə onlar – xüsusən Təhminə - daha çox mənəvi baxımdan çıxış edirlər. Təhminənin “üçüncü” anlamı ilə bağlı mühakiməsi və qənaəti, “körpü” haqqında, ana olmaq, dünyaya uşaq gətirmək, ərsəyə çatdırmaq barədə mülahizələri müasir düşüncə qəhrəmanının fəlsəfi baxışlarını və milli-insani ovqatını ortaya qoyur. Təhminənin ana olmaq istəyi, həsrəti və bunun gerçəkləşməsinin mümkünsüzlüyündən doğan kədər milli insani mənada başa düşüləndir.

“Zaurun Təhminəyə məktubu” fəslində isə məktub müəllifinin sözlərində etiraf, həsrət, ümid, inam və peşmançılıq var: “Gülmə, Təhminə, bəlkə mən bu məktubu heç sənə göndərmədim, cırıb atdım. Ancaq göndərsəm də, göndərməsəm də mən artıq sənsiz yaşaya bilmərəm. Sən elə bilirsen mən kütəm, keyəm, heç nə başa düşmürəm. Mən sənə dediklərini, duyduqlarını hiss edirəm. İnan mənə ki, hiss eləyirəm. Mən bilmirəm bizim uşağımız olacaq, ya yox, ancaq mən sənənin həm ər, həm də övlad olmaq istəyirəm. Sənənin davamın olmaq istəyirəm. Mən sənənin həm ikinci, həm də üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı, yeddinci, səkkizinci, nə bilim neçənci olmaq istəyirəm. Məktubu qurtarıram. Son sözü yazıb, kibrit çəkib bu məktubu yandıraram. Son söz... Təhminə...”

Ünvana çatmayan bu məktub insanın hissi, sevinci, kədəri, məhəbbəti, çılğınlığı və fərdi psixologiyası haqqında durğun təsəvvür yaradır. Zaurun Təhminəyə yazdığı bu məktubda ehtiras, coşğun ruh və çılğınlıq var, “Sənənin davamın olmaq istəyirəm.” Dərin bir duyğu altında yazılan məktub yandırılır. Üç nöqtələr, “son söz”, “Təhminə” ifadəsi hicran odu gətirir, yanğı verir. Bunlar “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanında daha da alovlanır.

“Ağ liman” əsərinin sonu da mənalıdır, əsərin ümumi ruhundan doğur.

Dəniz – genişlik, sərbəstlik, intəhasızlıq!...

Dəniz – dünya ilə əlaqə, münasibət, çıxış!...

Nemət Təhminə ilə söhbətində deyir ki, mən daha bundan sonra indiyədək yaşadığım kimi yaşa bilmərəm. Və sonra yuxusunda dəniz, ağ liman və qırmızı gəmilər görür. Bu yuxunu “bundan sonra yaşadığım kimi yaşaya bilmərəm” qərarına gələndən sonra görür. Artıq Nemət də Zaur kimi yaşamağa can atır – genişliyə, mənalı həyata, konkret məqsəd və ideala can atır!

“Bu yuxu onun arzularının yuxusudur; bezgin həyatının davamı olan yuxu deyil, onun gözəl həyat arzusu ilə süslənmiş bir yuxudur. Ağ liman və qırmızı gəmilər haqqında yuxu. Doğrudur, o, bu yuxunu Təhminədən əxs edib, amma bunun fərqi yoxdur; insanın bir başqasından ümid və səadət işığını hansı formada lamasının nə əhəmiyyəti var ki? Əsas odur ki, Nemətin

yuxularının fantaziyası qayıdıb; demək, dünya onun üçün bundan sonra daha belə maraqsız, boz və darıxdırıcı görünməyəcək.” (N. Əliyeva. Anar “şəxsiyyət və sənətkar.” S. 83)

Ədəbiyyat:

1. Anar. Ağ liman, Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi. Bakı, Nurlan, 2009.
2. Cabbarov N. Düşünən və düşündürən qəhrəmanlar. Azərbaycan, 1977 №10
3. Ədəbi proses-76. Bakı: Elm, 1977
4. Əliyeva N. 60-80-ci illər Azərbaycan nəsrində qəhrəman və üslub axtarışları, Bakı: Elm, 1997
5. Əliyeva N. Anar “şəxsiyyət və sənətkar.”
6. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı, Yazıçı, 1986.
7. Hüseynov A. Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, Yazıçı, 1986.
8. Qarayev Y. Ağ limandan başlayan yol. Anar seçilmiş əsərləri 2 cildə, I c. Bakı, Azər nəşr, 1988.

Fakhriya Isayevah

Imaginary and happy lives of cherished heroes

Summary

Anar's hero Nemat is one of the today's heroes. Nemat works an interpreter at publishing house. Media in the publishing house is a demonstration of a society that has been violated. They seem to be in the way of affairs and everyone is against each other. The life of the "White port"'s heroes varies between dream and reality. In the dream, they see long lanes, striped pajamas, striped lanes, but Mammad Nasir is always drunk, he is sitting alone playing backgammon in life.

The hero of the novel Nemat Namazov was in great depression. He was crushed by his own concession and lonely feelings. But Anar explains how to escape from loneliness. A human should appreciate his life himself and should dare to change his life. Anar's heroes are rich with the feelings of humanism. Though there are a lot of symbolic meaning in the novel, Anar doesn't use formulas. He created human who is lovely, changes and in progress. None of the Anar's heroes have a high, bright life ideal. The hope is white harbors and red ships that still appear in the dream.

**Счастливая и воображаемая жизнь одиноких героев
Резюме**

Герой Белой гавани Немат один из героев сегодняшнего дня. В издательстве Немат работает переводчиком. Является признаком сообщества, которое было раскрыто в среде публикации. Несмотря на кажущуюся прекрасную работу, все ненавидят друг друга. Жизнь белых героев гавани перемещается между мечтой и реальными существами. Во сне они видят длинные полосы, полосатые пижамы, полосатые полосы и в жизни, Мамед Насир всегда пьян, сидит один, играет с самим собой в нарды.

Главный герой произведения Немат Намазов переносит глубокое душевное потрясение. Его уступки и согласия приводили к одиночеству и пустоте. Но Анар давал ответ как избавиться от одиночества. Человек должен знать как изменить свою жизнь и уметь ценить её. Анар создавал своих героев с глубоким чувством гуманизма. Несмотря на то, что в его произведениях есть много символических элементов, он не создаёт формулы, а создаёт живых меняющихся и растущих людей. Ни один из героев Анара не имеет яркого жизненного идеала. Единственная надежда белая гавань и красные корабли, которые все ещё во сне.

Rəyçi: Alxan Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ZƏRİFƏ FEYZULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
zerifefeyzullayeva@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ELMİ JURNALİSTIKANIN FORMALAŞMASI

Açar sözlər: elm, jurnalistika, informasiya, elmi jurnalistika, KİV, mətbuat xidməti

Ключевые слова: наука, журналистика, информация, научная журналистика, средства массовой информации, пресс-служба

Key words: science, journalism, information, scientist, article, scientific journalism, mass media, press service

Elm ilə ictimaiyyətin əlaqələnməsində, elmi dünyagörüşün inkişafında mühüm rol oynayan elmi jurnalistika alim və jurnalistlər arasında əməkdaşlığı artıraraq yeni media sahəsini yaradır. Elmi jurnalistika elm ilə media arasında körpü yaradaraq ictimai düşüncədə elmi populyarlaşdırır.

Elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi, intellektual nailiyyətlərin insan həyatına durmadan daxil olduğu müasir dövrdə elmin müxtəlif sahələri üzrə biliklərin cəmiyyətə çatdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni biliklərə əsaslanan qlobal inkişaf prosesi elmi-texniki, sosial-iqtisadi və humanitar elmlərdə tədqiqatların və nəticələrin təbliğini müasir informasiya cəmiyyətinin qarşısına tələb olaraq qoyur.

İctimai-siyasi prosesləri təhlil etmək, elmdə olan nailiyyətlərin təbliğini aparmaq çox vacib amildir. Eyni zamanda müxtəlif elmi sahələrdə peşəkarlaşmış insanlar paralel olaraq jurnalistika ilə məşğul olmalıdır. Alim öz elmini mediada təbliğ etməlidir. Elm təbliğ olunmalıdır və bunu etməyin ən yaxşı yolu mediadır. Medianın KİV-də təbliği deyəndə, təkcə yazılı və elektron media orqanları deyil, eyni zamanda televiziya və radio da nəzərdə tutulur. Medianın hansı sahəsi daha effektivdirsə, funksionaldırsa, yəni kütlə ilə kontaktı daha yaxşıdırsa, elmi təbliğ o istiqamətə daha çox yönəlməlidir.

Elmi jurnalistika xüsusi bir istiqamətdir və burda jurnalistika ilə elm vəhdət təşkil edir. Elm və jurnalistika elmi jurnalistikanın əsas predmetləridir.¹⁰ Mediada yayımlanmış elmi məqalə kütlə tərəfindən oxunub dərk olunmursa, bu faydasız hesab olunur. Çünki elmin ictimaiyyətə bu şəkildə çatdırılması yenidir. Elmi məqalə bir növ oxucuya yeni informasiya signalı verir. Bu informasiya olduqca aydın və mövzuya görə doğru məntiqi ardıcılıqla sıralanmış olmalı, obrazlılığa və bədiliyə çox yer verilməməlidir.¹⁰

Elmi-texniki tərəqqi informasiyalı cəmiyyətin formalaşmasına təkan verir. Media vasitəsiylə insanlar istədikləri məlumatı asanlıqla əldə edə və

dünya təcrübəsindən yararlanırlar. İntellektual insanların sayı artdıqca KİV-in bütün sahələrində elmi verilişlərin yayımlanmasına ehtiyac yaranır. Həmin verilişlər sadəcə informasiya verməklə kifayətlənməyib, elmi fəaliyyətin təhlilini elmi populyar dildə çatdırmalıdır.

Mətbuatın əsas işlərindən biri elmi nailiyyətlər barədə ictimaiyyətə məlumat vermək və bir də elmi bilikləri kütləviləşdirməkdir. Azərbaycan mediasında bu təcrübə Sovet dövründən mövcud olub. Vaxtı ilə ölkədə elmi-kütləvi jurnallar, "Elm və Həyat" jurnalı nəşr olunurdu.

ABŞ və Avropada "science journalism" adı ilə məşhur olan elmi jurnalistikaya "elmi əlaqələndirmə" (science communication), "ictimai üslubda elm" (public understanding of science) də deyirlər. Elmi jurnalistləri isə "elmi yazırlar" (scientific writers) adlandırırlar. Nəticə etibarilə bu tip jurnalistika elmin təbliği və əlaqələndirilməsi funksiyasını daşıyır. Məşhur "National Geographic", "NewScientist", "Discovery", "Наука и Жизнь" və bu tip digər jurnallar, həmçinin televiziya kanalları tərəfindən yayımlanan məqalələr, sənədli filmlər məhz elmi jurnalistika materiallarıdır.

"National Geographic", "Discovery", "Animal Planet" və digər jurnalları, televiziya kanalları ictimaiyyətin hər təbəqəsinin diqqətini çəkir. Siyasət, iqtisadiyyat, idman, kriminal və şoubiznes mövzularından birini bəyənməyən oxucu ola bilər, amma elmi əsaslı təqdimatlar hər kəsin marağını cəlb edir.

Bundan əlavə, ABŞ və Avropada elmi jurnalistika məqalələrinə 1-2 min dollar qonorar yazılır ki, bu da aylarla çəkilən zəhmətə, o cümlədən böyük dəqiqliklə aparılan araşdırmalara dəyər.

Məqalə və sənədli filmlər informativ, yəni informasiya ilə zəngin olmalıdır ki, bu da həm oxucunun intellektini artırır, həm də eyni istiqamətdə tədqiqatlar aparan alimləri bir-birinin elmi nəticələri ilə tanış edir və onlar arasında əlaqə yaradır. Bir çox hallarda alimlər bu tip materialların sayəsində dünyanın müxtəlif yerlərində həmkarları ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurur və birgə tədqiqatlar aparır. Bununla jurnalist elmin inkişafına öz töhfəsini vermiş olur. Yazılı elmi mənbələrdən götürülmüş faktların doğru anlaşıldığına əmin olmaq üçün mətnin nəşrdən qabaq alimə göstərilməsi tövsiyə olunur.

Məqalənin mətni oxucu üçün sıxıcı olmamalıdır. Mətnə məqalənin ana xətdindən uzaqlaşacaq qədər çox informasiya verilməməlidir. Məqalədə rəsm, foto yaxud qarfiklər mətnə uyğun olaraq doğru seçilməli, izahlı alt yazı ilə birgə verilməlidir. Mətnin elmi əsaslara söykənməsi onun obyektivliyi deməkdir. Subyektiv ifadələrdən ibarət mətn məqalənin elmiliyinə kölgə salır. Çünki elmi məqalə bir növ oxucuya yeni informasiya signalı verir. Bu informasiya olduqca aydın və mövzuya görə doğru məntiqi ardıcılıqla sıralanmış olmalı, obrazlılığa və bədiiliyə çox yer verilməməlidir.

Peşəkar elmi məhsulu ərsəyə gətirmək üçün onu yaradan mexanizmləri mənimsəmək lazımdır. Bu format təcrübəyə görə həm jurnalistə elmi məqalənin strukturunu hazırlamaq imkanı verir, həm də oxucuya məqaləni doğru izləyib anlamaq üçün bələdçilik edir. Əvvəlcədən müəyyən edilmiş format bir növ elmi məqalənin uniformasıdır.

Elmi məqalə müəyyən formada əlaqələndirilmiş ayrı-ayrı faktlardan formalaşır. Təcrübəyə əsaslanmış formata görə, hansı elmi faktın incələndiyindən məqalənin giriş hissəsində bəhs olunur. Sonra elmi faktın necə xırdalandığı, izahlar, gəlinmiş nəticələr və müzakirələr məqalədə ardıcılıqla sistemləşdirilir. Jurnalist ustalığı ilə hazırlanmış bir giriş oxucunun məqaləni öz maraq dairəsində saxlaması, onu bütünlüklə oxumağa qərar verməsinə imkan yaradır. Bu gün elmi jurnalların çoxu elmi jurnalistika yazılarını qısa başlıqlarla yayımlamağa üstünlük verir.

Məqalə yazılışında alim daha çox üstünlüyü elmi proseslərə, jurnalist isə üstünlüyü elmi nəticələrə verir. Statistik analizi bəyənən alimlər məqalələrində jurnal istinadlarına, jurnalistlər isə məqalələrində bununla yanaşı, yumor, sitatlar və real həyatdan nümunələrə daha çox müraciət edir. Alimlər çox vaxt tədqiqatlarının jurnalistlər tərəfindən təhrif ediləcəyindən ehtiyat edirlər. Bu məqsədlə elmi nəticələri sadələşdirərkən jurnalist böyük məsuliyyət daşımalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, alimlərin illərlə vaxtını sərf etdiyi elmi nəticəni müqayisədə çox qısa bir vaxtda məqalə şəklinə gətirir. Dünyanın öndə gedən populyar elm jurnallarına baxdıqda, ən uğurlu elmi məqalələrin, alimlər tərəfindən deyil, məhz elmi jurnalistlər tərəfindən yazıldığını görmək olur.

Elmi məqalənin kütləvi maraq doğuran olması və populyar elmi yazıya çevrilməsi üçün, yazı xüsusi yaradıcı yanaşma tələb edir ki, nəticədə insanlar zamanını sərf edəcəyi digər əyləncə əvəzinə, o yazını oxumağı seçir. ABŞ və İngiltərənin qabaqcıl elmi jurnalistika təşkilatları internetdə hər kəs üçün açıq olan təlimat xarakterli proqramlar yerləşdirirlər.⁶ Materiallarda elmi jurnalistikaya yeni başlayan müxbirlər üçün dəyərli məsləhətlər yer alır. Həmin proqramlarda elmi jurnalistikanın qaydaları barədə yazılanları bir neçə abzasla ifadə etmək, mümkün deyil. Amma qısaca onu demək olar ki, elmi jurnalistika materialları alimlərin çap olunmuş elmi məqalələrindəki faktlar əsasında hazırlanır. Hər hansı mövzu bir alimin yox, planetin fərqli yerlərində eyni istiqamətdə tədqiqatlar aparan bir neçə mütəxəssisin məlumatları üzərində araşdırılır və yazılır. Elmi jurnalistikada alim müsahibəsinə əsaslanan materiallar yayıma yararlı hesab olunmur. Mövzunun bir mütəxəssis üzərində özəlləşdirilməsinə yol verilmir.

Yazılı elmi mənbələrdən götürülmüş faktların doğru anlaşıldığına əmin olmaq üçün mətnin nəşrdən qabaq alimə göstərilməsi tövsiyə olunur. Məqalə və sənədli filmlər informativ, yəni bol məlumatlı olmalıdır ki, bu da həm

oxucunun intellektini artırır, həm də eyni istiqamətdə tədqiqatlar aparan alimləri biri-birinin elmi nəticələri ilə tanış edir və onlar arasında əlaqə yaradır. Bir çox hallarda alimlər bu tip materialların sayəsində dünyanın müxtəlif yerlərində həmkarları ilə əməkdaşlıq əlaqələri qurur və birgə tədqiqatlar aparır. Bununla jurnalist elmin inkişafına öz töhfəsini vermiş olur.

Azərbaycanda indiyədək formalaşmamış bu sahəsi elm və texnologiyada baş verən yenilikləri, sosial həyatımızın problemləri və inkişafı ilə bağlı hər növ prosesin elmi izahını asan üslubda ictimaiyyətə çatdırmağa xidmət edən fəaliyyət sahəsidir. Elmi jurnalistikanın funksiyası yalnız elmi geniş kütləyə çatdırmaq deyil, həmçinin alimlərlə oxucu kütləsi arasında əlaqə yaratmaq, o cümlədən elm adamlarını müxtəlif ölkələrdəki həmkarları ilə əlaqələndirməkdir.

Azərbaycanda bu tələbin icrasının məsuliyyəti yerli KİV-lərin, həmçinin elmi-tədqiqat müəssisələrində ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə çalışan əməkdaşların üzərinə düşür. Azərbaycançılıq prinsiplərinə söykənən milli mənəvi və dini dəyərlərin təbliği, ekoloji təfəkkürün formalaşdırılması, həmçinin Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinin, ölkədə aparılan sosial-iqtisadi, mədəni quruculuq proseslərinin mahiyyətinin elmi əsasda ictimaiyyətə çatdırılması ölkə jurnalistləri qarşısında yeni vəzifə kimi formalaşmışdır. Medianı ilk növbədə reklam maraqlandırır. Lakin maarifçilik və elmi verilişlərin, məqalələrin təbliği mediaya reklam gətirmir. Ona görə də əksər KİV elmi təbliğdən imtina edir.

Azad Mirzəcanzadə, Xudu Məmmədov və başqa alimlərimiz elmin populyarlaşması istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Elmi jurnalistika dərin məntiq, araşdırma duyğusu, qavrayış, ifadə tərz, təfəkkür, bilik tələb edir.

ƏDƏBİYYAT: Azərbaycan dilində

1. Dadaşov A. KİV-də reklam və marketing problemləri. Bakı, 2001.
2. Məmmədli C. Müasir jurnalistika. Bakı, 2003

İngilis dilində

3. Brumfiel G. "Science journalism: Supplanting the old media?" 2009
4. Rehman Jalees "The need for critical science journalism", London. 2013
5. Ridgway, A. "Science journalism by a journalist for journalists". 2018

Türk dilində

6. Alver Füsün "Gazetecilik Bilimi ve Kuramları". İstanbul, 2011
7. Erdogan Irfan "Türkiyede gazetecilik ve bilim iletişimi: yapısal özellikler sorunlar ve çözüm önerileri". Ankara, 2007
8. Meyer Philip "Bilimsel Gazetecilik". 1998
9. Millî eğitim bakanlığı "Gazeteciliğin temel kavramları". Ankara, 2007
10. Utma Seçil "Bilim iletişimi ve bilim gazeteciliği: ege üniversitesi haber ajansı örneğinde üniversitelerde bilim haberlerinin üretilmesine yönelik bir inceleme" İzmir, 2015

Rus dilində

11. Агамова Н.С., Аллахвердян А.Г., Арутюнов В.С. и др. Наука в России. От настоящего к будущему. – М., 2009.
12. Франклина Джона "Конец научной журналистики.", 1997

З.Фейзуллаева

Формирование научной журналистики в Азербайджане

Резюме

Статья посвящена формированию и развитию научной журналистики. Современные СМИ играют важную роль в популяризации научных знаний. Научная журналистика - важный мост между наукой и обществом. Научная журналистика - это особое направление, которое объединяет науку с журналистикой. В статье также рассматривается основной предмет научной журналистики и правила написания научных статей. Написание требует особого подхода, чтобы соответствовать общественным интересам. Для журналистов важно специализироваться в определенных областях науки в условиях растущего спроса на научную информацию. Очень важно готовить статьи в научно- популярном стиле и на высоком уровне. Научная статья должна быть сформирована из ряда отдельных фактов. Сегодня в Азербайджане на основе положительных традиций советской журналистики формируется научная журналистика, отвечающая современным требованиям.

Z.Feyzullayeva

**Formation of scientific journalism in Azerbaijan
Summery**

The article deals with the formation and development of scientific journalism. Modern media play an important role in popularizing science and scientific knowledges. Scientific journalism is an important bridge between science and society. Scientific journalism is a special direction and science unites with journalism. The article also focuses on the basis predmet of scientific journalism and the rules for writing scientific articles. Writing requires a special approach, since the article is not of mass interest. It is important for journalists to specialize in certain fields of science during the increasing demand for scientific popular information. It is important to prepare the high-quality articles in a popular scientific style. The scientific article is formulated from a number of separate facts. Today in Azerbaijan, on the basis of the positive traditions of Soviet journalism, scientific journalism is being formed that meets modern requirements.

Rəyçi: Vüqar Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru

AYTƏMİZ RZAYEVA
BDU
aytemizrzayeva@mail.ru

RUSİYA MƏTBUATINDA AZƏRBAYCAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Azərbaycan və Rusiya, “Komsomolskaya pravda”, “Moskovskiy komsomolets” qəzetləri, xarici siyasət, Beynəlxalq qüvələr, qafqazlılar.

Key words: Azerbaijan and Russia, “Komsomolskaya Pravda” and “Moskovsky Komsomolets” newspapers, foreign policy, international organizations, caucasians.

Ключевые слова: Азербайджан и Россия, «Комсомольская правда», газеты «Московский комсомолец», внешняя политика, международные организации, кавказцы.

Rusiyanın kütləvi informasiya vasitələri təmsil etdikləri ölkə ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı qarşılıqlı münasibət və əlaqələrin müxtəlif tərəflərinə daim maraq göstərmişlər. Bunu mövcud materiallar göstərir. Məsələn, 2001-ci ilin yanvarında müstəqil Rusiya tarixində ilk dəfə olaraq, Rusiya prezidenti Vladimir Putin ölkəmizə rəsmi səfərə gəlmişdi. Bu görüşdə iqtisadi əlaqələr, Xəzər dənizinin statusu, Dağlıq Qarabağ problemi də geniş müzakirə olunmuşdu. Bundan əlavə Vladimir Putin rus dilinin Azərbaycanda tədrisinə görə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevə dərin təşəkkürünü bildirmişdi. Heydər Əliyev hətta onu da qeyd etmişdi ki, Azərbaycanda rus dilli məktəblərlə yanaşı ali məktəblərdə də rus bölmələri mövcuddur. Buna cavab olaraq Rusiya prezidenti demişdi ki, münasibətlərin inkişafı üçün yaxşı bazamız var. (Həsənov Ə Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2006 səh.145)

“Komsomolskaya pravda” Prezidentlərin mətbuat konfransında Vladimir Putinin dediklərində belə bir sitat gətirir: “Son il ərzində Rusiya dövləti başçısının Azərbaycan torpağında olmaması faktının özü ikitərəfli münasibətlərin inkişafında böyük minus sayıla bilər. Deməli, Qafqazla regional əməkdaşlığın inkişafında da minus sayıla bilər”

Elə bu zaman onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, 2002-ci il yanvarın 24-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Rusiya Federasiyasına rəsmi səfəri olmuşdur. Rusiya mətbuatında bununla bağlı

gedən yazılar onu göstərir ki, bu cür görüşlər ictimaiyyətdə bir mənalı qarşılanmır. Çünki vaxtilə Mixail Qarbaçovun istefaya göndərdiyi, dünya şöhrətli siyasi xadim hakimiyyətə gəlmiş və yenidən Azərbaycan Respublikasının prezidenti postundadır. Bu cür münasibətlərlə Azərbaycan- Rusiya münasibətlərinin müsbət nəticə verəcəyinə çoxları inanmırdı. Hətta Heydər Əliyevlə Vladimir Putinin söhbətinin cəmi otuz dəqiqə çəkəcəyinə ümid bəsləyirdilər. Lakin bu görüş dörd saat çəkmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vladimir Putin beynəlxalq məsələlər barəsində çox zaman Heydər Əliyevlə məsləhətləşərdi.

2003-cü ilin noyabr ayında İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilməsi Rusiya mətbuatında əsasəndə “Komsomolskaya pravda” və “Moskovskiy komsomolets” qəzetlərində müntəzəm işıqlandırıldı. Həmin qəzetlər hətta postsovet məkanında yerləşən respublikalara, habelə İlham Əliyevin Türkiyə, Amerika Birləşmiş Ştatlarına, Fransaya və digər ölkələrə səfərlərinin sonluğu ilə bağlı məlumatları çap edirdilər.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan neftinə və qazına, bütün dünya ölkələrində olduğu kimi, Rusiyada da böyük maraq göstərilir. “Komsomolskaya pravda” qəzetinin 2010-cu il 3 sentyabr tarixli nömrəsində Dmitri Qonçarukun imzası ilə “Rusiya Azərbaycandan aldığı qazı dörd dəfə artıracaqdır” adlı informasiya dərc edilmişdir. Həmin xəbərdə deyilir ki, Rusiya Prezidenti D. Medvedyevlə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev arasında bu barədə razılıq əldə edilmişdir. Xəbəre görə, İlham Əliyev bildirmişdir ki, gələcəkdə bütün enerji layihələri üzrə məhsulların Rusiyaya göndərilməsinin artırılacağına ümid bəsləyirik. Bu sözləri “Qazprom”un başçısı Aleksey Miller də təsdiq etmişdir: “Danışıqların gedişindən belə nəticə çıxarmaq olur ki, Azərbaycan Rusiya Federasiyasına qaz göndərməyi artırmaq niyyətindədir. Özü də bir neçə dəfə. Bunun üçün kifəyyət qədər imkan vardır.” («Комсомольская правда» 2010.03.09)

“Moskovskiy komsomolets” qəzetiin 2006-cı il 31 mart tarixli nömrəsində dərc olunmuş xəbərdə deyilir ki, Azərbaycan beynəlxalq standartlara uyğun gələn şərblər istehsal edəcəkdir. Bundan başqa 2005-ci il 17 iyul tarixdə dərc olunmuş xəbərlər belə adlanır. “Azersun Holding şirkətlərinin Azərbaycan qrupu Rusiyanın Krasnodar diyarında çay istehsal etmək imkanlarını nəzərdən keçirir və Moskva vilayətində çay fabriki tikməyi planlaşdır. Rusiya tərəfinin təkilifi belədir ki, fabrik Tula şəhərində tikilsin; Qəzet bu xəbəri Rusiya Federasiyasının Azərbaycan ticarət nümayəndəsi Yuri Şedrindən aldığını da oxuculara çatdırır.

Rusiya mətbuatı Azərbaycanın texniki imkanlarının durmadan artması, elm və texnikanın inkişafı barəsində də materiallar dərc etmişdir. Bu cür materaillərin biri də “Moskovskiy komsomolets” qəzetinin 2010-cu il 5 noyabr tarixli nömrəsində “Azərbaycan ilk peykinin buraxmağa hazırlaşır”

sərlövhəsi ilə dərc olunmuşdur. Yazıda qeyd olunur ki, Azərbaycan Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilk Azərbaycan milli Telekommunikasiya peykinin - Azerspasenin orbitə buraxılması barəsində beynəlxalq "Arianspace" şirkəti ilə müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin dəyəri 93 milyon ABŞ dolları civarındadır və peykin buraxılması 2012-ci ilin sonuna planlaşdırılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2004-2007-ci illərdə "Komsomolskaya pravda" və "Moskovskiy komsomolets" qəzetləri Azərbaycan həyatının bütün məsələləri ilə yanaşı, görkəmli elm, incəsənət və digər peşələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərimiz barəsində də yazılar çap etmişlər. Bu materiallar arasında Moskvada və Rusiyanın digər şəhərlərində yaşayan soydaşlarımız haqqında yetərinə informasiya vardır. Qəzetlərdəki bu cür materialların "qəhrəmanları" mədəni sərvətlərin, o cümlədən kino yaradıcıları, ziyalıların tanınmış nümayəndələri və habelə yüksək dövlət vəzifəsində olan şəxslərdir. Maraqlıdır: Eldar Ryazanovun şagirdinin çəkdiyi filimdəki belə bir fraqmentə diqqət cəlb edilmişdir ki, Azərbaycanlılar bombanı öz üzərlərinə atmışlar ki, bütün qalan xalqlar rahat yaşaya bilsin. («Национальная бомба» . «Московский Комсомолец» 23.06.2004)

Hamımıza məlumdur ki, dünyaca məşhur insanlardan biri – Müslüm Maqomayev haqqında "Komsomolskaya pravda" qəzetinin 2007-ci il 25 iyul tarixli nömrəsində maraqlı bir müsahibə dərc olunmuşdur. Müsahibənin əvvəllərində oxuyuruq:

"Görkəmli müğənnilər barəsində qadınlar deyirlər: onu təkcə səsinə görə sevmək olar. Yeri gəlmişkən, bundan heç də gözəl olmayan çox görkəmli müğənnilər bəhrələnmişdir. Bu yaxınlarda Müslüm Maqomayev haqqında böyük bir film göstərilmişdir. Tale isə onu ancaq misilsiz səsə deyil, həm də insanı təlatümə gətirən görkəmlə mükafatlandırmışdır. SSRİ – nin bütün qadınlarının ona vurulmağı təəcüblü deyildi. O, gənclik illərində sovet opera səhnəsinin az qala yeganə ümidi olmuş və Milanda əfsanəvi "La Scala" teatrında staj keçməyə göndərilmişdir.

(Интервью Леонида Захарова с Муслимом Магомаевым. «Комсомольская правда» 25.06.2007)

"Komsomolskaya pravda" və "Moskovskiy komsomolets" qəzetlərində çap olunmuş materiallarda Azərbaycanla bağlı bir sıra məsələlərlə yanaşı, xalqımız haqqında mənfi fikir yaratmaq cəhdləri də diqqəti cəlb edir. Fikrimizi 2003- cü ilin sentyabrından 2004-cü illin oktyabrınadək həmin qəzetlərdə azərbaycanlılar haqqında dərc edilmiş materiallar təsdiq etməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təxminən bir il ərzində Azərbaycan və azərbaycanlılarla bağlı qərəzli xarakterli təxminən 51 material çap olunmuşdur. Bunların içində xəbər, reportaj, təhlili məqalə də var. Həmin materiallarda soydaşlarımızı necə deyirlər aşağı kateqoriyalı adamlar kimi

“Azərbaycandan gələnlər”, “qaralar”, “qafqazlılar”, “Qafqaz canavarları”, “paytaxtın qonaqları” və s. sinonim ifadələrdən istifadə yolu ilə təqdim olunmuşlar.

Bundan başqa Azərbaycanda qan düşmənçiliyin hələ də davam etdiyini qeyd edərək, bunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışırlar ki onlarda azərbaycanlılara qarşı mənfi təsəvvür aşırınsınlar. “Komsomolskaya pravda” qəzetinin 2003-cü il 1 dekabr tarixli nömrəsində Y.Şalimovun “12 yaşlı Aygün 5 bıçaq zəbəsindən sonra sağ qalmışdır” başlıqlı məqaləsi “Axı qafqazlılarda qan düşmənçiliyi adəti var” rubrikası altında dərc edilmişdir. Burada Azərbaycana qarşı mənfi rəy yaratmaq istədikləri açıq aşkar görünür..

Bundan başqa “Komsomolska pravda” 2004-cü il 30 yanvar tarixli nömrəsində “Dəhlizdə iki qafqazlı gənc rus qıza sataşmışlar. Onlar Bədxalqla gülümsəyərək demişlər:

-Konyak - manyak nə istəyirsən ?

-Heç nə.

Gecə saat bir radələrində hamı yatarkən qadın evin qapısının üstü ilə bıçağın tiyəsinin yuxardan aşağıya doğru hərəkət etdiyini hiss etdi. Qadın onu tanıdı . Dəhlizdə rast gəldiyi iki oğlandan biridir” («Комсомольская правда» 30.01.2004 « На первый взгляд любовь не зла. Но можно втюрится в козла»)

Həmin qəzetdə 2004- cü il 9 fevral tarixli nömrəsində “Cənub kişiləri qadınların qılığına girməyi bacarırlar” sərlövhəli yazı dərc olunmuşdur. Həmin yazıda müəllif , azərbaycanlılarla rus qızlarının evlənməsindən sonra dünyaya gələn uşaqları kinayə ilə ikinci növ məxluqlar adlandırır. («Комсомольская правда» 9.02.2004 «Москве появились дети «второго сорта»)

Adları çəkilən qəzetlər Azərbaycan və azərbaycanlılarla bağlı çap olunmuş materiallar sırasında bu mövzuda yazılar geniş yer tutur. Qəzetlər nədənsə bu tipli mövzulara maraq göstərirlər. Azərbaycanlar arasında cinayətkarlığın yüksək olduğunu göstərməyə çalışırlar. İnsanlarda elə təsəvvür yaranır ki, Azərbaycanlıların işi- peşəsi yalnız cinayət işləməkdir.

“Komsomolskaya pravda” və “Moskovskiy komsomolets”

qəzetlərinin Azərbaycanla bağlı materiallarının böyük bir hissəsi azərbaycanlıların mənfi obrazının yaradılmasına həsr edilmişdir.

Materiallardan aydınlaşılır ki, bu işlər əsasən rus millətçilərinin fəaliyyətindən irəli gəlir. Qeyd edilən məqalələrdə azərbaycanlılar bazar adamı, qarətçi, lazım gəldikdə isə qatil kimi təsvir edilir. Məhz bu cür materiallarda jurnalistin qeyri-obyektiv, açıq – aşkar qərəzli mövqeyi diqqəti cəlb edir.

Bütün bunlar göstərir ki, Rusiya mətbuatı Azərbaycanın təbii enerji ehtiyatlarına maraq göstərməklə yanaşı, vətəndaşlarına münasibətdə heç də birmənalı mövqedə olmamışlar.

İstifadə olunan mənbələr.

1. Həsənov Ə, Vəliyev A. Dünya ölkələrinin müasir siyasi sistemlər. Bakı, 2013
2. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycan xarici siyasəti. Bakı, 2006
3. Niyazov X. Dövlət informasiya siyasəti. Bakı, 2016
4. «Москве появились дети второго сорта» Комсомольская правда. 9.02.2004
5. «Национальная бомба» Московский Комсомолец . 23.06.2004

A.Rzayeva

**Российская пресс-конференция по отношениям
азербайджана-россии
Summary**

The article is spoken about the mutual relations between the independent state of Azerbaijan and Russia in the newspapers “Komsomolskaya Pravda” and “Moskovsky Komsomolets”. All issues of Azerbaijani life are reflected in both newspapers:

foreign policy, internal situation, government-opposition relations, the wider scope of our country's creative work, the implementation of our oil strategy, the achievements of our culture and education.

The author clarifies new content of these relations based on materials of Russian newspapers' “Komsomolskaya Pravda”, “Moskovskiy Komsomolets”. These newspapers have a positive interest in the energy potential of Azerbaijan, while dual, often biased towards Azerbaijanis.

A.Rzayeva

Russian press conference on Azerbaijan-Russia relations

Резюме

В статье обсуждаются взаимоотношения между независимым государством Азербайджана и Россией в газете «Комсомольская правда» и газете

«Московский комсомолец». Все сферы жизни Азербайджана : наша внешняя политика, наша внутреннее положение, Власть-оппозиционные отношения, более широкая работа в нашей стране, реализация нашей нефтяной стратегии, успехи нашей культуры и нашего образования это отражено в обеих газетах.

Автор считает ,что в Российских газетах, часносте есть «Комсомольская правда», «Московский комсомолец» газеты проявляют позитивный интерес к энергическому потенциалу Азербайджана а двойные, часто предвзятные к Азербайджанцам.

Rəyçi: Alxan Məmmədov

filalogiya elmləri doktoru, professor

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA	
TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN MƏNA	
ƏLAQƏLƏRİNƏ GÖRƏ TƏSNİFİ.....	3
ДЖАМИЛЯ ГАДИМОВА	
РЕЛИКТОВЫЕ ФОРМЫ МЕСТОИМЕНИЙ В	
СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ.....	8
LALƏ ƏFƏNDİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ VƏ NİTQ	
MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ: DÜNƏN, BU GÜN	14
ФИДАН АЛИЕВА	
РОЛЬ УЧЕБНО-РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ В	
ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК	
ИНОСТРАННОМУ	21
JALƏ VƏKİLOVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	28
TƏRANƏ MEHDİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARIŞIQ TİPLİ TABESİZ	
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR.....	35
BAFA MAMEDOVA	
ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ИСТОЧНИКИ	
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ	
РУССКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ	40
XUMAY MIKIEVA	
ДЕМОТИВАЦИЯ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ	
РУССКОМ ЯЗЫКЕ	46
XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA	
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNƏ DAİR	52
RƏNA HÜSEYNOVA	
ZAMAN İTERDİSSİPLİNAR TƏDQİQAT	
OBJEKTİ KİMİ	62
ALİYƏ HACİYEVƏ	
RADİODA JURNALİST PEŞƏKARLIĞI	69
SEVİNC ƏHMƏDOVA	
ALI MƏKTƏB TƏLƏBƏLƏRİNDƏ OXU	
VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI	74
KÖNÜL HƏBİBOVA	
MANIPULYASIYANIN ƏSAS STRUKTUR PİLLƏLƏRİ:	
MƏQSƏD, MÖVQE, ÜSUL, ARZUOLUNAN NƏTİCƏ	79

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI HAQQINDA	88
RAMİLƏ ƏHMƏDOVA	
ARTİKLİN KLASSİFİKASIYA VƏ İDENTİFİKASIYA	
FUNKSIYALARI	93
GÜNEY FRIDUNBƏYOVƏ	
MÜSAHİBƏ QƏZETİN INFORMASIYA SIYASƏTİ	
KONTEKSTİNDƏ	101
NƏCİBƏ ORUCOVA	
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAF YOLLARI.....	107
ELNURƏ ABBASOVA	
ƏRƏB DİLİNDƏ HALLANAN, YAXUD	
HALLANMAYAN NOMİNAL VƏ QEYRİ-NOMİNAL	
ELEMENTLƏR.....	113
ŞƏFƏQ CƏFƏROVA	
AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ SİNTAKTİK	
KONSTRUKSIYALAR	119
НАРМИНА ШАРИФОВА	
ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ	
КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ	
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ	
МЕДИЦИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	124
MURAD ƏMƏNOV	
MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ	
ANTROPONİMLƏR	131
GÜLNARƏ CƏFƏROVA (ƏLİYEVƏ)	
MAŞIN TƏRCÜMƏSİNDƏ SÖZÜN SEMANTİK	
TƏHLİLİNİN YERİNƏ YETİRİLMƏSİNDƏ	
ETİMOLOJİ TƏHLİLİN ROLU	140
AYTƏN CƏFƏROVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ SIFƏT TƏRKİBLİ FRAZEOLJİ	
VAHİDLƏR VƏ ONLARIN SEMANTİK TƏHLİLİ	147
YASİN BABAZADƏ	
İNGİLİS DİLÇİLİYİNDƏ LEKSİKOQRAFIYA	
MƏSƏLƏLƏRİ	154
ƏFŞAN ƏFŞARİ	
ABZASIN ƏSAS SİNTAKTİK VƏ SEMANTİK	
ELEMENTLƏRİ	
(Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında)	160

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏNZİLƏ RÜSTƏMXANLI BÖYÜK DEMOKRATIYA MƏKTƏBİ – “MOLLA NƏSRƏDDİN”	168
ÜLKƏR NƏBİYEVƏ «DƏDƏ QORQUD» BOYLARININ ARXİTEKTONİK STRUKTURU VƏ COĞRAFİ AREALI	174
ƏLƏMDAR BAYRAMOV BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YETİŞDİYİ ƏDƏBİ-TARİXİ MÜHİT	183
ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV) NİZAMİ GƏNCƏVİ MƏHƏMMƏD ƏLİ RƏSULZADƏNİN TƏDQİQATINDA	190
ŞƏLALƏ MAHMUDOVA S.S.AXUNDOVUN UŞAQ ƏSƏRLƏRİNİN YENİ TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİNƏ DAİR	199
SEVƏR CABBARLI XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAİRİ SEYYİD ZƏRGƏR BADKUBİNİN ƏLYAZMA İRSİ VƏ “MİZANÜL-ƏDALƏT” TƏRCÜMƏ ƏSƏRİ	208
AYBƏNİZ RƏHİMOVA AZƏRBAYCAN DINI-QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA CƏNGAVƏR QADIN SURƏTLƏRİ	217
ƏLƏKBƏR QASIMOV HÜSEYN CAVİD DRAMATURGİYASININ NAXÇIVAN TEATRİNİN TƏRƏQQİSİNƏ TƏSİRİ.....	228
İLKANƏ ƏMİROVA AZƏRBAYCAN XALQ NAĞİLLARINDA “MEŞƏ” KONSEPTİNİN ASSOSİAYALARI	236
САБИНА ТАРВЕРДИЕВА ФЕМИНИЗМ КАК ЧАСТЬ СОВЕТСКОЙ ИДЕОЛОГИИ	243
NİGAR İSMAYILZADƏ TƏKKƏ ƏDƏBİYYATININ ŞEİR ŞƏKİLLƏRİ VƏ JANRLARI	249
ARAZ XƏLİLÖV BƏDİİ MÜQƏDDİMƏDƏ ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ PROBLEMİ	258
İRADƏ RƏHMANOVA MÜASİR AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASINDA ELÇİNİN MÖVQEYİ.....	266

XƏDİCƏ QURBANOVA	
KLASSİK İNGİLİS POEZİYASINDAN	
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ POETİK	
TƏRCÜMƏNİN DURUMU.....	271
KƏRİMULLA MƏMMƏDZADƏ	
SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ “DİVAN”ININ ANKARA	
ƏLYAZMA NÜSXƏSİ	281
LEYLA ƏLİYEVƏ	
DEN BRAUNUN “İNFERNÖ” VƏ DANTENİN	
“İLƏHİİKOMEDİYA” ƏSƏRLƏRİ ƏDƏBİ PARALELLƏR	
MÜSTƏVİSİNDƏ	291
SONAXANIM İMANOV	
AZƏRBAYCAN XALQ CUMHİRİYYƏTİ DÖNƏMİNDƏ	
VƏ SOVET EPOXASINDA CƏFƏR CABBARLININ	
HƏYATİ VƏ YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ	299
GÜLSÜMXANIM HASİLOVA	
QORQUDŞÜNASLIĞIN MÜHÜM BİR İSTİQAMƏTİ:	
EPOSUN TƏRCÜMƏLƏRİ	304
УСНІЯ АЛІЕВА	
О ФАКТОРЕ ВРЕМЕНИ В ПЕРЕВОДЕ И ЕГО	
ПРЕПОДАВАНИИ	312
SEVDA İSGƏNDƏROVA	
AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ	
YARADICILIĞINDA MARŞ JANRI.....	319
SEVDA XASPOLADOVA	
TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN	
YÜKSƏLDİLMƏSİ ZAMANIN TƏLƏBİ KİMİ	325
İSAYEVA FƏXRİYYƏ	
TƏNHALAŞAN QƏHRƏMANLARIN XƏYALİ VƏ	
XOŞBƏXT ÖMÜRLƏRİ	335
ZƏRİFƏ FEYZULLAYEVA	
AZƏRBAYCANDA ELMİ JURNALİSTİKANIN	
FORMALAŞMASI.....	346
AYTƏMİZ RZAYEVA	
RUSİYA MƏTBUATINDA AZƏRBAYCAN-RUSİYA	
MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA.....	352

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 20. 11. 2018.
Şerti çap vərəqi 48 Sifariş № 16.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.